

РОССИЙСКО-АРМЯНСКИЙ (СЛАВЯНСКИЙ) УНИВЕРСИТЕТ

*ДЕВЯТАЯ ГОДИЧНАЯ
НАУЧНАЯ*
КОНФЕРЕНЦИЯ

Сборник статей

ЕРЕВАН

2015

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ (ՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ) ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵԿԱՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

3–9 դեկտեմբերի 2014 թ.

Հոդվածների ժողովածու

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՌՀ Հրատարակչություն

2015

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ**

РОССИЙСКО-АРМЯНСКИЙ (СЛАВЯНСКИЙ) УНИВЕРСИТЕТ

**ДЕВЯТАЯ ГОДИЧНАЯ
НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ**

3–8 декабря 2014 г.

Сборник статей

ЕРЕВАН

Издательство РАУ

2015

УДК 30:009:06

ББК 6/8

Д 259

*Печатается по решению Ученого совета, НТС и
РИС РАУ*

Редакционная коллегия:

А.Р. Дарбинян (председатель), П.С. Аветисян (заместитель председателя), Г.З. Саркисян, Э.М. Сандоян, А.П. Григорян, Л.А. Алавердян, С.С. Аветисян, М.Э. Авакян, К.С. Акопян, А.С. Берберян, М.А. Восканян, А.К. Егиазарян, Н.И. Кеворкова, В.П. Закарян, Е.Г. Маргарян, Л.С. Меликсетян, К.А. Мирумян, О.Л. Саркисян, С.Г. Оганесян, А.А. Симонян, А.М. Суварян, Ф.П. Тохян, А.Г. Тунян, С.Ш. Цагикян

Д 259 Девятая Годичная научная конференция (3–8 декабря 2014г.):
Сборник научных статей: Социально-гуманитарные науки. Часть II.
– Ер.: Изд-во РАУ, 2015. – 390с.

Сборник печатается по материалам 9-ой Годичной Научной конференции, проведенной в Российско-Армянском (Славянском) университете. Статьи публикуются в алфавитном порядке.

Публикация сборника осуществлена также в соответствии с требованиями ВАК РА к сборникам научных трудов.

УДК 30:009:06

ББК 6/8

ISBN 978-9939-67-134-2

© Издательство РАУ, 2015

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЭКОНОМИКА

Айрапетян В.Л. Анализ экспорта РА в контексте присоединения к ЕАЭС.....	9
Амроян А.В., Нерсесян К.В. Обзор мировой практики внедрения многоуровневой пенсионной системы	19
Восканян М.А., Мнацаканян Л.А. Проблемы и перспективы экономического взаимодействия Армении и Грузии в контексте интеграционных процессов на евразийском пространстве	25
Петросян Е.Г. Инновационный потенциал как основной фактор долгосрочного роста в странах ЕАЭС	33
Петросян И.Б. Оценка современных модификаций основных моделей макроэкономического равновесия	42
Петросян И.Б., Симонян В.М. Интегральные матрицы финансовых потоков как инструмент оценивания: теоретический подход.....	48
Сандоян Э.М., Восканян М.А., Барсегян М.Г., Мнацаканян Л.А. Проблемы и тенденции валютной ликвидности на финансовом рынке Армении в контексте развития армяно-российских торгово-экономических отношений	53
Хачатрян А.А., Агаджанян А.В. Независимая Армения: проблемы и перспективы экономического развития	64

МЕНЕДЖМЕНТ

Абрамян В.Г. Некоторые вопросы оптимизации этапов жизненного цикла инновационной продукции во времени.....	72
Абрамян В.Г., Петросян А.О. Анализ инфраструктуры туристской деятельности и основные направления ее совершенствования в Армении.....	79
Коджоян Р.А., Оганисян А.М. Основные проблемы и тенденции развития брендинга	85

Мкртчян Н.Г. Разработка эффективной стратегии экспорта продукции МСП как фактор увеличения объемов внешнеторговой деятельности.....	93
Ншанян М.А., Геворкян Э.С. Применение метода освоенного объема к управлению ИТ проектами.....	103
Саакян М.А. Тенденции развития и проблемы занятости в сфере туризма РА.....	107
Суварян А.М., Айвазян Т.В. Трансформация философии построения стратегии и корпоративной культуры в условиях динамического развития рынка	115
Суварян А.М., Акопян З.В. Развитие системы корпоративного управления в коммерческих банках РА.....	124
Суварян А.М., Казарян Э.Г. Влияние особенностей армянской культуры на сферу деловых переговоров	129
Татевосян Н.А. Международный технологический обмен. Пути совершенствования (на примере РА).....	136
Тевикян А.Р. Методы DSGE моделирования для экономики Армении	143
Чобанян М.Х. Вопросы реформирования и роста эффективности местного самоуправления в РА.....	156
Чобанян М. Х., Давтян В.Г. Особенности развития системы государственного управления в исторической Армении до XX века	166
Чобанян М.Х., Чобанян А.С. Современные проблемы управления социальной защитой населения	176

РУССКИЙ ЯЗЫК

Оганисян Т.А. Дубляж фильма как форма перевода.....	185
--	-----

ЛИТЕРАТУРА

Айвазян М.К. Рецепция Шекспира в творчестве Н.М. Карамзина	192
---	-----

Арутюнян С.А. Об особенностях образного строя трагедии В.Шекспира «Король Лир» 202

Գոնչառ-Խանջյան Ն. Չինական «տարրերը»
Խ.Լ. Բորիսենսի տեքստերում 212

Татевосян А.А. Практические методы освоения метрики 216

АРМЕНОВЕДЕНИЕ

Ավետիսյան Ռ. Հայրենիքի գեղարվեստական կերպարը
Գ. Էմինի 1950–1960-ական թվականների պոեզիայում 222

Գրիգորյան Ա. Հազ ու կապ և արդուզարդ նշանակող
մի շարք հասկացություններ հայերենի բարբառներում 235

Եղիազարյան Ա. Էպիկական հուշարձանների ժանրային
և ազգային առանձնահատկությունների մասին 242

Իսկանդարյան Ն.Մ. Պատմական հիշողության խնդիրը
Էլիֆ Շաֆաքի աղմկահարույց «Ստամբուլի բիճը» վեպում 260

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК

Ազրոյան Ա.Հ. Ժամանակային իմաստների արտահայտումը
հայերենում և իսպաներենում 268

Գրիգորյան Ս.Ա. Միջմշակութային հաղորդակցման
առանձնահատկությունները բիզնես ոլորտում 279

Եսայան Մ.Ս. Ֆիզիկա առարկայի ուսուցումը CLIL-ի/ լեզվի և
բովանդակության ինտեգրացված ուսուցում/ շրջանակներում 286

Թովմասյան Լ. Հայերեն փոխառություններն արդի
թուրքերենում (ընդհանուր ակնարկ) 290

Ղազարյան Հ.Ա. Աշխատատեղի հայտարարությունների
վերլուծություն հայերենում և գերմաներենում 297

Մակունց Լ.Կ. Ճշմարտության հասկացական կադապարները քաղաքական դիսկուրսում	304
Մարտիրոսյան Ա.Ա. Մոզաֆար-ադ-դին շահ Ղաջարի ճամփորդական օրագրերը որպես պարսից հուշագրային գրականության նմուշ.....	310
Մարտիրոսյան Ս. Գոյականի արժեքով բառակազմական կադապարները արդի թուրքերենում	319
Մելիք-Աղամյան Շ.Հ. Կարոտ հույզի բառիմաստային առանձնահատկությունները ժամանակակից անգլերենում	327
Մինասյան Ժ. Միջնակության իրազեկության ուսուցման առավելությունները ֆրանսերենի դասավանդման ընթացքում	334
Փարսադանյան Վ. Ժամանակակից դարիի բառային կազմի զարգացման առանձնահատկությունները պարսկերենի համադրությամբ	341
Симонян А.А. Когнитивные механизмы структурирования политических выступлений (на материале инаугурационных выступлений президентов США).....	349

ФИЛОСОФИЯ

Заславская М.И. Геноцид в контексте трансформации национальной и этнической идентичностей в исторической перспективе.....	359
Կճանյան Մ.Գ. Մարդու առողջությունը որպես փիլիսոփայական հիմնահարց.....	368
Оганесян С.Г. Почему люди ловят черного кота в темной комнате, зная, что его там нет, а собаки не ловят?	372

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

Նազարեթյան Ա.Ս. Վճռաբեկ ինստիտուտի վերականգման նախադրյալները Հայաստանի Հանրապետությունում	381
---	-----

ЭКОНОМИКА

АНАЛИЗ ЭКСПОРТА РА В КОНТЕКСТЕ ПРИСОЕДИНЕНИЯ К ЕАЭС

В.Л. Айрапетян

АННОТАЦИЯ

Проведенный в данной статье эмпирический анализ экспортных потоков РА в страны ЕС и ТС позволил подтвердить «правильность» выбора интеграционного вектора развития РА. Также был проведен анализ внешней торговли стран-участниц отдельных интеграционных объединений с целью выявления возможных перспектив расширения экспортных потоков у наименьших участников интеграционного процесса.

Ключевые слова: экспорт, интеграционное объединение, торговля.

Основными торговыми партнерами Армении на протяжении длительного периода являются страны Европейского союза и страны СНГ.

Сотрудничество между Европейским союзом (ЕС) и Арменией началось с подписания Соглашения о партнерстве и сотрудничестве, которое вступило в силу в 1999г. В 2006г. Армения и ЕС приняли «Программу действий Европейской политики соседства». В 2009г. РА присоединилась к программе ЕС «Восточное партнерство», направленной на расширение сотрудничества между странами ЕС и Арменией, Грузией, Украиной, Беларусью, Молдовой и Азербайджаном. В рамках данной программы предполагалось подписание ассоциативных соглашений, направленных на усиление политического и экономического сотрудничества стран-партнеров с ЕС. Эти соглашения должны были включать меры, на которых базировалось бы подписание Соглашения о глубокой и всеобъемлющей зоне свободной торговли. Однако в сентябре 2013г. Армения выразила желание вступить в Таможенный союз России, Беларуси и Казахстана. Поскольку ассоциативное соглашение с ЕС несовместимо с Таможенным союзом, ЕС приостановил процесс его подписания с РА, которое должно было произойти в ноябре 2013г. Более того, ЕС официально заявил, что будет продолжать сотрудничество с РА во всех тех отраслях и направлениях, которые совместимы с выбором Армении [1].

Таможенный союз (ТС), включающий Россию, Беларусь и Казахстан, существует с 01.07.2010г.; с 01.01.2012г. на территории этих государств начало функционировать Единое экономическое пространство (ЕЭП). Евразийский экономический союз (ЕАЭС), являющийся следующей ступенью интеграции на пространстве ТС и ЕЭП, должен был функционировать с 01.01.2015г. В 2013г. Армения заявила о своем желании присоединиться к этому интеграционному объединению, и в октябре 2014г. был подписан договор о присоединении РА к ЕАЭС [2].

Любой интеграционный процесс предполагает, прежде всего, усиление торговых взаимоотношений между странами-участницами. Внешняя торговля представлена потоками экспорта и импорта, однако «именно структура и динамика экспорта – главное свидетельство реального развития экономики той или иной страны»; поскольку «структура и динамика импорта являются в основном результатом и показателем предпочтений той или иной страны» [3].

С учетом вышесказанного в данной статье мы попытаемся ответить на два вопроса: 1. насколько «правильным» был выбор интеграционного вектора развития РА в контексте анализа ее экспортных возможностей; 2. с учетом того, что Армения является малой страной, какие существуют экспортные перспективы у наименьших участников интеграционного процесса.

В целом тенденции развития экспорта РА соответствуют мировым трендам международной торговли. Мировой экономический кризис, начавшийся в 2007г., привел к существенному снижению объемов армянского экспорта в 2009г. по всем географическим направлениям; объемы экспорта уменьшились на 442 млн. долл. США (38% от значения 2007г.). Однако в 2011г. Армения нарастила объемы экспорта, превысив докризисные значения. До 2012г. наибольшие объемы армянского экспорта направлялись в страны СНГ и ЕС, с 2012г. доля других стран в экспорте РА превысила доли этих интеграционных групп в отдельности, что свидетельствует о начале диверсификации географической структуры экспорта и является, безусловно, положительным фактором (рис.1).

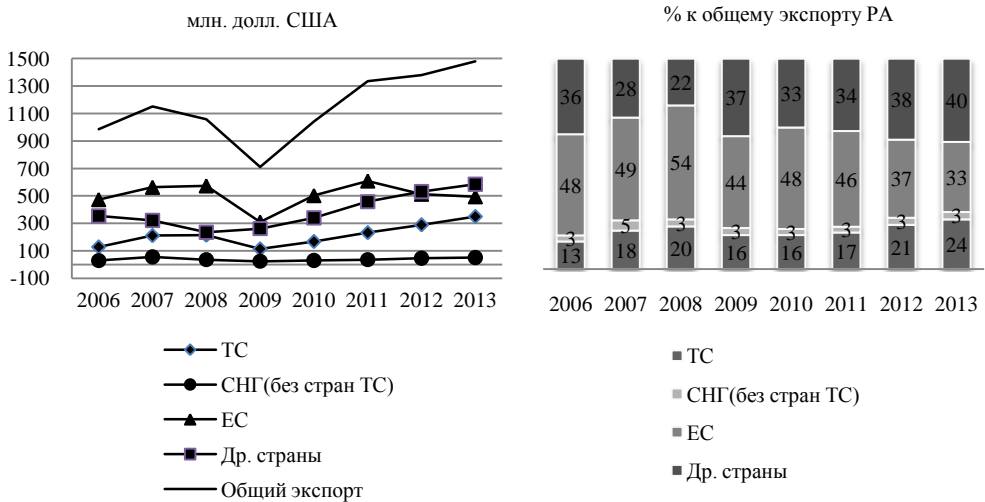

Рисунок 1. Динамика и географическая структура экспорта РА (Составлено на основе данных НСС РА)

Более детальный анализ экспортных потоков Армении на рынки стран ЕС свидетельствует о неравномерном их распределении. Основными торговыми партнерами Армении по экспорту в страны ЕС являются Болгария (31% от общего

экспорта РА в ЕС в 2013г.), Бельгия (27%), Германия (17%) и Нидерланды (13%); на остальные страны ЕС в 2013г. приходилось 12% армянского экспорта. Следует отметить, что за 2007–2013гг. произошли некоторые изменения: значительно сократились объемы поставок в Германию (на 72,4 млн. долл. США – 45% от значения 2011г.) и Нидерланды (на 89,5 млн. долл. США – 57% от значения 2007г.); возросли объемы экспорта в Болгарию (на 105,3 млн. долл. США – 224% от значения 2007г.) и Бельгию (на 30,9 млн. долл. США – 31% от значения 2007г.).

Анализ товарной структуры армянского экспорта в эти страны свидетельствует о низкой степени диверсификации: в 2013г. 82% экспорта РА в Германию приходилось на черные металлы, медь и недрагоценные металлы; 97% экспорта в Нидерланды – черные металлы и руды; 99% экспорта в Болгарию – руды; 99% экспорта в Бельгию – медь, жемчуг, драгоценные и полудрагоценные камни и металлы (табл. 1). Продукция этих товарных групп оставляет мало прибавочной стоимости в стране экспорта, что, конечно же, говорит о весьма скромных перспективах развития экспорта по этим географическим направлениям. Не спасает ситуацию и смена лидеров: Германия и Нидерланды уступили по объемам армянского экспорта Болгарии и Бельгии.

Таблица 1. Товарная структура экспорта РА в некоторые страны ЕС в %-ах к общему объему экспорта в страну (составлено на основе данных НСС РА)

<i>Товарные группы</i>	<i>2007</i>	<i>2009</i>	<i>2011</i>	<i>2013</i>
<i>Бельгия</i>				
Руды, шлаки и зола	3	2	0	12
Жемчуг прир./культ., драг./полудраг. камни, драг. металлы	96	96	98	25
Медь, изделия из нее	0	0	0	62
Итого	99	97	98	99
<i>Болгария</i>				
Руды, шлаки и зола	64	98	100	99
Алюминий, изд. из него	35	0	0	0
Итого	99	98	100	99
<i>Германия</i>				
Черные металлы	44	30	32	52
Пр. недраг. метал.; металло-керамика; изделия из них	14	8	10	20
Медь, изделия из нее	37	53	52	10
Итого	95	91	94	82

<i>Товарные группы</i>	<i>2007</i>	<i>2009</i>	<i>2011</i>	<i>2013</i>
<i>Нидерланды</i>				
Руды, шлаки и зола	11	1	11	10
Медь, изделия из нее	0	0	27	0
Черные металлы	89	97	60	87
Итого	100	98	98	97

Таким образом, товарная и географическая структуры армянского экспорта в страны ЕС являются достаточно концентрированными: с 2007г. по 2013г. на 4 страны ЕС (Нидерланды, Германия, Болгария и Бельгия) приходилось в среднем около 75% общего экспорта РА в ЕС; экспорт в эти страны представлен максимум тремя товарными группами, причем это в основном продукция добывающей отрасли.

Этот краткий анализ позволяет нам сделать вывод: с учетом того, что экспорт продукции добывающих отраслей на рынки стран ЕС практически не облагается таможенными пошлинами, подписание соглашения о свободной торговле между РА и ЕС мало что бы изменило в экспортных возможностях РА. К тому же, Армения является участником «GSP+» – обобщенной схемы преференций (Generalised Scheme of Preferences), согласно которой около 6 тыс. видов наименований товаров могут экспортироваться из РА в ЕС по сниженной или «0» таможенной ставке [4].

*Таблица 2. Динамика экспорта РА в страны ТС
(составлено на основе данных НСС РА).*

	<i>2007</i>		<i>2009</i>		<i>2011</i>		<i>2013</i>	
	<i>млн. долл. США</i>	<i>%</i>	<i>млн. долл. США</i>	<i>%</i>	<i>млн. долл. США</i>	<i>%</i>	<i>млн. долл. США</i>	<i>%</i>
РФ	201,5	95,4	107,4	93,8	222,3	95,6	334,1	95,5
Беларусь	2,5	1,2	4,6	4,0	6,0	2,6	8,6	2,4
Казахстан	7,2	3,4	2,4	2,1	4,4	1,9	7,3	2,1
<i>ТС</i>	<i>211,3</i>	<i>100</i>	<i>114,5</i>	<i>100</i>	<i>232,6</i>	<i>100</i>	<i>350,0</i>	<i>100</i>

Таможенный союз России, Беларуси и Казахстана существует с 2010г., однако с целью получения более обширной картины экспортных потоков РА на рынки стран ТС мы проведем анализ, начиная с 2007г. (табл. 2). Прежде всего, стоит отметить высокую степень неравномерности распределения экспортных потоков РА в страны ТС: в среднем за рассматриваемый период на долю РФ приходится около 95% всего объема армянского экспорта в ТС; доли Беларуси и Казахстана приблизительно одинаковы. В стоимостном выражении объемы экспорта РА в 2013г., по сравнению с 2007г., выросли: в РФ на 132,6 млн. долл.

США (66%), в Беларусь на 6,1 млн. долл. США (244%), в Казахстан остались на прежнем уровне. Также следует отметить, что в результате мирового кризиса товарные потоки из РА в РФ сократились в 2009г., а в Казахстан существенно упали и восстановились только к 2013г., поставки РА в Беларусь стабильно возрастали за рассматриваемый период.

В этом аспекте целесообразно более подробно изучить товарную структуру экспорта РА в эти страны (табл.3). К основным товарным группам, поставляемым РА во все страны ТС, относятся «Алкогольные и безалкогольные напитки, уксус» (в среднем около 52% всего экспорта РА в РФ, 76% – в Беларусь и 38% – в Казахстан) и «Жемчуг природный и культивированный, драгоценные и полудрагоценные камни, драгоценные металлы» (в РФ – 12%, в Беларусь – 2% и в Казахстан – 22%).

Таблица 3. Товарная структура экспорта РА в страны ТС, в %-ах к общему экспорту в страну (Составлено на основе данных НСС РА)

Товарные группы	2007	2009	2011	2013
РФ				
Алког. и безалког. напитки, уксус	53	58	48,4	50,2
Жемчуг прир./культив., драг./полудраг. камни, драг.металлы	14	10	11,5	12
Прод. переработки овощей, орехов и пр. частей растений	2,6	3,9	3,4	4
Съед. плоды и орехи; кожура и корки citrus./бахч. культур	0,7	6	6,3	7
Рыбы и ракообр., моллюски и др. водные беспозвоночные	0,4	0	5,2	8,9
Изделия из камня, гипса, цемента, асбеста, слюды				
Фармацевтические продукты				
Итого	71	78	74,8	82,1
Беларусь				
Алког. и безалког. напитки, уксус	72,3	81,5	72,4	79,3
Жемчуг прир./культив., драг./полудраг. камни, драг.металлы	0	1,4	0	6
Прод. переработки овощей, орехов и пр. частей растений	2,1	0,6	2,2	2
Съед. плоды и орехи; кожура и корки citrus./бахч. культур				
Рыбы и ракообр., моллюски и др. водные беспозвоночные				
Изделия из камня, гипса, цемента, асбеста, слюды				
Фармацевтические продукты				
Итого	74,4	83,5	74,6	87,3

<i>Товарные группы</i>	<i>2007</i>	<i>2009</i>	<i>2011</i>	<i>2013</i>
<i>Казахстан</i>				
Алког. и безалког. напитки, уксус	24,7	40,5	47,2	38,5
Жемчуг прир./культур., драг./полудраг. камни, драг. металлы	19,8	11,6	37,1	21
Прод. переработки овощей, орехов и пр. частей растений				
Съед. плоды и орехи; кожура и корки citrus./бахч. культур				
Рыбы и ракообр., моллюски и др. водные беспозвоночные				
Изделия из камня, гипса, цемента, асбеста, слюды	0	0	1,5	17,2
Фармацевтические продукты	0	4,4	9,4	5,3
Итого	44,5	56,5	95,2	82

Следует отметить наличие групп, объемы экспорта по которым существенно изменились. Экспорт РА в РФ по группе «Рыбы и ракообразные, моллюски и др. водные беспозвоночные» вырос за 2007–2013гг. почти в 36 раз, по группе «Съедобные плоды и орехи; кожура и корки citrusовых и бахчевых культур» – в 17 раз. В 2013г. в экспорте РА в Казахстан появились две новые группы: «Продукты переработки овощей, орехов и прочих частей растений» (0,3 млн. долл. США) и «Изделия из камня, гипса, цемента, асбеста, слюды и из подобных материалов» (1,3 млн. долл. США).

Безусловно, положительным фактом является наличие армянского экспорта в страны ТС по таким товарным группам, как: «Реакторы ядерные, котлы, оборудование и механические приспособления; их части» (в 2013г. в РФ на 6 млн. долл. США и в Казахстан на 0,5 млн. долл. США); «Электрические машины и оборудование, их части; звукозаписывающая и звуковоспроизводящая аппаратура, их части и принадлежности» (в РФ на 5,6 млн. долл. США); «Фармацевтические продукты» (в Беларусь на 104 тыс. долл. США и в Казахстан на 388 тыс. долл. США).

Некоторые товарные группы исчезли или существенно сократилась их доля в армянском экспорте: «Каучук и резиновые изделия» (в РФ и Казахстан), «Стекло и изделия из него» (в РФ и Казахстан), «Летательные аппараты, космические аппараты, их части» (в РФ).

В целом, главными характеристиками экспорта РА на рынки стран ТС являются:

1. географическая структура достаточно концентрирована (наличие явного лидера – на РФ приходится около 95% всего экспорта в ТС);

2. товарная структура достаточно концентрирована (на две товарные группы «Алког. и безалког. напитки, уксус» и «Жемчуг природный и культивированный, драгоценные и полудрагоценные камни, драгоценные металлы» приходится около 62% всего экспорта РА в РФ, 85% – в Беларусь и 59% – в Казахстан);

3. наименее концентрирована товарная структура армянского экспорта в Казахстан (5 товарных групп с долей более 4% каждая);

4. присутствуют товарные группы, объемы экспорта по которым существенно возросли;

5. в товарной структуре представлена продукция в основном перерабатывающих отраслей промышленности.

Если сравнивать географические и товарные структуры экспорта РА в страны ЕС и страны ТС, то, безусловно, они носят достаточно концентрированный характер. Однако в армянском экспорте в страны ТС присутствует значительно большее количество товарных групп, представляющих готовую продукцию или продукцию перерабатывающих отраслей промышленности, следовательно, большая прибавочная стоимость останется в стране, чем в случае со странами ЕС, где армянский экспорт носит явно выраженный сырьевой характер. Проведенный нами краткий эмпирический анализ экспортных потоков РА в страны ЕС и страны ТС позволяет нам сделать вывод о «правильности» выбора направления интеграции (а значит, и интенсификации торговых отношений) в сторону стран ТС.

Характеризуя интеграционные процессы в рамках ТС-ЕЭП-ЕАЭС, нельзя забывать и об Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), который вступил в силу в 1994г. Ключевая статья договора гласит: «Если одно из государств-участников подвергнется агрессии ... это будет рассматриваться как агрессия против всех государств-участников ... все остальные государства-участники предоставят ему необходимую помощь, включая военную». На сегодняшний день членами ОДКБ являются Армения, Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Россия и Таджикистан [5]. Таким образом, государства-участники ТС-ЕЭП-ЕАЭС являются также участниками и военного союза. Экономическое сотрудничество тесно переплетается с военной составляющей, что накладывает свой отпечаток на развитие интеграционных процессов внутри этих объединений в аспекте их усиления и развития.

Несколько лет назад мы провели работу по оценке экспортного потенциала Армении на рынках 139 стран на основе гравитационной модели с учетом товарной структуры экспорта за период 2003–2007гг. [6]. Среди интересующих в рамках данной статьи результатов можно выделить следующие:

1. на рынке России Армения максимально исчерпала свой экспортный потенциал, особенно по товарным группам: «Продукты и напитки», «Машины и оборудование» и «Потребительские товары»;

2. рынки России, Беларуси и Казахстана представляют возможности для расширения армянского экспорта по товарной группе «Промышленное сырье»;

3. рынки стран ЕС делятся на две группы: с основными торговыми партнерами Армения переторговала промышленным сырьем, на рынках некоторых других стран присутствуют определенные возможности для расширения экспорта по товарным группам «Продукты и напитки» и «Потребительские товары».

Учитывая временной фактор проводимых исследований, можно отметить, что, к сожалению, в товарной структуре армянского экспорта не произошло су-

ществленных изменений как в торговле со странами ЕС, так и со странами ТС. Остро стоит вопрос расширения товарной номенклатуры армянского экспорта, что может базироваться только на развитии производственных возможностей внутри страны.

Интеграция, безусловно, положительно влияет на экономическое развитие участников. Конечно же, срабатывает правило «в союзе сильного и слабого, сильный выигрывает больше». Но выгода есть и для малых стран-участниц. Насколько велика эта выгода в сфере внешней торговли мы попытаемся определить на основе обзорного анализа экспорта стран-участниц некоторых интеграционных групп.

Эксперты Евразийской экономической комиссии, сопоставив «интеграционный опыт зарубежных региональных интеграционных объединений с интеграционным проектом ТС и ЕЭП», пришли к выводу, что «опыт ЕС и МЕРКОСУР является наиболее востребованным для повышения эффективности интеграции в рамках ТС и ЕЭП» [7. С. 2]. Другие исследователи обозначают интеграционный процесс в рамках ТС и ЕЭП как «что-то вроде НАФТА Евразии» [8]. Таким образом, мы имеем три интеграционные модели: МЕРКОСУР, ЕС и НАФТА.

МЕРКОСУР представляет собой общий рынок стран Южной Америки, созданный в 1991г. и включающий 4 страны: Аргентину, Бразилию, Парагвай и Уругвай. НАФТА –Североамериканская зона свободной торговли, соглашение о создании которой вступило в силу 01.01.1994г. между Канадой, США и Мексикой. Все торговые барьеры между странами-участницами были сняты к 01.01.2008г. ЕС является наиболее развитым интеграционным объединением в мире как по количеству участников, так и по степени интеграции. Договор о создании ЕС был подписан в 1992г. (однако сам интеграционный процесс начался еще в 50-х гг. XXв.). В ЕС входят 28 государств, существует единая валюта – евро, в еврозону входят 18 стран-участниц ЕС.

Для анализа мы применили показатель – доля экспорта данной страны в другие страны интеграционного объединения в общем экспорте данной страны.

Полученные данные позволяют сделать несколько выводов:

1. Интеграционный процесс в рамках ЕС является более однородным, чем в других рассматриваемых группах: как в странах лидерах (Германия, Франция, Нидерланды, Великобритания), так и в малых экономиках ЕС (Кипр, Мальта, Эстония и Латвия) в среднем около 60–70% экспорта каждой страны приходится на торговлю с другими странами-участницами ЕС. Скорее всего, это обусловлено поступательным развитием интеграционного процесса, а также высокой степенью экономической (и только потом политической) целесообразности расширения сотрудничества.

2. В остальных интеграционных группах (МЕРКОСУР, ТС и НАФТА) страна-лидер является наименее интегрированной по рассматриваемому показателю (в 2013г.: Бразилия – 12%, РФ – 7%, США – 33%), а наименьшие участники наиболее интегрированы (в 2013г.: Уругвай – 43%, Беларусь – 47%, Мексика – 82%). Здесь больше было политических причин для интеграции.

3. Во всех интеграционных группах можно наблюдать уменьшение рассматриваемого показателя: с 2001г. по 2013г. доля внешней торговли стран-участниц внутри интеграционных групп снизилась в среднем на 8–10%. Главная цель любого интеграционного объединения – расширение торговых потоков между странами участницами. И мы видим обратную тенденцию. Безусловно, что данный показатель в абсолютном исчислении (млн. долл. США) возрос примерно в 2–3 раза за рассматриваемый период. Однако, на наш взгляд, именно относительный показатель в данной ситуации является более значимым. О чем это может говорить – о снижении роли интеграционных объединений? Навряд ли. Скорее о расширении в целом торговых возможностей для стран-участниц. Или может это вызвано кризисными явлениями? Но для Армении как уже практически действительного участника интеграционного процесса вывод один: объемы торговли с другими участниками будут расти, вопрос сегодня заключается в том, появятся ли новые товарные позиции в ее экспорте, и насколько они будут устойчивы.

Сегодня Армении жизненно необходима диверсификация экспортных потоков, и прежде всего, в плане расширения товарной номенклатуры. За последние 13 лет не произошло существенных подвижек в списке поставляемых на экспорт товаров. Мы стоим практически на одном месте. Выбор вектора интеграции на основе проведенного анализа был верным, теперь стоит вопрос расширения производственных возможностей армянских поставщиков. Современная геополитическая ситуация с учетом санкций в отношении России со стороны западных стран, с одной стороны, представляют армянским производителям возможность выхода на ее рынки с более широким списком сельскохозяйственной продукции, с другой – уменьшаются возможности последней экономически поддерживать другие страны. Кризис – это время не только потерь, но и новых возможностей. Эти возможности нельзя упустить и армянским экспортерам готовой продукции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Айрапетян Г. Реализация программы «Восточное партнерство» ЕС и ее влияние на экономику РА // *Eastern Partnership: Objectives – Experience – Challenges*, KSIEĠGARNIA AKADEMICKA, Krakov 2013. PP. 365–373.
2. Оф. сайт Евразийской экономической комиссии // <http://www.eurasiancommission.org>
3. Лепехин В. Особый формат евразийской интеграции // URL: <http://www.eurasec.com/analitika/2725/?action=print>; от 31.05.2013.
4. «10 countries to benefit from EU preferential trade scheme GSP+ as of 1 January 2014» // <http://trade.ec.europa.eu/doclib/press/index.cfm?id=1006>
5. Оф. сайт Организации договора коллективной безопасности // <http://www.odkb-csto.org>
6. *Hayrapetyan, G. and Hayrapetyan, V. Regional and International Trade of Armenia: Perspectives and Potentials. EERC Working Paper №11/14E*, 2011.
7. Аннотация к результатам НИР на тему «Анализ современных тенденций развития интеграционных объединений в мире и сравнение их с развитием евразийской интеграции». Евразийская экономическая комиссия. // <http://www.eurasiancommission.org>
8. *Andrew E. Kramer*, Russian-Backed Free-Trade Zone May Expand Its Borders // “The New York Times”, США 28.11.2013г. // <http://www.nytimes.com>

**ANALYSIS OF EXPORTS OF RA
IN THE FRAMEWORK OF EEU MEMBERSHIP**

V. Hayrapetyan

SUMMARY

The analysis of Armenian export flows to countries of the EU and countries of the Custom Union that was given in this article allowed confirming the “right way” of the vector of integration development of the RA. As well we analyzed the foreign trade of the countries-participants of some integration unions aiming to reveal the possible perspectives of expansion of the smallest participants’ export flows.

Keywords: export, integration union, trade.

**ՀՀ ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՍՄ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

Վ.Լ. Հայրապետյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Տվյալ հոդվածի շրջանակներում դեպի ԵՄ և ՄՄ անդամ երկրներ ՀՀ արտահանման հոսքերի վերլուծությունը թույլ տվեց հաստատել ՀՀ ինտեգրման վեկտորի ընդունված ուղղությունը: Հոդվածում նաև վերլուծվել է տարբեր ինտեգրացիոն խմբավորումների անդամ երկրների արտաքին առևտրը՝ նպատակ հետապնդելով բացահայտել ինտեգրացիոն խմբավորման ամենավորք մասնակից երկրի արտահանման հոսքերի հնարավոր ընդլայնման հենանկարները:

Հիմնաբառեր՝ արտահանում, ինտեգրացիոն միավորում, առևտուր:

ОБЗОР МИРОВОЙ ПРАКТИКИ ВНЕДРЕНИЯ МНОГОУРОВНЕВОЙ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ

А.В. Амроян, К.В. Нерсисян

АННОТАЦИЯ

Мировая практика показывает, что многоуровневая пенсионная система предлагает новый подход к формированию пенсионных отчислений (на смену распределительной системе приходит накопительная пенсионная система), и мероприятия, проводимые в ее рамках, будут непосредственно влиять на создание «длинных денег» в экономике страны и перераспределению доходов занятой части населения. В данной статье мы рассмотрим мировой опыт внедрения и действия пенсионной системы в различных странах, чьи модели наиболее приближены к создаваемой модели пенсионной системы РА.

Ключевые слова: пенсия, накопительная пенсионная система, стабильность, целостность, сопоставимость.

1. Эстония

Пенсионная система Эстонии состоит из четырех составляющих:

а) *Социальная пенсия*; уровень 0, который выдается гражданам Эстонии, достигшим возраста 65 лет, которые не имеют трудового стажа. Размер пенсии составляет 150 долларов США.

б) *Трудовая пенсия*; уровень 1, которая состоит из двух частей: базовой пенсии и пенсии страхового стажа. Уровень базовой пенсии утвержден Народным Собранием Эстонии в размере 131 доллар США, а получить трудовую пенсионную составляющую могут граждане Эстонии, достигшие пенсионного возраста (для этого необходимо являться гражданином Эстонии как минимум 15 лет). Данный уровень был внедрен в Эстонии в 1999г.

в) *Обязательная накопительная пенсионная составляющая*; уровень 2, к которой принудительным образом должны присоединиться граждане, родившиеся после 1 января 1983 года. Ставка отчислений равна 6% от заработной платы, из которых 2% выплачивает работник, а 4% – работодатель. Обязательная составляющая была внедрена в 2002 году.

г) *Добровольная накопительная пенсионная составляющая*; уровень 3 – составляющая внедрена в 1998г., и предусматривает добровольные отчисления в пенсионный фонд.

Основное бремя выплат в Эстонии берет на себя работодатель, как это видно из следующей диаграммы. Созданная система предусматривает выплаты работодателем медицинской и социальной страховки (по 13% каждая), а также вышеупомянутые 4% на пенсионный счет работника. Работник же ежемесячно выплачивает 21% подоходного налога (сравним с подоходным налогом в Армении в размере 24.4%–26%), 2% обязательной пенсионной составляющей (опять же, в

сравнении с нашей ставкой в 5%), и страхование по безработице в размере 0.3%. Нетрудно подсчитать, что в Эстонии бремя выплат работника в процентном отношении значительно легче, чем в Армении – 23.3% против 30–31%.

Как видим, в Эстонии создан достаточно надежный механизм в сфере пенсионного регулирования и страхования; отчисления составляют большой удельный вес, и в большей степени финансируются работодателем, что не накладывает дополнительного бремени на работника. Значительно упрощена также система управления пенсионными средствами со стороны фондов. Фонды регулируются со стороны ЦБ, что повышает кредит доверия к ним; так, в начале создания пенсионной системы в Эстонии существовало всего 3 фонда, с общим оборотом пенсионных средств в размере 20 млн долларов США; на текущий период уже действуют 6 обязательных и 12 добровольных фондов с общим оборотом в 700 млн долларов.

2. Македония

Пенсионная система Македонии содержит в себе следующие составляющие: *уровень 1* (социальная пенсия), *уровень 2* (обязательная накопительная), *уровень 3* (добровольная накопительная). Обязательная накопительная пенсионная составляющая вступила в силу с 1 января 2006г. К ней обязаны присоединиться наемные работники, начавшие работать после 1 января 2003г., независимо от возраста. Те, кто были приняты на работу до 2003г., могут присоединиться к данной составляющей добровольно. В стране действуют два управляющих фондами, и, что примечательно, их количество ограничено со стороны ЦБ, однако в настоящее время проводятся мероприятия для снятия данного ограничения; такой ход позволит повысить конкуренцию среди управляющих. Добровольная накопительная составляющая действует с 2008г. для всех желающих.

3. Швеция

Начало пенсионных реформ было положено в Швеции в 1992г., и в 2000г. была внедрена новая накопительная система. Пенсионная составляющая в Швеции состоит из **государственной** составляющей (она, в свою очередь, составляется из гарантированной, договорно-накопительной и обязательной накопительной составляющих; на пенсионный счет работника ежемесячно поступает 18,5% его заработной платы; причем 2,5% выплачивает сам работник, а 16% – работодатель. Отчисления от работника в размере 2.5% идут на обязательную пенсионную составляющую) и **корпоративной (частной)** составляющей. Корпоративная пенсионная составляющая в Швеции делится на профессиональную и добровольно-страховую пенсионные составляющие. Такой подход обеспечивает прозрачность и многогранность пенсионных отчислений, работники в Швеции мотивированы на сотрудничество со страховыми компаниями, а также повышение квалификации (для получения профессиональной пенсионной составляющей). В Швеции распространена популярная пенсионная баталия «белых» и «си-

них» воротничков; зачастую профсоюзы предлагают более выгодные пенсионные пакеты для переманивания работников из одной отрасли в другую.

4. Дания

Дания является одной из первых стран, внедривших многоуровневую накопительную пенсионную систему. Начиная с 1980-х годов, были внедрены частные трудовые пенсионные системы, а с 1990-х – добровольные трудовые пенсионные системы.

Таблица 1. Пенсионная система Дании

<i>Уровень</i>	<i>Цель</i>
Уровень III. Частные пенсионные системы	Дополнительные сбережения
Уровень II. Трудовые пенсионные системы	Обеспечение дохода в пенсионном возрасте
Уровень I. Государственная пенсия	Предотвращение бедности

Источник: “Your social security rights in Denmark” European Union, 2013.

Уровень I: Государственная пенсия состоит из основной и дополнительной пенсий. Основная пенсия, в свою очередь, состоит из социальной и фиксированной составляющей. Выдача дополнительной пенсии происходит с использованием следующих схем – АТР (дополнительная пенсия рынка труда; ее получают в случае рабочего графика, превышающего 45 часов в неделю) и SUPP (дополнительная пенсия для работников-инвалидов) [1].

Уровень II: Трудовые пенсионные схемы не обязательны по законодательству, но достаточно распространены и составляют основную часть коллективных профсоюзных договоров. Размер выплат колеблется в промежутке 3–17%, причем работодатель выплачивает 60–80% пенсионных отчислений [2].

Уровень III: Частная пенсионная составляющая формируется путем заключения договора между физическим лицом и страховой компанией, в данной составляющей нет отчислений со стороны работодателя.

5. Австралия

Австралийская пенсионная система состоит из трех компонентов:

Уровень I: Пенсия по возрасту: для людей в возрасте от 65-ти и старше

Уровень II: Пенсионная сберегательная программа “Superannuation Guarantee”. Эта программа – основной стержень австралийской пенсионной системы. Каждый работодатель обязан отчислять в этот фонд 9.25% от заработков работника в возрасте от 18 до 70-ти лет (что также уменьшает количество налогов на заработок). К 2020-му году эти отчисления будут составлять 12%. Деньги инвестируются на усмотрение самого работника.

Уровень III: Третий компонент – добровольные сбережения. Работник может класть на свой пенсионный план дополнительные деньги.

При всех преимуществах, в системе есть и недостатки: Пенсионный Индекс Mercer дал Австралии всего четверку с плюсом (В+). Например, один из существенных недостатков системы то, что работники получают чуть меньшие зарплаты – вместо 1.5% в год, зарплаты растут 0.5% до 1% в год [3].

Оценка пенсионных систем

Оценкой пенсионных системы различных стран вот уже 5 лет занимается всемирно известная компания финансового и HR-консалтингов “Mercer”. Организация проводит сравнительный анализ пенсионных систем на основе *стабильности, целостности и сопоставимости*. На основе стабильности выводится значимость пенсионной системы для экономики в целом. На основе сопоставимости определяется эффективность пенсионной системы (обеспечение соразмерности выплат, увеличение сбережений индивида на счетах пенсионных фондов, и т.д.). Высокий показатель целостности свидетельствует о качественном управлении, высокой защите от рисков и транспарентность.

Таблица 2. Рейтинг пенсионных системы в 2012–2013гг.

Страна	Общий пок. 2012г.	Категория	Общий пок. 2013г.	Категория
Дания	82.9	А	80.2	А
Нидерланды	78.9	В+	78.3	В+
Австралия	75.7		77.8	
Швеция	73.4	В	72.6	В
Швейцария	73.3		73.9	
Канада	69.2		67.9	
Великобритания	64.8	С+	65.4	В
Чили	63.3		66.4	
США	59.0	С	58.2	С
Германия	55.3		58.5	
Сингапур	54.8		66.5	В
Франция	54.7		53.5	С
Китай	45.4	D	47.1	D
ЮжнаяКорея	44.7		43.8	
Япония	44.4		44.4	
Среднее	61.0		60.0	

Источник: www.worldbank.org/pensions, “Melbourne Mercer Global PensionIndex 2012–2013”

Общий показатель является усредненным их отображением на основе выше-указанных показателей выводится усредненное значение оценки системы. В от-

чете Melbourne Mercer Global Pension Index сравнение было проведено среди 20 стран мира, которые суммарно охватывают 55% населения земного шара [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. lifeindenmark.borger.dk
2. www.pensionfundsonline.co.uk
3. http://crr.bc.edu/
4. www.worldbank.org/pensions, «Melbourne Mercer Global Pension Index 2012–2013»
5. Denmark; Current pension system: first assessment of reform outcomes and output» Igor Guardiancich, European Social Observatory 2010.
6. Consolidation Act on Social Pensions. Ministry of Children, Gender Equality, Integration and Social Affairs of Denmark.

**OVERVIEW OF INTERNATIONAL EXPERIENCE
ON MULTI-LEVEL PENSION SYSTEM IMPLEMENTATION**

A. Amroyan, K. Nersesyan

SUMMARY

World practice shows that the multi-pillar pension system offers a new approach to the formation of pension contributions (to change the distribution system comes accumulative pension system), and activities carried out within its framework, will directly affect the creation of “long money” in the economy and redistribution of income of employed population. In this article we will look at the international experience of the implementation and operation of the pension system in various countries, whose models come closest to the generated model of the pension system of Armenia.

Keywords: pension, pension system, stability, consistency, comparability.

**ԲԱԶՄԱՍՏԱԿԱՐԴԱԿ ԿԵՆՍԱԹՈՇՇԱԿԱՑԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՆԵՐՄՈՒԾՄԱՆ
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՑԻՆ ՓՈՐՁԻ ՈՒՄԻՈՄՆԱՍԻՐՈՒՄ**

Ա.Վ. Ամրոյան, Կ.Վ. Ներսեսյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ բազմաստիճան կենսաթոշակային համակարգը առաջարկում է կենսաթոշակային փոխանցումների ձևավորման նոր մոտեցում (համահարթեցման համակարգին փոխարինում է կուտակային կենսաթոշակային համակարգը), և միջոցառումները, որոնք անցկացվում են տվյալ շրջանակներում, ուղղակիորեն ազդելու են տնտեսությունում "երկար փողերի" ստեղծմանը և զբաղված բնակչության եկամուտների վերաբաշխմանը: Այս հոդվածում մենք կուսումնասիրենք կենսաթոշակային համակարգի ներդրման և գործողության համաշխարհային փորձը տարբեր երկրներում, որոնց մոդելները

առավել մոտ են ՀՀ-ում ստեղծվող կենսաթոշակային համակարգի մոդելին:

Հիմնաբառեր՝ կենսաթոշակ, կուտակային կենսաթոշակային համակարգ, կայունության, տարածքային ամբողջականություն, համադրելիություն:

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ АРМЕНИИ И ГРУЗИИ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

М.А. Восканян, Л.А. Мнацаканян

АННОТАЦИЯ

По мере ускорения процессов глобализации современной экономики, все больше и больше стран начинают искать эффективные пути углубления интеграционных связей с соседними странами. При этом каждой стране, в зависимости от того или иного этапа в процессе формирования интеграционной единицы, приходится сталкиваться также и с воздействием определенных негативных эффектов, которые способны свести на «нет» все благоприятные ожидания. В связи с этим, перед учеными-экономистами современности стоит задача нахождения полного набора предпосылок, необходимых для обеспечения процесса формирования оптимального интеграционного пространства. На текущем этапе развития экономики Армения и Грузия приняли ответственные решения о вступлении в ЕврАзЭС и ЕС. Исходя из этого, важно подчеркнуть особую значимость и актуальность проблемы оценки особенностей дальнейшего взаимодействия Армении и Грузии вследствие интеграции в разные блоки. В связи с этим, целью данной статьи является, во-первых, выявление степени текущего взаимодействия Армении и Грузии, во-вторых, оценка особенностей их экономического взаимодействия в контексте интеграционных процессов на евразийском пространстве.

Ключевые слова: торговые отношения, интеграция, глобализация, ЕврАзЭС.

Теория экономической интеграции первоначально была основана на традиционной теории торговли, предполагающей наличие совершенной конкуренции и ориентирующейся непосредственно на решении проблемы эффективного распределения произведенных товаров (Imbraniū Reganati 1994). Согласно сформированной теории, основными предпосылками создания оптимальной региональной интеграционной единицы являются снятие тарифных и нетарифных барьеров между участниками единого пространства, осуществление общей внешнеэкономической политики по отношению к третьим странам, а также обеспечение свободного движения факторов производства внутри интеграционной единицы.¹ Центральной в теории международной интеграции является проблема формирования оптимального таможенного союза. Один основателей теории международной интеграции Jacob Viner (1950) в своих трудах выделил два основных эффекта, наблюдающихся при вступлении страны в Таможенный союз. Во-первых, это эффект создания тор-

---

¹ <http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/2075/dissertation.pdf?sequence=1>

говли вследствие возникновения новых торгово-экономических отношений между субъектами в результате снижения тарифных и нетарифных барьеров на пути товаров, поступающих из стран-членов Таможенного союза. При этом, согласно Винеру, данный эффект положительно сказывается на странах-партнерах по Таможенному союзу, а в определенных условиях также благоприятно может отразиться на динамике внешней торговли с третьими странами. Однако, согласно теории Vinet, вследствие отмены приграничной пошлины внутри Таможенного союза происходит некоторая переориентация потребительского спроса с относительно конкурентоспособных товаров, поступающих из третьих стран к сравнительно неконкурентным товарам, произведенным, тем не менее, внутри Таможенного союза. Это, в свою очередь, приводит к ухудшению благосостояния потребителей внутри Таможенного союза, а вместе с тем оказывает негативное воздействие на страны, не являющиеся членами Таможенного союза. Вышеописанное явление было названо эффектом отклонения торговли².

Следует отметить, что помимо потенциального изменения географической структуры импорта, изменение относительных цен может также привести к переориентации потребительского спроса от товаров отечественных производителей к товарам, произведенным на территории партнеров по таможенному союзу. Изучению данных процессов были посвящены труды Meade и Gehrels. При этом, по мнению Lipsey, можно выделить предпосылки формирования оптимальной интеграционной единицы. Во-первых, чем выше доля международной торговли отдельной страны, приходящаяся на страны формирующегося Таможенного союза, и чем выше доля потребления отечественных товаров в общей структуре внутреннего потребления, тем сильнее потенциальный положительный эффект от вступления в единое таможенное пространство³. С этой точки зрения, страны, соответствующие вышеприведенным закономерностям, имеют все шансы ощутить на себе выгоды вступления в единое таможенное пространство.

Со дня Независимости Республики Армения прошло уже 22 года, что является достаточным сроком для оценки текущей ситуации в экономике. За последние 5 лет наблюдается существенное отставание по показателям уровня жизни и потенциала экономического роста. Например, если мы сравним уровень жизни в Армении и Грузии, то увидим, что по показателю ВВП на душу населения Грузия намного опережала Армению, за период с 2005 по 2012. Армения вырвалась вперед. Однако после реформ 2008г. в Грузии уровень жизни значительно возрос.

Современное состояние внешней торговли Армении с соседними странами обусловлено сложившейся геополитической ситуацией, весьма неблагоприятной для развития региональных торговых отношений. Граница Армении закрыта с двумя соседними странами: Азербайджаном и Турцией. Граница между Арме-

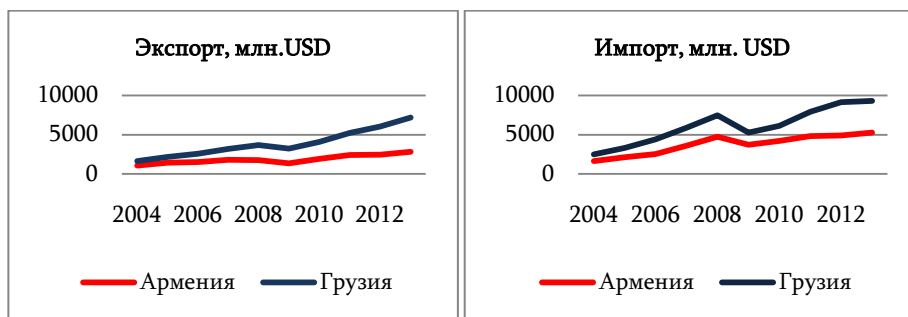
² <http://www.econ.umn.edu/~jchipman/econ8402f06/REPRINT.pdf>

³ Lipsey (1960) «The Theory of Customs Unions: A General Survey», *Economic Journal*, www.jstor.org

нией и Азербайджаном был закрыта в ноябре 1992г., когда Азербайджан перекрыл наземное сообщение с Арменией с началом Нагорно-Карабахского конфликта (Iskandaryan and Minasyan, 2010). В 1991г. Турция была одной из первых стран, признавших Независимость Армении, но война между Арменией и Азербайджаном в Нагорном Карабахе побудила Турцию закрыть границу и прервать дипломатические отношения (Giragosian, 2009). Также в Армении и Турции противоположно оцениваются события 1915г.: армянские власти настаивают на международном признании этих событий как Геноцида, турецкая сторона данный факт отрицает (Giragosian, 2009).

Таким образом, наземное сообщение с Арменией возможно только через Грузию и Иран. Таким образом, мы будем анализировать внешнеторговые отношения Армении с Грузией и их изменения в контексте интеграции в различные экономические блоки. Динамика внешнеторговых потоков Армении и Грузии представлена на рис. 1.

Рисунок 1. Внешнеторговые потоки

Источник: <http://data.worldbank.org/>

Как видно из Рис. 2, и в Грузии, и в Армении экспорт значительно превышает импорт, то есть сальдо торгового баланса отрицательно. Проблемы грузинской экономики вполне сопоставимы с проблемами в Армении. В частности, внешнеторговый дисбаланс также считается актуальным вопросом армянской экономики. Однако, если в Армении эта проблема продолжает ухудшаться, то в Грузии в последние годы преобладают позитивные тенденции.

Рост экспорта в Армению и Азербайджан в последние годы (за исключением 2009г.) был достаточно высоким, хотя в основном из-за реэкспорта западных товаров, в основном, автомобилей. Торговый дисбаланс сегодня в Армении и в Грузии примерно составляет 30% ВВП. Однако, если в случае с Грузией он снизился на 9%, начиная с 2007г., то в Армении с 2007г. он вырос на 7%. Таким образом, движение все эти годы было неоднозначным. В период кризиса, внешняя торговля Грузии сократилась почти настолько же, насколько и в Армении, то есть упал на 30,7%, а экспорт – на 24,2%.

Основными торговыми партнерами Грузии, в отличие от Армении, не являются страны Европейского Союза, а ее ближайшие соседи: Турция, Азербай-

джан, Армения, Украина, Болгария и Россия. В 2009г. доля стран ЕС (кроме Болгарии) составляла 13,7% грузинского экспорта, доля Болгарии – 7,3 %. В страны СНГ (в основном, в Азербайджан, Армению и Украину), даже после выхода Грузии из организации, составляла 36,7% грузинского экспорта. Экспорт в основные страны-партнеры (Турцию и Канаду) около 20% и 10% от общего объема экспорта, соответственно. Что касается импорта, доля ЕС составляет 29,9% общего объема импорта. Основными европейскими партнерами Грузии являются Германия, Болгария, Румыния, Италия, Нидерланды. Доля стран СНГ в период кризиса сократилась больше, чем в странах ЕС, что составляет 28,7%. Основными партнерами являются Украина, Азербайджан, Россия, Туркменистан, Армения. 18% всего грузинского импорта поступает из Турции, 5% из США и Китая. В 2013г. ситуация не изменилась. Во всех странах ЕС было экспортировано до 18,7% от общего объема экспорта. (Табл. 1)

Таблица 1. Внешнеторговый баланс Грузии по странам

Экспорт			Импорт		
Страна	USD	Доля, %	Страна	USD	Доля, %
1. Азербайджан	709,897.2	24.4	1. Турция	1,346,035.1	17.1
2. Армения	315,413.8	10.8	2. Азербайджан	651,602.6	8.3
3. Украина	192,759.9	6.6	3. Украина	602,360.8	7.6
4. Россия	190,703.0	6.6	4. Россия	587,751.5	7.5
5. Турция	182,863.4	6.3	5. Китай	563,665.3	7.1
6. Болгария	150,753.8	5.2	6. Германия	449,245.3	5.7
7. Великобритания	136,424.0	4.7	7. Румыния	322,922.2	4.1
8. Казахстан	103,603.0	3.6	8. Япония	319,939.8	4.1
9. Италия	81,489.0	2.8	9. Великобритания	253,781.9	3.2
10. Канада	81,358.9	2.8	10. Италия	220,614.4	2.8
11. Германия	72,996.2	2.5	11. Болгария	200,019.9	2.5
12. ОАЭ	69,671.0	2.4	12. ОАЭ	184,514.7	2.3
13. Испания	66,865.8	2.3	13. Армения	181,917.8	2.3

Источник: <http://geostat.ge/>

Согласно данным Всемирного банка, в 2003г. Грузия, по показателю ВВП на душу населения, была на первом месте среди кавказских соседей (Грузия – 922 долл., Армения – 917 долл. и Азербайджан – 884 долл.), а в 2011г. – уже на последнем (Азербайджан – 6916 долл., Армения – 3305 долл., Грузия – 3203 долл.). Экономический прогресс всегда определяется в сравнении остальными странами и субъектами, и, соответственно важные макроэкономические показатели демонстрируют, что Азербайджану и Армении без всяких неолиберальных реформ удалось более стремительно повысить ВВП на душу населения, чем Грузии.

Особый интерес вызывают также показатели внешней торговли – в 2013г. из Грузии были экспортированы продукты на 2 618 млн. долларов, в то время как на импорт приходится 7 064 млн. долларов. На протяжении последних несколько лет отрицательный торговый баланс Грузии становится все более значительным. В 2009г. он составлял 3 006 млн. долларов, а 2013 – 4 446 млн. долларов, что, в первую очередь, говорит о неконкурентоспособности экспортных отраслей экономики.

Если сравнивать разные группы стран (СНГ, Евросоюз и остальные страны), то наиболее плодотворное экономическое взаимодействие у Грузии сложилось со странами СНГ. Торговый оборот Грузии с этими государствами составляет 3 368 млн. долларов (экспорт – 1 465 млн. долларов; импорт – 1 902 млн. долларов).

Стоит отметить также, что со странами СНГ у Грузии наметился умеренно высокий прирост экспорта по сравнению с предыдущим годом (29 %). А со странами Евросоюза у Грузии показатели торгового баланса можно назвать катастрофическими (экспорт – 539 млн. долларов; импорт – 2056 млн. долларов). Также следует обратить внимание на тот факт, что в структуре экспорта Грузии 24% составляют легковые автомобили – при том, что в Грузии нет собственного автомобилестроительного сектора. То есть, это не более чем реэкспорт в другие страны.

Список самых крупных торговых партнеров Грузии выглядит следующим образом:

- Азербайджан;
- Армения;
- Украина;
- Турция;
- Россия.

Как видим, в пятерке нет ни одного представителя Евросоюза. Более того, на долю 5 стран СНГ (Азербайджан, Армения, Украина, Россия, Казахстан) приходится 52,3 % всего грузинского экспорта.

Как мы знаем, Армения подписала соглашение о вступлении в Таможенный союз, что подразумевает увеличение тарифной ставки. Рост внешних тарифных ставок приведет к росту цен импорта из третьих стран. Кроме того, в результате расчетов с учетом доли третьих стран в общем объеме импорта, стало известно, что абсолютное изменение таможенных пошлин при вступлении в Таможенный союз Армении в среднем стоимость составит около 1,4 процентного пункта, что приведет к повышению цен на импортные товары. Из-за повышения цен приведет к сокращению импорта из третьих стран. Как отмечалось ранее, согласно расчетам ЕБРР, в Беларуси повышение тарифа на 0,5 стр.р привели к падению импорта из третьих стран на 1–2%, в Казахстане, рост таможенных пошлин на 1 процентный пункт привели к снижению импорта из Китая, который является одним из основных торговых партнеров на 2–3%, а рост импорта из стран ТС на 1–2%. В обоих случаях падение темп роста импорта на 1% – это около 3%. Однако в Беларуси, уже до вступления в Таможенный союз, таможенная пошлина была максимально приближена к Единой тарифной ставке, а вместе с ней по-

давяющая часть белорусского импорта приходилось на Россию. Поэтому относительно незначительное снижение импорта из третьих стран было компенсировано небольшим ростом импорта из стран Таможенного союза. Таким образом, для Армении, которая на данном этапе находится на относительно низком уровне интеграции в Таможенный союз стран, увеличение тарифных ставок на 1% с одновременным снятием внутренних барьеров с высокой вероятностью приведет к снижению импорта из третьих стран на относительно более значительные величины, предположительно на 3–4%, с последующей компенсаторной рост импорта из стран ТС составит на 2–3%. Кроме того, ожидается смещение спроса на неконкурентные товары, что вызовет некоторое ухудшение благосостояния. Таким образом, тарифная ставка приведет к сокращению импорта из третьих стран примерно на 5% или абсолютное значение почти \$ 160 млн. По оценкам, основанным на данных единого Таможенного тарифа и нынешний товарооборот Армении и Грузии, значение импорта в Армению из Грузии увеличится на 7,7%, в результате чего в Армении будут заменены на импорт из стран-членов Таможенного союза. Вследствие отношения между Арменией и Грузией начнут снижаться. И, как было видно, из структур экспорта из Армении и Грузии, в настоящее время мы друг для друга являемся основными партнерами. Все это окажет негативное влияние как на экономику Армении, так и на экономику Грузии.

Таким образом, вследствие интеграции Армении и Грузии в разные блоки, произойдут значительные изменения:

- снизится экспорт из Грузии в Армению;
- сократится миграционный поток;
- сократится приток инвестиций.

Таким образом, чтобы не потерять основного торгового партнера, Армения и Грузия должны создать общий рынок с режимом свободной торговли, предполагающее применение политики нулевого таможенного тарифа.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Lipsey* (1960) «The Theory of Customs Unions: A General Survey», *Economic Journal*, www.jstor.org
2. *Makower, Morton* (1953) «A Contribution towards a theory of Customs Unions», *Economic Journal*, www.jstor.org
3. *Giragosian, R.* Changing Armenia-Turkish Relations. Friedrich-Ebert-Stiftung. February 2009.
4. *Iskandaryan, A., Minasyan, S.* Pragmatic Policies vs. Historical Constraints: Analyzing Armenia-Turkey Relations. Caucasus Institute Research Papers, #1, January 2010. Yerevan: Caucasus Institute, 2010. P. 49
<http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/2075/dissertation.pdf?sequence=1>
5. <http://www.econ.umn.edu/~jchipman/econ8402f06/REPRINT.pdf>
6. www.jstor.org
7. <http://data.worldbank.org/>
8. <http://geostat.ge/>

**PROBLEMS AND PROSPECTS OF ECONOMIC COOPERATION BETWEEN
ARMENIA AND GEORGIA IN THE CONTEXT
OF INTEGRATION PROCESSES IN THE EURASIAN SPACE**

M. Voskanyan, L. Mnatsakanyan

SUMMARY

As the accelerating processes of globalization of the modern economy, more and more countries are starting to look for efficient ways of deepening integration relations with its neighbors. Each country, depending on the particular stage in the formation process of the integration unit has to face the same way and with the impact of certain adverse effects that can negate all favorable expectations. In this regard, the task of the scientists-economists of modern times is finding a complete set of preconditions necessary to ensure the process of forming the optimal integration space. Armenia and Georgia at the current stage of economic development took the responsible decision to join the EEC and the EU. On this basis, it is important to emphasize the special importance and urgency of the problem of evaluation of characteristics further cooperation between Armenia and Georgia due to integration in different blocks. In this regard, the aim of this article is, firstly, to identify the level of current cooperation between Armenia and Georgia, secondly, the assessment of their economic cooperation in the context of integration processes in the Eurasian space.

Keywords: trade relations, integration, globalization, EurAsEC.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՄԱՆ
ԳՈՐԾՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

Մ. Ա. Ոսկանյան, Լ. Ա. Մնացականյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Ժամանակակից տնտեսությունում գլոբալիզացիայի գործընթացների արագացումից ելնելով, ավելի ու ավելի շատ երկրներ սկսում են փնտրել արդյունավետ միջոցներ ինտեգրացիոն հարաբերությունները խորացնելու նպատակով: Ընդ որում, յուրաքանչյուր երկիր, կախված ինտեգրացիոն միավորի այս կամ այն փուլի ձևավորման գործընթացի, ստիպված է դիմակայել որոշակի բացասական ազդեցություններին, որոնք կարող են զրոյի բերել բոլոր բարենպաստ սպասումները: Այս կապակցությամբ, ժամանակակից տնտեսագետ գիտնականների առջև խնդիրն է դրված հայտնաբերել մի շարք նախադրյալներ, որոնք անհրաժեշտ են օպտիմալ ինտեգրացիոն տարածության գործընթացի կազմավորման հարցում: Հայաստանն ու Վրաստանը տնտեսության զարգացման ընթացիկ փուլում ընդունել են պատասխանատու որոշումներ անդամակցելու Եվրագեւ-ի և ԵՄ-ն: Արսամենից ելնելով կարևոր է ընդգծել առանձնահատուկ նշանակու-

թյունն ու ակտուալ լինելը Հայաստանի և Վրաստանի փոխգործակցության առանձնահատկությունների գնահատման խնդիրները հետագա տարբեր դաշինքեր ինտեգրվելու հետեւանքով: Այս ամենի կապակցությամբ տվյալ հոդվածի նպատակով է, նախ, բացահայտել Հայաստանի և Վրաստանի ընթացիկ փոխգործակցության աստիճանը, երկրորդը, տնտեսական փոխգործակցության առանձնահատկությունների գնահատումը Եվրասիական տարածքում ինտեգրացիոն գործընթացների համատեքստում:

Հիմնաբառեր՝ առևտրային հարաբերություններ, ինտեգրացիա, գլոբալիզացիա, ԵվրԱզԵՍ:

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАК ОСНОВНОЙ ФАКТОР ДОЛГОСРОЧНОГО РОСТА В СТРАНАХ ЕАЭС

Е.Г. Петросян

АННОТАЦИЯ

Самый важный вопрос для стран ЕАЭС – долгосрочный экономический рост, достижение которого возможно за счет инновационной деятельности. Поэтому данное исследование включает в себя анализ основных показателей инновационного потенциала, его воздействие на экономический рост и конкурентоспособность страны. В данной статье представлены основные подходы и теории по влиянию инновационного потенциала на ЭР, а также проведен регрессионный анализ по выявлению влияния инновационного потенциала на ЭР Армении. В ходе работы использовались качественные и количественные методы анализа, сравнения инновационного потенциала стран ЕАЭС не только друг с другом, но и с другими странами, а также показано, каким образом опыт стран ЕС может быть использован в качестве полезного руководства для развития инновационного потенциала в странах ЕАЭС. В последней части представлены основные рекомендации для эффективного использования инновационного потенциала.

Ключевые слова: инновационный потенциал, долгосрочный экономический рост, конкурентоспособность страны.

Введение

Различия между уровнем жизни богатых и бедных стран часто объясняются различиями в инновационном потенциале этих стран. Инновации являются ключевым фактором, определяющим как рост производительности, так и конкурентоспособности страны. Данный фактор особенно важен и актуален для развивающихся стран, и в частности, для стран ЕАЭС. Целью данной работы является выявление влияния инноваций на конкурентоспособность, а также ЭР в странах ЕАЭС.

Влияние инновационного потенциала на экономический рост: подходы и теории

Одним из основных анализов для выяснения влияния инноваций на экономический рост представил Солоу (1957) [1]. Исследования совокупной производительности факторов между 1909 и 1949гг. для США привели к следующему выводу: технические изменения (так называемый «остаток» связывался с техническими изменениями) были ответственны за 87% ЭР в представленный период. Однако более поздние исследования, включавшие в себя корректировки изменения качества труда и различные погрешности, показали снижение «остатка» примерно до одной трети экономического роста (Джогерсон и Гриличес (1967) [2] и Денисон (1962) [3]).

Другие исследователи попытались выяснить точное влияние инноваций на ЭР. Например, Гриличес и Мансфилд [4], используя производственную функ-

цию Кобба-Дугласа, оценили общий рост производительности факторов производства, а затем перевели эти оценки на расходы в НИОКР. По итогам, 1% увеличение инвестиций в НИОКР привело к росту выпуска от 0,05% до 0,1%. Иное исследование для оценки влияния технического прогресса на выпуск было сделано Фабрикант (1954) [5] в США для периода от 1871 до 1951г., которое показало, что около 90% увеличения выпуска на душу населения за этот период было связано с техническим прогрессом.

В работе Абрамовича (1993) [6] представлены примеры, подтверждающие невозможность получения значимых оценок влияния технического прогресса на рост, когда он рассматривается в качестве остатка (после исключения влияния основных факторов). Причина заключается в следующем: в этом случае взаимное влияние накопления физического и человеческого капитала, а также темпов и характера технического прогресса не рассматривается. Данный остаток включает в себя много не измеренных источников роста, которые стоят наряду с техническим прогрессом, называя их «мерой неведения» (“Some sort of measure of ignorance”).

Очевидно, что экзогенные модели роста, разработанные с 1940 по 1960гг., основываются на стоимости рабочей силы и капитала, а технический прогресс и инновации рассматривались только как экзогенные факторы. Также данные модели предполагали, что технологический прогресс зависит от времени (t) и слабо связан с процессами внутри моделируемой системы.

В связи с тем, что традиционные модели роста не учитывали ряд факторов, появилась необходимость создания новых теоретических моделей роста, чьи производственные функции содержат новую переменную: человеческий капитал. Этот фактор характеризуется количеством научных знаний и практического опыта, накопленного в процессе обучения. Основатель «новой теории роста» П. Ромер [7] попытался внедрить в модель инновации и технический прогресс как одни из основных факторов. Согласно этой теории, повышение знаний имеет эндогенное влияние на рост и связано с такими экономическими факторами, как улучшение возможностей для роста прибыли и образования, из чего следует, что уровни технологических изменений не являются стабильными, и их скорость во многом зависит от деятельности государственных и частных компаний. На основе построенной модели П. Ромер делает вывод, что страны с большей суммой накопленного человеческого капитала будут иметь более высокие темпы экономического роста. Более поздние исследования показали, что выпуск академической научной базы является основным фактором роста производительности труда, но есть отставание в эффекте примерно в двадцать лет (Адамс (1990) [8]).

Существует множество иных исследователей, которые предлагают различные модели и подходы, связанные с отношением между инновациями и экономическим ростом, но и экзогенные, и эндогенные теории доказывают огромное влияние инновационного потенциала на экономический рост, который варьируется от одной трети до 87%.

Инновационный потенциал и конкурентоспособность

Одним из основных эффектов инноваций является повышение качества товаров и услуг, которые вводятся на рынок дешевле. Последнее является одним из наиболее важных факторов для экономической конкурентоспособности. Взаимосвязь между инновациями и конкуренцией является достаточно трудной и сложной. С одной стороны, сильная конкуренция стимулирует компании создавать инновации, чтобы иметь возможность продолжить свою деятельность или превзойти своих конкурентов, уменьшив расходы и повышая прибыли. С другой стороны, возможность создавать, использовать и распространять инновации зависит от среды, в которой вознаграждение за инновации является достаточным для его стимулирования.

Для определения влияния инновационного потенциала на конкурентоспособность, рассмотрим основные показатели конкурентоспособности, которые предоставляются Всемирным экономическим форумом (ВЭФ). Как указано в Таблице 1, субиндекс в области инноваций является худшим во всех индексах для всех стран, упомянутых в таблице. Это означает, что ни одна из перечисленных стран не представляет должного отношения к инновациям, потому что общий индекс намного выше, чем субиндекс по инновациям. Немного иная ситуация наблюдается в индексе высшего образования и профессиональной подготовки. Мы видим, что никто из них не стоит после 92 из 144 стран. Это не удивительно, потому что, как проанализировано на Рис. 2, финансирование образования со стороны данных стран намного больше, чем финансирование НИОКР (см. Рис. 1), и результаты непосредственно отражаются в индексе высшего образования и профессиональной подготовки, которая влияет на индекс конкурентоспособности.

Таблица 1. Индекс глобальной конкурентоспособности 2014–2015 и его су индексы

Страна	Общий индекс		Инновация		Высшее образование и трейнинги	
	Позиция	Оценка	Позиция	Оценка	Позиция	Оценка
Армения	85	4,01	104	2,95	75	4,2
Казахстан	50	4,42	85	3,14	62	4,51
Киргизия	108	3,73	132	2,48	91	3,89
Российская Федерация	53	4,37	65	3,29	39	4,96

Возникает вопрос: каковы основные факторы, препятствующие развитию инновационного потенциала, соответственно и конкурентоспособности? В соответствии с ВЭФ: частные расходы на НИОКР, а также государственные закупки передовых технологий самые слабые показатели в инновационном суб индексе.

Большой проблемой для всех рассматриваемых стран является коррупция, которая в соответствии с отчетом ВЭФ является первой проблемой и препятствием для развития рассматриваемых стран. По Индексу восприятия кор-

рупции (Corruption Perceptions Index), Армения 94 из 177 стран с показателем 36 (из 100), Россия – 127, с показателем 28, и данная ситуация наблюдается также и для остальных стран. Влияние данного показателя на всю страну огромное, в частности, исследования показывают, что существует линейная зависимость между Индексом восприятия коррупции и Индексом эффективной работы правительства (Government Effectiveness Index) (Давыдов А., 2008), который показывает эффективность деятельности правительства.

Таким образом, можно сделать вывод, что существует множество проблем, не позволяющих рост инновационного потенциала. Прежде всего, коррупция, которая не позволяет развиваться всей экономике. Во-вторых, недостаточное финансирование НИОКР как со стороны правительства, так и частного сектора. Незначительные инвестиции в НИОКР производят впечатление не заинтересованности со стороны государства и частного сектора в этой области. Иной проблемой является то, что многие страны, которые имеют возможность создавать, использовать и распространять инновации уже сделали это и важно выявить, смогут ли рассматриваемые страны конкурировать с другими странами. Таким образом, данным странам необходимо найти новые возможности и преимущества, чтобы иметь возможность улучшить производительность в стране. Одним из способов является использование существующих технологий, другой – ввод постепенных улучшений в других областях.

Одним из преимуществ рассматриваемых стран является человеческий капитал. Согласно Докладу о развитии человека 2014 (Human Development Report 2014), данные страны относятся к странам с высоким по развитию человеческим ресурсам, что представлено в Таблице 2. К сожалению, данный индекс предполагает «потери» в индексе из-за неравенства в доходах, образовании и рождении, которые не способствуют лучшим позициям.

Таблица 2. ИРЧП, 2013

Страна	Индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП) Значение	Рейтинг страны по ИРЧП	Ожидаемая продолжительность жизни при рождении (лет)	Среднее количество лет обучения (лет)	Ожидаемая продолжительность обучения (лет)	Валовой национальный доход (ВНД) на душу населения (2011 по ППС \$)
Армения	0.73	87	74.6	10.8	12.3	7,952
Беларусь	0.786	53	69.9	11.5	15.7	16,403
Казахстан	0.757	70	66.5	10.4	15	19,441
Россия	0.778	57	68	11.7	14	22,617

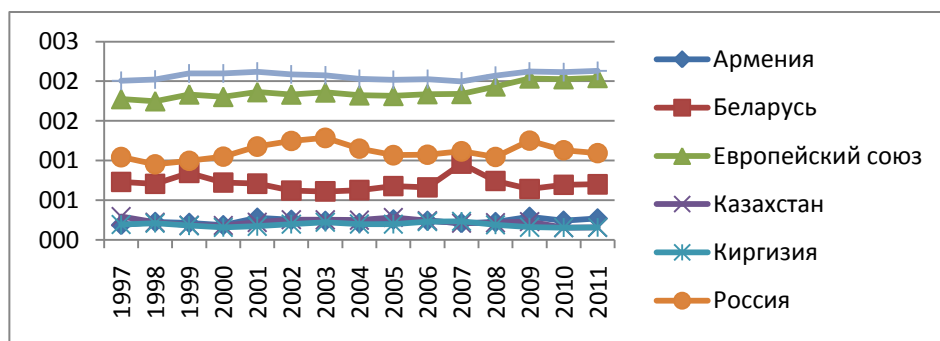
Инновационный потенциал в цифрах

Одним из самых важных показателей для сопоставления инновационного потенциала стран является общий объем расходов на НИОКР в % от ВВП (см.

рис. 1). На Рис. 1 видно, что сумма расходов на НИОКР в Армении, Казахстане и Киргизии почти то же самое, и ниже, чем в сравнении с другими странами. Сумма общих расходов на НИОКР в % от ВВП в 2011г. колеблется от 0,16% (Казахстан и Киргизия) до 0,27% (Армения). Лучшая ситуация по данному показателю наблюдается в России (1,09%) и Беларуси (0,70%), однако средний мировой показатель – 2,13% превышает данный уровень более, чем в два раза. Высокий показатель характерен и для стран ЕС. Данные значения подтверждают недостаточное финансирование НИОКР со стороны всех рассматриваемых стран. Отметим, что самый высокий уровень в совокупных расходах на НИОКР наблюдается в Корее (4,03%), Израиле (3,97%) и Финляндии (3,76%). Это основная причина, по которой средний показатель в мире выше, чем средний показатель по странам ЕС. Но даже в этом случае есть не сравнимый разрыв между рассматриваемыми странами и странами ЕС.

Таким образом, очевидно, что ни одна из рассматриваемых стран не представляет достаточных средств для развития НИОКР, что приводит к безвозвратным расходам, из-за которых страдает вся страна.

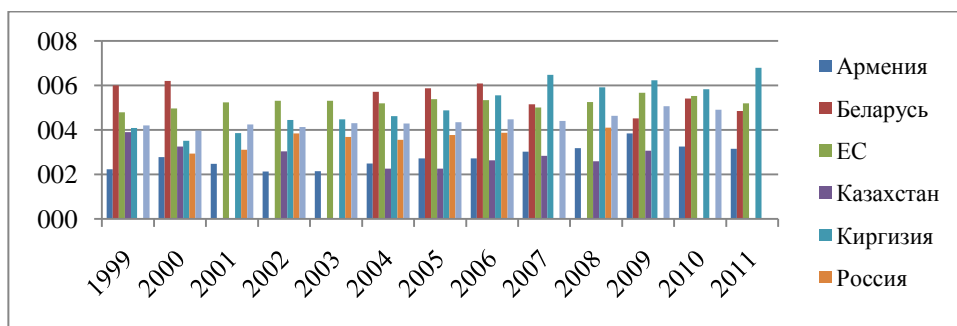
Рис. 1. Затраты на НИОКР (% от ВВП), 1997 – 2011.

Источник: worldbank.org

Лучшая ситуация наблюдается в другом важном показателе: общие государственные расходы на образование в % от ВВП (см. Рис 2). Все рассматриваемые страны имеют примерно такое же соотношение, как в среднем по миру (около 5%), за исключением Армении (3,14%). Очевидно, в этом случае финансирование образования выше, чем финансирование НИОКР. Однако, эта сумма недостаточна для достижения стабильного и высокого экономического роста, потому что, как уже было отмечено выше, рост знаний имеет эндогенное влияние на экономический рост и связан с таким экономическим фактором, как рост прибыли, однако эффект от данных инвестиций проявляется только двадцать лет спустя.

Рис. 2. Государственные расходы на образование (% от ВВП), 1999–2011

Источник: worldbank.org

Таким образом, мы можем прийти к выводу, что страны первой группы ничего не вкладывают ни в НИОКР, ни в образовании. Сравнивая такие показатели, как научные исследования и расходы на развитие (в % от ВВП), государственных расходов на образование (% от ВВП), по сравнению с ЕС, в среднем и среднего по миру становится очевидным, что урезание расходов НИОКР со стороны стран первой группы приводит к критической ситуации для устойчивого роста в будущем.

Возникают вопросы: какие факторы влияют на экономический рост и какое влияние имеет инновационный потенциал на экономический рост? Для нахождения ответов на них проведен регрессионный анализ, основанный на модели, предложенной Вонгом, Го и Аутио [9]. В соответствии с данной моделью, предлагается следующая формула для проведения регрессии, которая была использована:

$$\begin{aligned}
 & \text{Темпы экономического роста} \\
 & = \alpha_0 + \alpha_1 * \text{ВВП на ед. рабочего} + \alpha_2 \\
 & * \text{Темпы роста капитала на ед. рабочего} + \beta_1 \\
 & * \text{Открытие новых фирм} + \beta_2 * \text{Интенсивность инноваций}
 \end{aligned}$$

В соответствии с результатами, представленными в Таблице 3, ВВП на ед. рабочего, темпы роста капитала на ед. рабочего, открытие новых фирм, интенсивность инноваций на 90,5% объясняют темпы роста ВВП Армении в промежутке от 2004 по 2012гг., что еще раз подчеркивает необходимость уделять большее внимания инновациям. Однако необходимо отметить, что, согласно исследованиям Шерер и Росс (1990) [10] инновации развиваются в тех рыночных условиях, в которых имеются фирмы различных размеров и в особенности существуют низкие барьеры для входа на рынок технологически новых инноваций.

Таблица 3. Результаты регрессионного анализа, Армения, 2004–2012

Dependent Variable: GDPGROWTH				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	95.40186	39.26879	2.429458	0.1358
GDPPERWORKER	0.000639	0.001811	0.353175	0.7577
GROWTHINCAPITALPERWORKER	6.682419	11.34252	0.589148	0.6154
NEWFIRMCREATION	-0.001171	0.000463	-2.527232	0.1273
RIDTOGDP	-324.5107	120.9612	-2.682767	0.1154
R-squared	0.905662	Mean dependent var	4.828174	

Закключение

Итак, каковы основные меры для стран ЕАЭС, которые обеспечат повышение инновационного потенциала и, таким образом, устойчивый рост для данных стран?

Во-первых, правительства всех стран ЕАЭС должны попытаться решить проблему коррупции, которая является основной преградой для развития экономик данных стран.

Во-вторых, правительства должны оптимизировать свои расходы и инвестировать в более производительные сектора, в частности, увеличить инвестиции в НИОКР и образование. Кроме того, переход к инновационной экономике, в первую очередь достигается за счет масштабных инвестиций в человеческий капитал. Эти изменения позволят увеличить число исследователей в области науки, техники и технологии только путем финансирования основных научно-исследовательских степеней, что сделает данные страны привлекательным местом для мирового класса исследователей, которые представляют собой для страны человеческий капитал. Тем не менее, опыт других стран показывает, что правительство не может само по себе повысить уровень инноваций, потому что НИОКР должны расти органически. Для последнего участие бизнеса играет большую роль, так как и они должны инвестировать в НИОКР. В этом случае правительства должны создать необходимые условия для поддержки инноваций как для отечественных, так и зарубежных фирм. Для первого периода эти инвестиции должны быть сделаны в более конкурентоспособных и перспективных отраслях стран. В частности, можно выделить ИТ-сектор. Только после этих шагов новые технологии и инновации могут быть распространены и в других секторах экономики.

В-третьих, для того чтобы оставаться конкурентоспособными на мировом рынке страны должны попытаться улучшить свою производительность путем принятия существующих технологий и постепенных улучшений в данных технологиях. Для стран ЕАЭС это может быть достигнуто путем инвестирования в человеческий капитал и его улучшение.

Таким образом, можно сделать вывод, что для достижения устойчивого экономического роста с помощью инновационного потенциала необходимо финансирование как со стороны государства, так и частного сектора, и это приведет к зачаткам для развития экономик данных стран.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Solow R.* Technical Change and the Aggregate Production Function, *Review of Economics and Statistics.* 1957.
2. *Jorgenson, D. and Griliches, Z.* The Explanation of Productivity Change, *Review of Economic Studies.* 1967.
3. *Denison E.* The Sources of Economic growth in the States and the Alternatives Before Us (New York: Committee for Economic Development). 1962.
4. *Griliches, Z. and Mairesse, J.* R&D and Productivity Growth: Comparing Japanese and US Manufacturing Firms, in Hulten, C. ed. *Productivity Growth in Japan and the United States* (Chicago: University of Chicago Press). 1990.
5. *Fabricant S.* Economic Progress and Economic Change, 34th Report of the National Bureau of Economic Research (New York: NBER). 1954.
6. *Abramovitz M.* The Search for Sources of Growth: Areas of Ignorance, Old and New // *The Journal of Economic History.* 1993. Vol. 53. 1993.
7. *Romer P.M.* Endogenous Technological Change // *Journal of Political Economy.* 1990. № 98 (5). 1990.
8. *Adams J.* Fundamental Stocks of Knowledge and Productivity Growth, *Journal of Political Economy,* vol. 98, no. 4. 1990.
9. *Wong P., Ho Y., Autio E.* Entrepreneurship, Innovation and Economic Growth: Evidence from GEM data. 2005. PP. 335–350.
10. *Scherer F.M., & Ross D.* *Industrial market structure and economic performance* (3rd ed.) Ch. 1. Boston: Houghton Mifflin. 1990.
11. Official website of The World Bank <http://www.worldbank.org/>
12. Official website of The World Economic Forum <http://www.weforum.org/>
13. Official website of Transparency International <http://www.transparency.org/>
14. Official website of Human Development <http://hdr.undp.org/en>
15. Official website of National Statistical Service of Armenia <http://armstat.am/en/>
16. Official website of The Ministry of Finance of Armenia <http://minfin.am/>

INNOVATIVE POTENTIAL AS THE MAIN FACTOR FOR LONG-TERM GROWTH IN THE COUNTRIES OF EEU

E. Petrosyan

SUMMARY

The most important issue of the countries of the EAEC is intensive economic growth which can be reached exactly by innovative activities. Therefore, this study includes the analysis of the main indicators of innovation potential, its impact on economic growth and competitiveness. The basic approaches and theories on the impact of the innovation potential on the economic growth, the competitiveness of countries are presented and a regression analysis to identify the impact of the innovation

potential on the economic growth of Armenia is also presented. In this study qualitative and quantitative methods of analysis are used, comparing the innovative potential of the EAEC not only with each other also with other countries. Besides it is shown how the experience of the EU can be used as a useful guide for the development of innovative capacity in countries EAEC. The last part presents the main recommendations for the effective use of innovative potential.

Keywords: innovation potential long-term economic growth, the country's competitiveness.

ՆՈՐԱՐԱՐԱՄԱՆ ՊՈՏԵՆՑԻԱԼԸ ՈՐՊԵՍ ԵՏՄ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԵՐԿԱՐԱԺԱՄՎԵՏ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

Ե. Գ. Պետրոսյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԵԱԷՄ երկրների համար առավել կարևոր հարցերից է ինտենսիվ տնտեսական աճը, որը կարող է ձեռք բերվել ինովացիոն գործունեությամբ: Ուստի, այս ուսումնասիրությունը ներառում է ինովացիոն ներուժի հիմնական ցուցանիշների վերլուծությունը, դրա ազդեցությունը տնտեսական աճի և երկրի մրցունակության վրա: Հետազոտությունում ներառված են հիմնական մտեցումները և տեսություններ ինովացիոն ներուժի ազդեցությունը տնտեսական աճի վրա, երկրների մրցունակության վրա, ինչպես նաև ներկայացված է ռեգրեսիոն վերլուծություն բացահայտելու ինովացիոն ներուժի ազդեցությունը Հայաստանի տնտեսական աճի վրա: Այս ուսումնասիրությունում կիրառվել են որակական և քանակական վերլուծության մեթոդները, որոնք օգտագործվում են՝ համեմատելով ԵԱԷՄ երկրների ինովացիոն ներուժը ոչ միայն միմյանց հետ, այլ նաև այլ երկրների հետ, ինչի արդյունքում ներկայացվել է, թե ինչպես ԵՄ-ի փորձը կարող է կիրառվել որպես օգտակար ուղեցույց ԵԱԷՄ երկրների ինովացիոն ներուժի զարգացման համար: Հետազոտության վերջում ներկայացված են առաջարկություններ ինովացիոն ներուժի արդյունավետ օգտագործման համար:

Հիմնաբարեր՝ նորարարական ներուժը, երկարաժամկետ տնտեսական աճը, երկրի մրցունակության:

ОЦЕНКА СОВРЕМЕННЫХ МОДИФИКАЦИЙ ОСНОВНЫХ МОДЕЛЕЙ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКОГО РАВНОВЕСИЯ

И.Б. Петросян

АННОТАЦИЯ

В современной экономической теории существует множество моделей, описывающих макроэкономическое равновесие. Как известно, данные модели строятся на основе различных допущений и позволяют исследовать проблему установления равновесия с различных ракурсов. Однако с течением времени и усложнением существующих взаимосвязей в экономике, разработанные ранее модели становятся все менее актуальными и требуют значительной доработки и модификации для более точного отражения всех условий наступления равновесия в экономике на макроуровне. На существующем этапе развития экономической теории предпринимается множество попыток приблизить к реальности ставшие общеизвестными модели макроэкономического равновесия, и многие из них увенчались успехом. Оценке некоторых из данных модификаций и посвящена данная работа.

Ключевые слова: макроэкономическое равновесие, жесткость цен, ожидания, макроэкономические основания, неполнота информации.

Как известно, проблема установления макроэкономического равновесия занимает центральное место в ряду изучаемых в макроэкономической теории проблем, поскольку именно на основе решения данного вопроса становится возможным решение всех остальных задач, таких как: определение выпуска, уровня безработицы, построение моделей экономического роста, выбор эффективной макроэкономической политики.

В течение длительного периода развития экономической теории было разработано и предложено множество моделей, описывающих установление макроэкономического равновесия как для условий закрытой, так и для случая открытой экономики. Все данные модели выстраиваются на ряде допущений и достаточно хорошо описывают те факторы и условия, при наличии которых наступление равновесия в экономике становится возможным. Однако с развитием национальных экономик и мировой экономики в целом сопровождающемся усложнением взаимоотношений и взаимосвязей между экономическими агентами, практически все, ставшие «классическими», модели макроэкономического равновесия начали терять свою актуальность. Это вызвало необходимость в доработке и модификации данных моделей, что и стало одним из фокусов исследований в современной экономической теории.

На сегодняшний день наиболее популярными альтернативными моделями внутреннего равновесия являются: **(а)** модель IS-LM без использования кривой LM, **(б)** модель краткосрочного совокупного предложения (short-run AS) и **(в)** динамическая модель AD-AS.

Для оценки данных модификаций моделей равновесия необходимо описать и оценить те допущения, на основе которых они строятся.

Модель IS-LM более полувека служила основным инструментом анализа в макроэкономике и, по мнению многих исследователей, позволяла сформировать понимание того, как происходят колебания деловой активности в экономике [4]. Однако, как известно, данная модель построена на основе множества допущений, что и привело к тому, что с течением времени все более явственно начала проявляться ее ограниченность. Основными недостатками модели являются:

- предположение о жесткости цен;
- модель не учитывает понятия ожиданий;
- модель построена без учета микроэкономических оснований;
- модель чересчур упрощает экономическую реальность.

Эти и многие другие сложности, возникающие с использованием модели, привели к тому, что исследователи пришли к идее создания альтернативной модели – без использования кривой LM. Впервые данная попытка была предпринята Д. Ромером [5], в дальнейшем его идеи были продолжены Т. Палли [4], В. Янгом [6], В. Чу и М. Накане [1].

Ключевое допущение нового подхода к данной модели – это то, что центральный банк придерживается правила реальной процентной ставки, т.е. он действует таким образом, чтобы заставить реальную процентную ставку вести себя определенным образом в зависимости от макроэкономических показателей, таких, как темп инфляции и объем выпуска. Это предположение гораздо лучше описывает то, как ведут себя центральные банки, чем предположение о том, что они следуют правилу предложения денег.

Модель строится следующим образом:

- (1) Реальная процентная ставка задается как возрастающая функция от темпов инфляции.
- (2) В системе координат «реальная ставка процента – выпуск» строится модель IS-MP (monetary policy).
- (3) Из модели IS-MP выводится кривая AD (однако следует подчеркнуть, что она строится по системе координат «темпы инфляции – выпуск»).
- (4) Внутренне равновесие и отклонения от него описываются пересечением кривых AD и IA (inflation adjustment).

Подробное изучение основных постулатов модели и специфики ее построения, а также возможности применения на практике позволили нам оценить ее основные преимущества по сравнению с моделью IS-LM и прийти к следующим выводам:

- Предположение, о том, что центральный банк следует правилу реальной процентной ставки является более реалистичным, чем предположение о том, что он таргетирует предложение денег.
- Новый подход описывает денежно-кредитную политику с точки зрения реальной процентной ставки.

– Правило реальной процентной ставки проще, чем построение кривой LM.
 – В новом подходе кривая совокупного спроса связана с темпами инфляции и объемом выпуска.

– Создается возможность в полной мере учитывать эндогенные изменения в ожидании инфляции при анализе совокупного спроса в модели.

– Данную модель можно использовать как для анализа закрытой экономики, так и для анализа открытой экономики при режимах плавающего фиксированного валютных курсов.

Все это позволяет сделать вывод о том, что рассматриваемая нами модификация модели IS-LM гораздо лучше описывает условия наступления равновесия в экономике, а также позволяет легко прогнозировать последствия его нарушения.

Модель краткосрочного совокупного предложения, на первый взгляд, ассоциируется с горизонтальным (кейнсианским) отрезком синтетической кривой совокупного предложения в модели AD-AS. В действительности, оцениваемая нами модель также строится на основе предположения о жесткости цен в краткосрочном периоде, однако, благодаря некоторым изменениям в условиях построения и использованию микроэкономических оснований, она гораздо лучше отражает поведение производителей и функционирование всей экономики в целом.

В основу построения модели закладываются две «подмодели»: модель фиксированных цен (sticky-price model) и модель с неполнотой информации (imperfect information model) [4]. Обе модели предполагают, что валовый выпуск в экономике определяется величиной потенциального выпуска и разницей между фактическим и ожидаемым уровнями цен:

$$Y = \bar{Y} + \alpha (P - \bar{P}), (1)$$

где Y – фактический объем выпуска, $\bar{Y}$ – потенциальный объем выпуска, P – фактический уровень цен, $\bar{P}$ – ожидаемый уровень цен, α – положительный параметр.

При прочих равных условиях Y и P положительно зависят друг от друга, следовательно, кривая краткосрочного совокупного предложения (SRAS) имеет положительный уклон.

При построении модели с фиксированными ценами делается допущение о том, что фирмы сами назначают цены, т.е. в отличие от стандартных моделей, предполагающих наличие рынка совершенной конкуренции, анализируются рынки монополистической конкуренции, что намного ближе к действительности.

Желаемая цена каждой фирмы (p) задается следующим образом:

$$p = P + a(Y - \bar{Y}), \text{ где } a > 0. (2)$$

Делается допущение о наличии двух видов фирм: (1) фирмы с гибкими ценами, устанавливаемыми по вышеуказанному правилу; (2) фирмы с фиксированными ценами, устанавливаемыми на основе ожиданий по правилу:

$$p = EP + a(EY - E\bar{Y}). (3)$$

Также в модель вводится параметр s , обозначающий, какая доля из всех функционирующих на рынке фирм придерживается правила жесткости цен. После некоторых преобразований получается зависимость, согласно которой фактический уровень цен в экономике положительно зависит от ожидаемого уровня цен и фактического объема выпуска. Также отсюда можно сделать вывод о том, что, чем меньше в экономике доля фирм, придерживающихся жесткости цен в краткосрочном периоде, тем сильнее будут меняться цены.

Что касается модели с неполнотой информации, то основными ее допущениями являются следующие:

– Все заработные платы и цены совершенно гибки, и работает механизм автоматической подстройки рыночного механизма.

– Каждый производитель производит один товар и потребляет множество промежуточных товаров.

– Каждый производитель знает номинальную цену на свой товар, однако не имеет полной информации об общем уровне цен.

Если попытаться оценить данную модель с точки зрения качества отражения экономической действительности, то, по нашему мнению, первые два допущения достаточно сильно отрывают ее от реальности, поскольку совершенная гибкость заработных плат и цен в краткосрочном периоде, и, соответственно, автоматическое установление равновесия на рынке в краткосрочном периоде не соблюдаются.

Логическим продолжением данной модели является динамическая модель AD-AS. Являясь упрощенной версией модели DSGE (DSGE = динамическое, стохастическое, общее равновесие), она позволяет лучше себе представить, как работает экономика в краткосрочном периоде. Модель строится с использованием следующих инструментов:

(1) Кривой IS, отражающей отрицательную зависимость между реальной процентной ставкой и объемом выпуска.

(2) Кривой Филлипа, показывающей взаимосвязь между инфляцией, разрывом выпуска (GDP gap) и шоками предложения.

(3) Теории адаптивных ожиданий.

Как известно, стандартная модель AD-AS является моделью сравнительной статики, в то время как описываемая нами модификация позволяет проследить связь между временными периодами и тем, как поведение тех или иных переменных во времени может влиять на равновесный объем выпуска и темпы инфляции.

Подробное изучение специфики данной модификации и проведение сравнения со стандартной моделью позволяют сделать следующие выводы:

– Вместо предположения о фиксированном предложении денег используется предположение о том, что центральный банк корректирует реальную процентную ставку при изменениях темпов инфляции и объемов выпуска.

– Модель строится в системе координат «темпы инфляции – выпуск».

– Временные периоды связаны друг с другом. Изменения в темпах инфля-

ции в первом периоде влияет на инфляционные ожидания для следующего периода, что, в свою очередь, воздействует на совокупное предложение.

Обобщая все вышесказанное, необходимо отметить, что данная модификация иллюстрирует, как различные макроэкономические переменные – такие как: объем выпуска, темпы инфляции, номинальная и реальная ставки процент, реагируют на шоки и как взаимодействуют друг с другом во времени. Она демонстрирует, что при определении направлений денежно-кредитной политики центральный банк сталкивается с необходимостью выбора между изменчивостью инфляции и изменчивостью объемов выпуска. Также модель предполагает, что центральному банку необходимо оперативно и активно реагировать на изменение темпов инфляции во избежание выхода ее из-под контроля.

Проведенный нами сравнительный анализ современных модификаций моделей макроэкономического равновесия показал, что данные модификации гораздо реальнее отражают сложные и многосторонние связи экономических агентов, а также позволяют отражать изменения, происходящие в экономике вследствие вмешательства государства. При этом, необходимо отметить, что переменные, заложенные в основу построения данных моделей, а также инструменты денежно-кредитной, фискальной и торговой политик, используемые в них для наблюдения изменения равновесия, совпадают с действительно применяемыми на практике.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Chu V., M. Nakane* Credit Channel without the LM Curve // Banco Central Do Brasil. Working Papers Series. №20. 2001. 21 pages.
2. *Koenig E.* Keynesian economics without LM and IS Curves: A Dynamic Generalization of the Taylor-Romer Model // Federal Reserve Bank of Dallas. Research Department. Working Paper 0813. 2008. 25 pages.
3. *Mankiw G.* Macroeconomics // Harvard University. Eight Edition. 2012. 608 pages.
4. *Pally T.* Macroeconomics without the LM: A Post-Keynesian Perspective // Political Economy Research Institute, 2008. 30 pages.
5. *Romer D.* Keynesian Macroeconomics without the LM Curve // Journal of Economic Perspectives. Vol. 14, №2. 2000. PP. 140–169.
6. *Young W.* The Keynesian Revolution and IS-LM: From Enigma to Conundrum // Bar Ilan University. 2011. 13 pages.

BASIC MODELS OF MACROECONOMIC EQUILIBRIUM CURRENT MODIFICATIONS ASSESSMENT

I. Petrosyan

SUMMARY

In modern economic theory, there are many models describing the macroeconomic equilibrium. It is well-known that these models are based on various assumptions and allow us to study the problem of establishing equilibrium from different angles. However, with the passage of time and the complexity of the relations existing in the economy, previously developed models are becoming less relevant and require significant improvements and modifications in order to better reflect all the conditions of equilibrium establishing in the economy at the macro level. At current stage of development of economic theory, many attempts to bring to reality well-known models of macroeconomic equilibrium were made and a lot of them are successful. And the evaluation of some of these modifications is the subject of this work.

Keywords: macroeconomic equilibrium, price rigidity, microeconomic foundations, imperfect information.

ՄԱԿՐՈՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՎԱՍԱՐԱԿՇՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍՈՂԵԼՆԵՐԻ ԱՐԴԻ ՍՈՂԻՖԻԿԱՑԻԱՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄ

Ի.Բ. Պետրոսյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Արդի տնտեսագիտության տեսության մեջ գոյություն ունեն մակրոտնտեսական հավասարակշռությունը նկարագրող բազմաթիվ մոդելներ: Ինչպես հայտնի է, տվյալ մոդելները կառուցվում են տարբեր ենթադրությունների հիման վրա և թույլ են տալիս տարբեր տեսանկյուններից դիտարկել հավասարակշռության հիմնախնդիրը: Մակայն ժամանակի ընթացքում և տնտեսությունում գոյություն ունեցող կապերի բարդեցման հետևանքով անցյալում մշակված մոդելները նվազ արդիական են դառնում և պահանջում են զգալի վերամշակում և փոփոխություններ մակրոմակարդակում հավասարակշռության բոլոր պայմանների ավելի հստակ արտացոլման համար: Տնտեսագիտության տեսության զարգացման արդի փուլում բազմաթիվ փորձեր են կատարվում լայն հայտնի դարձած մոդելները իրականությանը մոտեցնելու ուղղությամբ և դրանցից շատերը հաջողությամբ են ավարտվել: Տվյալ ձևափոխումների գնահատմանն էլ նվիրված է ներկայացվող աշխատանքը:

Հիմնաբառեր՝ մակրոտնտեսական հավասարակշռություն, գների կոշտություն, միկրոտնտեսական հիմունքներ, թերի տեղեկատվություն:

ИНТЕГРАЛЬНЫЕ МАТРИЦЫ ФИНАНСОВЫХ ПОТОКОВ КАК ИНСТРУМЕНТ ОЦЕНИВАНИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

И.Б. Петросян, В.М. Симомян

АННОТАЦИЯ

При выборе вектора государственной политики, органы государственной власти всех стран мира сталкиваются с проблемой оценки влияния проводимой политики на различные аспекты деятельности страны, так как любые реформы, в частности, экономические, оказывают существенное воздействие на общую макроэкономическую ситуацию в стране. Для оценки такого влияния и для дальнейшего выбора конкретной политики применяются разные подходы. Одним из таких подходов является построение определенной модели, позволяющей проводить локальные эксперименты относительно интересующей проблемы в экономике. Важнейшую роль среди таких моделей играет вычисляемая модель общего равновесия, ядром которой являются интегральные матрицы финансовых потоков.

Ключевые слова: матрица финансовых потоков, модели общего равновесия, экономическая прибыль, подстройка рыночного механизма.

При выборе вектора государственной политики органы государственной власти всех стран мира сталкиваются с проблемой оценки влияния проводимой политики на различные аспекты деятельности страны, так как любые реформы, в частности, экономические, оказывают существенное воздействие на общую макроэкономическую ситуацию в стране. Для оценки такого влияния и для дальнейшего выбора конкретной политики применяются разные подходы. Одним из таких подходов является построение определенной модели, позволяющей проводить локальные эксперименты относительно интересующей проблемы в экономике и наблюдать за конечными результатами и изменениями, происходящими в результате эксперимента.

В качестве таких моделей могут выступать экономико-математические модели, с помощью которых можно проводить так называемые симуляции, которые представляют из себя эксперименты. Количественные симуляции как метод оценки воздействия политических решений на экономическую ситуацию в стране играют важнейшую роль в прикладных экономических исследованиях. Численные модели обеспечивают системный анализ экономических задач, в то время как аналитические решения проблем либо невозможны, либо не несут в себе экономически значимую информацию, так как они не обеспечивают численных результатов, позволяющих давать количественную оценку. В отличие от аналитических моделей, количественный подход делает возможным комплексный анализ сложных экономических взаимосвязей и дает оценку проводимым структурным реформам. К таким (количественным) моделям относится широкая группа моделей общего или частичного равновесия.

Вычисляемые модели общего равновесия (computable general equilibrium models – CGE) [3] играют крайне важную роль среди численных методов исследования. Они широко применяются различными национальными и международными организациями, такими, как: Еврокомиссия, Международный валютный фонд, Всемирный банк, ОЭСР и др. Их можно применять как для исследований на уровне секторов, так и для изучения экономики в целом как для отдельных стран, так и для целых регионов и даже для всего мира. Основным преимуществом данного подхода является то, что отображение рыночных взаимоотношений, зависящих от цен, имеет микроэкономические основания.

Факт того, что в таких моделях одновременно рассматриваются как источники доходов, так и направления затрат экономических агентов, делает возможным оценку эффективности функционирования всей экономики, равно как и эффективности распределительной фазы воспроизводственного процесса в экономике страны [1]. Это делает модели CGE стандартным инструментом количественного анализа результатов вмешательства государства в различные сферы экономики (фискальная политика, торговая политика и др.).

Модели CGE строятся на основе теории общего равновесия, которая, в свою очередь, базируется на допущении о рациональности экономических агентов, с учетом условий равновесия.

Ядром и основной базой данных для CGE-моделей является интегральная матрица финансовых потоков (Social Accounting Matrix – SAM). Она несет в себе всю информацию таблиц «затраты-выпуск» и является усовершенствованной версией этих таблиц. Из этой матрицы можно получить всю необходимую информацию. После получения данной матрицы при помощи ряда преобразований и восстанавливается связь между всеми субъектами экономики и получается таблица, отображающая все входы и выходы денежных средств и ресурсов в экономику (input-output table). Далее вводятся уравнения, объясняющие данную ситуацию в экономике, и при помощи последующих манипуляций предсказываются будущие изменения.

Очевидно, что все эти этапы играют решающую роль в создании модели. В зависимости от поставленной задачи выбирается вид матрицы интегральных потоков, и ее специфика влияет на функции будущей модели. От последующих этапов обработки данных зависят типы возможных проводимых симуляций и качество будущих прогнозов.

Если обратиться к более подробному описанию использования выдвигаемого подхода к оценке эффективности функционирования экономики, то мы получим картину, представленную ниже.

Экономическое равновесие может быть рассмотрено в виде задачи смешанного взаимодополнения (Mixed Complementarity Problem) [2]. С этой целью необходимо рассмотреть стандартную экономику Арроу-Дебря с $\underline{n}$ товарами (включая факторы производства), $\underline{m}$ секторами и $\underline{h}$ хозяйствующими субъектами (включая государство).

Эндогенные переменные экономики Арроу-Дебря могут быть разделены по трем основным категориям (Mathiesen 1985):

– p := неотрицательный n -вектор, отображающий цены всех потребительских товаров и факторов производства ($I = \{1, \dots, n\}$);

– u := неотрицательный m -вектор, показывающий уровень активности секторов, которые описываются функциями с постоянной отдачей от масштаба ($J = \{1, \dots, m\}$);

– M := неотрицательный k -вектор, показывающий доходы ($H = \{1, \dots, k\}$).

В состоянии равновесия переменные должны удовлетворять трем типам условий:

1. Нулевая экономическая прибыль производителей (производственные функции данных производителей, как отмечалось выше, обладают свойством постоянной отдачи от масштаба) – условие исчерпания товаров.

2. Условие автоматической подстройки рыночного механизма для всех товаров и факторов производства (market clearing).

3. Бюджетное ограничение домохозяйств.

Для обычных функций полезности (без точек насыщения) домохозяйства всегда находятся именно на кривой бюджетного ограничения, то есть используют все свои доступные средства, что означает выполнение закона Вальраса.

Используя закон Вальраса, агрегирование условий автоматической подстройки рыночного механизма и условий нулевой экономической прибыли, мы получаем, что экономическое равновесие несет в себе согласованность между равновесными переменными и условиями равновесия. Отличные от нуля цены обеспечивают совпадение объемов спроса и объемов предложения, поскольку иначе наблюдался бы избыточный объем предложения, что привело бы к падению цен, вплоть до нулевого значения. Секторы экономики увеличиваются до тех пор, пока их прибыль не становится равной нулю, а при отрицательном значении экономической прибыли количество субъектов стороны предложения начинает сокращаться, что исходит из условия максимизации прибыли.

В конечном итоге, если сформулировать подход смешанного взаимодополнения (MCP) [6], то мы получим следующую задачу:

Дано $f: R^n \rightarrow R^n$

Найти: $z \in R^n$

такой, что: $f(z) \geq 0, z \geq 0, z^T * f(z) = 0$.

Все это позволяет решить задачу нахождения экономического равновесия для $z = [y, p, M]$ и $f(z) = [P_j(p), \xi_i, (\sum_h p_i b_{ih} - \sum_h p_i d_{ih})]$, таким образом, устанавливая взаимодополнение между условиями равновесия и переменными.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Adelman I., Robinson S.* Income Distribution Policy in Developing Countries: A Case Study of Korea // Oxford Univeristy Press, London. 1978. 373 pages.
2. *Anstreicher K, Lee J., Rutherford T.F.* Crashing a Maximum Weight Complementary Basis // *Mathematical Programming* 54 (3). 1992. PP. 281–290.
3. *Brooke T., Kendrick D., Meeraus A.* GAMS: A User’s Guide // Scientific Press, South San Francisco. 1984. 300 pages.
4. *Dafermos S.* An Iterative Scheme for Variational Inequalities // *Mathematical Programming* 26, 1986. PP. 40–47.
5. *Dantzig G.* Linear Programming and Extensions // Princeton University Press. 1963. 641 pages.
6. *Rutherford T.F.* Extensions of GAMS for complementarity problems arising in applied economic analysis // *Journal of Economic Dynamics and Control*, 19. 1995. PP. 1299–1374.

**INTEGRATED MATRIX OF FINANCIAL FLOWS
AS A TOOL OF EVALUATION: THEORETICAL APPROACH**

I. Petrosyan, V. Simonyan

SUMMARY

Choosing a vector of public policy, public authorities all over the world face the problem of assessing the impact of policies on various activities, because any reform, in particular, economic, has a significant impact on the general macroeconomic situation in the country. In order to measure this impact and to select specific policies different approaches are used. One of these approaches is to build a specific model to conduct local experiments regarding the interested issue. The most important role among these models plays a computable general equilibrium model, the core of which are the integrated matrixes of financial flows.

Keywords: matrix of financial flows, general equilibrium models, economic profit, market clearing.

**ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՀՈՍՔԵՐԻ ԻՆՏԵԳՐԱԼ ՄԱՏՐԻՑԱՆԵՐԸ
ՈՐՊԵՍ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԳՈՐԾԻՔ՝ ՏԵՄԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄ**

Ի.Բ. Պետրոսյան, Վ.Ս. Միմոնյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Պետական քաղաքականության ուղղությունը ընտրելիս՝ աշխարհի բոլոր երկրների պետական իշխանության մարմինները բախվում են երկրի գործունեության տարբեր կողմերի վրա իրականացվող քաղաքականության ազդեցության գնահատման խնդրի հետ, քանի որ ցանկացած բարեձոխում, մասնավորապես, տնտեսական, զգալիորեն ազդում են երկրի ընդհանուր մակրոտնտեսական իրավիճակի վրա: Այդ ազդեցության գնահատման և հետագա քաղաքականության ընտրության համար տարբեր մոտեցումներ են կիրառվում: Այդպիսի մոտեցումներից է որո-

շակի մոդելի կառուցումը, որը թույլ է տալիս լոկալ փորձարկումներ կատարել տնտեսությունում գոյություն ունեցող խնդրի վերաբերյալ: Այդպիսի մոդելների մեջ կարևորագույն դեր ունի ընդհանուր հավասարակշռության հաշվարկվող մոդելը, որոնց մեջ առանցքային դեր ունեն ֆինանսական հոսքերի ինտեգրված մատրիցաները:

Հիմնաբառեր՝ ֆինանսական հոսքերի մատրիցա, ընդհանուր հավասարակշռության մոդելներ, տնտեսական շահույթ, շուկայական մեխանիզմի հարմարեցում:

ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ ВАЛЮТНОЙ ЛИКВИДНОСТИ НА ФИНАНСОВОМ РЫНКЕ АРМЕНИИ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ АРМЯНО-РОССИЙСКИХ ТОРГОВО- ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Э.М. Сандоян, М.А. Восканян, М.Г. Барсегян, Л.А. Мнацаканян

АННОТАЦИЯ

Оптимальная валютная политика является одним из важнейших факторов экономического роста стран, так как она обеспечивает конкурентоспособность отечественных товаров на мировом рынке, стимулирует приток капитала, приспособливает страны к внешним экономическим шокам. Выбор правильной валютной политики, которая будет соответствовать экономическому состоянию страны, является сложной задачей. Активное развитие телекоммуникационных технологий, разработка новых финансовых инструментов, которые стимулируют поток капитала из одной страны в другую, привели к ускорению процесса глобализации финансовых рынков. Так как весь мир превращается в единый рынок, актуальным становится вопрос: какую валютную политику использовать в условиях глобализации и какое воздействие она окажет на развитие экономики. Его резкое обесценение или укрепление может негативно повлиять на экономику стран, в особенности на финансовый рынок. В данной статье сделана попытка дать оценку сложившейся ситуации на денежном рынке России и ее воздействия на валютную ликвидность финансового рынка Армении в контексте развития армяно-российских торгово-экономических отношений.

Ключевые слова: валютная политика, ликвидность, финансовый рынок, инфляция.

Кризис на валютном рынке Армении

Важность мониторинга финансового рынка объясняется следующими факторами:

1) финансовый рынок играет ключевую роль в механизме банковского посредничества, предполагающего постоянную трансформацию краткосрочных средств в долгосрочные кредиты для экономики, что, в свою очередь, дает банкам возможность рефинансировать свои обязательства и эффективно использовать капитал для финансирования экономики;

2) финансовый рынок первым подвергается давлению в случае наступления нестабильности, тем самым, его параметры играют роль опережающих сигнальных индикаторов;

3) конъюнктура финансового рынка страны позволяет судить о текущем уровне ликвидности в банковском секторе;

4) состояние финансового рынка влияет на способность центрального банка управлять ликвидностью банковского сектора и уровнем краткосрочных процентных ставок.

В начале декабря 2014г. на фоне обострения геополитической ситуации в

мире, серьезных спадов на сырьевых рынках и обвала российского рубля дестабилизация на валютном рынке России спровоцировала аналогичную ситуацию на валютном рынке Армении и привела к постепенному обесценению драма. ЦБ РА назвал девальвацию драма корректировкой валютного курса в целях повышения конкурентоспособности национального экспорта и сохранения валютных резервов. Однако сложившаяся ситуация является результатом длительного негативного развития, в частности, уменьшения финансовых потоков и сокращения инвестиций в экономику РА.

Обвал драма в конце 2014г. спровоцировал ажиотаж среди населения. Курс доллара в обменных пунктах достиг 580 драмов за доллар, многие банки ограничили продажу валюты. При этом, спекуляции с валютного рынка перешли на потребительский, в частности, произошел рост цен не только на импортную, но и на местную продукцию. В результате, девальвация драма привела к тому, что все товары в стране подорожали на 15–20%, и население начало активно скупать подорожавшие доллары и продукты.

Еще с августа 2014г. Центральный Банк Армении начал осуществлять стресстесты с более жесткими сценариями для оценки влияния внутренних и внешних рисков на возможное неблагоприятное развитие в экономике. Было оценено влияние товарных рынков, в том числе нефтяных, а также валютных рынков на финансовую систему Армении. Девальвационные процессы в ноябре побудили ЦБ РА продать в рамках интервенций валюту на фондовой бирже NASDAQ-OMX на \$93,84 млн. (около 98,3% от совокупного объема валютных биржевых сделок за ноябрь). В конце ноября 2014г. ЦБ увеличил стоимость краткосрочной драмовой ликвидности, постепенно повысив ставку ломбардного репо с 8,25% до 10,25% и до 21% в декабре, продолжая вмешательство на валютном рынке. Также с 8 декабря был внедрен новый инструмент, предполагающий продажу валюты посредством ежедневных аукционов в объявленном заранее ограниченном количестве. Таким образом, ЦБ достиг того, что ежедневные торги с \$6 млн. сократились до \$2 млн. Для смягчения будущих инфляционных давлений и стимулирования возвращения инфляции к целевому показателю регулятор повысил ставку рефинансирования до 8,5%, а в январе 2015г. до 9,5%. В то же время, был понижен норматив обязательного резервирования в инвалюте с 24% до 20%, а ставка краткосрочной ликвидности драма – с 21% до 20%.

В связи со сложившейся ситуацией попытаемся оценить, насколько данная ситуация в РА обусловлена валютным кризисом на финансовых рынках России и в какой степени экономика Армении зависит от ситуации в России в контексте развития армяно-российских торгово-экономических отношений.

Методология и результаты

Для подтверждения выдвинутой гипотезы были использованы следующие показатели экономик РА и РФ:

- обменный курс доллара США к армянскому драму и российскому рублю;
- индексы потребительских цен;
- прямые иностранные инвестиции;
- объем международных резервов;
- денежные агрегаты M0, M2 и M2X (агрегат M1 не был рассмотрен, поскольку его начали рассчитывать в РФ с 2014г.);
- активы коммерческих банков и объем трансфертов в РА и экспорта нефти из РФ).

Временной диапазон рассматриваемых переменных охватывает ежемесячные данные за период с 2008–2014гг.

Имея временные ряды вышеперечисленных показателей, нами была рассчитана их волатильность (кроме показателей ПИИ, объемов трансфертов в РФ и экспорта нефти из РФ, изменения которых представлены в процентных изменениях), после чего был произведен анализ связи между ними при помощи корреляционного анализа.

При расчете волатильности мы использовали ежемесячную волатильность $\sigma_{mont hly}$, которая равна произведению стандартного отклонения (σ_{SD}) процентных изменений переменных и квадратного корня из T (1/12).

$$\sigma_{mont hly} = \sigma_{SD} \sqrt{1/12}$$

После расчета волатильности был применен корреляционный анализ для установления взаимосвязи между переменными. Общая формула корреляции между двумя переменными x и y имеет следующий вид:

$$r_{x,y} = \frac{Cov(x,y)}{\sigma_x \sigma_y}, \text{ где}$$

$r_{x,y}$ – коэффициент корреляции между переменными x и y ,

$Cov(x, y)$ – коэффициент ковариация между переменными x и y ,

σ_x – стандартное отклонение независимой переменной x ,

σ_y – стандартное отклонение независимой переменной y .

Результаты корреляционного анализа показывают, что существует положительная взаимосвязь между выбранными показателями, а именно между колебаниями основных показателей денежно-кредитной политики, что, в свою очередь, отражается на финансовой системе Армении (см. в приложении).

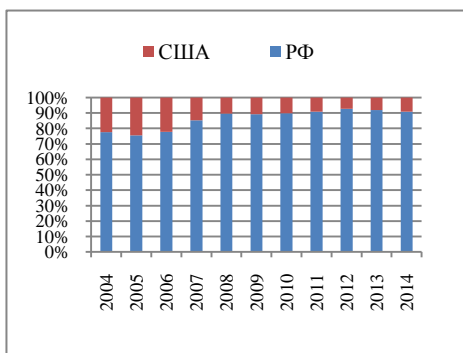
Связь экономик России и Армении

Основные каналы воздействия России на экономику Армении:

1. Трансферты

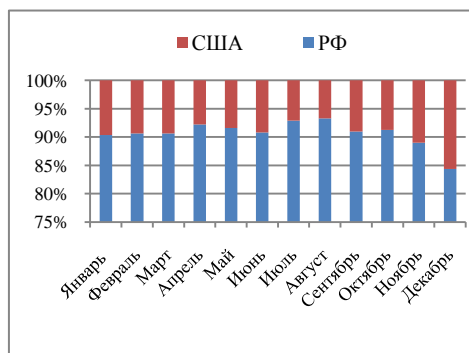
Как видим из Рис. 1 90% всех трансфертов в Армению приходит из России. Однако к концу 2014г., вследствие сложившейся ситуации их доля по отношению к валютным трансфертам сократилась до 80%. (см. Рис. 2), что свидетельствует о прямой зависимости от экономики РФ.

Рис. 1. Объем трансфертов в РА, 2004–2014

Источник: www.cba.am

Рис. 2. Объем трансфертов в РА, 2014

Источник: www.cba.am

2. Ситуация на валютном рынке РФ.

С учетом дефицита долларовой ликвидности на российском рынке армянская диаспора переходит на рублевые трансферты. В Армении уровень долларизации за последние месяцы вырос до 90%. Как известно, высокие риски, высокая долларизация наблюдаются в тех экономиках, где национальная валюта слаба.

3. Объем экспорта из России в Армению.

Армении необходимо поставить задачу восстановления паритета, иначе реализация любого товара в России становится убыточной (см. структуру экспорта и импорта РА, Рис. 3 и 4). Многие армянские товаропроизводители приостановили свой экспорт в Россию в конце ноября, другие значительно сократили его с целью не столкнуться с проблемой возвратом места на рынке. Таким образом, армянские экспортеры несут двойной убыток из-за сокращения объемов экспорта, что в результате приведет к сокращению объемов иностранной валюты в Армении. Это является третьим существенным каналом воздействия.

Рис. 3. Структура экспорта Армении

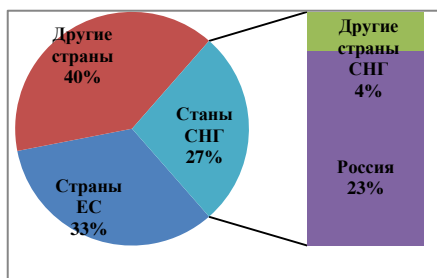
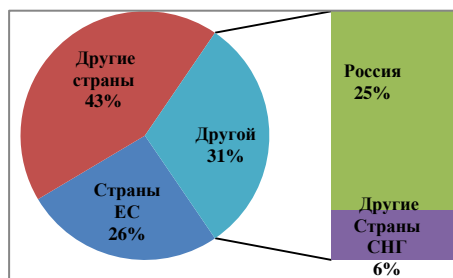

Рис. 4. Структура импорта Армении

Источник: www.armstat.am

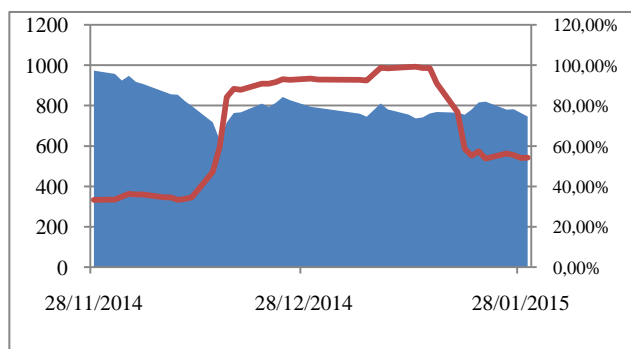
Еще одним фактором по России является индекс РТС. Он, в отличие от индекса ММВБ, рассчитывается в долларах и показывает состояния капитализации российского рынка с точки зрения мирового рынка капитала, то есть индекс отражает отношение нерезидентов и внешних инвесторов к российскому рынку

капитала. Снижение индекса на 30% с начала ноября свидетельствует о значительном росте оттока капитала с рынка России (см. Рис. 5).

Глобализация за последние годы сопровождалась развитием и углублением международных стандартов внешней торговли до определенного периода. Позже начались дезинтеграционные процессы. Первым таким процессом является создание Европейского союза. С целью минимизации влияния глобализации экономик, европейцы отделились, создав свой валютный и общий таможенный союзы. Однако это не дало положительных результатов.

Россия сегодня собирает вокруг себя евразийский экономический союз. Данные процессы являются как осознанными, так и неосознанными или даже умалчиваемыми дезинтеграционными процессами в ответ на шоковое экзогенное воздействие глобализации на национальную экономику. И в этой ситуации, по мнению Аузана, надо идти обратно: начинать защищать национальную экономику или, наоборот, провести модернизацию существующей системы.

Рис. 5. Индекс РТС

Источник: www.moex.com

Говоря об экономике Армении, следует отметить, что она на данный момент не является самодостаточной системой, она абсолютно экзогенно зависима, то есть подвержена воздействию любого шока. Сравнивая кризисы 2008–2009гг. и текущий, можно заметить, что, во-первых, существует высокая волатильность национальных валют, продолжают спекулятивные процессы на FOREX рынках, и все это сопровождается ажиотажем и паникой на рынках. Во-вторых, наблюдается высокая волатильность на рынке капитала, и сегодняшний фондовый рынок России показывает те же риски, которые были в 2008–2009гг., когда шок был многофакторным. В то же время, несмотря на монофакторность текущего шока, он носит более глубокое воздействие.

Итак, для защиты экономики рыночными механизмами, не разрушая мотивационные процессы и не ограничивая интеграционные процессы и обеспечения ее конкурентоспособности, при стимулировании финансовым сектором экономического роста необходимо указать 2 направления:

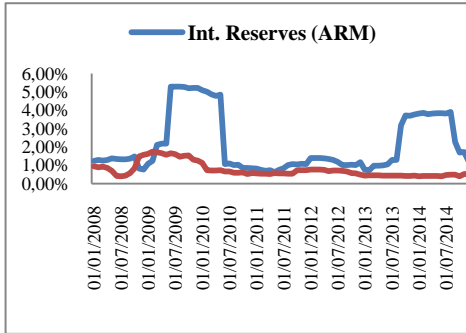
– *Первое*. Обеспечить большую надежность адаптивности стабильности институтов финансового посредничества. Эту цель можно достигнуть исключительно путем модернизации механизмов регулирования и надзора за деятельностью институтов финансового посредничества и, в первую очередь, банковской системы.

– *Второе*. Развить регулятивные механизмы валютного регулирования и валютной политики, которые необходимо осуществлять на рыночной основе, а не путем ограничений и жестких механизмов. Данное направление, с одной стороны, позволит минимизировать риски (рыночные, валютные, кредитные), с другой стороны, обеспечит мотивацию банковских систем и их заинтересованность в кредитовании экономики.

Два данных направления предполагают запрет участия банков на рынке капитала в корпоративном сегменте, отказ от действующих нормативов валютной позиции в пользу нормативов валютного паритета, что означает рыночный механизм запрета спекулятивных валютно-обменных операций и применение механизма обязательного резервирования.

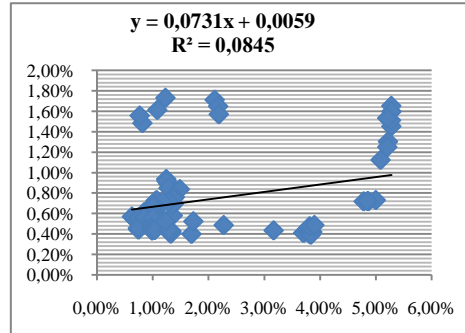
Приложение.

Волатильность международных резервов РА и РФ

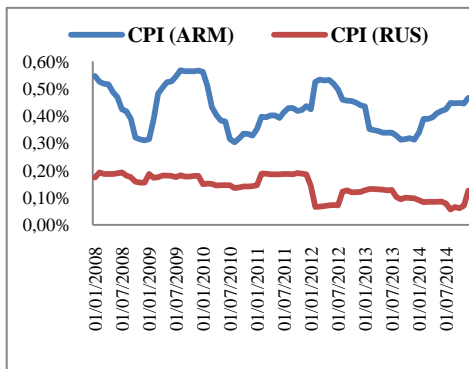
Источник: www.cba.am www.cbr.ru

Корреляция волатильности международных резервов РА и РФ

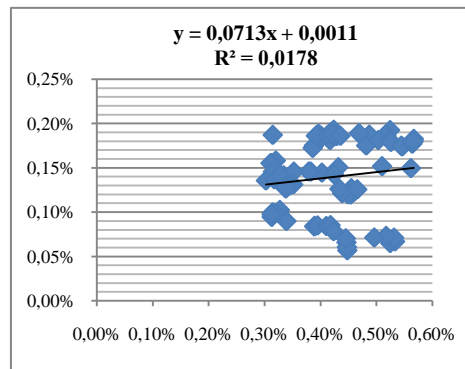
Источник: www.cba.am www.cbr.ru

Волатильность ИПЦ РА и РФ

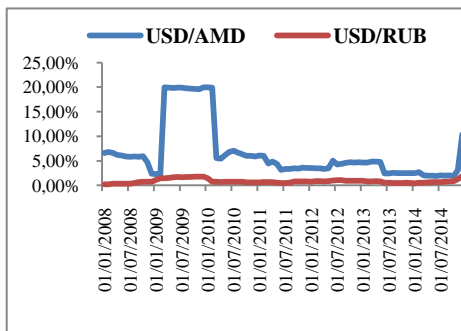
Источник: www.armstat.am и www.gks.ru

Корреляция волатильности ИПЦ РА и РФ

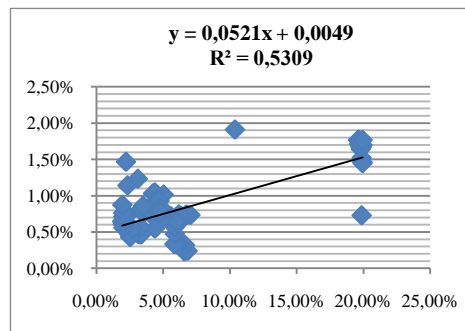
Источник: www.armstat.am www.gks.ru

Волатильность валютного курса РА и РФ

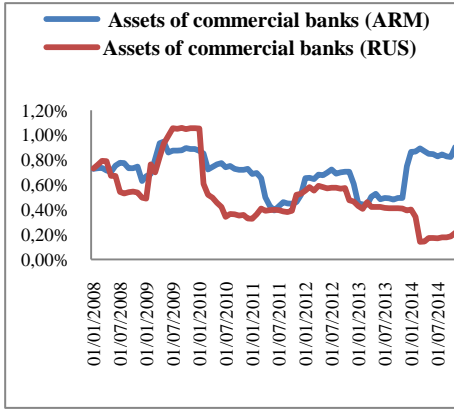
Источник: www.cba.am www.cbr.ru

Корреляция волатильности РА и РФ

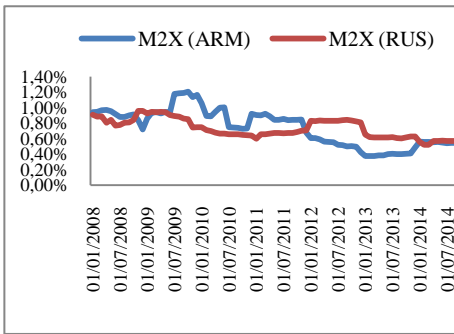
Источник: www.cba.am www.cbr.ru

Волатильность активов
коммерческого банка РА и РФ

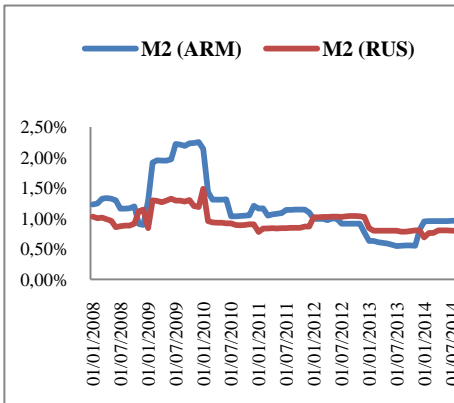
Источник: www.cba.am www.cbr.ru

Волатильность денежного агрегата M2X

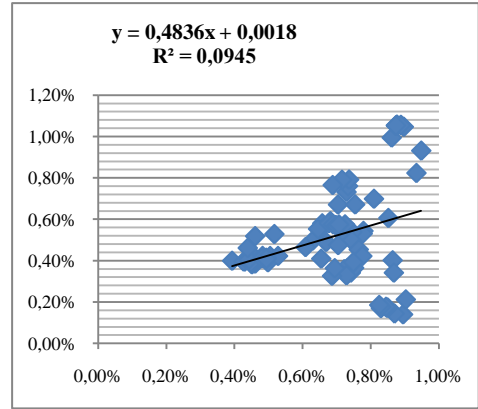
Источник: www.cba.am www.cbr.ru

Волатильность денежного агрегата M2

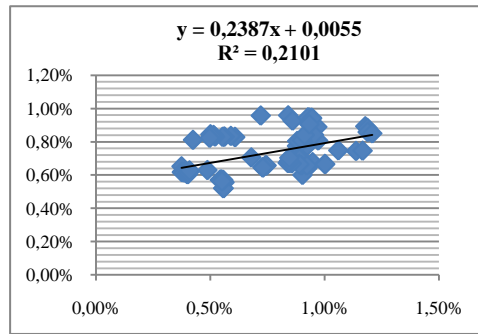
Источник: www.cba.am www.cbr.ru

Корреляция волатильности активов
коммерческого банка РА и РФ

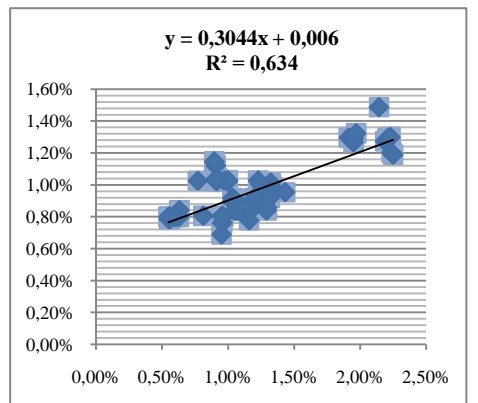
Источник: www.cba.am www.cbr.ru

Корреляция волатильность денежного
агрегата M2X

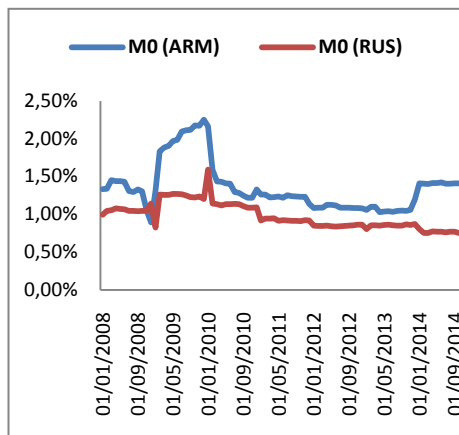
Источник: www.cba.am www.cbr.ru

Корреляция волатильность денежного
агрегата M2

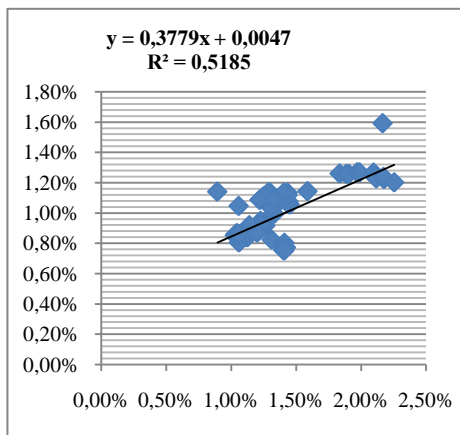
Источник: www.cba.am www.cbr.ru

Волатильность денежного агрегата M0

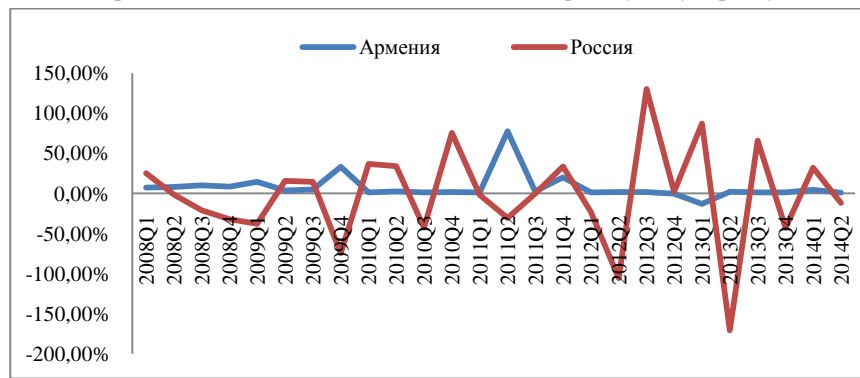
Источник: www.cba.am и www.cbr.ru

Корреляция волатильность денежного агрегата M0

Источник: www.cba.am и www.cbr.ru

Процентное изменение ПИИ по отношению к предыдущему периоду

Источник: www.cba.am и www.cbr.ru

Коэффициенты корреляции

Variables		R
CPI (Arm)	USD/AMD	0.60
CPI (Rus)	USD/RUB	0.16
CPI (Arm)	USD/RUB	0.51
USD/AMD	USD/RUB	0.73
Int. reserves (ARM)	USD/AMD	0.52
Int. reserves (RUS)	USD/RUB	0.75
Int. reserves (ARM)	USD/RUB	0.44
M0(ARM)	USD/AMD	0.85

Variables		R
M0(RUS)	USD/RUB	0.53
M0(ARM)	USD/RUB	0.72
M2(ARM)	USD/AMD	0.86
M2(RUS)	USD/RUB	0.78
M2(ARM)	USD/RUB	0.73
M2X(ARM)	USD/AMD	0.66
M2X(RUS)	USD/RUB	0.45
M2X(ARM)	USD/RUB	0.38
Commercial banks assets (ARM)	USD/AMD	0.53
Commercial banks assets (RUS)	USD/RUB	0.67
Commercial banks assets (ARM)	USD/RUB	0.41
FDI(ARM)	USD/AMD	0.4
FDI(RUB)	USD/RUB	-0.50
FDI(ARM)	USD/RUB	0.51
Remittances (ARM)	USD/AMD	0.73
OIL (RUS)	USD/RUB	0.92
Remittances (ARM)	USD/RUB	0.894

Источник: расчеты авторов

ЛИТЕРАТУРА

1. Официальный сайт ЦБ РА, www.cba.am
2. Национальная статистическая служба РА, www.armstat.am
3. Официальный сайт ЦБ РФ, www.cbr.ru
4. Национальная статистическая служба РФ, www.gks.ru
5. www.moex.com
6. www.nasdaqomx.am

FOREIGN CURRENCY LIQUIDITY ISSUES AND TRENDS IN THE FINANCIAL MARKET OF ARMENIA IN THE CONTEXT OF ARMENIAN-RUSSIAN TRADE DEVELOPMENT AND ECONOMIC RELATIONS.

E. Sandoyan, M. Voskanyan, M. Barseghyan, L. Mnatsakanyan

SUMMARY

Optimal monetary policy is one of the most important factors of economic growth of countries, as it ensures the competitiveness of domestic goods on the world market, stimulates capital inflows, adapt the country

to external economic shocks. Choosing the right monetary policy, which will meet the economic condition of the country, is a difficult task. There is an active development of telecommunication technologies, development of new financial instruments that stimulate the flow of capital from one country to another, led to the acceleration of the globalization of financial markets. As the whole world becomes a single market, the urgent question of what monetary policy be used in the context of globalization, and what effect it will have on the economy. His sudden impairment or consolidation may have a negative impact on national economies, and in particular on the financial market. An attempt is made in this article to assess the situation on the money market of Russia and the impact on the foreign currency liquidity of the financial market of Armenia in the context of the development of the Armenian-Russian trade and economic relations.

Keywords: monetary policy, liquidity, financial market, inflation.

ՀՀ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՇՈՒԿԱՅԻ ԱՐՏԱՐԺՈՒԹՅԱՅԻՆ ԻՐԱՑՎԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Է.Մ. Մանդրյան, Մ.Հ. Ոսկանյան, Մ.Գ. Բարսեղյան, Լ.Ա. Մնացականյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Օպտիմալ արտարժույթային քաղաքականությունը հանդիսանում է երկրի տնտեսական աճի հիմնական գործոններից մեկը, քանի որ այն ապահովում է հայրենական ապրանքի մրցունակությունը միջազգային շուկայում, խթանում է կապիտալի ներհոսքը, հարմարացնում է երկրները արտաքին տնտեսական ցնցումներին: Երկրի տնտեսական վիճակին համապատասխանող արտարժույթային քաղաքականության ընտրությունը համարվում է դժվար խնդիր: Հեռահաղորդակցման տեխնոլոգիաների և նոր ֆինանսական գործիքների զարգացումը, որոնք խթանում են կապիտալի հոսքը մի երկրից մյուսը, հազեցնում են ֆինանսական շուկաների գլոբալիզացման ընթացքը: Գլոբալիզացիայի պայմաններում արդիական է դառնում արտարժույթային քաղաքականության ընտրության և տնտեսության զարգացման վրա նրա ազդեցության հարցը: Ազգային արժույթի կտրուկ արժեզրկումը կամ ամրապնդումը կարող է բացասաբար ազդել երկրի տնտեսության վրա, հատկապես ֆինանսական շուկայի վրա: Այս հոդվածում փորձ է արվում գնահատել Ռուսաստանի դրամական շուկայում ստեղծված իրավիճակը և նրա ազդեցությունը Հայաստանի ֆինանսական շուկայում արտարժույթի իրացվելիությանը հայ-ռուսական առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման համատեքստում:

Հիմնաբառեր՝ արտարժույթային քաղաքականություն, իրացվելիություն, ֆինանսական շուկա, գնաճ:

НЕЗАВИСИМАЯ АРМЕНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

А.А. Хачатрян, А.В. Агаджанян

armkhachatryan97@gmail.com, aghajanyanarmine88@gmail.com

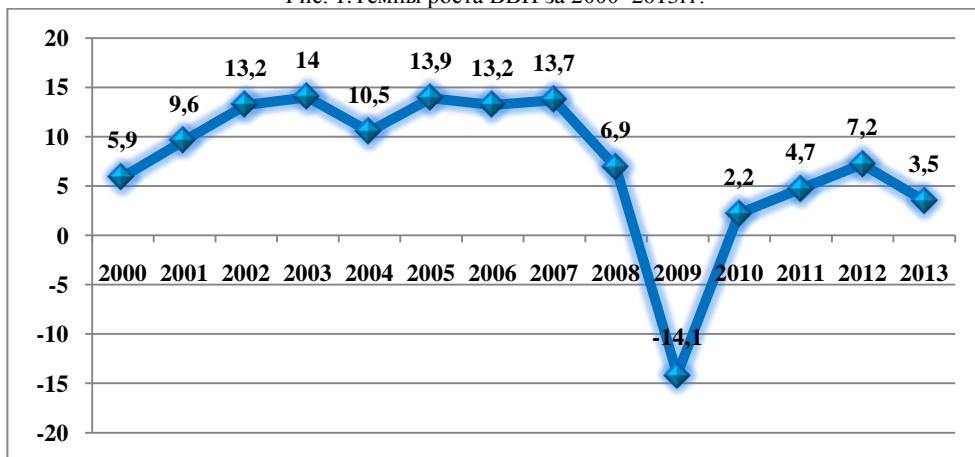
АННОТАЦИЯ

После приобретения Независимости Армении прошло 23 года. За данный промежуток времени в Армении были проведены многочисленные реформы, которые по-своему повлияли на экономику. На данный период важно четко осознать глубину сложившихся проблем в экономике и искать пути их преодоления. В данной статье было определено, насколько многочисленные экономические реформы повлияли на уровень и качество жизни населения.

Ключевые слова: реформы, социально-экономическое состояние населения, темпы роста, бедность, безработица.

Рассматривая Рис. 1, мы видим, что, начиная с 2000г., за исключением кризисных лет, ВВП Армении демонстрирует рост после кризиса на 2.2% в 2010г., 4.7% 2011г., 7,2% 2012г. и 3.5% 2013г. Однако плачевным является то, что население не удовлетворено нынешней ситуацией и не ощущает на себе никаких положительных тенденций.

Рис. 1. Темпы роста ВВП за 2000–2013гг.

Источник: Национальная статистическая служба РА – <http://armstat.am>

Рассматривая социальную ситуацию населения Армении, становится ясным, что Армения не демонстрирует здоровый экономический рост, а наоборот, рост ее экономики зависит от нескольких факторов, которые являются «фиктивными пружинами» для обеспечения роста. Так, в 2012г. мы наблюдали рост

ВВП в 7.2%, однако рост экономики Армении достигнут благодаря добычи металлических руд, производства основных металлов и увеличения переработки агропродукции.

Далее рассмотрим показатели, характеризующие уровень и качество жизни населения Армении.

Так, парадоксальным в армянской экономике является тот факт, что из года в год продолжается рост цен на продукты питания, в том случае, когда средняя заработная плата за 2013г. составляет 380 долларов, а минимальная заработная плата 109 долларов. По данным Всемирного Банка, цены на продукты питания в среднем на 17% выше, чем в странах СНГ. Проводимые до 2013г. реформы никоим образом не повлияли на социальную благосостояние населения. Вместе с этим в Армении произошло заметное подорожание коммунальных услуг.

Рис. 2. Динамика бедности РА 2004 –2012гг.

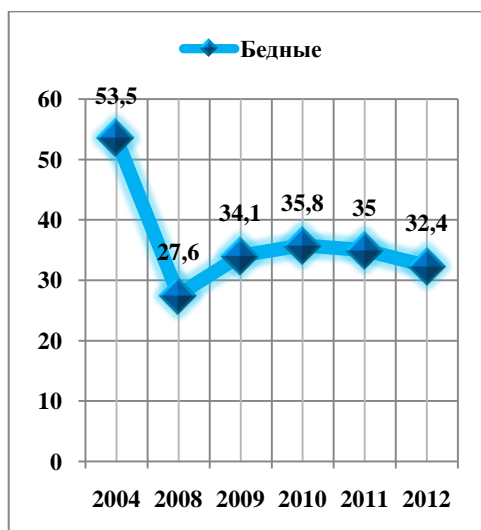
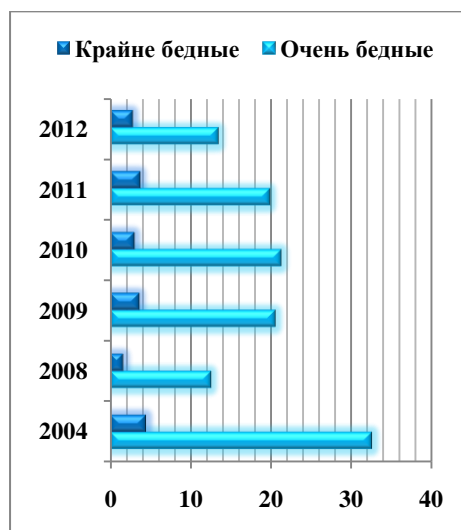

Рис. 3. Крайне бедные и очень бедные 2004–2012гг.

Источник: Национальная статистическая служба РА – <http://armstat.am>

Таблица 1. Удорожание коммунальных услуг в 2013г. по сравнению с 2012г.

Коммунальные услуги	2012	2013
Дневной тариф за электроэнергию	30 драмов за кв/ч	38 драмов за кв/ч
Ночной тариф за электроэнергию	25 драмов за кв/ч	28 драмов за кв/ч
Газ в объеме 10 тыс. кубометров	132 драмов (за 1 кубометр)	156 драмов (за 1 кубометр)

Источник: Национальная статистическая служба РА – <http://armstat.am>

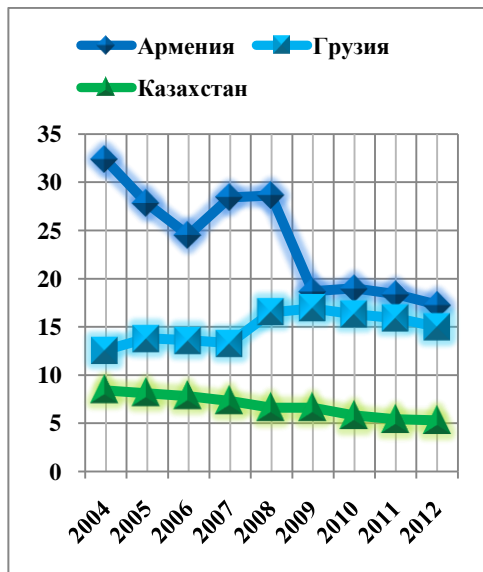
Как видно из Таблицы 1, по сравнению с 2012г., в 2013г. произошло удорожание дневного и ночного тарифа на электроэнергию с 30 до 38 драмов и 25 до 28 драмов, соответственно, а также возросла цена на газ с 132 до 156 драмов за 1 кубометр.

Важно также рассмотреть уровень безработицы в Армении. Наряду с проблемой бедности, хронической проблемой в РА остается высокий уровень безработицы. По данным Международной Организации Труда, в 2012г. безработица Армении составила 17,3%, а в Грузии и в Казахстане данный показатель составляет 15 и 5,3, соответственно. Т.е. Армения опять уступает рассматриваемым странам.

При рассмотрении уровня занятости и уровня экономической активности Армении и остальных стран СНГ, отчетливо видно, что Армения находится в наихудшей ситуации. Так, если по странам СНГ средний показатель уровня занятости составляет 54,4, то уровень занятости Армении – 46.

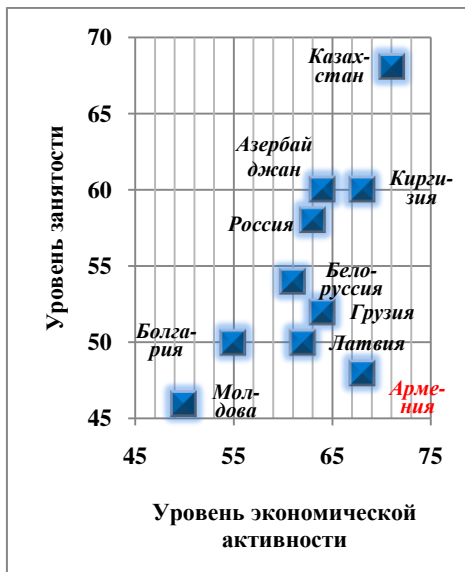
Неблагополучное состояние населения и низкий уровень жизни демонстрирует также показатель чистой миграции. Люди мигрируют из страны вследствие неудовлетворенности качеством жизни, преследуя цель найти более нормальные условия для жизнедеятельности. Основным направлением, куда уезжает в поисках работы армянское население является Россия.

Рис. 4. Уровень безработицы в % Армении, Грузии и Казахстана за 2004–2012гг.

Источник: Всемирный Банк – <http://data.worldbank.org/>,
Website of the International Labour Organization: www.ilo.org

Рис. 5. Уровень занятости и уровень экономической активности Армении и стран СНГ

Источник: Всемирный Банк – <http://data.worldbank.org/>

По последним исследованиям организации «Гелап», из 31% армянских семей минимально 1 человек работает в России. И это неслучайно, так как для выезда в Россию нет языкового барьера, наличие друзей и родственников, находящихся в России также является немаловажным фактором. По оценкам опроса Мировой организации труда, большая часть армянских трудовых мигрантов ищут работу в Москве, Ростове, Челябинске, Тюмене, Санкт-Петербурге. Кроме России армянские мигранты уезжают также в страны ЕС, в частности: Францию, Германию, Грецию, Испанию, Бельгию, Болгарию и Латвию. Пунктом назначения трудовых мигрантов Армении также является США.

Таблица 2 Показатель чистой миграции Армении с 1990–2012гг.

	Чистая миграция 1990–2012	Население 1990	В %- к 1990
Армения	-1 050 137	3 544 695	-29,63

Источник: Сандоян Э.М. «О необходимости коренной модернизации системы государственного регулирования экономики РА»

Показатель чистой миграции Армении за 1990–2012гг. составил 1 050 137. Следует также отметить, что миграция из Армении продолжается по сей день, и как это не печально в большинстве случаев люди уезжают безвозвратно.

Таким образом, обобщая все вышесказанное, рассмотрим экономические реформы Армении, оценим их эффективность и определим болевые точки экономики страны, из-за которых мы по сей день отстаем по всем показателям развития.

Таблица 3 Положительные и отрицательные воздействия реформ на экономику Армении 1991–2013гг.

Реформы	Положительное воздействие (+)	Отрицательное воздействие(-)
Реформирование государственной собственности	Формирование частного сектора	Возникновение монополий
Преобразование банковской сферы	Одна из лучших по странам СНГ	
Формирование бюджета. Реформирование налоговой системы		Одной из наиважнейших проблем в Армении остается вопрос налоговой справедливости
Социально-экономическая программа		Несмотря на проводимые реформы, социальные проблемы населения Армении углубились
Вхождение Армении во Всемирную Торговую Организацию (ВТО).	Армянский производитель получил выход на европейские рынки	Введение НДС на сельскохозяйственную продукцию

Реформы	Положительное воздействие (+)	Отрицательное воздействие (-)
Создание Государственной комиссии Республики Армения по защите экономической конкуренции.		<i>Рынок Армении по-прежнему монополизирован, что является основным барьером развития экономики</i>
Бизнес-реформы Армении	<i>Упрощение административных шагов в Армении, принятие ряда законов, упрощающих введение бизнеса</i>	<i>Несмотря на передвижение Армении по спиксу Doing Bussines вверх (37 место в 2014 году), мы не наблюдаем тенденций улучшения ППИ в Армении.</i>
Реформы в финансовом секторе Армении	<i>Прибыльность банков Армении самая высокая в за-кавказском регионе и одна из высоких среди стран СНГ</i>	<i>Стабильность финансового сектора в РА зачастую зависит от банковского сектора</i>
Пенсионная реформа в Армении		<i>На данный период времени экономика Армении не готова к внедрению накопительной пенсионной системы</i>

Источник: Таблица составлена автором данной статьи

Таким образом, Таблица 3 четко демонстрирует, что экономические реформы, проводимые в Армении с 1991г., в основном, не поменяли экономическую ситуацию Армении, и напротив из года в год мы все углубляемся в «яму» проблем, тем самым, теряя возможность оздоровить ее в краткосрочной перспективе.

Попробуем определить и рассмотреть болевые точки экономики Армении:

Следует отметить, что проблемы, которые тормозят развитие экономики Армении, являются следствием институциональной несостоятельности модели развития. Говоря об этом, следует отметить высокую монополизированность рынка и несостоятельность антимонопольной политики РА. С 2003г. в Армении осуществляет свою деятельность Государственная Комиссия РА по защите экономической конкуренции, однако за 10 лет она не дала никакого результата. Наряду с монополизированным рынком, существенна также проблема коррумпированности. По исследованиям Всемирного экономического форума в 2013г. в списке всех исследуемых стран (148) Армения, по показателю монополизированности экономики, занимает 108 место, а по эффективности антимонопольной политики 123 место.

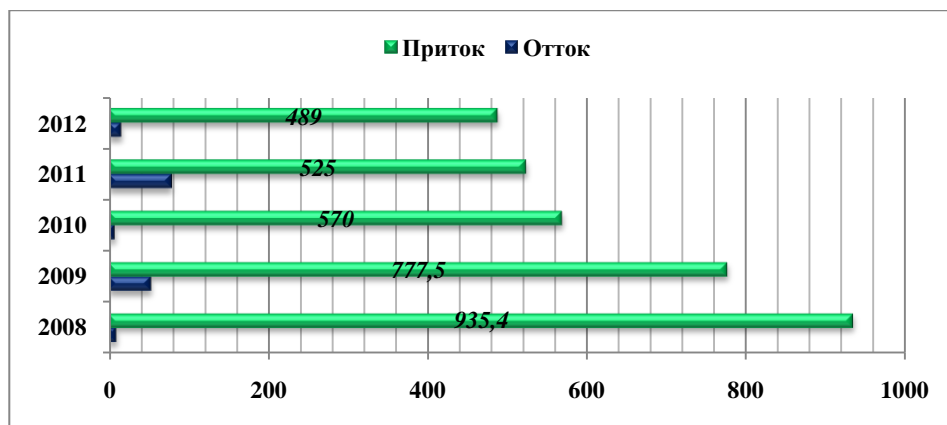
Наряду с монополизированностью экономики, существует проблема коррупции и олигархизации. Это проблема является самой трудноразрешимой на сегодняшний день, так как монополист или олигарх не будет бороться с самим собой. Создание различных реформ, такие как: создание Государственной комиссии Республики Армения по защите экономической конкуренции или ре-

форм, направленных на улучшение бизнес среды в Армении, не дает никаких желаемых результатов, а является фиктивными шагами, которые практически не изменяют сложившуюся ситуацию.

Вышеперечисленные 2 проблемы тесно связаны с другой важнейшей проблемой Армении: это «закрытость» экономики. «Закрытость» экономики Армении обуславливается блокадой транспортных коммуникаций со стороны Азербайджана (в результате Нагорно-Карабахского конфликта) и Турцией, границы с Грузией и с Ираном открыты, однако следует отметить, что экономические, торговые отношения с Ираном пока что слаборазвиты. Единственным кислородом для экономики Армении пока что остается Грузия. Торговые операции Армении осуществляются через Грузию, однако и здесь возникает проблема – затруднения торговых отношений Армении и России, так как существует проблема Грузино-Юго-осетинского и Грузино-Абхазского конфликта. «Закрытость» экономики Армении по причине отсутствия естественных степеней свободы расширения рынка, а именно выхода на мировой рынок и экспорта производимых товаров приводит к монополизации рынка. А уже монополизированный рынок, в нашем случае монополизированная экономика, диктует свои правила во всех отраслях экономики.

Другой важной проблемой является отсутствие здорового инвестиционного климата в Армении, что является следствием вышеперечисленных проблем. Для такой маленькой экономики как Армения инвестиционные потоки носят жизненно важный характер. Несмотря на различные реформы, направленные на улучшение бизнес среды в Армении, а также на продвижение Армении в списке Doing Business вперед, в Армении не наблюдается положительных тенденций, а наоборот: по сравнению с посткризисным годом, инвестиции Армении сократились с 935,4 млн долларов до 489 млн долларов в 2012 году.

Рис. 6. Приток и отток прямых иностранных инвестиций в млн. долл. США 2008–2012гг.

Источник: Всемирный Банк – <http://data.worldbank.org/>

Следует отметить, что реформы, направленные на улучшение бизнес среды в Армении, носят косметический характер, т.е. были упрощены некоторые административные процедуры, но в целом остается по сей день неблагополучность Армении в плане привлечения инвестиций. Следует также отметить, что в мировом масштабе проходит острейшая борьба между странами в плане привлечения ПИИ. В результате чего, большая часть ПИИ, более половины, направляется в развитые страны, а остальные в развивающиеся страны.

Далее рассмотрим другую немаловажную проблему – трансфертозависимость экономики Армении.

Рис. 7. Приток и отток частных иностранных трансфертов Армении 2004–2012гг. (в долл.)

Рис. 8. Приток частных иностранных трансфертов Армении 2004–2012гг.

Источник: Всемирный Банк – <http://data.worldbank.org/>

Как видно из Рисунков 7 и 8, экономика Армении является трансфертозависимой: так в 2012г. приток частных иностранных трансфертов составляет 1975004.9 долларов. Также рассматривая Рис. 8, можно отметить что львиная доля армянских трансфертов приходится на Россию, а после нее США: собственно на те страны, куда мигрируют армяне. Таким образом, Армения, являясь одной из крупнейших получателей трансфертов, столкнулась со следующими проблемами:

- укрепление реального валютного курса и замедление экономического роста;
- потеря конкурентоспособности на внешних рынках.

Несмотря на различные реформы в сфере налоговой системы, остается множество проблем, которые требуют решений. Начиная с 2008г., осуществляются реформы в налоговой системе. Были достигнуты некоторые успехи по упрощению налогового администрирования. Однако болезненной для экономики Армении остается проблема доминирования косвенных налогов в налоговых поступлениях, вопрос облажения малого и среднего бизнеса, а также налоговой справедливости.

Резумируя все вышепредставленные реформы, можно отметить также проблему отсутствия политической воли и отсутствия лидера. Рассматривая опыт различных стран, которые за краткосрочный период добились успехов, становится ясным, что для достижения успеха важным фактором является присутствие лидера, который думает о своем народе и осуществляет системные и обдуманные шаги по преодолению проблем и достижению развития своей страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сандоян Э.М. «О необходимости коренной модернизации системы государственного регулирования экономики РА».
2. Национальная статистическая служба РА, www.armstat.am
3. Всемирный Банк – <http://data.worldbank.org/>

INDEPENDENT ARMENIA: PROBLEMS AND PROSPECTS FOR ECONOMIC DEVELOPMENT

A. Khachaturian, A. Aghajanian

SUMMARY

After the independence of Armenia took 23 years for a given period of time in Armenia conducted numerous reforms in its own impact on the economy. At this time it is important to clearly understand the depth of the existing problems of the economy and to seek ways to overcome them. In this work were determined how many economic reforms affected the level and quality of life of the population.

Keywords: reform, socio-economic status of the population, growth rate, poverty, unemployment.

ԱՆԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ և ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Ա. Ա. Խաչատրյան, Ա. Վ. Աղաջանյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն ձեռք բերելուց անցել է 23 տարի տվյալ ժամանակահատվածում Հայաստանում անցկացվել են բազմաթիվ բարեփոխումներ է իր ազդեցությունը տնտեսության վրա: Այս պահին կարելի է հստակ հասկանալ առկա խնդիրների խորությանը տնտեսության մեջ և ուղիներ փնտրել և հաղթահարել դրանք: Այս աշխատանքում բացահայտվել է թե որքան են տնտեսական բարեփոխումները ազդել բնակչության մակարդակի և կյանքի որակի վրա:

Հիմնաբառեր՝ բարեփոխում, սոցիալ-տնտեսական վիճակ, բնակչության աճ, աղքատության, գործազրկության:

МЕНЕДЖМЕНТ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОПТИМИЗАЦИИ ЭТАПОВ ЖИЗНЕННОГО ЦИКЛА ИННОВАЦИОННОЙ ПРОДУКЦИИ ВО ВРЕМЕНИ

В.Г. Абрамян

a.vahram@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье разработаны экономико-математические модели определения количества технологического оборудования и объема технологической оснастки на стадии разработки инновационной продукции и сокращения времени на стадиях технической подготовки и внедрения в производство новой продукции.

Ключевые слова: оптимизация этапов, жизненный цикл, техническая подготовка.

Уровень эффективности и конкурентоспособности производственной организации зависит от экономически обоснованного формирования и реализации необходимой инновационной политики. В рамках этой политики необходимо формировать комплексную программу по разработке и внедрению новой продукции, новых технологических процессов и методов организации производственных процессов. Эти процессы в производственной организации необходимо осуществлять непрерывно, так как процессы изменения рыночных условий и формирования новых требований у потребителей имеют динамичный характер.

Успешное решение данной проблемы имеет большое значение для производственной организации, так как обеспечивает повышение эффективности, увеличивает долю производственной организации на рынке и формирует конкурентные преимущества.

Решению данной проблемы способствует применение логистических принципов организации процессов, что позволяет за счет системного подхода обеспечить координацию выполняемых работ как во времени, так и в пространстве. С этой целью в производственной организации формируется концепция оптимизации всех стадий жизненного цикла инновационной продукции во времени TBL (Time-based Logistics). Внедрение данной концепции позволяет оптимизировать все стадии жизненного цикла инновационной продукции во времени и формировать его оптимальную структуру от стадии научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ до стадии послепродажного обслуживания.

Структуру жизненного цикла инновационной продукции можно представить следующим графическим образом (Рис. 1) [2, 3].

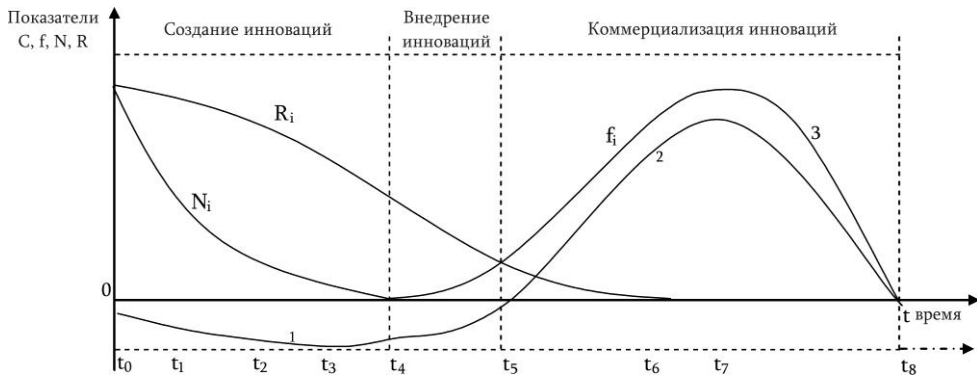

Рис. 1. Структура жизненного цикла инновационной продукции.

C – затраты (доходы), t – время, f_i – функция жизненного цикла i -ой инновационной продукции, R – рисковые явления при внедрении в производство i -ой инновационной продукции, N – неопределенные явления при внедрении в производство i -ой инновационной продукции, t_0 – время возникновения идей для разработки и внедрения в производство i -ой инновационной продукции, t_1 – время формирования целей использования идей для разработки и внедрения в производство i -ой инновационной продукции, t_2 – время генерации и оценки целей использования идей при разработке и внедрении в производство i -ой инновационной продукции, t_3 – время выполнения научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ с целью технической подготовки производства i -ой инновационной продукции, t_4 – время реализации i -ой инновационной продукции, t_5 – время входа данной инновационной продукции на рынок, t_6 – время закрепления позиций данной инновационной продукции на рынке, t_7 – время массового обеспечения рыночного спроса на данную продукцию, t_8 – время морального устаревания данной продукции и ее снятия с производства, I – капитальные вложения (единовременные затраты) на осуществление данного инновационного проекта, 2 – производственные затраты на изготовление инновационной продукции, 3 – доходы от реализации инновационной продукции.

Для повышения эффективности инновационного проекта и своевременного внедрения в производство инновационной продукции необходимо оптимизировать структуру жизненного цикла инновационного процесса во времени. В частности, необходимо сократить продолжительность интервала времени выполнения инновационных работ на стадиях создания и внедрения в производство новой продукции ($t_0 - t_5$), что позволит относительно увеличить продолжительность стадии коммерциализации инновационного продукта ($t_5 - t_8$). Совершенствование структуры продолжительности жизненного цикла инновационной продукции позволяет относительно увеличить продолжительность стадии коммерциализации инновации и является ключевым направлением повышения общего объема прибыли за весь период производства данной продукции.

На стадиях разработки и внедрения в производство сложным, трудоемким и затратоемким являются работы по технической подготовке производства и освоения инновационной продукции. Эффективное планирование и организация выполнения этих работ позволяет значительно сократить интервал времени ($t_3 - t_5$), оптимизировать структуру жизненного цикла и существенно сократить затраты на внедрения в производство инновационной продукции. Для этого необходимо разработать и осуществить следующие организационно-технические мероприятия:

- автоматизировать процессы разработки и проектирования конструкторско-технологической документации;
- параллельно осуществить работы по разработке конструкторской, технологической документации и изготовления опытного образца новой продукции;
- унифицировать конструкторско-технологические решения и осуществить комплексный анализ технологичности инновационной продукции.

Особенно трудоемким и дорогостоящим является технологическая подготовка производства, которая предшествует внедрению в производство инновационной продукции. Для сокращения трудоемкости и затрат на стадии технологической подготовки производства необходимо:

- повысить качество конструкторской документации и минимизировать объемы работ по их доработке;
- максимальным образом унифицировать, стандартизировать и типизировать технологические процессы;
- максимальным образом унифицировать и типизировать средства технологического оснащения.

На стадии технологической подготовки производства трудоемкими и затратоемкими являются работы по внедрению в производство новых технологических процессов и изготовлению средств технологического оснащения, объем которых составляет около 80,0% всех затрат на технологическую подготовку производства. Для снижения затрат на выполнение этих работ необходимо сократить длительность периодов разработки и внедрения в производство новых технологических процессов и средств технологического оснащения.

Длительность периода внедрения в производство новых технологических процессов зависит от обоснованности выбора технологических процессов, своевременности формирования рабочих мест, точности определения необходимого количества технологического оборудования, своевременности приобретения и сдачи на эксплуатацию необходимого количества технологического оборудования, обеспечения рабочих мест необходимыми средствами технологического оснащения. При этом опережающее выполнение перечисленных работ позволяет существенным образом сократить длительность процессов внедрения в производство новой продукции и повысить уровень эффективности инновационного процесса. Поэтому желательно уже на ранней стадии разработки инновационных процессов определить величину структурной технологической трудоемко-

сти производства новой продукции, что является основой для определения количества рабочих мест, состава и структуры парка технологического оборудования и средств технологического оснащения. При высокой степени готовности рабочих мест и средств технологического оснащения к началу развернутого производства инновационной продукции обеспечивается значительное сокращение периода освоения, что обеспечивает быстрое достижение запланированных проектных показателей (по объему производства в единицу времени, трудоемкости и себестоимости единицы продукции) производства новой продукции. Значительное несоответствие уровня технологической оснащенности к началу освоения тому уровню, который предусмотрен для обеспечения проектного объема выпуска инновационной продукции, является причиной внушительного повышения уровня трудоемкости и себестоимости единицы инновационной продукции первых лет производства в сравнении с проектными показателями.

В многономенклатурном машиностроительном (станкостроительном) производстве внедрение в производство инновационной продукции имеет сложный характер, так как применяются сложные технологические процессы и уникальные технологические оборудования, на которых выполняются многочисленные разнообразные технологические операции. Для повышения уровня производительности труда и обеспечения качества выполняемых работ рабочие места должны быть своевременно оснащены технологической оснасткой. Точное определение состава и структуры технологического оборудования и технологической оснастки позволяет в оптимальные сроки (согласно заранее установленным графикам) внедрить в производство инновационную продукцию. Например, в серийном многономенклатурном машиностроительном (станкостроительном) производстве считается целесообразным, если к началу освоения новой продукции сданы на эксплуатацию около 95,0% технологического оборудования и внедрены в производство порядка 80,0% технологических процессов. К началу освоения инновационной продукции целесообразно обеспечить оснащение рабочих мест технологической оснасткой, что позволяет сократить длительность периода освоения новой продукции и достижения проектных показателей в установленные сроки. В станкостроительном производстве считается целесообразным, когда к началу освоения новой продукции обеспечивается внедрение около 70,0% всего объема технологической оснастки, а внедрение всего объема технологической оснастки обеспечивается в течение двух лет с начала процессов освоения.

Для успешного решения рассматриваемой проблемы необходимо на ранней стадии разработки инновационных процессов и выполнения работ по технической подготовке производства определить величину структурной технологической трудоемкости (технологической трудоемкости по основным стадиям производства), что является основой для выбора и формирования технологических процессов, определения количества и типов технологического оборудования, уточнения состава и структуры технологического оснащения и т.д. Это позволяет на ранней стадии технической подготовки производства инновационной про-

дукции достаточно точно сформировать графики выполняемых работ, определить объемы необходимых финансовых ресурсов по основным направлениям их использования и опережающим образом выполнить запланированные работы. Опережающее и максимально параллельное выполнение работ на стадии технической подготовки производства позволяет оптимизировать структуру длительности жизненного цикла инновационного процесса и существенным образом сократить длительность процесса освоения инновационной продукции. Величину структурной технологической трудоемкости можно с большой точностью определить с помощью многофакторных экономико-математических моделей (ЭММ). Например, применение ЭММ позволяет достаточно точно определить величины технологической трудоемкости по основным технологическим стадиям многономенклатурного машиностроительного (станкостроительного) производства. На основе этих данных можно оперативно уточнить виды применяемых технологических процессов, определить количество и типы необходимого технологического оборудования, уточнить состав и структуру необходимой технологической оснастки, составить графики оснащения рабочих мест технологической оснасткой в период освоения инновационной продукции.

На примере станкостроительного производства представим ЭММ определения величины технологической трудоемкости обрабатывающей стадии производства, которая составляет 55,0–60,0% общей технологической трудоемкости производства металлорежущих станков. Исследование технико-экономических показателей около 150 моделей металлорежущих станков показало, что величину технологической трудоемкости на обрабатывающей стадии производства с большой точностью можно определить по следующей формуле (1) [1, 2]:

$$T = e^a \times \left(\sum_{j=1}^K \sum_{i=1}^{N_j} \frac{m_{ij}}{K_{ij}^m} \right)^x \times \left(\sum_{\varphi=1}^t \frac{\sum_{l=1}^6 \Theta_{\varphi l}}{N_1} \right)^y \times e^{tz} \quad (1)$$

где: e^a – свободный член; x , y и z – показатели степени; m_{ij} – чистая масса i -ой детали, заготовку которой получают j -ым технологическим способом; K_{ij}^m – коэффициент использования материала i -ой детали, заготовку которой получают j -ым технологическим способом; $\Theta_{\varphi l}$ – количество l -ого типа технологической оснастки в t -ом году; N_1 – количество оригинальных деталей.

С учетом опыта применения типовых технологических процессов величину технологической трудоемкости инновационной продукции на обрабатывающей стадии производства можно представить по видам выполняемых работ (по видам выполняемых технологических операций), что позволяет формировать структуру технологической трудоемкости на данной стадии производства [2].

Объем финансовых ресурсов для приобретения необходимого количества технологического оборудования и его внедрения в новые технологические процессы производства инновационной продукции можно определить по следующей формуле (2):

$$K = \sum_{\varphi=1}^F \frac{U_{\varphi} \times P_{\varphi} \times T_{\varphi}}{K_{\varphi}^b \times F_{\varphi}^0} \quad (2),$$

где: U_{φ} – затраты на приобретение и сдачи на эксплуатацию технологического оборудования выполняющую φ -ую технологическую операцию; P_{φ} – количество обрабатываемых деталей, которые обрабатываются на технологических оборудованных выполняющих φ -ую технологическую операцию обработки в плановом году; T_{φ} – технологическая трудоемкость φ -ой технологической операции; F_{φ}^0 – годовой эффективный фонд использования технологического оборудования, выполняющий φ -ую технологическую операцию; K_{φ}^b – коэффициент выполнения нормы времени при выполнении φ -ой технологической операции.

Аналогичным образом можно определить величины необходимых финансовых ресурсов для заготовительной и сборочной стадий производства инновационной продукции.

Уточнение размеров и основных направлений использования финансовых ресурсов позволяет на ранней стадии технической подготовки производства выделить необходимые финансовые ресурсы для приобретения и внедрения в производство технологического оборудования, что позволяет опережающим образом внедрить новые технологические процессы производства инновационной продукции.

Вторая составляющая формулы (1) показывает уровень технологической оснащенности на этой стадии производства. Уровень (коэффициент) технологической оснащенности зависит от состава, структуры и количества внедренной технологической оснастки, а также времени их внедрения. На основе представленной формулы можно формировать графики разработки, изготовления и внедрения в производство технологической оснастки с целью максимального сокращения длительности периода освоения инновационной продукции.

Применение представленного подхода позволит максимальным образом сократить длительность периода технической подготовки производства, сократить длительность процессов освоения и с существенным опережением времени выйти на проектные показатели производства инновационной продукции.

Успешное применение представленного метода позволяет оптимизировать структуру жизненного цикла за счет сокращения длительности периодов разработки и внедрения инновационной продукции, что дает возможность увеличить длительность периода производства новой продукции, повысить уровень эффективности и рентабельности всего инновационного процесса.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Абрамян В.Г.* Управление процессами повышения эффективности функционирования многономенклатурного машиностроительного производства путем оптимизации материальных и трудовых затрат осуществляемых организационно-инновационных работ // Проблемы экономики и управления предприятиями, отраслями, комплексами: монография / В.Г. Абрамян, Н.И. Белоконь, Н.В. Бушуева и др. / Под общ. ред. С.С. Чернова. Новосибирск: ЦРНС. СС. 11–60, 2009.
2. *Արքահայկյան Վ.Գ.* Բազմաանվանացանկային մեքենաշինական արտադրության արդյունավետության բարձրացումը կազմակերպական-ինովացիոն գործընթացների կառավարման միջոցով: Մենագրություն, Եր., Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարան, 360 էջ, 2010:
3. *Արքահայկյան Վ.Գ.* Մեքենաշինական արտադրության վերակառուցման գործընթացների կառավարման համակարգի ձևավորման խնդիրները // ԵՊՀ, Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2011, Եր.: ԵՊՀ հրատ., էջեր 303–310, 2011:

ԻՆՈՎԱՑԻՈՆ ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՐԲԵՐԱՇՐՋԱՆԻ ՓՈՒՎԵՐԻ ԸՍՏ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՕՊՏԻՄԱԼԱՑՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

Վ.Գ. Արքահայկյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Մշակվել են տնտեսամաթեմատիկական մոդելներ ինովացիոն արտադրանքի նախագծման փուլում որոշելու անհրաժեշտ տեխնոլոգիական սարքավորումների և տեխնիկական հանդերձանքի ծավալներն ու կրճատելու ժամանակը արտադրության տեխնիկական նախապատրաստման ու նոր արտադրանքի ներդրման փուլերում:

Հիմնաբառեր՝ փուլերի օպտիմիզացիա, կյանքի կենսաշրջան, տեխնիկական պատրաստվածություն:

SOME PROBLEMS OF OPTIMIZING THE PERIODS OF AN INNOVATIVE PRODUCT'S LIFE ACCORDING TO THE TIME

V. Abrahamyan

SUMMARY

Economic-mathematical models have been developed in order to determine the scale of the required technological equipment and technical outfit in the periods of designing an innovative product and to reduce the time in the stages of a production's technical preparation and investing a new product.

Keywords: optimization stages, life cycle, technical training.

АНАЛИЗ ИНФРАСТРУКТУРЫ ТУРИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ В АРМЕНИИ

В.Г. Абрамян, А.О. Петросян

a.vahram@mail.ru, sakura-hasmik@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются в целом состояние инфраструктуры туристской деятельности, основные проблемы и направления ее совершенствования.

Ключевые слова: туристская инфраструктура, гостиничное хозяйство, транспортный анклав, таможенные унификации.

Туристская деятельность со своим темпом развития и результатами является наиболее динамично развивающейся отраслью в мире. Она, являясь фундаментальной основой экономики многих развитых и развивающихся стран мира, играет значительную роль в формировании валового внутреннего продукта, создании дополнительных рабочих мест и обеспечении занятости населения. Туризм оказывает огромное влияние на такие ключевые отрасли экономики, как: транспорт и связь, строительство, сельское хозяйство, производство товаров народного потребления и другие, т.е. выступает своеобразным катализатором социально-экономического развития.

По итогам Всемирного Экономического Форума (ВЭФ) «Путешествия и туризм: конкурентоспособность – 2014», в десятку лидеров входят: Швейцария, Германия и Австрия. За ними следуют: Испания, Великобритания, Соединённые Штаты, Франция, Канада, Швеция и Сингапур. Все вместе они составляют ТОП–10 лидеров рейтинга конкурентоспособности в секторе путешествий и туризма. Армения занимает 79 место (см. Рис.1).

Рис 1. Рейтинг стран СНГ по индексу конкурентоспособности сектора
путешествий и туризма 2013 года
(по данным Всемирного экономического форума)

Рейтинг	Страна	Индекс
63	Россия	4.16
66	Грузия	4.10
76	Украина	3.98
78	Азербайджан	3.97
79	Армения	3.96
88	Казахстан	3.82
102	Молдавия	3.60
111	Киргизия	3.45
114	Таджикистан	3.41

Несмотря на то, что Армения заняла 79 место, в 2013г. посещение въездных туристов составило около 1 млн. Армении посетили 1.084.188 туристов, что на 12,6% больше чем было в 2012г., а в 2014г. с января по июнь Республику посетили 495.967 туристов, по сравнению с 2013г., на данный период оно увеличилось на 17,3%.

Что же касается внутренних посещений туристов, то на 2013г. за период январь-декабрь в Армении внутренние посещения туристов составили 669.540, по сравнению с 2012г., а на 2014г. – 95.561 отечественные туристы в январе-июне, по сравнению с аналогичным периодом 2013г, составив рост на 30,4%.

Всемирная организация по туризму Организации Объединенных Наций (далее ЮНВТО) прогнозировала, что в 2030г. количество международных туристских прибытий достигнет 1,8 трлн. Индустрия туризма является одним из тех секторов экономики, который обеспечивает около 250 миллионов человек, из которых каждый двенадцатый работник в мире занят в индустрии туризма [1, 4].

Развитие сферы туризма в Армении тесно связано с туристской инфраструктурой, которая выступает либо как сдерживающий фактор развития отрасли, либо определяет положительную динамику развития туристско-рекреационной сферы. Но вместе с тем следует отметить, что инфраструктурные проблемы страны становятся основной причиной снижения конкурентоспособности территории на рынке туристических услуг. В Армении туризм в соответствии с законом «О туризме и туристской деятельности» провозглашен как приоритетное направление. [1] В связи с этим правительство РА утвердило амбициозный проект по развитию туризма, целью которого являлось: увеличение доли туризма в национальном доходе; обеспечение сбалансированного развития; улучшение благосостояния общества и сокращение уровня нищеты в сельских регионах посредством роста объема въездного туризма, доходов от туризма и создания рабочих мест. Цели проекта представлены ниже (см. Рис. 2).

Рис. 2.

Цели	2020г.	2030г.
ПЕРВИЧНЫЕ ЦЕЛИ		
Международные прибытия (сложный годовой темп роста (CAGR) – 9%)	1.5 миллиона	3 миллиона
Доход, полученный от въездного туризма (сложный годовой темп роста 11%, по ценам 2007г.)	1.35 миллиарда долларов США	3 млрд долларов США
Внутренний туризм	1 миллион	1.5 миллиона
Доля (%) работников в сфере туризма в общем объеме работников	1.9%	2.0%

Цели	2020г.	2030г.
ВТОРИЧНЫЕ ЦЕЛИ		
Доля Армении на европейском рынке	0.18%	0.31%
Общее количество коек	49,315	51,370
Уровень занятости гостиниц	50%	60%
Ежедневные расходы на одного человека (цены 2007 г)	\$60	\$67
Рейтинг Армении, согласно индексу WEF T&TC (Всемирный экономический форум, туризм и путешествия)	<60	<50
Расходы правительства на туризм	7.9 миллиона долларов США	49 миллионов долларов США

Приведенные выше цифры лишь раз подтверждают важность туристической отрасли, ее приоритет в процессе принятия решений и реализации экономической политики. Тем не менее, в настоящее время есть еще много нерешенных проблем, которые являются серьезным препятствием для дальнейшего развития отрасли [6]. Экономические инфраструктуры Армении прямо или косвенно влияют на развитие индустрии туризма и представлены отдельно от основных подструктур, которые находятся в плохом состоянии и нуждаются в помощи. Это гостиничная индустрия, транспортный комплекс, телекоммуникации, автомобильная инфраструктура.

Не меньшее влияние на развитие туристской деятельности в стране имеет и такая инфраструктура, как транспорт. Известно, что в Армении транспортные каналы окружены со стороны Турции и Азербайджана, что затрудняет развитие туристской сферы как внутри страны, так и в регионе.

Начиная с 1990гг., наша страна оказалась в транспортном анклаве, не действует маршрутный транспорт, который имеет огромное значение, так как мы не имеем выхода в море. Связь с внешним миром устанавливается с помощью Ирана. В Армении для внутренних поездок автомобиль является главным средством передвижения. С каждым днем число автомобилей значительно увеличивается и наносит вред экологическому состоянию города, что, естественно, имеет отрицательное воздействие на развитие туристской деятельности. Уровень загрязнения воздуха города чувствуется моментально. Для решения экологиче-

ских проблем и охраны окружающей среды правительство предприняло некоторые шаги, но они все еще не достаточны. В частности, для сокращения выбросов автотранспортных средств правительство приняло решение – производство неэтилированного бензина, о запрете на его использование и импорт. Транспортная сеть находится в плохом состоянии и часто становится предметом жалобы от туристов. Хотя некоторые отели приобрели иностранные транспортные средства, организующие туры для туристов, однако, их по-прежнему недостаточно.

Эта проблема наиболее актуальна в развитии межрегионального туризма, так как туристы, посещающие регион, предпочитают посещать одновременно и соседние страны. В частности, эти тенденции наблюдаются в Грузии, Армении и Иране и наоборот. Это является частью комбинации туристской программы Великий Шелковый Путь ЮНВТО. Вот почему есть необходимость в упрощении режима пересечения границы и таможни предоставить необходимую инфраструктуру, а также расширить сеть воздушного транспорта, вести политику «Открытого неба», создавая конкурентоспособность, совершенствовать вылеты и расписание, а также изменять платы политики входа и выхода.

Исследование конъюнктуры рынка и продвижение продукции местных государств, трата огромных сумм на участия в выставках, туристических рекламных фильмов, печатных материалов и т.д. Несмотря на то, что есть некоторый спрос на туристский продукт, вышеперечисленные факторы привели к существенному дисбалансу в соотношении спроса и предложения туристического продукта.

Намечаются и потребности развития туризма других важных объектов инфраструктуры технологий, которые далеки от совершенства. Правительство Армении одобрило проект перечня мероприятий, направленных на унификацию и внедрение новых информационных систем в таможенных структурах страны в рамках вступления в ЕАЭС, и предоставило из резервного фонда Минфина порядка 1 млрд драмов для воплощения проекта в жизнь.

Согласно закону «О Туризме и туристской деятельности», гостиничное хозяйство включает в себя отели, мотели, населенные пункты гостиничного типа, курорты, специализированные лагеря или дома отдыха, пансионаты, детские и молодежные лагеря или населенные пункты (комплексы), туристические дом. Они действуют как объекты гостиничной индустрии [1, 6]. Среди перечисленных инфраструктур в относительно хорошем состоянии находится гостиничное хозяйство. Но если оно находится в хорошей форме, то почему включено в число инфраструктур с плохим состоянием? Это – многогранный ответ. Таким образом, если в Ереване есть много гостиниц, которые предлагают широкий спектр услуг, то же самое нельзя сказать о регионах. Для того чтобы ответить на вопрос с другой точки зрения, мы видим: как уже отмечалось, в Ереване есть много отелей с международными стандартами, однако их деятельность также вызывает недовольствие среди иностранных туристов. В частности, туристы жалуются на высокие цены, предлагаемые отелем. Каждая гостиница имеет свой потребительский рынок, где существуют различные стратегии видов, иногда приводящей к недобросовестной

конкуренции. Это – результат несовершенства государственной политики и общей тактики, не разработана общая стратегия ценообразования, предложенные цены далеки от фактического уровня спроса, иногда уровень предоставляемых услуг далек от предложенных цен. Большинство отелей определяют свои «звезды» сами, не принимая во внимание требования закона [5].

Необходимо отметить, что не только деятельность туристской и гостиничной индустрии, но и индустрия сервиса вообще сосредоточена в Ереване. В марзах Республики не хватает инфраструктуры ресторанов, развлечений, культуры, необходимой для развития туристской деятельности. Это, в основном, определяется нехваткой общественного спроса, что, в свою очередь, становится результатом низкого уровня общества. Ситуация вызывает беспокойство в той мере, что всемирно известные культурные и исторические памятники и церкви Армении по всей стране, в основном, в отдаленных районах. Среди туристов большое недовольство вызывает то что из-за отсутствия отелей они должны организовать свои туры на один день. Это является серьезной проблемой.

Исходя из этого, мы можем сказать о плохом состоянии инфраструктуры туристской деятельности. Для преодоления этих трудностей нужно вести правильную региональную политику, которая заключается в введении всей туристской мощности по всей территории Республики. Развитие гостиничной индустрии в Армении важно и с точки зрения рабочего рынка. В общем, туризм, особенно гостиничная индустрия, отличаются высоким уровнем гибкости. Согласно источникам международной рабочей компании, в мире индустрии туристской деятельности около 100 млн. людей работает в гостиничной индустрии. Кроме этого, в туристской промышленности высокий уровень занятости имеют те развитые страны, в которых определяется низкая рабочая [3].

Для того чтобы совершенствовать туристскую деятельность, необходимо внедрять инвестиции в строительство гостиниц различного типа с невысокими ценами, которые будут соответствовать их категориям в разных городах Армении. Необходимо построить новые транспортные маршруты, особенно туннели, разрабатывать разные программы для квалификации персонала, финансировать перестройку культурно-исторических памятников и музеев и представлять Армению наилучшим образом на разных туристических выставках мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон республики Армения от 14 января 2004 года №НО-11 «О туризме и туристской деятельности».
2. Гуляев В.Г. Туризм: экономика и социальное развитие (Финансы и статистика), М., 2003. СС. 220–221.
3. Папцрян Г.А. Международные экономические отношения: Экономика туризма (Финансы и статистика), М., 2000. С. 208.
4. www.weforum.org
5. www.ameria.am
6. www.mineconomy.am

**THE ANALYSIS OF INFRASTRUCTURE OF TOURIST ACTIVITY AND
THE MAIN DIRECTIONS OF ITS IMPROVEMENT IN RA**

V. Abrahamyan, H. Petrosyan

SUMMARY

In report will be examined the state of infrastructure of tourist activity, the main problems and basic directions of its perfection.

Keywords: tourist infrastructure, hotel economy, transport enclave, custom unitizations.

**ՋԲՈՍԱՇՐՁԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԵՆԹԱԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔՆԵՐԻ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՒ ՆՐԱ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԲԱՐԵԼԱՎՈՒՄՆ ՀՀ – ՈՒՄ**

Վ. Գ. Աբրահամյան, Հ. Հ. Պետրոսյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Աշխատանքում ներկայացված են զբոսաշրջային գործունեության ենթակառուցվածքների ընդանուր վիճակը, հիմնախնդիրներն ու նրա բարելավմանն հիմնական ուղղությունները:

Հիմնաբառեր` զբոսաշրջային ենթակառուցվածք, հյուրանոցային տնտեսություն, տրանսպորտային անկլավ, մաքսային միավորում:

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ БРЕНДИНГА

Р.А. Коджоян, А.М. Оганисян

АННОТАЦИЯ

Успешный брендинг в двадцать первом веке требует особого внимания! Бренды, обладая существенной нематериальной ценностью, остаются главным приоритетом организаций. Брендинг продолжает оставаться в центре интенсивного внимания исследователей для решения старых проблем и направления в нужное русло новых.

Ключевые слова: брендинг, тенденции, бренд, маркетинг.

*Патенты устаревают. Копирайт теряет свою силу.
Только бренды могут быть вечным предметом обладания.
Правильно управляемые бренды могут жить и живут вечно.*
Ларри Лайт

XXI век – век брендомании...

Производители с давнейших времен занимались брендингом, чтобы выделить свою продукцию среди аналогичных товаров. Фактически термин «бренд» (торговая марка, brand) происходит от древнеисландского слова *brandr*, означающего «выжигать», поскольку с помощью клейма фермеры обозначали и подтверждали право собственности на племенных животных. В соответствии с определением Американской ассоциации маркетинга (American Marketing Association – АМА) термин «*торговая марка*» означает «название, термин, знак, символ, дизайн или сочетание этих элементов, с помощью которых отмечают товары или услуги продавца или группы продавцов и выделяют их среди товаров или услуг конкурентов» [1]. В этом смысле, бренд является одним из самых важных активов фирмы, который также создает представление о будущих продуктах компании.

Следует четко понимать разницу между товаром и торговой маркой, чтобы понять важность брендинга. Товаром может быть что угодно, что предлагается на рынке для удовлетворения потребностей. Тем не менее, бренд является товаром, который добавляет другие характеристики, отличающие продукт от своих конкурентов, призванных удовлетворить ту же потребность. Таким образом, бренды имеют важное значение для будущего фирмы.

После получения общего представления о бренде и его преимуществах, можно перейти к пониманию сущности брендинга. Существует множество способов определения понятия брендинга. Например, некоторые предпочитают определять его как весь процесс разработки создания бренда, имени бренда, идентичности бренда и рекламы бренда. В качестве общего определения можно принять следующее: «Брендинг – это деятельность по созданию долгосрочного предпочтения к товару, основанная на совместном воздействии на потребителя товарного знака,

упаковки, рекламных обращений, материалов стимулирования сбыта и других элементов маркетинга, объединенных определенной идеей и фирменным стилем, выделяющих товар среди конкурентов и создающих его образ (бренд-имидж) [2]. Бренд является идеей, а брендинг – это передача данной идеи» [3].

Перед началом любого проекта брендинга нужно задать три основных вопроса: Какая бизнес-стратегия у фирмы? Что этот бренд означает для потребителей? Может ли фирма выполнить идеи бренда? Эти вопросы являются существенными для понимания, будет ли бренд выгодным для фирмы или нет. Если бренд не подходит бизнес-стратегии, даже если бренд имеет потенциал, вероятно фирма не сможет управлять ею должным образом, и результатом будет отрицательный денежный поток. Более того, если бренд не предлагает ничего особенного для потребителей, результат будет таким же, как предыдущий. Для последнего вопроса ситуация такая же, если фирма не в состоянии выполнить идеи бренда, она потеряет деньги и репутацию.

Нельзя гарантировать успех бренда. Гарантировать в брендинге можно только одно – полное отсутствие успеха, если при создании товара не будут соблюдены определенные требования [4].

До тех пор, пока разрабатываются новые товары, брендинг всегда будет неотъемлемой частью деятельности компаний. Чтобы не испытывать упомянутые выше трудности, менеджеры должны уделять дополнительное внимание брендингу. Важно помнить, что брендинг, главным образом, предназначен для создания разницы. Поэтому бренд-менеджеры должны быть уверены, что их потребители знают о тех аспектах, которые являются значимыми для успешного брендинга.

Брендинг в современной экономике – это один из сильнейших инструментов повышения эффективности компании. На рынке, где конкурирующие товары имеют не слишком сильные отличия друг от друга, бренд очень часто выступает единственным средством, который позволяет компании выделиться.

На сегодняшний день потребители уделяют брендам гораздо больше внимания, чем раньше, поэтому заниматься брендингом стало намного труднее. Основными причинами являются следующие:

1. рост недоверия потребителей;
2. рост количества брендов;
3. усиление конкуренции;
4. увеличение расходов на продвижение;
5. риски и препятствия;
6. ослабление приверженности к брендам;
7. увеличение ответственности.

1. Потребители стали более требовательными, они знакомы с сущностью и принципами маркетинга, поэтому эффективность традиционных способов убеждения значительно снизилась. Есть утверждение, что «инвестиции в рекламу, сделанные в 1950-ые и 1960-ые годы, до сих пор дают какую-то отдачу, например, реклама сигарет “Marlboro” со знаменитым ковбоем. В 1950-ые было так

легко контактировать с потребителями! Сейчас это просто невозможно. К тому же тогда рынок намного лучше воспринимал рекламу. Сейчас уже все знают «все обо всем». Люди мало верят телевизионной рекламе. И чем настойчивее вы пытаетесь заинтересовать телезрителей, тем активнее они сопротивляются. Людям все труднее убедить в необходимости чего-либо [5]».

Другие маркетологи считают, что изменились требования потребителей к брендам. Например, некоторые считают, что сейчас все подчиняется взаимосвязи любовь-уважение. Потребитель строит отношения с брендом либо на уважении, либо на любви. Если раньше было достаточно только уважения, то теперь необходима и любовь к бренду.

2. Главная проблема заключается во все появляющихся брендах и товарах. Поэтому многие компании помимо классического товара выпускают и различные разновидности этого товара. Например, «Coca-Cola» выпускает также диетическую колу, колу с привкусом вишни и т.д.

3. Из-за роста конкуренции участники рынка применяют финансовые стимулы и скидки. Конкуренция усилилась благодаря факторам спроса и предложения. Со стороны спроса для обеспечения увеличения объема продаж нужно захватить долю рынка конкурентов. А со стороны предложения, увеличение конкуренции связано с несколькими причинами:

– *Расширение брендов.* Многие компании вводят свои бренды в другие категории товаров и этим создают высокую конкуренцию.

– *Глобализация.* Дает возможность выходить на новые рынки и обеспечивать новые источники доходов, но усиливает конкуренцию на существующих рынках, что может привести к снижению прибыли.

– *Ценовая конкуренция со стороны торговых посредников.* Во всем мире усилились позиции дешевых марок розничных или оптовых торговцев, которые имитируют самые известные и ведущие бренды. Как правило, они побеждают конкурентов благодаря низким ценам.

4. Рост конкуренции приводит к повышению затрат на производство новых или поддержку имеющихся товаров, что, в свою очередь, значительно осложняет сохранение прежнего уровня поддержки.

Затраты на разработку и продвижение брендов могут быть огромной и потенциальной проблемой для отдельных фирм или даже группы фирм, действующих вместе, потому что производитель может и не иметь достаточный капитал для инвестирования в рекламу, чтобы иметь ощутимое влияние на спрос продукции. Опыт показывает, что компании, имеющие большие ресурсы для разработки продукции, информацию о рынке и дистрибуцию, которые имеют многолетний опыт от продвижения многих продуктов и которые присутствуют на рынке, имеют конкурентные преимущества в продвижении бренда.

5. Когда фирма инвестирует в продвижение собственного фирменного товара, цена продажи может увеличиться только, если она имеет достаточно дифференцированный продукт. Важными вопросами в оценке преимуществ продвиже-

ния бренда и факторами, которые могут помешать выгоде от реализации, являются следующие:

– Является ли продукт достаточно дифференцированным с точки зрения вкуса, цвета, формы, запаха, упаковки и т.д. от других продуктов-конкурентов, которые предлагают другие фирмы?

– Есть ли в фирме человеческие и финансовые ресурсы, способные провести рекламную кампанию?

– Понимает ли фирма потребительский рынок продукта?

– Имеет ли фирма систему дистрибуции, которая будет гарантировать, что потребители, которые узнают о продуктах, смогут найти их в магазинах? Смогут ли они удовлетворить возрастающий спрос, как следствие рекламной компании и обеспечить достаточное количество продукции высокого качества в магазинах в любое время?

– Имеет ли фирма доступ к сырьевым материалам равномерно высокого качества, которые используются в продукте, чтобы могли обеспечить равномерно высокое качество продукции, которое обещают?

– Насколько изменчивыми являются цены на сырье и насколько восприимчива стоимость продукта к этим ценам?

– Насколько трудно для других производителей, скопировать продукт, если фирма успешна со своей рекламной компанией? Защищен ли продукт тайными производственными процессами, рецептами, патентами и т.д.?

6. Лояльность к бренду может упасть вследствие увеличения разницы в цене между товарами данного бренда и товарами-конкурентами. А некоторые бренды слишком полагаются на приверженность и забывают об инновациях, и, в конечном итоге, перестают быть актуальными, так как являются не современными и не адаптированными к современным условиям и потребностям.

7. Иногда для быстрого получения прибыли маркетологи сокращают расходы на рекламу или принимают другие решения, которые приносят краткосрочную выгоду, но вместе с тем и ущерб долгосрочным перспективам развития.

В настоящее время важность брендинга вряд ли изменится по какой-либо причине. Потребители будут продолжать ценить функции, которые предоставляют бренды. Во все более и более усложняющемся мире хорошо управляемые бренды могут упрощать, убеждать и иметь важное значение для потребителей. Бренды продолжают существовать в течение многих столетий, потому что они служат очень важной цели. Они позволяют потребителям уменьшать риск и лучше удовлетворять свои потребности. Сильные бренды могут сделать жизнь потребителей намного лучше.

Маркетинговая среда постоянно меняется, но скорость изменений в последние годы значительно увеличилась. Потребители стали более разнообразными, осведомленными и требовательными. Практически каждый рынок пережил рост конкуренции как результат входа мировых фирм и мега брендов. Быстро меняющиеся технологии имеют глубокое воздействие на то, как живут и делают

покупки потребители и как маркетологи узнают о потребностях и желаниях потребителей и управляют своими брендами.

В результате, правила брендинга изменились. Маркетологи пересматривают, а иногда и принципиально меняют свою политику и практику брендинга. В современных условиях можно выделить шесть тенденций развития брендинга.

1. **Полностью и точно учитывать потребителя в брендинге.** Одним из самых важных правил брендинга является то, что «потребитель владеет брендом». Сила потребительских восприятий и убеждений в создании и уничтожении брендов была продемонстрирована снова и снова и в лаборатории, и в реальном мире.

В свою очередь, успешные бренды создают мысленные структуры и знания в сознании потребителей, которые являются причиной их привязанности к бренду. С управленческой точки зрения, голос потребителей должен учитываться при каждом брендинговом решении.

В наименовании товаров и услуг и в разработке маркетинговых программ и мероприятий по созданию этих брендов менеджеры должны в полной мере учитывать потребительскую точку зрения. Лучшие маркетологи используют потребительские идеи, чтобы умело управлять потребителями и брендами и максимизировать брендовый капитал и количество потребителей. Бренды служат «приманкой», которую используют розничные торговцы и другие посредники, чтобы привлечь клиентов.

Тем не менее, даже для самых клиент-ориентированных компаний, увеличение разнообразия и «расширение возможностей» клиентов приводят к значительным проблемам брендинга.

Разнообразие клиентов. Несколько сегментов и суб-сегментов потребителей, как правило, составляют клиентскую базу бренда. Мы определяем эти сегменты, используя множество аспектов; некоторыми из самых сложных являются культура и география. Мультикультурные перспективы в области брендинга являются необходимостью в современном многообразном мире, чтобы непосредственно влиять на всех целевых потребителей или группы.

Расширение возможностей клиентов. Одним из движущих факторов этой тенденции является повышение прозрачности, что сейчас и преобладает в маркетинговой среде. Появление Интернета и социальных медиа, а также расширение и широкое распространение традиционных СМИ дали потребителям возможность искать информацию и находить «истину» о товарах, услугах, и брендах. Просто будучи внимательными или активными, потребители могут узнать и оценить, насколько хорошо товар или услуга работает, или что компания делает (или не делает) для окружающей среды и жизни своих клиентов. Информация и мнения теперь могут путешествовать по всему миру в считанные минуты. Маркетологи должны понимать, что любые действия, которые они предпринимают, будут тщательно изучаться, анализироваться и делиться ими с другими почти мгновенно.

С этой новой прозрачностью потребители, несомненно, могут принимать более активное участие в судьбе брендов. Но реальность такова, что только немногие потребители хотят делать это с брендами, которые они используют, и

даже, только время от времени. Маркетологи должны делать все от них зависящее, чтобы поощрять их, например, с помощью социальных медиа и других маркетинговых инструментов.

2. Выйти за пределы характеристик и рациональных преимуществ продукта. В основании хорошего бренда лежит хороший товар или услуга. Это особенно верно в сегодняшнем прозрачном мире. Многие фирмы делают аспект дизайна товара или услуги все более важным компонентом их предложения, в том числе такие искусные маркетологи, как Apple, Nike, Samsung и т.д. Однако совершенствование дизайна товаров и услуг, требует четкого, всестороннего, современного понимания потребителей и того, как они покупают товары и пользуются ими и услугами и что думают о брендах.

Дизайн товара включает в себя не только то, как работает товар, но и как он выглядит, ощущается и даже звучит и пахнет. Хорошо продуманный бренд предлагает преимущества в свойствах товара и услуги, и образ, который создает значительные функциональные и психологические преимущества. Эмоциональные преимущества наиболее впечатляющие, в частности, когда они непосредственно будут связаны с функциональными преимуществами.

Рассмотрим успешное репозиционирование бренда Pampers Procter & Gamble-a. В результате опыта, приобретенного исследованиями потребителей, компания использовала функциональные преимущества продукта, чтобы создать мощное эмоциональное преимущество. Она основала новое позиционирование Pampers на убеждениях потребителей о том, что: 1) сухой ребенок лучше спит и 2) хорошо отдохнувший ребенок будет больше играть и учиться на следующий день. Другими словами, для родителей, функциональное преимущество «сухость» ведет прямо к эмоциональному преимуществу «забота о ребенке». Новое позиционирование, таким образом, прославило Pampers, как «заботящемся о развитии ребенка» – эмоциональная отдача от рациональных преимуществ бренда.

Конкурентные преимущества и сила бренда будут достигнуты от наличия лучше разработанных товаров и услуг, чем у конкурентов, обеспечивая более широкий диапазон потребления в качестве результата.

3. Сделать всю маркетинговую программу больше, чем сумму ее частей. Разнообразие средств передачи информации о товарах и услугах и продажа их потребителям значительно выросли в последние годы. Такое развитие коренным образом повлияло на то, как компании стали подавать информацию о своих товарах и услугах. У компаний сейчас есть множество способов для распространения и продажи своих товаров онлайн или офлайн, прямо или косвенно.

Вызовом для ведущих мировых брендов сегодня является собирание лучшего набора каналов и коммуникационных средств, чтобы максимизировать продажи в краткосрочной перспективе и капитал бренда в долгосрочной. Захватывающая ТВ-реклама может изменить мнение зрителя о бренде, а также сделать так, чтобы зритель посетил веб-сайт бренда или среагировал более благоприятно на последние продвижения бренда.

Например, удивительный маркетинговый успех Nike имеет место частично благодаря сочетанию широкого спектра каналов дистрибуции и обширной программе онлайн и офлайн коммуникации, которые имеют отношение как к мировым спортсменам, ищущим средство, чтобы преуспеть в своем виде спорта, так и к среднему человеку, который просто хочет включить Nike в свою повседневную жизнь.

4. Понять, где вы можете воспользоваться брендом (и как). Для долгосрочного финансового благополучия огромное значение имеют успешный запуск новых товаров и услуг, а также внедрение уже существующих товаров и услуг на новые рынки и сегменты клиентов. С точки зрения брендинга, рост требует хорошо продуманную и хорошо реализуемую стратегию архитектуры бренда, который разъясняет три ключевых вопроса: 1) потенциал бренда с точки зрения размера его «рыночного следа»; 2) виды расширений товаров и услуг, которые позволили бы бренду реализовать этот потенциал; 3) элементы бренда, позиционирование и имидж, которые идентифицируются и ассоциируются со всеми предложениями бренда на различных рынках и у различных потребителей.

5. Поступать «правильно» с брендами. Более широкое освящение бизнеса средствами массовой информации принесло большую прозрачность и осведомленность о внутренних и внешних действиях и утверждениях компаний. Бренд-маркетологи должны принимать социальную ответственность, а также этически и морально правильное поведение во все времена. В частности, они должны найти взаимовыгодные решения с благотворительными маркетинговыми программами и другими видами деятельности, которые позволяют им повысить благосостояние потребителей, общества и окружающей среды, одновременно выгодно управляя своим бизнесом. Эффективные благотворительные маркетинговые программы могут решить ряд задач для бренда: сделать бренд узнаваемым, повысить имидж бренда, создать доверие к нему, вызвать чувства и т.д.

6. Объять всю картину влияния брендинга в целом. Узнать, что работает (и почему). Все чаще маркетологи делают больше с меньшими затратами в своих маркетинговых бюджетах и убедительно оправдывают все маркетинговые расходы. Любая конкретная маркетинговая деятельность может увеличить ширину или глубину узнаваемости бренда; создать или укрепить ассоциации, связанные с производительностью или имиджем бренда; выявить положительные суждения и чувства; создать более тесные связи с брендом и т.д. А ее эффект может быть как долгосрочным, так и краткосрочным.

Брендинг определенно является комплексом маркетинговых усилий. Чтобы лучше понять его, мы принимаем многопрофильную точку зрения, дабы интерпретировать эффекты брендинга и полностью понять бренды, ценность, которую они создают и их управление.

Проблемы и сложности современного рынка сделали эффективный и действенный маркетинг необходимостью. Победителями в XXI веке станут фирмы, чьи маркетологи будут успешно создавать, оценивать и управлять брендовыми капиталами.

Эффективный брендинг требует последовательного применения вышеперечисленных указаний во всей маркетинговой программе. Тем не менее, в какой-то степени, правила существуют, чтобы их нарушать, и указания могут служить лишь отправной точкой в сложном процессе создания бренда мирового уровня. Каждая брендинговая ситуация уникальна и требует тщательного изучения и анализа для того чтобы понять, как лучше всего применять, или, в некоторых случаях, игнорировать различные рекомендации и указания. Умные маркетологи будут опираться на все имеющиеся в распоряжении и разрабатывать новое в бесконечной погоне за превосходством бренда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Keller K.L. Strategic Brand Management Building, Measuring, and Managing Brand Equity, Pearson Education Inc.: New Jersey. 2003. PP. 3–4.
2. Карнова С.В. Современный брендинг: монография. М., 2011. С. 28.
3. Adamson A.P. Brand Simple, Palgrave MacMillan: New York. 2006. P. 18.
4. Карнова С.В. Современный брендинг: монография. М., 2011. С. 28.
5. Yovovich B.G. What is your brand really worth?, Adweeks Marketing Week, August 8, 1988. PP. 18–21.

ԲՐԵՆԴԻՆԳԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԵՎ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հ.Ա. Կոջոյան, Ա.Մ. Հովհաննիսյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Քսանակերտորդ դարում հաջողված բրենդինգ ապահովելու համար անհրաժեշտ է առանձնահատուկ ուշադրություն: Ապրանքանիշները /բրենդները/, ունենալով ոչ նյութական նշանակալի արժեք, կազմակերպությունների գլխավոր ուղենիշն են: Բրենդինգը շարունակում է մնալ հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում՝ եղած հիմնախնդիրները հաղթահարելու և նոր խնդիրները դեպի անհրաժեշտ հուն ուղղորդելու համար:

Հիմնաբաներ՝ բրենդինգ, միտումները, ապրանքանիշը մարքեթինգ:

BASIC PROBLEMS AND TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF BRANDING

H. Kojoyan, A. Hovhannisyan

SUMMARY

Successful branding requires a particular attention in the twenty-first century. Brands have an enormous intangible value, hence they remain a first order priority for corporate organizations. Branding continues to be a central topic among academic research groups, the purpose of which is to establish solutions to the old problems and give insightful directions on the new ones.

Keywords: branding, trends, brand, marketing.

РАЗРАБОТКА ЭФФЕКТИВНОЙ СТРАТЕГИИ ЭКСПОРТА ПРОДУКЦИИ МСП КАК ФАКТОР УВЕЛИЧЕНИЯ ОБЪЕМОВ ВНЕШНЕТОРГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Н.Г. Мкртчян

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализирована экономическая роль внешнеторговой деятельности в современном мире, рассматриваются проблемы, присущие малым и средним предприятиям при организации экспортно-импортных операций, а также некоторые способы разработки эффективной стратегии экспорта для предприятий сектора МСБ, как фактор увеличения объемов внешнеторговой деятельности.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, внешнеторговые операции, посреднические организации.

С момента либерализации внешнеэкономической деятельности вопросам организации и управления внешнеторговыми операциями уделяется повышенное внимание как на теоретическом, так и на практическом уровне. Во многих странах мира весьма динамично развивается законодательная база в данной области экономической деятельности, создаются посреднические фирмы, при помощи которых субъекты МСБ также получают возможность принимать активное участие во внешней торговле страны.

Внешняя торговля на современном этапе – это наиболее интенсивно развивающаяся форма международных экономических отношений. Заинтересованность практически всех стран в увеличении объемов продаж на внешнем рынке связана, прежде всего, с потребностью сбыта национальной продукции, необходимостью получения определенных товаров извне и, наконец, стремлением извлечь высокую прибыль за счет международного разделения труда [1].

Современные внешнеторговые операции очень разнообразны, но все они должны рассматриваться с нескольких точек зрения: по направлениям торговли; видам товаров и услуг; степени готовности товаров; применяемым методам торговли; организационным формам торговли.

Внешнеэкономические операции по направлению торговли могут быть подразделены на экспорт, импорт, реэкспорт, реимпорт.

Под экспортно-импортными операциями понимается коммерческая деятельность, связанная с куплей-продажей товарной продукции (услуг) и ввозом-вывозом этой продукции (услуг) за рубеж/из-за рубежа [2].

Приоритетным во внешней торговле, однако, следует считать ориентир на развитие экспорта.

При осуществлении экспортной операции для экспортера неважно, как будет использоваться товар импортером: последний может пустить товар в перера-

ботку, реализовать на внутреннем рынке или перепродать в третьи страны. В любом случае для продавца это будет экспортная операция. Для осуществления экспортной операции необходимо одно определяющее условие – иметь товар, который будет пользоваться спросом на внешнем рынке.

Компания, если позволяют ей ресурсы, может осуществлять прямой экспорт, то есть экспортировать товар самостоятельно. В этом случае напрямую заключаются международные контракты купли-продажи с зарубежными покупателями, для чего компания создает специализированный экспортный отдел и укомплектовывает его собственным персоналом. Решение кадровой задачи оказывается довольно сложным, поскольку работники экспортного отдела должны квалифицированно разбираться в международной торговле, исполнении таможенной документации, страховании, анализировать альтернативы международных транспортно-экспедиторских операций, а также быть достаточно опытными в вопросах стратегического маркетингового планирования и тактики и ее увязки с конкретными типами операций, выбранных руководством компании для реализации международных маркетинговых стратегий. Все это требует затрат от компании, становится целесообразным лишь при достаточно больших объемах экспорта и регулярности его осуществления, а для компаний, только начинающих экспортную деятельность, выгоднее воспользоваться услугами специализированных посредников.

Исходя из природы недостатков прямого экспорта, в основном, значимых для экспортеров-новичков и особенно из сферы малого и среднего бизнеса, можно сделать вывод о целесообразности и весьма высокой вероятности использования такого метода реализации международных бизнес-операций, как косвенный экспорт. Проблема состоит в том, что исследования незнакомого рынка, помимо всех проблем и трудностей, требуют, в первую очередь, больших финансовых затрат экспортера. В то время как посредники уже обладают необходимым опытом и знаниями. Кроме того, им хорошо знакомы обычаи местного рынка и его конкурентная среда. Посредники также могут предоставлять клиентам дополнительные услуги, которые повышают шансы товара быть проданным (приспособление товара к условиям местного рынка, организация послепродажного сервисного обслуживания, продажа сопутствующих товаров, предоставление кредитов покупателям).

Основной особенностью косвенного экспорта является использование опытных в организации экспортных/импортных операций посредников, являющихся резидентами страны компании-экспортера. Такие посредники оказывают весь комплекс услуг международного маркетинга, а также принимают на себя все риски и рутинные операции, связанные с осуществлением международной торговли. Важнейшим нематериальным активом, привносимым посредниками в осуществление международных сделок, является их опыт работы с технологиями международной торговли, а также знание особенностей рынков принимающей страны. Размеры, организационные структуры и наименования посредников в косвенном экспорте весьма разнообразны. К преимуществам косвенного экспорта

относятся: моментальное получение выгоды для экспортера в силу использования международного маркетингового опыта и бизнес-контактов, которыми фирма-посредник располагает на зарубежных рынках; повышение оборачиваемости капитала экспортера (производителя, дистрибьютора); возможности превращения посредников в источник ценной рыночной информации; избавление экспортера от необходимости инвестировать в организацию сбытовой сети на территории принимающей страны; освобождение экспортера от рутинной и первоначально вызывающей серьезные затруднения заботы, связанной с исполнением экспортного документооборота; освобождение экспортера от требующих дополнительных финансовых и кадровых ресурсов экспортных функций; обеспечение проникновения на рынки, недоступные для установления прямых контактов.

К недостаткам косвенного экспорта относятся: производитель-экспортер лишается непосредственных контактов с зарубежным рынком и не получает контроля над рынком; экспортер не зарабатывает на зарубежных рынках позитивный имидж и гудвилл; посредник редко ограничивается работой с одним контрагентом, и это иногда может вызвать недостаточное внимание к работе с товаром экспортера, и, следовательно, сокращение объемов его экспорта; посредник, как правило, пренебрегает сделками, требующими сложной и кропотливой работы [3].

В экономике рыночного типа малое предпринимательство играет важную роль, его развитие является показателем успешности экономических реформ, способствующих формированию конкурентной рыночной среды. В странах Запада малый и средний бизнес явился итогом длительного и эволюционного процесса, в основе которого лежит стихийная предпринимательская инициатива широких слоев населения. То есть процесс шел снизу, и только позже государство, осознав важность и полезность этого явления для развития экономики, начало искать пути его поддержки и стимулирования. Эта линия поведения государства и в настоящее время остается одним из важных направлений в общей экономической политике стран.

Сектор малых и средних предприятий является неотъемлемым элементом любой развитой хозяйственной системы, без которого экономика и общество в целом не могут нормально существовать и развиваться.

В своей деятельности малые и средние предприятия вынуждены максимально учитывать особенности местных рынков, приспосабливаться к платежеспособности и потребительскому поведению различных слоев населения.

Другая роль малого и среднего бизнеса в развитых странах заключается в обеспечении конкурентоспособности национальных экономик. Это связано с тем, что крупные современные интегрированные компании имеют, в большинстве случаев, межотраслевой характер и производят, как правило, сложную и трудоемкую продукцию. В ряде случаев для снижения себестоимости конечной продукции выгодно размещать заказы на малых и средних предприятиях, способных производить полуфабрикаты и комплектующие изделия или осуществлять сборку отдельных составных частей.

Велика роль малого и среднего бизнеса в формировании здоровой конкурентной среды в стране, регионах и муниципальных образованиях. Это обусловлено тем, что основная цель малого и среднего предпринимательства заключается в выживании в условиях конкуренции со стороны технически оснащенных крупных предприятий, задача же органов власти всех уровней состоит в определении условий и критериев целесообразности такого выживания.

Кроме того, представители малого и среднего бизнеса составляют средний класс, который определяет уровень социально-экономической и политической стабильности развитых в экономическом отношении стран, где малый и средний бизнес играет ключевую роль в организации экспортно-импортных операций [4].

Отметим, однако, что армянские производители не совсем активны в осуществлении экспортных операций. Об этом свидетельствует показатель экспорта в стране, который несколько раз уступает соответствующему показателю по импорту. Более того, отметим, что экспорт страны осуществляется, в основном, крупными и средними предприятиями, тогда как в РА доминирующая часть предприятий – мельчайшие и малые. В результате проделанного анализа выявлено, что ежегодно фиксируется положительная динамика в росте количества предприятий МСБ. Тем не менее, многие субъекты МСБ абсолютно не имеют никакого отношения к внешнеэкономической деятельности страны и ориентируются исключительно на внутренний рынок. Это, во многом, сдерживает развитие сектора экономики в целом. Немаловажен также и тот факт, что большая часть всех субъектов МСБ (более 80%, как было отмечено выше) – мельчайшие, которые не всегда могут позволить себе импорт необходимого для осуществления своей деятельности сырья и технологий, что, во многом, является причиной их структурной слабости и следствием ограниченных финансовых возможностей.

Структура экспорта Армении уже долгие годы остается неизменной. Доля малого и среднего бизнеса продолжает оставаться незначительной в армянском экспорте, объем которого за 2013г. составил порядка 1,3 млрд. долларов. 85% экспортируемых товаров Армении приходится на крупный бизнес, который, в частности, сконцентрирован в горнорудной сфере, а доля малого и среднего бизнеса составляет всего 15%. Эта тенденция сохраняется уже многие годы. В структуре экспорта доминируют 20–25 видов товаров, которые, в основном, производятся субъектами крупного бизнеса [5].

Уязвимое положение малого и среднего бизнеса в Армении обусловлено несколькими факторами: неравные условия конкуренции на рынке, недостаточная информированность о спросе на внешних рынках, отсутствие целенаправленных государственных кредитов стимулирования экспорта. «В стране не установлены соответствующие лаборатории, которые могли бы выдавать международные сертификаты качества армянским производителям продовольственных товаров, чтобы экспортировать их. Развитию малого и среднего бизнеса препятствуют также коррупция и проблемы между государственными ведомствами».

Таблица 1. Структура внешнеторгового оборота РА за 2012–2013гг. (млн. дол.)

	2013	2012	2013 к 2012 в %
Товарооборот	5956.8	5695.6	104.6
Экспорт	1480.0	1428.8	103.6
Импорт	4476.8	4266.8	104.9
Сальдо	-2996.8	-2838.0	105.6

Источник: статистическая служба РА

В условиях становления и развития рыночного хозяйства исключительно важное значение для предпринимателей приобретают проблемы сбытовой стратегии и организации эффективной сбытовой сети. Усиливается значение эффективного управления экспортно-импортными операциями, а также грамотно спроектированной технологии канала продвижения товара к конечному потребителю, которая снижает издержки, расширяет возможности в оказании дополнительных услуг и в конечном итоге повышает финансовый результат, что позволяет выигрывать в конкурентной борьбе за потребителя.

При организации экспортно-импортных операций со странами, с которыми РА заключила договор о создании свободной торговой зоны, товары не облагаются таможенной пошлиной. Такими странами являются: РФ, Белорусия, Украина, Молдова, Туркмения, Киргизия, Узбекистан, Казахстан, Таджикистан.

Таблица 2. География внешнеторгового оборота РА за 2012–2013гг. (в %)

	2013	2012
Страны СНГ	30.0	29.6
Страны ЕС	27.8	29.1
Другие страны	42.2	41.3

Источник: статистическая служба РА

Огромное число сделок в международной торговле осуществляется с помощью посредников: торговых фирм, организаций и физических лиц, занимающих промежуточное положение между производителями товаров и услуг и их конечными потребителями. С экономической точки зрения ко всем им вполне применимо понятие «торговые посредники», наиболее широко распространенное в международной коммерческой практике. Торговое посредничество – весьма важная и неотъемлемая часть современной рыночной экономики. Объективная экономическая необходимость и высокая эффективность торгово-посреднического звена в международной торговле сырьем, полуфабрикатами, готовыми изделиями, машинами и оборудованием, а также услугами доказаны всей практикой работы в сфере осуществления экспортно-импортных сделок [6].

Рассмотрим, в чем заключается сущность и преимущества создания и развития посреднических структур. Многолетний опыт деятельности как крупных, так средних и малых промышленных и коммерческих структур за рубежом пока-

зал, что конечный эффект от использования посредников, обеспечивающих связь производителя с потребителем товаров и услуг, значительно выше, чем создание производителем собственной сбытовой сети. В последнем случае производителю для покрытия огромных издержек по реализации пришлось бы значительно повысить цену продаваемых товаров и услуг, что резко снизило бы их конкурентоспособность на внешнем рынке.

Особенно велика роль посреднического звена при сбыте на мировом рынке товаров массового спроса, где посреднические структуры выполняют ключевую роль в доставке товаров к конечному потребителю. Без таких структур не могла бы выполняться главная цель современного маркетинга – в условиях постоянно меняющихся потребностей рынка обеспечить потребителю нужный товар в необходимом количестве и ассортименте, в нужном месте и в удобное для него время.

Чрезвычайно важно для производителей взаимодействие с посредническими структурами в условиях, когда они впервые выходят со своим товаром на внешний рынок или начинают продажу нового товара. Успех производителя в этих случаях напрямую зависит не только от конкурентоспособности самого товара, но и от квалифицированных действий посредников, с которыми предприниматель взаимодействует.

Посреднические фирмы в наши дни активно совершенствуют свою деятельность за счет использования новых методов и технологий, уже успешно применяемых в промышленности. Это позволяет оптимизировать их операции, способствует снижению цен и улучшению обслуживания клиентов. В настоящее время многие из них оснащены самыми совершенными средствами связи, передовыми операционными системами учета товаров, работающих в режиме реального времени, автоматизированными системами оформления счетов и заказов. Современные технологии внедряются в сферу складского хозяйства, где успешно используется компьютерная и другая техника.

Важно отметить, что фирмы, осуществляющие посреднические операции, независимы. Они не являются производителями и конечными потребителями находящейся в сфере реализации продукции и осуществляют любые операции с товаром на свое усмотрение. В основном, они занимаются коммерческой деятельностью, при этом крупные посредники иногда выполняют и производственные операции, связанные, в основном, с обработкой закупаемых и реализуемых ими товаров, их транспортировкой, страхованием, складированием и т.д.

Через подобные посреднические структуры осуществляется реализация на мировом рынке подавляющего объема целых товарных групп, машин и оборудования, многих видов сырья, основных полуфабрикатов, готовых изделий, продуктов питания, товаров широкого потребления. В целом, по различным экспертным оценкам, более половины международного торгового обмена осуществляется при содействии или при непосредственном участии независимых от производителей и потребителей товаров и услуг посреднических фирм, организаций и отдельных лиц.

Высокая роль посредников характерна как для торговли товарами массового спроса, так и для торговли изделиями, спрос на которые весьма ограничен в силу их специфики. Часто без посредников не обходится и сбыт уникальных товаров, когда на мировом рынке действует всего один производитель-монополист и 2–3 конечных потребителя [7].

Проделанный нами анализ современной практики международной торговли, однако, показывает, что к услугам торговых посредников в своей внешнеэкономической деятельности прибегают, в первую очередь, мельчайшие, малые и средние фирмы. Использование инструмента посредничества является стержневым в организации сбыта выпускаемых ими товаров. Пользуются услугами независимых посредников и крупные промышленные компании, в том числе транснациональные.

Основная цель использования посредников – повышение экономической целесообразности и эффективности внешнеторговых операций. И, несмотря на расходы по оплате вознаграждения посредникам, экономичность операций повышается за счет следующих факторов:

1. привлечение посредников повышает оперативность сбыта товаров;
2. посредники, находясь ближе к покупателю, лучше знают рынок и более оперативно реагируют на изменения его конъюнктуры, что позволяет реализовывать товар на более благоприятных для экспортера условиях, освобождая его от многих забот;
3. привлечение посредников создает возможность повысить конкурентоспособность товаров за счет сокращения сроков поставок, лучшего складирования и хранения товаров, предпродажного сервиса и технического обслуживания;
4. посредники обеспечивают для экспортеров возможность относительно быстрого выхода на новые рынки, более легкого доступа к покупателям, дают возможность экспортеру уменьшить или устранить кредитные риски, экономить на бухгалтерских и канцелярских расходах, оптимизировать затраты на маркетинг, рекламу и т.п.;
5. посредники, всегда находясь в более тесном контакте с конечными потребителями товаров и услуг, являются важными постоянными источниками ценной первичной информации о рынке – его емкости, тенденциях формирования и изменения спроса, его сегментации, положении конкурентов, перспективах сбыта, ценах и возможностях их изменения, современных требованиях к уровню качества и конкурентоспособности товара [3].

Однако в современной экономике РА практически не существуют посреднических звеньев, которые бы содействовали различным хозяйствующим субъектам при выходе на внешний рынок. Это приводит к тому, что очень много отраслей экономики не развиваются. То есть существует большой риск, связанный с ограниченностью внутреннего рынка и отсутствием иных возможных каналов сбыта оптовой продукции. Это, в свою очередь, порождает опасение того, что произведенная продукция может и не найти соответствующего спроса. Более

того, уместно отметить, что с проблемами при экспорте продукции сталкиваются не только представители сектора МСБ, но и крупные предприятия. Все зависит, во-первых, от сферы деятельности и от производимой продукции. Во-вторых, здесь велика роль финансовой состоятельности предприятия, наличие у последнего квалифицированных кадров и современных технологий, а также действующего в стране таможенного и налогового законодательства.

Исходя из всего вышеперечисленного, можно сделать вывод, что создание посреднических структур по экспорту в различных отраслях экономики РА привело бы к развитию и расширению производств, активизации участия субъектов МСБ в экспорте страны и во многом упростило бы для последних процесс выхода на международный рынок.

Таким образом, анализируя опыт развитых и развивающихся стран, где состоялись и эффективно действуют посреднические структуры по организации экспортно-импортных операций, рассмотрим возможные предпосылки развития подобных структур в РА как один из путей совершенствования и повышения эффективности стратегии экспорта для субъектов МСБ.

Организация экспорта произведенной продукции, а также импорта необходимых ресурсов для субъектов МСБ в РА, наряду с финансовыми, кадровыми, технологическими и другими проблемами, в настоящее время является наиболее глобальной и острой, которую можно решить путем создания структур по экспортно-импортным операциям.

Тщательный анализ среды деятельности предприятий МСБ в РА позволил нам сделать следующий вывод: создание структур, которые содействовали бы представителям малого и среднего бизнеса при организации экспортно-импортных операций в РА, с одной стороны, требует больших капитальных вложений, с другой – в виду влияния многочисленных факторов (отсутствие опыта деятельности таких структур, возможное недоверие предпринимателей и т.д.), является довольно рискованным. Поэтому наиболее оптимальным при создавшихся в стране экономических условиях является формирование посреднических структур смешанного типа (государственно-частные, при которых государство взяло бы на себя часть инвестиций и функций, хотя бы на начальном этапе деятельности фирмы).

Предполагается, что подобные посреднические структуры осуществляли бы свою деятельность по следующим направлениям: закупка готовой продукции, осуществление ее складирования, обеспечение для этой продукции определенного дизайна, осуществление экспортной упаковки, исходя из законодательных требований и стандартов, а затем только организация экспорта этого товара.

Так как объектом исследования являются именно предприятия сектора МСБ, эта форма сотрудничества, на наш взгляд, является эффективной и оптимальной, в особенности с точки зрения мельчайших и малых предприятий, которые не всегда обладают достаточными ресурсами, квалифицированными кадрами и соответствующими технологиями для осуществления послепроизводственных операций.

Таким образом, в результате проделанного анализа сделаны следующие выводы:

С целью увеличения объемов внешнеторговой деятельности РА необходимо:

1. усилить технологические возможности субъектов МСБ;
2. предпринять меры по улучшению качества услуг и товаров, производимых МСБ, с целью повышения их конкурентоспособности на внешнем рынке;
3. с целью организации экспорта продукции, а также импорта технологий и сырья для субъектов МСБ необходимо создать посреднические структуры по экспортно-импортным операциям смешанного типа (государственно-частные) и обеспечить их активную деятельность в экономике РА.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маховикова Г.А., Павлова Е.Е. Внешнеэкономическая деятельность: учеб. Пособие. М.:, 2009. 320 с.
2. Черенков В.И. Внешнеэкономическая деятельность: основные операции: учебное пособие. 2007, 541 с.
3. Стровской Л.Е. Внешнеэкономическая деятельность предприятия. М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1996.
4. Колесникова Л.А. Предпринимательство и малый бизнес в современном государстве: управление развитием. М. «Новый Логос», 2000. 249 с.
5. www.armstat.am
6. Малое предпринимательство в России: прошлое, настоящее и будущее / Под общей редакцией проф., д.э.н. Е.Г. Ясина, д.э.н. А.Ю. Чепуренко, В.В. Буева, Национальный институт системных исследований проблем предпринимательства. М., 2003. // http://www.nisse.ru/business/article/article_761.html?effort
7. Герчикова И.Н. Международное коммерческое дело: Учебник для вузов. М.: Банки и биржи, Юнити, 1996.

ՓՄՁ ԱՐՏԱԴՐԱՆՔԻ ԱՐՏԱՀԱՆՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՄ ՄՇԱԿՈՒՄԸ ՈՐՊԵՄ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՌԵՏՐԻ ԾԱՎԱԼՆԵՐԻ ՄԵԾԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆ

Ն. Գ. Մկրտիչյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ուսումնասիրվում է արտաքին առևտրի տնտեսական դերը ժամանակակից աշխարհում, դիտարկվում են որոշ խնդիրներ, որոնց հետ հիմնականում առնչվում են ՓՄՁ ոլորտի կազմակերպությունները արտաքին շուկա մուտք իրականացնելու ժամանակ, ինչպես նաև ներկայացվում է ՓՄՁ-ների արտահանման ռազմավարության բարձրացման որոշակի առաջարկություններ, ինչն իր հերթին կհանգեցնի արտաքին առևտրի խթանման:

Հիմնաբառեր` փոքր եւ միջին ձեռնարկությունները, արտաքին առևտրի գործառնություններ, միջնորդ կազմակերպությունները:

**DEVELOPMENT AN EFFECTIVE EXPORT STRATEGY OF PRODUCT SME AS A
FACTOR OF INCREASE THE VOLUME OF FOREIGN TRADE ACTIVITY**

N. Mkrtychyan

SUMMARY

The article is devoted to the analyse the economic role of the foreign trade activity in the modern world. Problems of SMB in the organization export-import transactions are also considered. There are analyzed some ways of increase the efficiency of export strategy of goods and services of small and medium enterprises as a factor of increase the volume of the foreign trade activity.

Keywords: small and medium business, foreign trade operations, intermediary organizations.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ОСВОЕННОГО ОБЪЕМА К УПРАВЛЕНИЮ ИТ ПРОЕКТАМИ

М.А. Нишанян, Э.С. Геворкян

mnshanyan@yahoo.com, gevorgyanemma@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Agile освоеного объема (Agile EVM) предлагает простой и легкий способ для интеграции преимуществ традиционных показателей EVM в свой гибкий процесс разработки программного обеспечения, не мешая производительности команды. Agile EVM показатели могут обеспечить дополнительную ценность для акционеров проекта, продукт и проектных менеджеров, Agile членов команды. В частности, Agile EVM добавляет компонент отчетности о затратах Agile инструментов, который поддерживает решение проекта решений. А также при помощи этого метода можно более четко понять сроки, и какие часы платные и какие бесплатные.

Ключевые слова: agile EVM, гибкая методика программного обеспечения, ИТ проект, метод освоеного объема.

Введение

Agile освоеного объема (Agile EVM) предлагает простой, легкий способ для интеграции преимуществ традиционных показателей EVM в свой гибкий процесс разработки программного обеспечения, не мешая производительности команды. Agile EVM показатели могут обеспечить дополнительную ценность для акционеров проекта, продукт и проектных менеджеров, Agile членов команды. В частности, Agile EVM добавляет компонент отчетности о затратах Agile инструментов, который поддерживает решение проекта.

Этот метод предлагает простой и легкий способ для интеграции преимуществ традиционных показателей EVM в свой Agile процесс разработки программного обеспечения, не вызывая «барьеры» на производительность команды. AgileEVM показатели могут обеспечить дополнительную ценность для акционеров проекта, продукт-менеджеров и проектных и членов команды Agile. В частности, AgileEVM добавляет компонент отчетности о затратах Agile инструментов, который поддерживает решение проекта решений.

AgileEVM возник из моего собственного желания точно прогнозировать ожидаемые расходы на завершение быстро движущегося проекта Scrum с неопределенными требованиями.

Чехол для ЭВМ в разработке программного обеспечения

ЭВМ является широко признанным филиалом управления проектами. Это – предмет углубленного изучения в колледже управления эффективностью, он включен в качестве стандартной методики в «Руководстве по управлению про-

ектами знаний (PMBOK)», опубликованной в Институте управления проектами. EVM объединяет области технической производительности, графика и фактической стоимости предоставления метрик для работы. Сравнивая заработанную стоимость (EV) с плановым значением (PV), эффективность выполнения работы может быть точно измерена.

В статье 1998г. для журнала перекрестных помех под названием «Освоенного объема управления, мощный инструмент для разработки программ», Квентин Флеминг и Джоэл Коппельмана (авторы оригинальной работы *заработанной стоимости, управление проектами*) написано: *«Самым важным преимуществом использования методики освоенного объема (менеджмента) являются показания эффективности затрат, которые она предоставляет»*. показания экономической эффективности измерения эффективности проекта с использованием средств; ключевым компонентом измерения ожидаемой доходности инвестиций для проекта или продукта.

Значение прогнозирования окончательных расходов в начале не может быть оценено. В той же статье авторы утверждают, что *«освоенный объем может обеспечить любой менеджер проекта с инструмента раннего предупреждения, который посылает сигнал от еще в 15 процентов момента завершения по проекту. Этот сигнал позволяет менеджеру проекта Прогноз финала необходимое средство, чтобы закончить работу в узком диапазоне значений. Если окончательные прогнозируемые результаты неприемлемы для руководства, могут быть предприняты шаги рано изменить окончательные требования»*.

Реализация Agile EVM

Нет сомнений, что есть еще трудности к применению EVM в Agile проектах программного обеспечения. Противники утверждают, EVM не надо использовать в Agile проектах отчасти потому, что EVM применяется тогда, когда весь проект запланирован заранее.

Например, Министерство обороны США определило 32 стандарта: для ЭВМ должны быть выполнены на некоторых размерах контракта. Другие возражения основываются на том, что традиционные расчеты EVM включают оценки частично выполненных работ. Это находится в прямом противоречии с Agile определения работы в качестве «сделали или не сделали». На практике, ни одно из этих возражений не оказалось препятствием для эффективного осуществления AgileEVM.

AgileEVM доказала точным на интеграцию EVM показатели в Agile проектах. Наш опыт в применении этих методов стал центр по проектам с использованием базы Scrum. Однако мы считаем, что эти методы могут быть в равной степени применимы к другим Agile проектам. Некоторые характеристики AgileEVM заключаются в том, что:

- легкий;
- экономически эффективный для реализации. AgileEVM поддерживает уже существующие рабочие показатели;

- EVM точен;
- он добавляет ценность для Agile команд и заинтересованных сторон путем предоставления данных для принятия решений.

Важно помнить, что показатели, полученные с помощью AgileEVM, основаны на том, что фактическое «сейчас». После того, как происходят изменения, новая базовая линия установлена и пересчеты не требуется. К счастью, с AgileEVM это – непростая задача.

Все это свидетельствует о том, что AgileEVM не серебряная пуля, и не предназначены для замены текущих Agile метрики или инструментов. Это просто один из инструментов среди других в Agile инструментарии, чтобы обеспечить информацию, необходимую для принятия решений. И AgileEVM не обязательно подходит для всех Agile проектов. Проекты с очень короткими циклами выпуска не будут использовать AgileEVM, и при применении не будет столько эффективности от этой техники, как будет от проектов с более большими циклами выпуска с участием нескольких спринт или итераций.

Следует также отметить сложности, которые были использованы для оценки отставания пунктов.

Agile EVM Лист

В рамках определения и тестирования показателей мы разработали простую в использовании таблицу для расчета и проанализировали их результаты. Использование планирования выпуска и существующих Agile метрики, лист AgileEVM имеет пять исходных параметров, а также четыре повторяющихся входов для удобного расчета. Для того чтобы использовать эту технику, вы должны иметь данные для установления первоначального базового:

1. бюджет при полно, т.е. ваш целевой бюджет на выпуске. Это может быть выражено либо в долларах, либо в часах Длина;
2. итераций – как долго каждый из ваших итераций AgileEVM предполагает, что ваши планируемые итерации той же длины итераций;
3. планируемые – сколько итераций вы планируете включить для этого релиза;
4. дата начала – когда вы начинаете первый спринт? Хотя эта точка данных не требует для получения заработанной стоимости, и планируемые значения данных, включив его в таблицу Agile EVM, автоматически рассчитывают свой базовый график. Во многом, то же самое было в традиционной Work Breakdown Structure.

После того, как ваш первоначальный базис установлен, необходимо измерить прогресс в определенных границах. Эти границы могут быть разработаны в спринте или итерации, и можно разделить на недели, месяцы. При каждом измерении границы четыре простых точки данных вводятся в электронную таблицу:

- текущий номер итерации;
- количество сюжетных точек на самом деле завершения часов;
- количество сюжетных точек добавлены или удалены от выпуска;
- фактической стоимости в долларах или фактическая сумма затрат использу-

ետյա (отражает) ծախսեր, անհրաժեշտը ստեղծելու համար ավանդական վաստակած արժեքի մեթոդի ցուցանիշները ներգրավվելու համար: Այս մեթոդը լրացուցիչ տեղեկություն է հաղորդում նախագծի հիմնադիրներին, մենեջերներին, թիմի անդամներին: Բացի այդ ավելի է հստակեցնում, թե ինչ գործիքներով պետք է աշխատել նախագծի ընթացքում: Ինչպես նաև հստակեցնում է ժամկետները և այն ժամերը, որի համար վարձատրվում է թիմը:

Хотя это и не серебряная пуля, AgileEVM может обеспечить надежные данные для принятия решений, что одинаково приносит пользу членам команды, владельцам продукта, менеджерам проектов и гибких заинтересованных сторон.

ԼԻՏԵՐԱՏՄՐԱ

1. PMBOK 5th edition
2. Cohn, Mike “Agile Estimating and Planning” Prentice-Hall, Nov 1, 2005.
3. http://en.wikipedia.org/wiki/Earned_value_management
4. PMIBookStore
5. www.stsc.hill.af.mil/crossTalk/frames.asp?uri=1998/07/value.asp

ԻՐԱՑՎԱԾ ԱՐԺԵՔԻ ՄԵԹՈԴԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ԻՏ

ՆԱԽԱԳԾԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Վաստակած արժեքի մեթոդը ճկուն զարգացման մեթոդում հեշտ ճանապարհ է ավանդական վաստակած արժեքի մեթոդի ցուցանիշները ներգրավվելու համար: Այս մեթոդը լրացուցիչ տեղեկություն է հաղորդում նախագծի հիմնադիրներին, մենեջերներին, թիմի անդամներին: Բացի այդ ավելի է հստակեցնում, թե ինչ գործիքներով պետք է աշխատել նախագծի ընթացքում: Ինչպես նաև հստակեցնում է ժամկետները և այն ժամերը, որի համար վարձատրվում է թիմը:

Հիմնարարներ՝ agile EVM, ծրագրային ապահովման ճկուն մեթոդաբանություն, SS, վաստակած արժեքի մեթոդ:

APPLICATION OF EARNED VALUE METHOD

TO IT PROJECTS MANAGEMENT

SUMMARY

Agile EVM suggests easy way to integrate advantages of traditional EVM in Agile method. The biggest point is that this will never drag agile team. Agile EVM gives extra value to project owner, project manager, dev team etc. Due to Agile EVM project manager is able to understand what tools to use during the project, also it helps in estimation and in clearing billable and non billable hours.

Keywords: agile EVM, flexible method of software, IT project, earned value method.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И ПРОБЛЕМЫ ЗАНЯТОСТИ В СФЕРЕ ТУРИЗМА РА

М.А. Саакян

sahakyan_maria@yahoo.com

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу проблем занятости в Армении и в частности, занятости в сфере туризма. В рамках статьи рассмотрены и проанализированы тенденции развития туризма в Армении, а также представлены возможности увеличения занятости в нашей стране при помощи стимулирования сферы туризма и путешествий.

Ключевые слова: въездной туризм, занятость, безработица, капитальные инвестиции, экспорт услуг.

Известно, что сфера туризма является одной из наиболее быстро развивающихся секторов мировой экономики. Даже в течение мирового кризиса туризм являлся одним из основных двигателей мировой экономики. Стремительное развитие сферы услуг и, в частности, туризма объясняется рядом причин и предпосылок. Так, необходимо отметить, что, в первую очередь, туризм не требует огромных финансовых и капитальных инвестиций: данная сфера сравнительно в более короткие сроки обеспечивает возврат инвестиций, а также имеет большое количество видов и подвидов, что делает возможным развивать туризм почти в любой части света и в любом регионе. Доступность и постоянное развитие транспорта, связи, телекоммуникаций и других технических средств, увеличение свободного времени и рост платежеспособности населения, внедрение новейших технологий в процесс производства и предоставления услуг ускорили рост количества международных туристских посещений. Одновременно необходимо отметить, что развитие туризма является приоритетным направлением экономики многих государств, в том числе и Армении, что обусловлено положительным влиянием данной отрасли на такие экономические показатели, как: рост ВВП, увеличение занятости, развитие малого и среднего предпринимательства, приток иностранной валюты, улучшение состояния платежного баланса, развитие инфраструктуры, международная интеграция и т.д. Среди всех остальных положительных воздействий туризма на экономику страны необходимо подчеркнуть важность обеспечения занятости, и в частности, занятости женщин и молодежи. Таким образом, можно констатировать, что тема данной статьи является довольно актуальной и своевременной. Предметом изучения в статье являются занятость в туризме, экономическое воздействие туризма на экономику Армении в целом. Основные задачи сводятся к изучению и анализу туристской сферы Армении, к анализу проблем занятости в туризме, а также к выявлению основных проблем и предоставлению возможных вариантов их решения.

В течение предшествующих нескольких десятилетий туризм проявлял продолжительный рост и диверсифицированность, в результате чего сегодня данный сектор является одним из лидеров мировой экономики по скорости роста. Несмотря на незначительные отклонения, количество международных туристских поездок постоянно росло, достигнув в 2013г. 1087 млн. Для сравнения отметим, что в 1950г. этот показатель составлял 25млн., в 1980г. – 278 млн., в 1995г. – 528 млн. Таким образом, объем международного туризма в 2013г. по сравнению с 1950г. вырос более, чем в четыре раза [1, 2]. Согласно прогнозам WTO, в среднем объем международного туризма будет расти на 3.3% в год, достигнув 1,8 млрд. в 2030 г., причем рост развивающихся экономик вдвое превысит рост развитых стран, составив 4.4%. Доля развивающихся стран на рынке международного туризма в 2013г. составила 47% (тогда, как в 1980г. она была равна 30%), также ожидается увеличение доли развивающихся стран в 2030г. до 57%, что соответствует более чем 1 млрд. Международных туристов [1, 2].

В настоящее время на долю туризма приходится 9% мирового ВВП (с учетом прямого и косвенного воздействия), а также 1 из 11 рабочих мест. Доход от международного туризма в 2013г. вырос на 7.5%, достигнув 1159 млрд. долларов США [1, 3]. Таким образом, становится ясно, что на мировом рынке туристских услуг сформировались очень благоприятные условия для Армении, и необходимо предпринять все возможные меры для дальнейшего продвижения нашей страны на международном туристском рынке. До мирового финансового кризиса экономика РА развивалась стремительными темпами, обеспечивая двузначный рост ВВП в год. Начиная с 2008г., прирост ВВП Армении значительно снизился, достигнув 6.9%, а в 2009г. был отрицательным (-14.1%). В результате активного государственного вмешательства, а также ряда экзогенных факторов, начиная с 2010г. по 2012г., экономика РА постепенно росла, соответственно, на 2.2%, 4.7%, 7.2%, а в 2013г. прирост ВВП составил 3.5% [2]. Со спадом темпов экономического развития в РА более усугубилась ситуация на рынке труда. Значительный уровень безработицы, безработица среди молодежи и женского населения, напряженность на рынке труда и, как следствие, очень высокий уровень бедности стали важнейшими проблемами экономики. Показатели, характеризующие рынок труда, приведены в таблице 1.

Таблица 1. Трудовые ресурсы РА в 2009–2012гг., тыс. чел.[3]

	2009	2010	2011	2012	2013
Всего трудовые ресурсы	2397.6	2389.7	2286.3	2260.5	2189.1
Экономически активное население в том числе,					
мужчины	750.6	777.2	739.0	724.5	709.4
женщины	668.2	686.1	701.9	693.8	679.0
Занятые, всего в том числе,	1152.8	1185.2	1175.1	1172.8	1163.8

	2009	2010	2011	2012	2013
<i>мужчины</i>	617.3	644.8	610.9	605.0	607.5
<i>женщины</i>	535.5	540.4	564.2	567.8	556.3
Безработные, всего	265.9	278.2	265.7	245.5	224.6
в том числе					
<i>мужчины</i>	133.3	132.5	128.1	119.4	101.9
<i>женщины</i>	132.6	145.7	137.6	126.1	122.7
Уровень безработицы, в %	18.7	19.0	18.4	17.3	16.2

По сравнению с 2009г. трудовые ресурсы РА сократились на 8.7%. В течение последних пяти лет количество экономически активного населения, занятого и безработных, в основном, незначительно сокращалось, чем и обусловлены незначительные изменения показателей занятости и безработицы. Коэффициент занятости в РА в 2013г. составил 83.8%. Для сравнения отметим, что в 2009г. он составлял 81.3%, однако это изменение обусловлено не столько ростом занятости, сколько резким снижением количества экономически активного населения. Причем, необходимо отметить, что доля женщин в общем количестве безработных составляет 54.6%. Также отметим, что возраст 23.2% всех безработных составляет от 16 до 30 лет. Таким образом, очевидно, что наше государство стоит перед серьезной проблемой занятости населения, и особенно высокие показатели по безработице у женщин и молодежи.

Если рассматривать структуру занятости, то в секторах экономики, связанных с туризмом, занятость распределяется следующим образом. В сфере транспорта и связи заняты 6.2%, в торговле, гостиничном, в ресторанном бизнесе и ремонте автомобилей – 11.6% [2]. Необходимо отметить, что стремительное развитие туризма во всем мире стало толчком и для развития данной отрасли в Армении. Начиная с 2000г., количество туристов, посетивших РА, росло в год в среднем более, чем на 25%. Темпы роста снизились после 2008–2009гг., однако средний годовой рост продолжал оставаться выше темпа роста международного туризма, составляя примерно 9.2%. Количество въездных туристов в РА в 2013г. выросло на 13.5%, по сравнению с предыдущим годом, и достигло отметки в 957240 человек. Динамика въездного туризма в РА приведена в графике 1 [2].

Согласно исследованиям Всемирного Совета по Туризму и Путешествиям (World Travel & Tourism Council (WTTC)), в 2013г. прямое содействие туризма общему ВВП страны составило 90 млрд. драм или 2.0% от ВВП, а по прогнозам той же организации в 2014г. доля в ВВП повысится, составив 3.2%, и этот рост будет продолжаться, вследствие чего в 2024г. прямой вклад туризма в ВВП составит 129.5 млрд драм или 1.7% от ВВП. Общий вклад туризма в ВВП, включая и связанные с туризмом отрасли, и мультипликативный эффект, в 2013г. составил 338.6 млрд. драм или 7.7% от ВВП, а прогнозный показатель за 2024г. 507.0 млрд драм или 6.8% от ВВП.

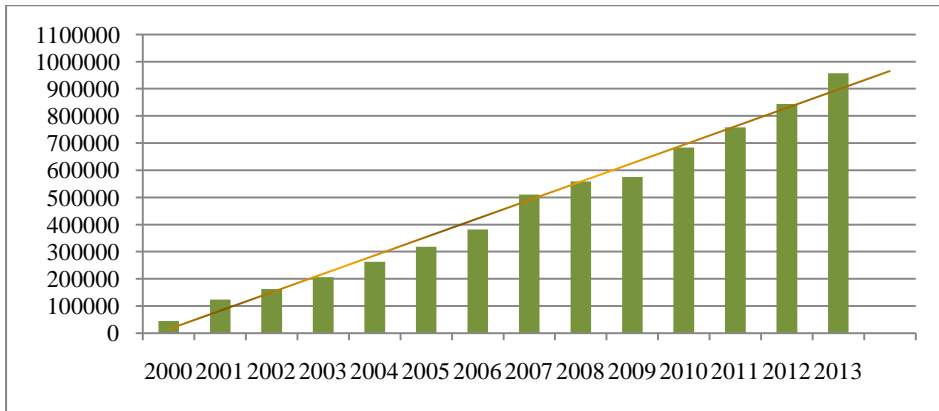

График 1: Динамика количества туристов, посетивших РА с 2000–2013гг., чел.

Отметим, что общий вклад туризма и путешествий в ВВП на 72.8% обеспечивался за счет въездного туризма, а 27.2% составили затраты внутренних туристов.

В 2013г. непосредственно в сфере туризма в Армении было занято 21500 человек, что составляет 1.8% всех занятых. В состав данного показателя входят занятые в туристических агентствах, гостиницах, ресторанах и занятые в сфере развлечений, а также персонал транспортных компаний и авиалиний. В туризме и косвенных отраслях (включая потребительские цепи, рекреация, аренда жилья, пищевое производство и др.) в 2013г. было занято 6.8% всех занятых или 81500 человек. В 2014г. ожидается увеличение данного показателя до 82500 рабочих мест [4, 1–2].

Показатели, характеризующие содействие туризма экономике Армении в 2013г в реальных ценах, приведены в Таблице 2.

Таблица 2. Экономическое содействие туризма в РА в 2008–2013гг. в реальных ценах [4, 12].

Показатели (млрд драм)	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014 (оценка)	2024 (прогноз WTTC)
Экспорт туристических услуг	125.8	144.7	168.1	170.8	186.9	182.3	186.5	233.2
Прямое содействие туризма для ВВП	64.1	72.6	80.0	82.5	90.7	90.0	92.8	129.58
Общее содействие туризма для ВВП	260.0	286.6	307.5	312.5	339.8	338.6	351.4	507.0

Показатели (млрд драм)	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014 (оценка)	2024 (прогноз WTTC)
Затраты на выездной туризм	128.9	148.3	170.4	192.5	213.9	216.0	215.2	294.5
Инвестиции в сфере туризма	31.6	28.7	31.1	28.8	29.8	29.6	31.2	47.1
Количество занятых в туризме (1000 чел)	14.6	18.6	20.1	21.4	21.9	21.3	21.4	20.1
Количество занятых в туризме и смежных отраслях (1000 чел)	61.2	76.1	80.5	82.7	83.8	81.5	82.4	79.3

Несмотря на то, что, начиная с 2008г. экспорт туристских услуг постоянно увеличивался, доля туризма и путешествий в ВВП постоянно росла, инвестиции в туризм, начиная с 2008г. незначительно снижались и росли, оставаясь в среднем в размере 30.1 млрд драм в течение года.

Одновременно, количество занятых непосредственно в сфере туризма, начиная с 2008г., с незначительным исключением, постоянно росло, а также росло количество занятых как в сфере туризма, так и в смежных отраслях. Несмотря на прогноз WTTC о том, что в 2024г. количество занятых в туризме снизится, по сравнению с 2014г., считаем, что дальнейшее инвестирование в сфере туризма и его инфраструктуры позволит как увеличить доходы от туризма для всей экономики, так и позволит увеличить занятость в данной сфере, а также содействовать занятости во всей экономике.

Для сравнения приведем данные о доле туризма в ВВП, об объеме инвестиций в данную отрасль, об экспорте туристских услуг и о количестве занятых в данной сфере в некоторых странах мира (Таблица 3).

Таблица 3. Вклад туризма в ВВП и количество занятых в туризме в Армении и некоторых соседних странах в 2013г. [4, 7]

Страны	Прямой вклад туризма и путешествий в ВВП (млрд долларов США)	Общий вклад туризма и путешествий в ВВП (млрд долларов США)	Капитальные инвестиции в сфере туризма и путешествий (млрд долларов США)	Экспорт услуг туризма и путешествий (млрд долларов США)	Количество занятых в сфере туризма и путешествий и смежных отраслях (1000 чел)
Средний по Европе	331.9	937.2	161.0	265.1	16397.8
Турция	37.4	101.2	19.6	35.5	2317.5
РФ	29.9	124.6	12.1	20.0	3935.0

Страны	Прямой вклад туризма и путешествий в ВВП (млрд долларов США)	Общий вклад туризма и путешествий в ВВП (млрд долларов США)	Капитальные инвестиции в сфере туризма и путешествий (млрд долларов США)	Экспорт услуг туризма и путешествий (млрд долларов США)	Количество занятых в сфере туризма и путешествий и смежных отраслях (1000 чел)
Средний мировой	18.0	55.0	4.2	7.0	2017.6
Румыния	3.2	9.9	3.5	2.4	500.7
Иран	8.2	22.4	2.8	2.7	1184.1
Болгария	2.0	7.2	0.7	4.4	356.0
Украина	3.8	14.3	0.7	5.8	1570.1
Беларусь	1.2	3.9	0.4	1.0	235.7
Азербайджан	1.7	6.3	0.4	2.7	351.5
Сирия	1.4	3.4	0.2	1.7	490.6
АРМЕНИЯ	0.2	0.8	0.1	0.4	81.5

Экспорт туристских услуг Армении в 2013г. составил 182.3 млрд драм или 16.6% от всего экспорта. По прогнозам WTTC, в 2014г. данный показатель повысится еще на 2.3%. В течение последних 10 лет услуги туризма и путешествий являлись единственными секторами экономики РА, которые постоянно обеспечивали положительное сальдо экспорта.

Доля занятых в сфере туризма от всего количества занятых в Армении и в некоторых других странах приведена на Графике 2.

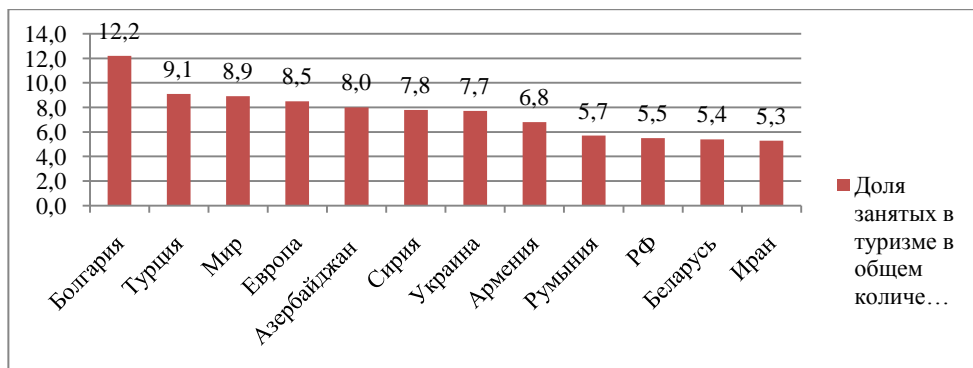

График 2: Доля занятых в туризме в Армении и некоторых странах в 2013г.

Доля занятых в туризме и смежных отраслях Армении на 2.3% и 2.1% ниже мирового и европейского уровня. Большая доля занятых в туризме намечается у Болгарии и Турции, в которых общая доля туризма в ВВП составляет соответственно, 13.3% и 12.3%, что значительно выше мирового (9.5%) и европейского (8.7%) показателей. Таким образом, для Армении, где туризм не является одним из главных видов деятельности, такой показатель занятости является довольно

высоким, однако существует потенциал дальнейшего развития туризма в РА, что однозначно позволит увеличить занятость в туризме и, в значительной степени решить проблему общей занятости в стране.

Необходимо отметить, что при таких условиях роста сферы туризма и при таком потенциале дальнейшего развития, инвестиции в данной отрасли в 2013г. составили всего 29.6 млрд драм или 2.8% от всех инвестиций [4, 1–2]. Конечно же, ожидается в течение будущих 10 лет рост инвестиций в данной отрасли в год в среднем на 4.2%, однако, считаем необходимым всяческое государственное содействие для стремительного роста инвестирования как самого туристского сектора, так и его инфраструктуры. По размерам инвестиций, среди 184 стран Армения занимает 151 место, а по размерам роста доли туризма в ВВП Армения находится на 112 месте, а по доле туризма в экспорте – на 57 месте. Таким образом, при таком уровне роста и перспектив для дальнейшего увеличения въездного и внутреннего туризма необходимы, в первую очередь, прямые инвестиции в туризм и его инфраструктуру, а также эффективное государственное стимулирование и содействие инвестированию. Можно утверждать, что дальнейший рост инвестиций в сферу туризма поможет также решить одну из самых актуальных проблем экономики Армении, т.е. вопрос занятости населения, что, в свою очередь, поможет предотвратить опасные размеры эмиграции и снизит уровень бедности.

Подводя итоги, можно утверждать, что туризм может стать той сферой, которая позволит в сравнительно короткие сроки существенно увеличить размеры занятости в Армении, позволит существенно снизить бедность и даже обеспечить значительный экономический рост. Вышеуказанного положительного воздействия туризма на экономику, однако, можно достигнуть с помощью взвешенной и комплексной государственной политики, направленной на стимулирование инвестиций в туризм и его инфраструктуру.

ЛИТЕРАТУРА

1. UNWTO, Tourism Highlights, 2014 Edition.
2. <http://armstat.am>
3. Պարենային ապահովություն և աղքատություն, 2013թ. հունվար-մարտ, ՀՀ ԱՎԾ http://armstat.am/file/article/f_sec_1_13_4.doc.pdf
4. Travel & Tourism Economic Impact 2014 Armenia, World Travel & Tourism Council, 2014.

**ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆԸ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ՀՀ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ**

Մ.Ա. Մահակյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Տվյալ հոդվածը նվիրված է Հայաստանում զբաղվածության, և հատկապես, զբոսաշրջության ոլորտի հիմնախնդիրների վերլուծությանը: Հոդվածում ուսումնասիրված և վերլուծված են

զբոսաշրջության զարգացման միտումները ՀՀ-ում, ինչպես նաև ներկայացված են զբոսաշրջության զարգացման խթանմամբ մեր երկրում զբաղվածության աճի հնարավորությունները:

Հիմնաբառեր ներգնա զբոսաշրջություն, զբաղվածություն, գործազրկություն, կապիտալ ներդրումներ, ծառայությունների արտահանում:

TENDENCIES OF DEVELOPMENT AND CHALLENGES OF TOURISM SPHERE EMPLOYMENT IN RA

M. Sahakyan

SUMMARY

This article explores the problems of employment in Armenia, and especially in the sphere of tourism. The author has analyzed the trends of tourism development in Armenia and the possibilities of employment growth as a result of tourism development stimulation in our country.

Keywords: inbound tourism, employment, unemployment, capital investment, export of services.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ФИЛОСОФИИ ПОСТРОЕНИЯ СТРАТЕГИИ И КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ ДИНАМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЫНКА

А.М. Суварян, Т.В. Айвазян

arziksuvaryan@rambler.ru, a_t_v_g_n_g_m_m_v@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В связи с динамическим развитием рынка преобразованию подлежат идеологические основы стратегий и корпоративной культуры. В данной статье обсуждению подлежит вопрос относительно взаимного влияния стратегии и корпоративной культуры, обеспечивающих синергетический эффект

Ключевые слова: системные изменения, динамическое развитие, процессы, самоорганизация, уникальные компетенции, стратегия, корпоративная культура, синергия.

В современных условиях системных изменений значительным образом изменились условия функционирования компаний. Существенные изменения в основах жизнедеятельности компании вызваны рядом коренных преобразований: усилением конкуренции за каждого клиента, научно-техническим прогрессом, глобализацией с выходом на совершенно новые рынки с предложением уникального ассортимента, снижением уровня жизненного цикла продукции, повышением уровня образованности населения, постоянной неопределенностью. Внешняя среда не является больше стабильной, когда происходившие в ней изменения были незначительными и возможно было в общих чертах предугадать дальнейшее развитие событий.

Жесткая организационная структура с повышенной бюрократизацией более не соответствует современным условиям функционирования рынка и предъявляемым ею требованиям. Она не отвечает запросам динамично развивающегося рынка [1. СС. 75–85]. Существует ряд факторов, препятствующих применению бюрократической модели организационной структуры в современных условиях динамизма и неопределенности. Представим наиболее значимые из них:

1. оперативности;
2. раобщенность, выражаемая отсутствием взаимосвязей между различными структурными единицами;
3. жестко регламентированные правила, исключаящие неформальные коммуникации;
4. искажение и потеря актуальности информации по мере ее последовательной передачи по различным уровням бюрократии;
5. несвоевременность принимаемых решений;
6. чрезмерный контроль подчиненных со стороны вышестоящего руководства,

сопровожаемый высокими необоснованными затратами на его проведение;

7. применение в наибольшей степени принудительных механизмов в стимулировании работы сотрудников;

8. высокая дистанция власти;

9. невозможность возложения ответственности за конечный результат на конкретное подразделение;

10. невозможность объективного выявления доли участия конкретных подразделений в конечных показателях эффективности организации.

В связи с неприемлемостью многоуровневых иерархических структур для современных реалий необходимо найти новые структуры, способные принять вызов преобладающей неопределенности. В связи с этим появились гибкие организационные структуры с совершенно иной идеологией, наиболее полно удовлетворяющие запросы рынка. Они базируются на ряде основополагающих факторов:

1. гибкость и адаптивность как необходимые условия для выживания в условиях ожесточенной конкуренции;

2. тесные коммуникационные связи между различными структурными единицами, позволяющие находить эффективные инновационные решения;

3. поощрение творческого начала;

4. наделение широкими полномочиями сотрудников, обладающих уникальными знаниями и компетенциями;

5. самоконтроль как инструмент достижения эффективности в высокообразованном обществе;

6. наличие как формальных, так и гибких неформальных коммуникативных связей;

7. высокий уровень мотивации сотрудников;

8. возможность проследить долю участия каждого сотрудника в конечном результате;

9. низкая дистанция власти.

Подобные организационные структуры предоставляют возможность оперативно реагировать на изменения внешней среды, позволяя оставаться компаниям конкурентоспособными. [2. СС. 102–104].

Данные организационные структуры не имеют множества уровней управления, а представляют собой плоские структуры с гибкими коммуникационными связями. Они, как правило, представляются в качестве сетевых, матричных и прочих структур, где применяются принципы процессного подхода. Изменению подлежит структурная единица построения организационной структуры, в основе которой лежат не функции, а процессы. Процесс выступает в качестве устойчивой, целенаправленной совокупности взаимосвязанных видов деятельности, которая по определенной технологии преобразует входы в выходы, представляющие ценность для конкретного потребителя (клиента).

Таким образом, разрушаются барьеры, препятствующие взаимодействию между подразделениями и устанавливаются взаимосвязи между различными

функциями в рамках конкретного процесса. Усиливается значимость ориентации на клиентах. Каждый процесс нацелен на конечного потребителя, причем результаты одних процессов могут использоваться в рамках организации для иного процесса или являются завершающими, потребители которого являются конечные клиенты во внешней среде, использующие его по прямому назначению.

Также необходимо отметить, что благодаря устоявшимся взаимосвязям между различными процессами, где выход одного процесса выступает входом для иного, устанавливается синергия, позволяющая добиться более значимых результатов [3].

Помимо ключевых структурированных процессов, необходимых для обеспечения первоначальной базы ежедневной работы сотрудников, в рамках организации присутствуют и хаотичные процессы, которые в большей степени определяют успех компании. Секрет их результативности кроется в самоорганизации. В данном контексте под самоорганизацией можно понимать способность группы людей эффективно функционировать в условиях хаоса, налаживать связи, создавать недокументированные технологии выполнения работы с целью решения поставленных задач. В рамках самоорганизации в ходе взаимных согласований и неформальных коммуникаций между членами коллектива, применяя нечеткие технологии, проявляя свои навыки и опыт, появляются креативные идеи и разрабатываются новые направления бизнеса и инновационные продукты, в большей степени удовлетворяющие изменчивые потребности клиентов. Самоорганизации можно достичь благодаря сотрудникам организации, обладающими ключевыми и уникальными компетенциями, их мотивации, а также наличию лидера, который направлял бы их к достижению поставленных целей.

В современных условиях динамизма рынка коренным преобразованиям подлежат не только принципы построения структур, но и идейное содержание стратегий. Стратегия компании перестала быть предначертанной и потеряла свой статический характер. Прошли те времена, когда происходившие во внешней среде изменения были столь незначительными, что было возможно посредством метода экстраполяции перенести некий опыт решения определенных вопросов на будущее. Изменения происходят с такой скоростью, что невозможно делать какие-либо определенные прогнозы на будущее и составлять четко структурированные стратегии, предусматривавшие все возможные изменения во внешней среде. Стратегии все более носят инкрементальный характер, когда посредством поэтапных частных решений выстраивается целостная стратегия. Одним словом, невозможно объять весь горизонт, пока не будут осуществлены некие усилия по преодолению начала проходимого пути. Как стало понятно, у организации нет заранее продуманной окончательной стратегии. Она ведет постоянный поиск недостающих элементов некой мозаики, отображающей стратегию, и в этом поиске она может значительным образом менять траекторию своего развития и коренным образом изменять свое окончательное очертание. Причем, каждый отдельный элемент мозаики, выражаемый в отдельном частном решении, может иметь ключевое значение для изменения направленности

всей стратегии и коренного преобразования траектории развития компании. Для обеспечения своей конкурентоспособности организация должна обладать уникальной стратегией, имеющий высокий уровень гибкости и маневренности. Стационарность может возникать лишь в коротких временных интервалах. Это предполагает, что организации не должны стремиться к стабильности, а получать выгоды от неопределенности. Необходимо рассматривать хаос и неопределенность не как потенциальные угрозы, а как потенциальные возможности. В современных условиях рынка успешна та организация, которая создает свое собственное окружение, развивая новые направления бизнеса, разрабатывая инновационные продукты.

Конкурентоспособная стратегия имеет неоценимый вклад в выборе успешного вектора развития организации, однако не может быть реализована без наличия уникальной корпоративной культуры, обеспечивающей сотрудникам благоприятные условия для высвобождения их потенциала [4. 32–36]. Уникальная корпоративная культура укрепляет стратегию и обеспечивает ее успешную реализацию. В наши дни роль корпоративной культуры приумножается, поскольку персонал организации более не играет пассивную роль, а имеет активное участие в построении стратегии. Осуществляется переход к «обществу знаний», «интеллектуальным работникам», которые являются носителями уникальных компетенций, обеспечивающих устойчивые конкурентные преимущества для компании. Корпоративная культура включает следующие компоненты:

1. философия организации;
2. разделяемые ценности;
3. нормы и правила поведения членов организации;
4. обряды и ритуалы, обычаи;
5. организационный климат.

В целом, успешная корпоративная культура, ориентированная на инновации, имеет ряд отличительных качеств: осознание сотрудниками значимости и особенностей глубинных аспектов культуры; компания рассматривается как большая семья; дружественная атмосфера взаимоподдержки и взаимопонимания в коллективе; высокая дисциплина; наличие лидера команды, направляющего деятельность своих сотрудников; низкая дистанция власти; уважение прав всех сотрудников вне зависимости от занимаемой должности; поощрения инициативы и инноваторства, высвобождение творческого потенциала; организация совместных мероприятий с целью сплочения коллектива; наличие хорошо развитых неформальных коммуникаций между специалистами различного профиля; применение программ по интеграции новичков к ценностным ориентирам организации; защищенность сотрудников от необоснованного увольнения; ориентация всех сотрудников на более полное удовлетворение запросов клиентов; идеальное совпадение интересов персонала с интересами компании [5. 1–10].

В этих условиях наибольшую значимость приобретают инновационные стратегии, которые в своей основе имеют уникальные компетенции и нацелены на более полное удовлетворение потребностей клиентов. Корневые компетенции

можно определить следующим образом. Корневые компетенции конкретной организации представляют собой сложную нелинейную систему, которая включает в себя следующие элементы:

1. определенную совокупность (подсистему) конкретных конкурентоспособных (в идеале – уникальных) технологических бизнес-навыков данной организации;
2. определенную совокупность (подсистему) конкретных конкурентоспособных (в идеале – уникальных) нетехнологических бизнес-навыков данной организации;
3. коллективное обучение в рамках данной организации, которое выражается в определенной совокупности (подсистеме) конкретных конкурентоспособных (в идеале – уникальных) бизнес-навыков научения и передаче эффективных знаний [6. СС. 5–6].

Таким образом, можно утверждать, что для современных условий функционирования рынка при разработке стратегии первостепенное значение приобретают уникальные знания, позволяющие находить инновационные решения и передающие организации устойчивые конкурентные преимущества. В связи с этим Г. Хамел и К. Прахалад предложили модель разработки стратегии, состоящей из восьми этапов, в основе которой находятся компетенции.

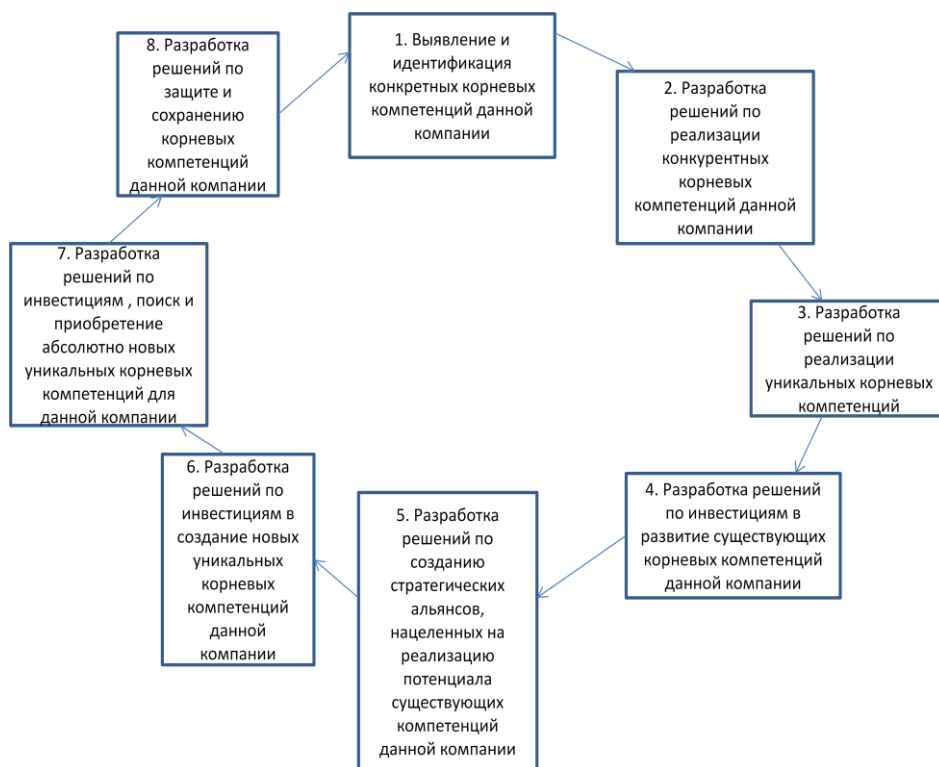

Рис. 1. Модель разработки стратегии Г. Хамел и К. Прахалад

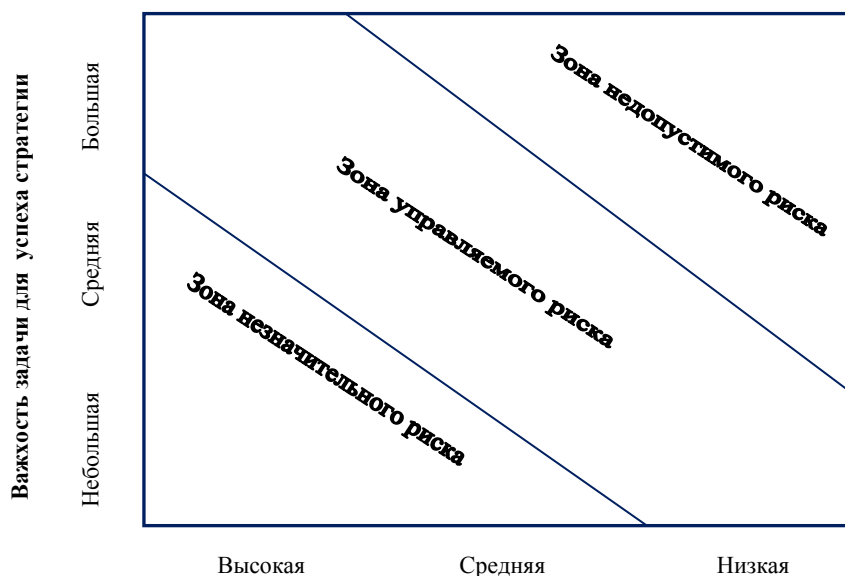
Данная модель представляет процесс разработки стратегии в качестве некоего цикла, начиная с выявления имеющихся у организации компетенций, реализации их потенциала с обеспечением дальнейшего развития и преумножения, создания и приобретения новых компетенций и заканчивая разработкой мероприятий по их защите и сохранению компетенций. Однако последний этап начинается со времени индентификации первой корневой компетенции и может стартовать параллельно с первым этапом.

Наибольшую значимость в вопросе инновационного развития организации имеет шестой и седьмой этапы разработки стратегии, а именно разработка решений относительно инвестиций в формирование абсолютно новых, уникальных корневых компетенций компании, а также в поиске и приобретении абсолютно новых, уникальных корневых компетенций для компании. Они соответствуют стратегии «голубого океана». [7] Голубой океан представляет некое рыночное пространство, свободное от конкуренции. Стратегия «голубого океана» предоставляет возможность формировать и использовать новый спрос, а не использовать существующий, изживать конкуренцию, предоставлять продукцию, обладающую одновременно высокой ценностью и низкой ценой. Организация, применяющая данную стратегию, может быть вне конкуренции сроком на 10–15 лет, пока не появятся конкуренты, освоившие некие особенности успешности ее стратегии.

Компания, практикующая данную стратегию, находит свой рыночный сегмент, свободный от конкуренции, прокладывая в основу стратегии не все факторы, по которым идет конкуренция в отрасли, а вкладывая ресурсы в некоторые ключевых факторов успеха, а также выявляя новые значимые факторы из альтернативной отрасли. Таким образом, компания создает некую систему действий, где изменение одного элемента системы влияет на другой. Данное обстоятельство создает значительные преграды на пути к имитации стратегии потенциальными конкурентами. Имитация некоторых отдельных действий без имитации всей системы может привести к значительным убыткам для компании-имитатора. На практике весьма затруднительны не столько имитации всей системы, сколько выявление всей сложности нелинейных взаимосвязей между элементами системы.

Далее необходимо рассмотреть взаимосвязь между стратегией и развитием корпоративной культуры. Изменение корпоративной культуры может привести к изменению ряда аспектов стратегической направленности организации и, наоборот, перестройка основ стратегии может привести к необходимости некоторых преобразований корпоративной культуры. При изменении стратегии организации возможно появление конфликтов в связи с ее несовместимостью с корпоративной культурой. В этом контексте представим модель Г. Шварца и С. Дэвиса относительно анализа соответствия корпоративной культуры намечаемым изменениям в стратегии компании. Ниже представим матрицу культурного риска Г. Шварца и С. Дэвиса [8].

Рис. 2. Матрица культурного риска Г.Шварца и С. Дэвиса

Данная модель предполагает разложение стратегии на задачи, мероприятия и их рассмотрение с двух ракурсов: вклад каждой задачи в успех компании, а также совместимость задачи и культуры той части организации, которая осуществляет запланированные мероприятия. Управляющие применяют данную матрицу в целях визуального представления уровня риска при принятии решения посредством соотнесения совместимости между организационной культурой, стратегической задачей и значимостью данной задачи для обеспечения успеха стратегии организации. Оценка совместимости корпоративной культуры со стратегией организации снижает риск принятия необоснованных решений. Чем меньше разрыв между корпоративной культурой и предполагаемыми изменениями в стратегии, тем больше вероятности достижения успеха во внедрении нововведений. При обнаружении конфликтов возможно 4 варианта их решения: игнорирование культуры, представляющей угрозу для реализации стратегии; подстроение системы управления под имеющуюся корпоративную культуру; изменение культуры для достижения поставленных целей; изменение стратегии в целях соответствия имеющейся культуре.

Таким образом, стратегия и корпоративная культура организации непрерывно связаны друг с другом. Они не являются взаимоисключаемыми, а наоборот, взаимодополняют друг друга. Невозможно рассматривать их отдельно, не принимая во внимание различные нелинейные взаимосвязи, имеющиеся между ними. Лишь их гармоничное сочетание и взаимное влияние обеспечивает высокий синергетический эффект, позволяя организации занять выгодную рыночную позицию и добиться устойчивых конкурентных преимуществ.

Инновационные идеи и замыслы раздвинули границы системного мировосприятия, открыв путь системно-синергетическим процессам, приобретающим свойства динамического характера. Инновационные достижения, подкрепляемые уникальными компетенциями, приоткрывают завесу таинственности, скрывающую, казалось бы, что-то непостижимое и необъяснимое, но облакаемое в доступную для сознания форму при выявлении и осмыслении ее глубинных основ. Стратегии приобрели инновационный профиль, и в связи с этим изменилась идеологическая основа корпоративной культуры, направленная на успешную реализацию стратегических задач посредством обеспечения подходящей атмосферы, основанной на взаимодоверии, взаимоподдержке, поощрении инициатив и активизации творческого потенциала сотрудников.

ЛИТЕРАТУРА

1. Теория организации Акулов В.Б., Рудаков М.Н., ПетрГУ, 2002, 122 с.
2. Рейнжиниринг процессов как метод управления бизнесом (статья), Международный журнал Проблемы теории и практики управления, 2/2005. СС. 100–104.
3. Бизнес-процессы. Моделирование, внедрение, управление, Издательский дом: Манн, Иванов и Фербер 2013, 512 с.
4. Стратегические изменения в компании и место организационной культуры как объекта их проведения (статья), журнал Менеджмент в России и за рубежом, май-июнь 2014. СС. 31–36.
5. Конкурентоспособность стратегии на основе корневых компетенций С. Попов, статья, 10 стр., www.inesnet.ru
6. Динамическая трансформация теории стратегического управления (статья), журнал Менеджмент в России и за рубежом, май-июнь 2014г. СС. 3–9.
7. Стратегия голубого океана У. Чан Ким Рене Моборн, перевод И. Ющенко 4-е изд. М.: Манн, Иванов и Фербер 2014.
8. www.nauchforum.ru

ՈՒՋՄԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԿՈՐՊՈՐԱՏԻՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՓԻԼՏՈՓՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՓՈՒՈՒՄԸ ԴԻՆԱՄԻԿ ՇՈՒԿՍՅԻ ԴԻՆԱՄԻԿ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ

Ա.Մ. Սուվարյան, Տ.Վ. Այվաջյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հիմք ընդունելով շուկայի դինամիկ զարգացումը՝ փոխակերպման են ենթարկվում ռազմավարության ու կորպորատիվ մշակույթի գաղափարախոսական հիմունքները: Նաև քննարկման առարկա է դարձել ռազմավարության ու կորպորատիվ մշակույթի փոխադարձ ազդեցության հարցը, որը ապահովում է սիներգետիկ էֆֆեկտ:

Հիմնաբառեր՝ համակարգային փոփոխություններ, դինամիկ զարգացում, պրոցեսներ, ինքնակազմակերպում, եզակի կարո-

դրություններ, ռազմավարություն, կորպորատիվ մշակույթ, սին-
երգիա:

**TRANSFORMATION STRATEGIES DESIGN PHILOSOPHY AND CORPORATE
CULTURE UNDER DYNAMIC MARKET DEVELOPMENT**

A. Suvaryan, T. Ayyazyan

SUMMARY

Due to dynamic development of market the ideological basics of strategy and corporate culture are being transformed. Also there are being discussed issues concerning the interference of strategy and corporate culture providing synergistic effect.

Keywords: systematic changes, dynamic development, processes, self-organization, unique competences, strategy, corporative culture, synergy.

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ РА

А.М. Суварян, З.В. Акопян

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуются особенности корпоративного управления в банках Армении в свете изменений международных стандартов и норм, а именно, документов Базельского комитета по банковскому надзору и Организации экономического сотрудничества и развития.

Ключевые слова: корпоративное управление, совет директоров, исполнительный орган, комиссии при совете директоров.

Поле корпоративного управления банковской системы довольно жестко регулируется как законодательством, так и международными нормативами и неформальными общепринятыми законами. На развитие корпоративного управления в банковской системе РА повлияли нормативные и прочие документы, разработанные Базельским комитетом по банковскому надзору и Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР).

Базельский комитет по банковскому надзору в 90-ых гг. прошлого столетия разработал определенные положения касательно корпоративного управления в банковской сфере. Эти положения в 1999г. были отражены в соответствующем документе в качестве предложений, а в 2006г. его переиздали как принципы корпоративного управления. Причем сформулированы они были Организацией экономического сотрудничества и развития в 2004г. в общесизвестных принципах корпоративного управления. Страны-участницы ОЭСР еще в апреле 2004г. согласовали предлагаемые принципы, выделяя следующие 6 сфер [1]:

1. создание основ эффективной системы корпоративного управления;
2. права акционеров и основные функции собственников;
3. равенство условий для акционеров;
4. роль в корпоративном управлении заинтересованных сторон;
5. раскрытие информации и прозрачность;
6. обязанности совета директоров.

В документе, опубликованном в 2006г. Базельским комитетом по банковскому надзору, основополагающее место дано следующим положениям:

- необходимо четко формировать стратегию и задачи банка;
- целевые показатели (нормативы) должны устанавливаться исходя из «природы» управления;
- совет директоров должен активно участвовать в разработке стратегии и утверждать его;
- в банке должно определяться и соблюдаться четкое разделение компетенций;
- должно обеспечиваться соответствующее управление рисками;

– политика систем вознаграждения должна соответствовать долгосрочным целям организации;

должны защищаться интересы вкладчиков и обязанности перед акционерами;

должен обеспечиваться баланс интересов всех заинтересованных лиц;

должны соблюдаться основополагающие принципы национального законодательства.

Однако иначе обстоит ситуация с армянскими банками: ни у одного из рассмотренных банков не было выявлено полного состава комитетов СД (см таблицу 1).

Таблица 1. Комитеты СД в банках Армении

Банки	Аудит	Управление рисками	Вознаграждение	Назначение
ЗАО «Банк ВТБ (Армения)»	1	0	0	0
ЗАО «Америабанк»	1	1	0	0
ЗАО «Инекобанк»	1	0	0	0
ЗАО «Арэксимбанк – группа Газпромбанка»	1	0	0	0

В рамках развития корпоративного управления для укоренения основных положений Базель 2 в Банковском законодательстве РА еще до 2005г. проводились коренные изменения в различных законах. В особенности много изменений были сделаны в законе «О банках и банковской деятельности» в разделах и статьях, которые регулируют отношения уровней управления.

В первую очередь, были уточнены взаимоотношения общего собрания, совета и исполнительного органа, и четко дифференцировались как их функции, так и механизмы формирования. При этом, важно отметить, что в документах Базельского комитета подчеркивается, что в законодательствах разных стран в рамках корпоративного управления прописаны различные, альтернативные подходы к определению взаимоотношений совета и исполнительного органа. В одних странах действует двухуровневая система, где совет не имеет исполнительных полномочий и играет роль наблюдателя и управляющего органа по отношению к исполнительному органу. В других же странах одноуровневая система и совет имеют исполнительные компетенции. В то же время, в документах Базельского комитета подчеркивается, что в первом случае, члены совета не имеют права быть членом исполнительного органа.

Несложно заметить, что различные законодательные основы обусловлены также тем, что, исходя из особенностей национального менеджмента, в различных странах внедрены различные модели корпоративного управления (англосаксонская, европейская или японская). ЦБ РА выбрал двухуровневую систему, которая подразумевает четкое разделение компетенций между советом и исполнительным органом, что является правильным решением для наших реалий.

Так, если до этого членом совета могли быть члены исполнительного орга-

на, то после этого произошло четко разделение, и, в первую очередь, изменилась вся система формирования совета, затем – исключилась возможность участия членов исполнительного органа в совете. Так как и в теории управления, и на практике принято, что в акционерных обществах важнейшей задачей развития корпоративных отношений является устранение разногласий между советом и исполнительным органом, то, в первую очередь, необходимо, чтобы члены совета и члены исполнительного органа не были бы взаимосвязаны, что даст возможность четко отделить друг от друга компетенции этих двух органов.

Нужно отметить также, что эти противоречия ярко видны в тех случаях, когда в совете банка абсолютное доминирование имеет один акционер, и интересы банка подчиняются интересам других его бизнесов. В таком случае, исполнительное руководство, которое заинтересовано в эффективном использовании активов, в этих действиях видит нарушение своих интересов, а вследствие возникших проблем нарушается важнейшая основа корпоративных отношений – баланс интересов собственников, менеджмента и работников. Данный вопрос очень важен для Армении, так как в уставном капитале армянских банков, в основном, существует преобладание одного акционера.

Совет после законодательной реализации положений Базеля-2 формируется только из акционеров или их представителей и проводится по таким принципам, чтобы соблюдались интересы как мелких, так и крупных акционеров. Причем, в Законе РА «О банках и банковской деятельности» (статья 213) записано, что, если участники, владеющие 10 и более процентами акций без избрания включаются в состав совета, то участники, владеющие менее 10 процентами, имеют право по обоюдному соглашению объединяться, и, если вследствие данного союза мелкие акционеры объединяются в 10 и более процентов, то они могут выбрать себе представителя в совете. Кроме того, в той же статье, в 4-ом подпункте, все остальные мелкие акционеры, участвующие в уставном капитале, также могут иметь своего представителя в собрании.

Благодаря этим законодательным изменениям, по сути, реализовался принцип защиты интересов всех акционеров в совете. Данный принцип, согласно Базель 2, является одним из основных положений укрепления корпоративного управления. Более того, ежеквартальные и полугодовые выплаты дивидендов, что нашло свое отражение в том же законе в соответствующих статьях, также были направлены на защиту интересов мелких акционеров в уставном капитале.

По сути, вышеуказанные изменения очень важны еще и по той причине, что исполнительный орган руководства банка формируется советом, и категорически неправильным было то положение, согласно которому совет выбирал из своего состава членов исполнительного органа. Ясно, что в таком случае совет не может эффективно контролировать деятельность исполнительного руководства банка.

Следуя положениям Базеля-2, в банковской системе РА было проведено еще одно коренное изменение. Было установлено, чтобы вместо бывшей ревизионной комиссии, которая назначалась собранием акционеров, должен формиро-

ваться институт внутреннего аудита. Во-первых, подотчетная совету комиссия носила более формальный характер, и на практике единственную задачу, которую она исполняла, была проверка финансовой отчетности банка до собрания и выступление с соответствующим анализом на собрании. Получается, что данная комиссия не несла никакой ответственности за текущую деятельность банка и только представляла свое мнение на годовичном собрании. Институт внутреннего аудита, который, согласно законодательному изменению, формируется советом банка и подчиняется ему же, орган, действующий на постоянной основе и перед советом, он обязан проводить контроль за текущей деятельностью банка и операционными рисками, за соблюдением законов и иных законодательных актов, заданий, данных исполнительному руководству, внутренних актов исполнительным руководством, территориальными и административными подразделениями. Обо всем этом аудит должен, как минимум, один раз за квартал давать отчет совету. По сути, созданием внутреннего аудита контроль стал носить непрерывный характер, а совет получил возможность проводить непосредственно текущий контроль по отношению к деятельности исполнительного органа управления. Нужно отметить, что это, в свою очередь, повысило ответственность совета как институционального органа управления перед участниками банка.

Опыт показал, что положения и механизмы, предложенные Базель 2, не сумели создать эффективную систему корпоративного управления. В условиях углубления экономического кризиса Базельский комитет по банковскому надзору разработал нормативный документ «Принципы совершенствования корпоративного управления (Базель 3)», который имеет более систематизированный характер и сопоставляет балансирование корпоративных интересов, совершенствование банковских рисков, контроль и уточнение функций аудита, мотивирование деятельности работников и другие важные принципы. В данном документе, во-первых, делается попытка обеспечить системный и эффективный контроль деятельности менеджмента Советом, во-вторых, увеличить его роль в принятии решений. Третьим принципом Базеля 3 вводятся новые подходы к формированию Совета банка, которые заключаются в более высоких требованиях к членам Совета в вопросах уровня знаний, квалификации, в вопросах, касающихся деятельности банка. В случае надлежащего контроля со стороны ЦБ РА данные требования будут играть значительную роль в вопросе повышения общего профессионального уровня советов в банках РА.

ЛИТЕРАТУРА

1. Принципы корпоративного управления ОЭСР // <http://www.oecd.org/>
2. «Կորպորատիվ կառավարումը ՀՀ անտրային բանկերում և նոր հայեցակազմի մշակման սկզբունքները» Մենագրություն / Ա.Մ. Սուվարյան, Ռ.Ա. Սահակյան, Հ.Ա. Կոջոյան, Հ.Խ. Մանուկյան. Եր.: ՀՌՀ հրատարակչություն, 2014. 234 էջ:

DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF CORPORATE GOVERNANCE IN COMMERCIAL BANKS OF ARMENIA

A. Suvaryan, Z. Hakobyan

SUMMARY

There are researchs on the characteristics of corporate governance in banks of Armenia in the light of international standards and norms, namely, the Basel Committee on Banking Supervision and the Organization for Economic Cooperation and Development.

Keywords: corporate governance, board of directors, executive.

ԿՈՐՊՈՐԱՏԻՎ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՑԱՆ ԲԱՆԿԵՐՈՒՄ

Ա.Ս. Սուվարյան, Ջ.Վ. Հակոբյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Ուսումնասիրվում են հայաստանյան բանկերում կորպորատիվ կառավարման առանձնահատկությունները միջազգային ստանդարտների և նորմերի լույսի ներքո, այն է՝ Բանկային վերահսկողության Բազելյան կոմիտեի և Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպության փաստաթղթերի հիման վրա:

Հիմնաբառեր՝ կորպորատիվ կառավարում, տնօրենների խորհուրդ, գործադիր մարմին, խորհրդին կից հանձնաժողովներ:

ВЛИЯНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА СФЕРУ ДЕЛОВЫХ ПЕРЕГОВОРОВ

А.М. Суварян, Э.Г. Казарян

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается специфика деловых переговоров, изучены национальные особенности армянской культуры и ее влияние на искусство деловых переговоров.

Ключевые слова: деловые переговоры, бизнес, оппонент, культура, национальные особенности.

Специфика бизнес-переговоров заключается в том, что они возникают на основе конкретного типа деятельности, который относится к производству какого-либо товара, услуги или достижения делового эффекта.

Во время деловых переговоров участники встреч представляются в официальном статусе. В свою очередь, последний обуславливает определенные нормы и стандарты поведения собеседников. При проведении любого рода дипломатических процедур важнейшую роль играет именно процесс переговоров, в частности, в сфере экономики и бизнеса. Для того чтобы заключить серьезные сделки, необходимо проведение переговоров.

Правильное построение общения с бизнес-партнерами, умение убедить в успешности или в провале определенных пунктов контракта может сильно повлиять на весь бизнес в целом. Процесс же переговоров зависит от того, с какими партнерами и для каких целей они ведутся.

Можно выделить несколько барьеров во время деловых переговоров с иностранными партнерами:

– Разное восприятие информации в контексте бизнес-культуры. Часто поведение партнеров, принадлежащих к другой культуре, люди объясняют своей культурой, и это является серьезной ошибкой.

– Языковой барьер, недопонимание используемых говоров. Так, например, «да» японца не обязательно может означать положительный ответ, а лишь знак того, что собеседник вас слушает внимательно.

– Восприятие национального стереотипа. У иностранного собеседника может вызвать обиду подведение всех представителей его нации к общей черте, особенно негативной для них. Например, представление о том, что все евреи хитрые.

– Проявляющийся этноцентризм. Когда противопоставляют одну нацию другой как более умную, богатую культурой и т.п.

– Разная трактовка невербального общения. Определенные жесты, жестикуляция могут иметь разные трактовки у разных наций.

– Определенный порядок общения, который присущ конкретной нации. Порядок приветствия, рукопожатия, прощания и т.п.

– Процесс познания, узнавания партнера. В восточных странах это имеет большое значение и может занять больше времени.

– Соблюдение ритуалов. Как известно, азиатские страны придают важность соблюдению ритуалов даже во время деловых переговоров.

– Сопоставление формального и реального содержания. У каждой нации, например, есть идиомы, непонятные для иностранцев.

– Восприятие времени. Немцы, англичане, к примеру, являются очень пунктуальными нациями и время – для них дорогой ресурс.

– Соблюдение норм морали, обычаев, традиций.

– Понимание среды.

Если вы обладаете способностью определения типа деловой культуры компании ваших партнеров, особенностей поведения, характерных для этой страны, то понимаете, как выстраиваются в данной компании отношения между коллегами, как они относятся к временному ресурсу и как это влияет на стиль управления, то вы с легкостью сможете выбрать верную тактику поведения. Все это способствует успеху вашего бизнеса на международном рынке.

Как у любой страны, нации, у Армении есть своя культура, определенная специфика ведения переговоров. Культура ведения деловых бесед напрямую зависит от общей культуры, особенностей нации. Можно определить особенности армянской нации, исследуя функции культуры [1]:

1. *Адаптивная.* Благодаря своей богатой истории и жизненному опыту, армянский народ легко адаптируется к внешней среде. На протяжении многих веков на разных этапах истории, Армения находилась под игом чужих стран и правителей, сталкивалась с проблемой адаптации с другими культурами и ценностями, некоторые из этих ценностей мы приняли, и они до сих пор отражаются в наших привычках.

2. *Коммуникативная.* Несмотря на всю открытость и общительность армянского народа, нашу нацию нельзя назвать легкокоммуникативной из-за недостаточных дипломатических навыков. Отсутствие дипломатических черт порой мешает нам созданию условий и средств общения. Соответственно, эта функция имеет значение в деловых переговорах.

3. *Интегративная.* На самом деле, данную функцию можно отнести к основным проблемам нашей культуры. Сохранение культурного наследия, национальных традиций, исторической памяти создает связь между поколениями. Единство культуры – важное условие крепости государства. Высока объединяющая роль технологий, науки и искусства. Но история показывает, что наша нация часто оказывалась в кризисных ситуациях, не сумев прибегнуть к этой функции.

4. *Социализация.* Под социализацией понимается включение индивидов в общественную жизнь, усвоение ими социального опыта, знаний, ценностей, норм поведения, соответствующих данному обществу, социальной группе, социальной роли. Наше население не привыкло принимать активное участие в общественных мероприятиях. Митинги, шествия, бунты, акции – не частое проявление у нашего народа. Но за последние годы можно заметить стремление молодого поколения влиять на политические и экономические решения, предъявлять

требования и отчитывать правительство. Можно сказать, что в Армении гражданское общество на пути возрождения.

Е. Холл разделяет культуру на низкоконтекстные и высококонтекстные культуры [2].

Американцы, немцы, скандинавские народы и швейцарцы относятся к низкоконтекстным культурам. Между тем, азиатские народы принадлежат к культурам высокого контекста. Высококонтекстные культуры в меньшей степени ориентируются разговорным языком во время переговоров. Больше внимания уделяется физической обстановке, статусному отношению участников, прошлому опыту и т.п.

Культуры низкого контекста концентрируются на словах, на разговорном методе передачи информации. Представителями данной культуры поощряется умение четко выражать свои мысли именно вербальным методом. Эти навыки не так сильно ценятся культурой высокого контекста.

По всем параметрам видно, что армян можно отнести к низкоконтекстным культурам, так как у нашего народа более выражены такие качества, как индивидуализм и мобильность.

Согласно Льюису, культуры бывают моноактивными, полиактивными и реактивными [3].

Представители моноактивных культур обращают особенное внимание на получение результата. Моноактивные культуры являются линейными, представители таких культур детально, поэтапно планируют всю деятельность и стараются строго соблюдать очередность спланированных действий. Если происходит отклонение от намеченного графика, то это вызывает нервозность и волнение у представителей данной культуры. Характерными чертами таких людей является четкое ограничение профессиональной и личной сфер деятельности. Эти люди ориентированы на карьерный рост и на достижение конечной цели, между тем, отношение с коллегами переходит на второй план.

Представители полиактивных культур, как правило, ориентированы на человеческие отношения, на гармоничные взаимоотношения между людьми. Льюис людей таких культур определяет как «словоохотных и общительных». Представители полиактивных культур могут работать в разное время суток, по разным направлениям. Для подобных людей важен не сам результат, а скорее процесс работы и общение с коллегами. Отчетливо заметно, что армяне относятся к полиактивному типу культур. Армянам не свойственно готовиться к деловым переговорам до начала их ведения. Изначально лишь устанавливается цель, которую необходимо достичь, например, подписание контракта, а сам процесс переговоров носит скорее импровизированный характер.

Каждая нация имеет свои базовые ценности. К базовым ценностям армян, в первую очередь, относят семейные ценности, уважение к старшим, безопасность и обеспеченность семьи, готовность помочь даже малознакомому человеку, великодушие; удовольствия, такие, как полноценный отдых и хорошая еда; крепкая вера, национальная безопасность, патриотизм.

Процесс переговоров протекает между любыми взаимодействиями, связанными с торговлей и обменом. Очевидно, что некоторые навыки ведения переговоров необходимо было иметь даже 10 и более веков назад, когда еще процесс переговоров не был объектом исследований.

Армянские торговцы имели популярность в самые разные периоды времени, в самых разных уголках мира, например, в Китае, Европе и даже в Африке.

С XIв. Киликийское армянское государство играло важную роль в содействии экономическим и культурным взаимосвязям между западными и восточными государствами.

У армян не было сложностей в переговорах как с иноязычными нациями, так и с исповедующими другие религии.

Одни из первых армянских колоний в Китае возникли в начале XIIIв. Многие путешественники проникали на территорию Китая в одежде армянских торговцев, так как армянские купцы смогли завоевать доброе имя. Во многих городах Китая имелись армянские торговые колонии, которые владели кораблями с армянскими флагами. Армянский флаг на суше и на море являлся гарантией безопасности во многих портах разных стран. Всего этого армянские колонии смогли достичь с помощью умения вести процессы переговоров и торговли.

В середине XIXв. в Индии большую известность и признание имели торговые компании С. Абгаряна, его фирмы имели международный масштаб. Корабли его компании плыли к британским островам, до портов Азии, Африки и Европы.

Отличительной стороной армянских купцов Эфиопии было владение различными языками. Армянские купцы в совершенстве владели турецким, арабским, персидским языками, которые помогали им вести переговоры, проплывая через египетские порты.

Эфиопы часто для каких-либо переговоров, путешествий отправляли в качестве своего представителя армян, так как армяне владели языками и торговым умением.

В XVI–XVIIвв. в армянском мире произошли существенные социальные и экономические изменения. Купцы того времени начали более активно принимать участие в перемещении продуктов, знаний, людей. Армяне получили более широкий доступ к письму, к изучению иностранных языков, которые были весьма необходимы в процессе переговоров. С приобретением таких навыков армянские торговцы создали международную торговую сеть, которая охватывала Европу с Азией, проходила через Индийский океан и большие торговые центры такие, как Венеция, Амстердам, Новая Джульфа, Алеппо, Батавия и т.д.

К XIXв. армяне сумели хорошо организовать, четко и эффективно управлять сетью международной торговли, которая охватывала весь мир.

Восточные товары армяне продавали в Европе через индийские, китайские и персидские порты и через дальнейшие сухопутные дороги к Средиземному, Черному и Каспийскому морям.

Учитывая современную тенденцию развития мирового рынка, его глобализацию и нарастающее желание коммерческих организаций не ограничиваться

местным рынком, а завоевывать новые территории, можно представить, как часто современные компании нуждаются в бизнес-переговорах с иностранными организациями для обеспечения себе новых иностранных партнеров, связей и возможностей.

Армения также является частью глобального мира. В подробных деталях рассмотрим особенные характеристики армянских бизнес-переговорщиков:

– *Нехватка дипломатических характеристик.* Данная черта часто мешала нашему народу заключать выгодные сделки.

– *Сговорчивость.* Несмотря на то, что Армения является первой страной, официально принявшей христианскую религию, и религия является немаловажной частью жизни армян, однако армяне легко находят язык с представителями других религий.

– *Эмоциональность.* Армяне любят активно жестиковать во время переговоров, это легко выдает их эмоциональное и психологическое состояние, что упрощает положение оппонента и ослабляет позицию армянской стороны.

– *Чванство.* Армянский оппонент делает акцент на свой статус, обращает внимание на свои достижения, демонстрирует свои возможности в деловой индустрии, ожидая соответствующей реакции.

– *Неорганизованность.* Армянам не свойственно готовиться к деловым переговорам до начала их ведения. Изначально лишь устанавливается цель, которую необходимо достичь, например, подписание контракта, а сам процесс переговоров носит, скорее, импровизированный характер.

– *Гостеприимство.* Если армяне являются принимающей стороной переговоров, то деловая беседа может проходить часто в непринужденной, фривольной атмосфере, на свежем воздухе, с богатым столом.

– Отличительными чертами также являются *невысокое чувство ответственности и недостаточное внимание к документации.* Это является слабой стороной, так как если армянская сторона не явится на переговоры с юристом, то «подставу», например, в договоре могут и не заметить.

– *Индивидуализм.* Многие авторы считают, что бизнес-переговоры являются командной игрой [4]. Несмотря на это, во время бизнес-беседы представитель армянской стороны будет представлять интересы компании, заранее не обсуждая их со своими коллегами.

– *Низкий уровень пунктуальности.* Начало деловых переговоров четко в установленном время не свойственно нашему народу.

– *Доступность информации.* Так как Армения является маленькой страной, легко находится необходимая информация, способствует этому и общительность населения. Анализ рынка и конкурентов проще составлять, учитывая данные качества нации. Поэтому сбор информации относительно оппонента переговоров, действующего на местном рынке, не представляет собой определенных трудностей.

– Помимо материальной мотивации, важнейшим для представителя армянской нации является личное отношение к его персоне и детям. Доброжелатель-

ное отношение и повышенное внимание к личной персоне армянского оппонента повышает вероятность успешных переговоров.

– *Чувство юмора.* Армянам присуще высокое чувство юмора, поэтому даже во время серьезных деловых переговоров не исключены остроумные шутки по и вне темы беседы.

Отношение к переговорным процессам у армянского народа проявляется, исходя из вышерассмотренных национальных особенностей.

Был проведен онлайн-опрос [5] для выявления отношения армян к деловым переговорам. В опросе были представлены 11 видеороликов разных способов ведения переговоров. В видеоролике два оппонента ведут переговоры на тему торговли. Первый оппонент ведет жесткий метод переговоров, второй оппонент – более мягкий и открытый для сотрудничества. Участникам опроса были предоставлены 11 сюжетов ведения переговоров данных оппонентов, и для каждого ролика был задан один вопрос: «Какой из оппонентов ведет свойственный армянам тип переговоров, и какой из них является более результативным типом ведения переговоров?».

Один из оппонентов вел себя жестко, не соглашался на компромиссы, применял шантаж, защищал исключительно свои интересы. Второй вел себя более мягко, пытался вести конструктивные переговоры, защищал не только свои интересы, но и интересы общества, обсуждал предъявленные интересы со своими коллегами.

Исходя из представленных одиннадцати роликов, 120 опрошенных людей в десяти случаях ответили, что методы ведения переговоров жесткого собеседника свойственны для нашей нации, однако результативнее вести переговоры, подобно мягкому оппоненту. Результаты опроса показывают, что наш народ имеет отчетливые представления о том, как на самом деле было бы эффективно вести деловые переговоры для достижения необходимых результатов, однако наши национальные особенности мешают нам на этом пути.

В заключении необходимо отметить: лишь тот факт, что абсолютное большинство опрошенных верно истолковало эффективные методы ведения бизнес-переговоров, указывает на то, что при упорной работе над собой и своими привычками, а также тщательном изучении данного ремесла, представители нашего народа смогут достичь успехов в этой сфере.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Льюис Ричард.* Деловые культуры в международном бизнесе: От столкновения к пониманию. М.: Изд-во «Дело», 2001.
2. *Пивоваров С.Э., Максимец И.А.* Сравнительный менеджмент. 2-ое издание, Спб.: Изд-во «Питер», 2008.
3. *Кондратович А.* Деловые переговоры. <http://alexanderkondratovich.com/delovye-peregovori/delovye-peregovori.html>
4. *Мацуното Д.* Психология и культура. <https://books.google.am/books?id=-2zpfqSOR1oC&pg=PA45&lpg=PA45&dq>

5. The Armenian culture of negotiation: research approaches
http://faculties.yasu.am/files/04S_Khztian_T_Samuelian.pdf
6. The Armenian House <http://armenianhouse.org>

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈԼՈՐՏԻ ՎՐԱ

Ա.Ս. Սուվարյան, Է.Գ. Ղազարյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ուսումնասիրվել են գործարար բանակցությունների առանձնահատկությունները, վերլուծվել են հայկական մշակույթի ազգային հատկանիշները և դրանց ազդեցությունը գործարար ոլորտի բանակցությունների վրա:

Հիմնաբառեր՝ բիզնես – բանակցություններ, բիզնես, հակառակորդ, մշակույթ, ազգային առանձնահատկությունների ոլորտում:

THE INFLUENCE OF THE ARMENIAN CULTURE
ON THE BUSINESS NEGOTIATIONS

A. Suvaryan, E. Ghazaryan

SUMMARY

The article examines the specifics of business negotiations, studies national peculiarities of Armenian culture and its influence on the art of business negotiations.

Keywords: business meetings, business, opponent, culture, national characteristics.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЙ ОБМЕН. ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ РА)

Н.А. Татевосян

nare-tatev@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Международный технологический обмен, в частности, торговля патентами, является важным фактором для мирового социально-экономического и технологического развития. Интеллектуальная собственность (ИС) создает «новую стоимость» в экономике и является фактором производства, помимо труда, земли и капитала. ИС от последних отличается тем, что является неограниченным ресурсом и источником нематериальных активов, тем самым, расширяя поле деятельности для «новой экономики». Особенно актуальным это является для такой страны как Армения, находящейся на стадии развития. ИС является альтернативным источником прогрессивного развития. В данной статье рассмотрены пути становления интеллектуальной собственности Армении, в частности, в области патентования. Предложены меры по урегулированию патентной системы и интегрированию в систему мировой торговли, основанные на опыте передовых стран.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, патент, международный технологический обмен, международная торговля, инновационное развитие.

В условиях стремительного роста темпов научно-технического прогресса все большее значение приобретает интеллектуальная деятельность человека как источник долгосрочного развития экономики. Это является важным фактором для стран, находящихся в переходном периоде, не имеющих достаточной ресурсной базы для прогрессивного развития. Ключевым источником служит международный технологический обмен объектами интеллектуальной собственности, так как он способствует преодолению технологической отсталости. В условиях глобализации и интеграции экономик и создания мировой информационной и технологической системы международный обмен позволит странам с развивающейся экономикой, коей является Республика Армения, не «выпасть» из общего процесса научно-технического прогресса и улучшить свое социально-экономическое состояние. Целью данной статьи является выявление проблем и возможностей рынка для его дальнейшего развития. Для лучшего понимания обратимся к теоретической составляющей вопроса.

Под международным технологическим обменом в широком смысле понимают различные формы распространения любых научно-технических знаний и производственного опыта на национальном и международном уровне, в узком смысле – передачу методов обработки, изготовления, изменения состояния,

свойств, формы сырья, материала или полуфабрикатов в процессе производства продукции [1]. Выделяют два вида обмена: коммерческий и некоммерческий, для которых характерны свои методы, формы и средства передачи.

Некоммерческие средства относятся в технологическому обмену в его широком понимании с использованием следующих каналов: научно-технические публикации, конференции, симпозиумы, семинары, Интернет, создание центров научно-технической информации, банков лицензий, подготовка и переподготовка кадров, «утечка мозгов» и т.п. Полученные знания и информация, как правило, не содержат сведений, касающихся обработки, изготовления и применения конкретной продукции или технологии.

Коммерческие средства связаны с операциями по торговле научно-техническими знаниями и сопровождаются передачей технологий изготовления продукции и совершенствованием производства. Выделяют следующие формы: торговля лицензиями, закупка образцов новой техники, инжиниринг, строительство завода «под ключ», франчайзинг, лизинг, совместные НИОКР на коммерческой основе и т.п. [2]. Наиболее эффективной и широко известной формой является торговля лицензиями. При этом, участвующую в технологическом обмене технологию можно разделить на виды, которые соответствуют этапам ее жизненного цикла: уникальную, прогрессивную, традиционную и морально устаревшую. Международный рынок лицензий растет стремительными темпами, поэтому, в особенности, странам с развивающейся экономикой, необходимо выделять все больше средств для развития данного сектора.

Конкурентоспособность стран в мировой экономике за последние десятилетия, определяется именно развитием технологий, внедрением инноваций. То есть экономическая конкуренция сменяется научно-технической. Главная задача состоит в том, чтобы предугадать потребности и возможности рынка для получения максимальной добавочной стоимости. Существует теория «длинных волн Кондратьева», согласно которой экономика любой страны переживает четыре фазы жизненного цикла: оживление, подъем, спад и депрессию [3]. Именно на последних двух стадиях она наиболее склонна к инновациям. То есть успех государственной политики в части инновационного развития и увеличения объемов мирового технологического обмена состоит в своевременном и правильном финансировании науки.

Как видно из Рис. 1, мировая экономика из состояния спада, причиной которого стал Мировой экономической кризис 2008г., уже переходит в стадию депрессии, для выхода из которой необходимо развитие технологий, нанотехнологий. То есть период с 2010 по 2020гг. является наиболее благоприятным временем для освоения и внедрения технологических инноваций. Что, в свою очередь, способствует международному технологическому обмену. Республика Армения также входит в систему мирового обмена объектами интеллектуальной собственности. Она является членом ВОИС, Евразийской патентной организации, сотрудничает с Европейской патентной организацией, а также с другими международными и региональными ведомствами.

Рис.1. Диффузия инноваций вдоль подъемов циклов экономической активности Кондратьева

Источник: Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. М.: «Экономика», 2002. 767 с.

По данным статистического ежегодника РА, [4] построим график, изображенный на рис. 2, из которого видно, что затраты на внутренние исследования и разработки за 2013 год составили 9355,7 млн. драм – 0,23% от ВВП (4272,9 млрд. драм). Если рассматривать изменение данного показателя за период с 2009 по 2013гг. то видно, что в абсолютном значении затраты увеличились с 8473,4 млн. драм до 9355,7 млн. драм, однако в относительном значении наблюдается снижение с 0,27% до 0,23% от ВВП. Известно, что пороговое значение данного показателя для обеспечения экономической безопасности страны должно быть не менее 2% от ВВП.

Рис.2 Внутренние затраты на исследования и разработки РА за 2009–2013гг. в млн.драм

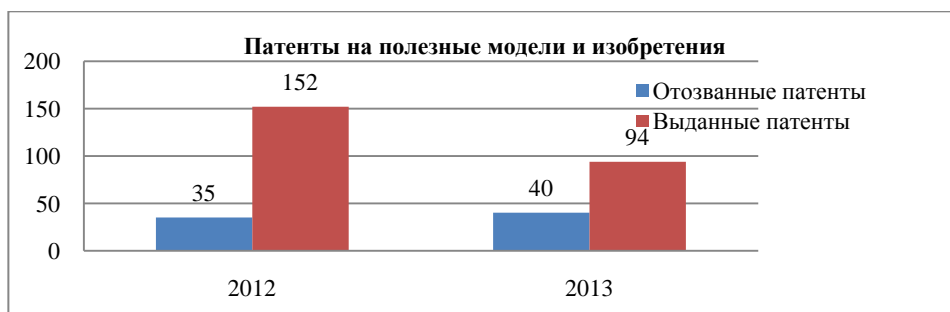
Источник: www.armstat.am

В то же время за упомянутый период уменьшилось число научных организаций с 83 за 2009 до 62 за 2013, а также численность научных сотрудников в

стране с 6926 до 5230 человек, из которых число изобретателей и техников составляет 4234 [5]. Причем, об эффективности нельзя говорить однозначно: из этого числа только единицы работают, исходя из своих жизненных и моральных устоев. Конечно, необходимо отметить, что причиной уменьшения является как сокращение кадров, так и «утечка мозгов». Эти показатели являются очень значимыми для не столь развитого рынка интеллектуальной собственности и наукоемкого производства РА. Априори мы можем утверждать, что такие темпы не позволят стране в полной мере участвовать в мировом технологическом обмене объектами интеллектуальной собственности, в частности, по части патентования и продажи лицензий и стать полноценным конкурентом.

В 2013г. Агентство ИС Армении получило 5 международных заявок на патентование и изобретения и отправило их в Международное Бюро Всемирной организации интеллектуальной собственности. В целом, за период с 1994 по 2013гг. в Бюро было отправлено 78 заявок. Также Агентство переслало 3 заявки в Евразийское патентное ведомство, всего за период 1997 по 2013гг. – 36 заявок. Рассмотрим показатели заявок, по которым закончилось делопроизводство.

Рис. 3 Выданные и отозванные патенты на изобретения и полезные модели РА.

Источник: www.aipa.am

Как видно из Рис. 3, число запатентованных изобретений и полезных моделей уменьшились почти на 40% по отношению к предыдущему году. Также необходимо отметить, что из данного числа лишь 66 патентов выданы на изобретения, а остальные – на полезные модели, процедура выдачи которых более упрощенная. Исходя из выше сказанного, мы можем утверждать, что наблюдается отрицательная динамика в области развития интеллектуальной собственности РА. Агентство ИС существует лишь де-юре для закрепления статуса независимого государства, как бы являясь «приматом» и, своего рода, источником иностранной валюты для Министерства экономики РА. Естественно, на таком уровне страна не может быть полноценным конкурентом и участником на мировом рынке, хотя и является членом международных организаций. Согласно исследованиям Мирового экономического форума, Армения занимает 98 место среди 144 стран по возможностям развития инноваций и 105 место по качеству научных институтов, а по показателю государственных закупок высокотехнологич-

ной продукции – 121 место [6]. Данная отрасль требует реорганизации и модернизации, иначе Армения «выпадет» из мировой системы интеллектуальной собственности, что, в свою очередь, в краткосрочном периоде приведет к упущенным денежным возможностям, а в долгосрочном – к непреодолимому социальному, техническому и экономическому отставанию. Выходом из данной ситуации может служить опыт других стран.

Одной из передовых стран в области патентования и торговли лицензиями на международном рынке является Япония. Стратегия развития этой страны на 2014 год гласит, что «Япония должна стать лидирующей нацией в области интеллектуальной собственности» [7]. В стране действует Патентная организация, ведущая активную работу в области торговли объектами интеллектуальной собственности. Политика Японии нацелена на долгосрочное инновационное развитие, так как в развитых странах существуют огромные проблемы с низким процентом рождаемости и высокой смертностью, нарастающим дефицитом бюджета, несбалансированностью экономики, поэтому возникает необходимость в альтернативном развитии. По данным статистического ежегодника Патентной организации Японии, ее доходы за 2013г. составили приблизительно 2,6 млрд. долларов, что является огромным вкладом в улучшение социально-экономической жизни страны. Япония является явным лидером на международном технологическом рынке. За 2013г. было зарегистрировано свыше 328 тысяч патентов [8].

Резюмируя вышесказанное, необходимо отметить, что область интеллектуальной собственности Армении нуждается в реформировании. В частности, это касается международных торговых отношений в области патентования и общей конкурентоспособности страны на мировой научной арене. Необходимо провести следующие мероприятия:

1. политики развития международной торговли объектами интеллектуальной собственности в «Стратегию инновационного развития государства»;
2. увеличение финансирования науки и инноваций (государство, частный сектор);
3. стимулирование научной деятельности.

В современных условиях научно-технического прогресса интеллектуальная собственность предстает в качестве нового фактора производства. Без понимания серьезности данного явления нельзя говорить о каком-либо развитии государства и нации в целом.

ЛИТЕРАТУРА

- 1.; 2. *Мухонад В.И.* Коммерциализация интеллектуальной собственности. М.: Магистр: ИНФРА. М, 2010. 512 с.
3. Kondratieff Waves: Dimensions and Prospects at the Dawn of the 21st Century / Отв. ред. Л.Е. Гринин, Т. Девезас, А.В. Коротаев. Волгоград: Учитель, 2012. 224 р.
- 4.; 5. www.armstat.am
6. www.weforum.org
- 7.; 8. www.jpo.go.jp

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒՄ.
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ (ՀՀ ՕՐԻՆԱԿ)**

Ն. Ա Տադևոսյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Միջազգային տեխնոլոգիաների փոխանակումը մասնավորապես պատենտների վաճառքը հանդիսանում է կարևորագույն գործոն համաշխարհային սոցիալ-տնտեսական և տեխնոլոգիական զարգացման համար: Մտավոր սեփականությունը ստեղծում է «նոր արժեք» տնտեսության մեջ և հանդիսանում է արտադրության գործոն աշխատանքի, հողի և կապիտալի հետ մեկտեղ: Մտավոր սեփականությունը վերջիններից տարբերվում է նրանով որ հանդիսանում է անսահմանափակ պաշար և միարժամանակ աղբյուր ոչ նյութական ակտիվների համար, դրանով ընդլայնելով աշխատադաշտ նոր տնտեսության գործունեության համար: Հատկապես արդի է այն երկրների համար, ինչպիսին Հայաստանն է, որոնք գտնվում են զարգացման փուլում: Մտավոր սեփականությունը հանդիսանում է այլընտրանքային աղբյուր պրոգրեսիվ զարգացման համար: Աշխատանքում արձարծված են ՀՀ մտավոր սեփականության համակարգի կայացման ուղիները, մասնավորապես պատենտավորման ոլորտում: Առաջարկված են պատենտային համակարգի կարգավորման և միջազգային առևտրի համագարգ ինտեգրման միջոցներ, հինված առաջատար երկրների փորձի վրա:

Հիմնաբառեր՝ մտավոր սեփականություն, արտոնագիր, միջազգային տեխնոլոգիական փոխանակում, միջազգային առևտրի, նորարական զարգացում:

**INTERNATIONAL TECHNOLOGICAL EXCHANGE,
WAYS TO IMPROVE (RA EXAMPLE)**

N. Tatevosyan

SUMMARY

International technological exchange, in particular trade of patents is an important factor for the global socio-economic and technological development. Intellectual Property (IP) creates a “new value” in the economy and is a factor of production, in addition to labor, land and capital. In contrast to the latter mentioned IP is characterized as an unlimited resource and a source of intangible assets, thereby expanding the scope for the “new economy”. It is especially important for countries such as Armenia, which are under development. IP is an alternative source of progressive development. The paper discusses the ways of developing the institute of intellectual property in Armenia, particularly in the field of patents. The measures for the settlement of the patent system and integra-

tion into the world trading system are suggested, based on the experience of the advanced countries.

Keywords: intellectual property, patent, international technological exchange, international trade, innovation development.

МЕТОДЫ DSGE МОДЕЛИРОВАНИЯ ДЛЯ ЭКОНОМИКИ АРМЕНИИ

А.Р. Тевикян

АННОТАЦИЯ

В данной статье разбираются динамические стохастические модели общего равновесия (*DSGE*) – современный прикладной инструмент макроэкономического анализа. Данные модели в настоящее время широко используются центральными банками и другими экономическими институтами. Рассматриваются методология построения и практика применения *DSGE* моделей и ее критика.

Ключевые слова: *DSGE*, макроэкономика, микроэкономика, реальный бизнес-цикл, неокейнсианство.
practice of *DSGE* models and its critics.

Методология построения *DSGE* моделей и ее оценка

Основой создания в конце 1990-х годов *нового неоклассического синтеза* [1]¹ стала конкуренция двух теорий деловых циклов – концепции реального делового цикла (*real business cycle* – *RBC*), которая строится на основе методологии, предложенной Кидландом и Прескоттом [2] и парадигмы новых кейнсианцев (*неокейнсианство*).

Отправной точкой новых моделей стала стохастическая версия традиционной неоклассической модели роста модели Солоу (модель Солоу-Свана) с переменным предложением труда: в экономике существует бесконечно живущее репрезентативное домохозяйство, максимизирующее свою полезность при межвременном бюджетном ограничении (*бюджетное ограничение по отношению к расходам и поступлениям более чем на один период*), и большое количество фирм с однородной технологией производства, подверженной внешним шокам.

Каноническая модель, используемая в рамках нового неоклассического синтеза, по сути, является *RBC*-моделью *DSGE*, которую можно отнести и к новому кейнсианству из-за наличия *составляющих*: денег, монополистической конкуренции, жестких цен и заработных плат. Деньги обычно выполняют только функцию меры стоимости, их ненейтральность в краткосрочном периоде обеспечивается реальными и номинальными *«жесткостями»* в виде постоянных цен. В результате центральный банк, меняя процентную ставку, может в краткосрочном периоде влиять на деловую активность в экономике. Поскольку данная модель является моделью реального делового цикла, можно вычислить *«естественный»* выпуск и реальную ставку процента, которые будут равновесными величинами при совершенно гибких ценах. *«Естественный»* выпуск и процентная ставка задают точку отсчета для монетарной политики: центральный банк не может непрерывно «подстегивать» уровень выпуска и процентную ставку в

¹ Этот термин впервые ввели М. Гудфренд и Р. Кинг в 1997г.

отрыве от их «естественных» значений, не вызывая инфляцию или дефляцию. Необходимо помнить, что предпосылка о несовершенной конкуренции (и других реальных жесткостях) означает, что «естественный» уровень выпуска общественно неэффективен.

Данные свойства позволяют обеспечить хорошую согласованность моделей с эмпирическими данными и способность довольно эффективно прогнозировать временные ряды.

В настоящее время динамические стохастические модели общего равновесия (DSGE) занимают важное место в макроэкономическом анализе. По сути, произошел качественный сдвиг от массового использования векторных авторегрессионных моделей (VAR) к более широкому использованию DSGE моделей. Это было предопределено также прорывом последнего десятилетия, основным на развитии численных методов решения динамических систем, которые позволили решать сложные теоретические модели численными методами и тем самым сократили разрыв между теоретическими моделями, которые можно решить, и моделями, которые можно использовать при оценивании.

Модели DSGE являются современной попыткой использовать разумные структурные ограничения, накладываемые экономической теорией, при оценивании взаимоотношений между различными ведущими макроиндикаторами. Модели данного класса предлагают формальный экономико-математический аппарат как для анализа источников флуктуации экономики, так и для исследования макроэкономической политики. Теоретической основой анализа на базе DSGE моделей являются *микроэкономические обоснования*, в рамках которых динамика экономической (макро и -микро) системы представляет собой результат некоторой оптимизационной деятельности экономических агентов.

Данная теоретическая концепция обеспечивает «структурность» параметров модели, которые определяются предпочтениями экономических агентов и технологиями, что наряду с рациональными ожиданиями достаточно хорошо выдерживает критику Лукаса.

Критика Лукаса (*Lucas critique*) основывается на утверждении о наивности попыток предсказания последствий изменения экономической политики только на основе взаимоотношений показателей особенно в сильно агрегированных исторических данных.

В статье 1976г. Лукас сумел доказать несостоятельность рекомендаций в отношении экономической политики, основанные на заключениях, следующих из крупномасштабных макроэкономических моделей. Из-за того, что параметры таких моделей не были *структурными*, то есть не безразличными к экономической политике, они должны были бы обязательно меняться при изменении политики. Поэтому выводы об экономической политике, основанные на таких моделях, могли бы быть обманчивыми. Это заключение поставило под вопрос господствующие крупномасштабные эконометрические модели, которые были недостаточно основаны на динамической экономической теории.

Критика Лукаса предполагает то, что если мы хотим предсказать последствия опробования экономической политики, нам следует заложить в модель «глубокие параметры» (*связанные к предпочтениями, технологией и ограничениями ресурсов*), которые определяют индивидуальное поведение. Это позволяет впоследствии предсказывать то, как будут вести себя отдельные люди, *принимая во внимание* изменения политики, а затем обобщать решения отдельных людей для вычисления макроэкономических последствий изменения политики.

Можно утверждать, что успехи в спецификации, оценке этих моделей и в исследовании экономической политики на фоне усиленной поддержки исследований правительствами и центральными банками сильно возросло качество прогнозов макроэкономических показателей на основе DSGE моделей. Это привело к широкому спросу на рассматриваемый вид анализа со стороны центральных банков и других институтов как ведущих, так и развивающихся экономик. Крупнейшие центральные банки для анализа различных аспектов денежной политики создали свои модели, такие, как: SIGMA (*ФРС США*), NAWM (*ЕЦБ*), BEQM (*Банк Англии*), ToTEM (*Банк Канады*), GEM (*МВФ*), NEMO (*Норвегия*), RAMSES (*Швеция*), MAS (*Чили*), MEGA – D (*Перу*). В настоящее время на их базе и с учетом длительной их эксплуатации создаются *вторые поколения* этих моделей. Следует также отметить опыт российских ученых в области построения DSGE моделей. Проводятся исследования в этой области и в Армении. Определенный опыт работы с этими моделями имеется в Центральном банке РА, на экономическом факультете государственного университета. Аналитические разработки модели и ее оценка проводятся также в Армянском государственном экономическом университете на кафедре методов математического моделирования.

Наиболее распространенный способ применения DSGE моделей связан с анализом политики государства и, в частности, выбором оптимальной денежной или фискальной политики.

Стандартная DSGE модель, или ее простая форма описывает поведение, по крайней мере, домохозяйств и фирм. В более сложных моделях моделируется поведение экономических властей, реализующих бюджетно-налоговую и монетарную политику. В моделях открытой экономики дополнительно моделируется внешний спрос. В DSGE моделях принимается предположение о *репрезентативности* экономических агентов. Наиболее продвинутые модели общего равновесия предполагают что, модель экономики состоит из четырех групп агентов: домохозяйства, фирмы, внешний рынок и государство.

Аналитически модель нового неоклассического синтеза

Аналитически модель нового неоклассического синтеза можно представить **тремя уравнениями:**

- уравнение IS (*инвестиции – сбережения*) с учетом ожиданий;
- новая кейнсианская кривая Филлипса;
- правило монетарной политики.

Уравнение IS с учетом ожиданий описывает *совокупный спрос*. Предполагая

совершенные рынки капитала и используя лог-линейную аппроксимацию значения в стационарной точке, можно вывести уравнение IS из условия расчищения товарного рынка и уравнения Эйлера для репрезентативного домохозяйства:

$$\bar{y}_t = E_t \bar{y}_{t+1} - \sigma (i_t - E_t \pi_{t+1} - r_t) \quad (1),$$

где: $\bar{y}$ – разрыв выпуска (*процентный разрыв между реальным выпуском и его «естественным» уровнем*), σ – межвременная эластичность замещения потребления, i – номинальная ставка процента, π – инфляция, r – «естественная» ставка процента и E_t – оператор ожиданий в момент времени t . Заметим, что в соответствии с традиционной моделью IS-LM уравнение IS постулирует отрицательную связь между разрывом выпуска и разрывом уровня процентной ставки.

Совокупное предложение в моделях нового неоклассического синтеза описывается преимущественно *новой кейнсианской кривой Филлипса*. Начиная с модели монополистической конкуренции Диксита-Стиглица и модели ступенчатых цен Кальво, фирмы, которым в теории позволено корректировать цены, фиксируют их как взвешенное среднее текущих и ожидаемых номинальных предельных издержек. Новая кейнсианская кривая предложения получается путем совмещения лог-линейной аппроксимации оптимального выбора цен, индекса цен и равновесия на рынке труда:

$$\pi_t = k \bar{y}_t + \beta E_t \pi_{t+1} + u_t \quad (2),$$

где: β – субъективный дисконт-фактор репрезентативного домохозяйства, а k зависит как от эластичности предельных издержек по выпуску, так и от чувствительности корректировки цен к колебаниям предельных издержек. Переменная u рассматривается как «шок издержек» и отражает тот факт, что естественный уровень выпуска может не совпадать с общественно оптимальным из-за наличия реальных несовершенств. Присутствие переменной u означает, что инфляция зависит не только от наличия положительного разрыва выпуска, но и от других факторов, влияющих на реальные предельные издержки фирмы.

Описанная выше модель дает нам два разностных уравнения с тремя неизвестными: разрыв выпуска, инфляция и номинальная ставка процента. Чтобы решить эту систему, необходимо добавить правило, по которому определяется номинальная ставка процента². Даже если оптимальное монетарное правило в принципе может быть выведено, модели нового неоклассического синтеза часто ограничиваются «простыми» правилами, такими, как *правило Тейлора*:

$$i_t^\tau = r_t^n + \varphi_\pi \pi_t + \varphi_y \bar{y}_t \quad (3),$$

² При выборе монетарных правил обычно используется критерий благосостояния: после разложения функции полезности репрезентативного домохозяйства в ряд Тейлора до второго порядка можно получить функцию потерь общественного благосостояния для центрального банка, которая будет квадратичной относительно инфляции и отклонения выпуска от его общественно оптимального значения.

где i^r – таргетируемая центральным банком ставка процента, $\varphi_y, \varphi_\pi > 0$. Прежде чем тестировать различные варианты экономической политики, необходимо оценить степень соответствия модели реальным данным и откалибровать ее параметры.

При работе с данными канонические модели DSGE обычно расширяют для расчета *динамики инвестиций*. Кроме того, различного рода шоки (*например, шоки государственных расходов и частного потребления*) добавляются как в уравнение IS, так и в монетарное правило. Наконец, стандартные DSGE модели приходится модифицировать (*поскольку они слишком ориентированы на будущее*), чтобы они соответствовали эконометрическим данным о совместном изменении номинальных и реальных переменных (*например, функции «импульс-реакция» выпуска и инфляции на шоки монетарной политики*). Чтобы отразить инертность реальных данных, DSGE модели расширяют, вводя в них большое количество жесткостей – часто не имеющих теоретического обоснования, – например, заранее определенные решения о ценах и расходах, индексация цен и зарплат в соответствии с инфляцией в предыдущие периоды, жесткая заработная плата, формирование привычек потребления, издержки «подстройки» инвестиций, меняющийся коэффициент использования основного капитала и т.д.

Теоретическая схема построения

Общая схема взаимодействия репрезентативных экономических агентов иллюстрирует, например, что домохозяйства взаимодействуют с остальными агентами на рынках акций и облигаций, предъявляют спрос на товары и услуги, а также предоставляют свой труд фирмам.

Домохозяйства в DSGE моделях максимизируют ожидаемый дисконтированный поток полезностей в условиях бюджетного ограничения. Фирмы максимизируют прибыль либо ожидаемый дисконтированный поток прибылей с учетом технологических ограничений – производственной функции. Важной особенностью DSGE моделей является то, что *общефакторная производительность предполагается подверженной стохастическим технологическим шокам*. Таким образом, модель является *динамической и стохастической*.

В изучаемую модель³ включены зарубежные денежные переводы, трансферты. Это было сделано на основе предположения, что Диаспора рассматривается как часть зарубежья, и когда происходит изменение в отношении полезности потребления, то это влияет на нашу экономику, но не влияет на показатели зарубежного потребления. Изменения потребления Диаспоры, вместе с принципом общего равновесия зарубежных и отечественной экономик, отражается в чистом притоке трансфертов как чистый доход для своих семей и в чистых финансовых притоках с целью стимулирования инвестирования. Как следствие, денежные

³ Представленная схема основана на аналитических работах автора.

трансферты и чистый финансовый приток, представленные в модели, дают возможность объяснить поведение обменного курса, поскольку именно эти факторы в последние годы главным образом влияли на нее [9].

Особенностью модели является *многотоварная* структура. В модели различаются четыре типа товаров: отечественные торгуемые и неторгуемые товары, импортные товары и ресурсы. Первые три товара используются для конечного потребления домашними хозяйствами, государством и идут на формирование инвестиций. При этом, *неторгуемые* товары могут потребляться только внутри страны, *торгуемые* отечественные товары могут также экспортироваться. Ресурс используется как фактор производства отечественных благ и экспортируется.

Включение в модель ресурса (*или ресурсов*) как отдельного товара обусловлено ее высокой долей в экспорте нашей страны и, соответственно, высокой зависимостью отечественной экономики от мировых цен на ресурс, что говорит о достаточно высокой зависимости отечественной экономики от внешнеэкономических условий. В качестве импортируемого ресурса рассматривается собственно нефть, а точнее, нефтепродукты, газ, и данный товар трактуем как *энергия*. В рамках DSGE моделирования в большей части работ анализ посвящен странам, импортирующим нефть и газ. Рассмотрение нефти и газа в качестве отдельного фактора производства позволяет моделировать спрос на данный ресурс внутри страны и анализировать влияние изменения цен на нефть и газ на международном рынке со стороны как изменения агрегированного спроса, так и изменения издержек производства. Данная спецификация модели также позволяет анализировать экономическую политику в области энергетики.

При моделировании деятельности фирм в торгуемом и неторгуемом секторах экономики предполагается, что в каждом секторе действует континуум фирм на рынке монополистической конкуренции. В предлагаемой модели мы отойдем от наиболее часто используемой предпосылки о том, что решение о накоплении капитала принимают домохозяйства, а фирмы арендуют капитал на конкурентном рынке. Предположим, что капиталом владеют фирмы и инвестиционные решения осуществляются на уровне отдельных фирм. Фирмы, в свою очередь, для финансирования инвестиционных проектов выпускают акции, которыми владеют домохозяйства.

Долговое финансирование капитала в данной работе рассматриваться не будет, так как, согласно *теореме Модильяни–Миллера* [4], когда финансовые рынки совершенны и при отсутствии налогов рыночная оценка капитала не зависит от способа финансирования инвестиций. В настоящей работе мы рассматриваем только два типа налогов: чистый налог на домохозяйства и таможенную пошлину на экспорт ресурса, которые не меняют выводы данной теоремы. Несомненно, рассматриваемая предпосылка является *сильным упрощением реальности*.

В модели предполагается, что фирмы действуют в интересах собственников и максимизируют свою стоимость, которая определяется как дисконтированная сумма денежных потоков. Модильяни и Миллер в своей работе [5] показывают

эквивалентность альтернативных подходов к оцениванию стоимости фирмы. Так, например, максимизация дисконтированной суммы денежных потоков и потока дивидендов будет приводить к эквивалентным результатам.

Концепция максимизации стоимости фирмы лежит в основе неоклассической теории инвестиций. Основное отличие задачи фирмы, которое рассматривается в настоящей работе от той, которая принята в неоклассической теории, состоит в том, что фирмы действуют на рынке монополистической конкуренции и принимают решения о ценах на свою продукцию, что согласуется с работой [6].

Нам надо внести свойства, которые бы естественным образом ограничивали мобильность капитала между секторами. При такой постановке фирмы владеют капиталом, уровень капитала оказывается детерминированным в текущем периоде на уровне фирм. В модель также вводятся издержки на установку нового капитала, что обеспечивает постепенное изменение капитала и инвестиций в ответ на фундаментальные шоки экономики.

С точки зрения моделирования *жесткости ценовых показателей* в научной литературе по тематике DSGE наиболее популярными являются два механизма ценообразования: Кальво [7] и Ротемберга [8]. Кальво предполагает, что отдельная фирма в каждый период времени может изменить цену с некоторой экзогенной вероятностью. При этом, фирмы устанавливают цены, исходя из максимизации прибыли. В данной концепции в каждый период времени цены меняет только определенная доля фирм, и естественным образом возникает понятие средней продолжительности ценового контракта. В настоящее время существует множество модификаций базового механизма ценообразования Кальво.

В механизме ценообразования по Ротембергу все фирмы оптимизируют и изменяют цену на свой товар в каждый период времени, но, при этом, изменение цены связано с некоторыми реальными издержками, которые, как обычно предполагается, являются квадратичной функцией от изменения цены. Чем больше фирма изменяет свою цену относительно цены предыдущего периода, тем большие издержки связаны с данным изменением. В рассматриваемом подходе оптимальным для фирм является постепенное изменение своей цены в ответ на какой-либо шок, а не одномоментное изменение ее до «*эфективного*» уровня. Таким образом, из-за присутствия реальных издержек изменения цен инфляция будет приводить к дополнительному потреблению ресурсов, что, в свою очередь, приведет к потерям в общественном благосостоянии.

Несмотря на концептуальное различие в подходах моделирования жесткости цен по Кальво и Ротембергу, оба подхода приводят к достаточно схожим результатам на агрегированном уровне. Большинство DSGE моделей линеаризуются до первого порядка, после чего производится их оценивание. В рамках линеаризованной системы оба механизма ценообразования приводят к одинаковым линейным уравнениям, описывающим динамику экономической системы.

Сложность получения решения с ценообразованием по Кальво в модели обусловлена с тем, что фирмы владеют капиталом. Данная особенность сильно

усложняет анализ, и к настоящему времени решение модели с ценообразованием по Кальво, в которой фирмы владеют капиталом, было получено только в рамках линеаризованной системы уравнений.

Рассматриваемую модель можно использовать для анализа как *краткосрочных*, так и *перманентных шоков* в экономике. Для анализа второго типа шоков необходимо иметь исходную нелинейную систему уравнений, описывающих динамику экономических переменных, что и обуславливает выбор в пользу **ценообразования по Ротембергу**. Альтернативой мог бы служить, к примеру, подход к ценообразованию Тейлора с ограниченной мобильностью факторов производства между отдельными фирмами.

Оценка

Статистическое оценивание DSGE модели является многоступенчатым процессом. Стандартными этапами построения DSGE модели являются: 1) спецификация модели; 2) процесс моделирования (*написание динамической макромоделли общего равновесия*); 3) нахождение условий оптимальности; 4) лог-линеаризация соотношений модели около устойчивого состояния; 5) решение лог-линеаризованной системы; 6) нахождение значений параметров модели, т.е. эконометрическое оценивание.

DSGE модели являются полностью параметризованными моделями с микроэкономическим фундаментом, то есть основанными на полной спецификации действий и поступков всех агентов в экономике (*с описанием их функций полезности*), а также условий равновесия на всех рынках. *Условия максимизации полезности всеми агентами и условия равновесия всех рынков накладывают очень сильные ограничения* на возможные взаимодействия между макропеременными и устанавливают функциональные зависимости между коэффициентами приведенной формы.

В чем же заключаются преимущества более жесткой параметризации DSGE моделей? *Во-первых*, дополнительные ограничения позволяют надеяться на более эффективные оценки всех структурных взаимоотношений. *Во-вторых*, спецификация функций полезности агентов позволяет изучать эффекты различных типов макроэкономических вмешательств и макроэкономической политики на благосостояние агентов. И, *в-третьих*, дополнительные ограничения на взаимодействия переменных дают надежду на более качественные прогнозы.

Основными недостатками DSGE моделей являются повышенная вероятность неверной спецификации и сложности с нелинейным оцениванием. DSGE модели легче фальсифицируемы, так как накладывают больше ограничений на данные.

Имеются два способа определения параметров DSGE моделей. *Во-первых*, они могут определяться с помощью калибровки, то есть экспертных оценок на основе характеристик статистических данных и результатов других исследований. *Во-вторых*, для их оценки могут использоваться эконометрические методы. На данный момент существуют три основных подхода к оцениванию DSGE моделей, два из них классические (*обобщенный метод моментов и метод*

наименьшего расстояния) и один байесовский. В последние годы наибольшее распространение получило использование байесовского оценивания параметров, учитывающее как априорную экспертную информацию о значениях параметров, так и результаты эконометрической оценки с помощью метода максимального правдоподобия. Несмотря на то, что эконометрическое оценивание (для определения параметров) максимально полно учитывает характеристики реальных статистических данных, для его использования необходимо решение проблемы стохастической сингулярности⁴ DSGE моделей, что связано с дополнением модели сомнительными предположениями.

Для разрешения DSGE моделей условия оптимальности и другие уравнения модели лог-линеаризуются около устойчивого состояния, после чего решается система линейных уравнений, некоторые из которых могут быть разностными, а также содержать ожидаемые значения переменных. Решение осуществляется с помощью различных методов, например, метода Бланшара-Кана.

Для практического использования DSGE моделей можно рекомендовать бесплатную софтверную программу *Dynare*, которая является надстройкой в пакете MatLab. Программа Dynare позволяет автоматически линейаризовать и решать стандартные DSGE модели, а также стандартно реализовать оценивание методом максимального правдоподобия и Байесовским методом. Dynare поддерживается большим числом академических ученых, а также исследователями, работающими в центральных банках и резервных системах различных стран. Сообщество Dynare поддерживает активный форум, где можно получить ответы на практические вопросы, связанные с оцениванием DSGE моделей.

Большие структурные модели становятся все более и более привлекательными для макроэкономистов. Однако, макроэкономические данные не очень информативны и фактически не позволяют сколь либо хорошо оценивать сколько-нибудь сложные модели. Это порождает очень сложные и интересные эконометрические проблемы, которые на данный момент не решены и открывают большую область для деятельности эконометристов.

Критика DSGE моделей. Заслуживает ли доверия анализ политики в DSGE моделях?

Как пишут **Ф. Фаджиоло** и **А.Ровентини** [10] у DSGE моделей есть как минимум *три серьезных недостатка*, ставящие под сомнение целесообразность анализа политики в рамках данного подхода. С теоретической точки зрения, эти модели общего равновесия основываются на традиции, заложенной К. Эрроу и Ж. Дебре, с незначительными невальрасианскими элементами (*например, жесткими ценами*), поэтому им свойственны многие недостатки традиционных моделей общего равновесия.

---

⁴ Если представить себе DSGE модель, в которой число случайных ненаблюдаемых шоков меньше числа наблюдаемых переменных, то часто одним выводом модели может быть наличие некой детерминистической (*то есть выполняемой во всех реализациях данных*) связи между наблюдаемыми переменными.

Первая группа проблем определяется тем, что, прежде всего, достаточные условия существования общего равновесия не обеспечивают ни единственности его, ни устойчивости. Для получения единственного и устойчивого равновесия неоклассики вводят в модель репрезентативного агента (далее – РА). Тем не менее, предпосылка о РА далеко не безобидна.

Вторая группа проблем связана с эмпирической оценкой DSGE моделей. Проблемы возникли потому, что при создании DSGE моделей никто не задумывался об упрощении оценки их параметров. Вследствие этого DSGE модели слишком требовательны к данным, в них, например, используются больше ненаблюдаемых переменных, чем наблюдаемых.

Третье противоречие связано с деловыми циклами. DSGE модели можно использовать для оценки влияния различных вариантов монетарной политики, так как это настоящие модели делового цикла. Тем не менее, в основу этих моделей положена теория цикла, в которой он объясняется экзогенно.

Резко критически настроен к методам математического моделирования экономической политике современный британский экономист, приглашенный профессор Лондонской школы экономик **Дж. Кэй** [11]. Он утверждает, что экономисты пошли неверным путем, чрезмерно надеясь на формальные модели, полученные при предпосылках, слишком приблизительно отражающих мир, в котором мы живем. Безусловно верно, что – по крайней мере иногда – на основании неадекватных моделей принимались совершенно катастрофические решения. Примером могут служить некоторые статистические модели, использованные финансовыми институтами для оценки активов, выпускавшихся под залог недвижимости, накануне недавнего финансового кризиса.

Конечно, Дж. Кэй не отрицает пользы моделей как таковых. Он признает, что имеются и вполне подходящие случаи использования моделей и математических рассуждений, однако утверждает, что экономисты слишком часто прибегают к некачественным моделям, компьютерным симуляциям «искусственных миров», которые по ошибке принимаются за буквальное описание реальности.

Обратимся теперь к **Д. Коландеру** [15], считающему, что модели DSGE непригодны для прогнозирования и потерпели «*практический провал*»: «*Даже при соответствующей обработке модель, базирующаяся на DSGE, может быть приведена в соответствие с прошлыми данными, но не способна предсказать будущее экономики или лучше соответствовать типичным данным, чем описательная экстраполяция тренда (back-of-the-envelope trend), или чем ее высокотехнический двойник – структурные или коинтегрированные векторные авторегрессионные (VAR) модели. Оправданием модели DSGE, несмотря на ее практический провал, может служить то, что она помогает понять те ограничения, которые налагают предусмотрительные агенты на экономические переменные. Правда, это помогает лишь частично. Проблема в том, что современные модели, базирующиеся на DSGE, исключают сложную динамику, стратегическое взаимодействие агентов и проблемы структурной институциональной стабиль-*

ности, состоящие в том, что стабильность системы зависит от институтов, которые создают агенты, чтобы ограничивать активность».

И далее Д. Коландер приводит самый веский аргумент против этих моделей: *«Вопрос, который не был поставлен: является ли «хорошей» такая модель, которая агрегирует предусмотрительных агентов, предполагая, что репрезентативные агенты взаимодействуют несложным образом, что макроэкономика является стохастической и подчиняется определенным вероятностным законам, а не такой макроэкономикой, которая содержит радикальную неопределенность, с которой, как считал Кейнс, имеют дело экономические агенты»*.

Фундаментальные проблемы в связи с наблюдаемым процессом математизации экономики были затронуты в известном *«споре о методе»* между **Дж. М. Кейнсом** и **Я. Тинбергеном** [13].

Хозяйственная среда, то есть экономический мир в целом, неоднородна и изменчива. Обобщая свою теорию, Кейнс, в частности, отметил: *«...среди указанных факторов нет ни одного, который не мог бы иногда меняться существенно и внезапно. Отсюда крайняя сложность действительного хода вещей»*. Экономическая динамика, происходящая в такой среде, не может быть описана точными, количественными методами, – вот в чем состоит основной тезис критики Кейнсом метода, предлагаемого Тинбергеном.

Сегодня *«теоретизировать»* означает дедуктивно выводить свойства модели из заранее заданного набора примитивных постулатов о вкусах и технологии. По Кейнсу, экономическая наука не должна претендовать на точность. У нее другие задачи. *«Цель нашего анализа отнюдь не в том, чтобы создать такую механику или такую шаблонную схему операций, которая автоматически выдавала бы безошибочный ответ, а в том, чтобы обеспечить себя методом для систематического и планомерного изучения ряда проблем»*. В *«математической элегантности»* построений своих оппонентов Кейнс видел претензии на конструирование упомянутых *«шаблонных схем операций»*. Он считал, что такие схемы не учитывают не только изменяемость факторов, но и их глубокую взаимозависимость, и это может быть чревато негативными последствиями с точки зрения реалистичности.

Подход Тинбергена вполне согласуется с современным мейнстримом: экономический анализ должен быть как можно более формализованным и нацеленным на решение конкретных количественных задач. Экономическая наука в идеале должна быть точной, а объект ее изучения в своих основных характеристиках аналогичен объектам технических и естественнонаучных дисциплин.

Дискуссия между Кейнсом и Тинбергеном о границах применения метода множественной корреляции представляет ценность не только с точки зрения истории экономических учений. Эта дискуссия не потеряла своей актуальности и сегодня: она отражает противоречия между двумя взглядами на природу современной экономики и задачи экономической науки.

Приводимая критика не направлена на отрицание значимости экономе-

трического анализа. Мы лишь призываем вслед за Кейнсом «*проявлять осторожность*». Мир хозяйствующих субъектов не функционирует по тем же законам, что и мир неживой природы.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Goodfriend Af., King R.* The New Neoclassical Synthesis and the Role of Monetary Policy // NBER Macroeconomics Annual. 1997. PP. 231–282).
2. *Kydland F., Prescott E.C.* Time to build and aggregate fluctuations // *Econometrica*. 1982. Vol. 50 (6). PP. 1345–70.
3. *Lucas R.E.* Econometric policy evaluation: a critique // *Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy*. 1976. Vol. 1. PP. 19–46.
4. *Modigliani F., Miller M.H.* The cost of capital, corporate finance and the theory of investment // *American Economic Review*. 1958. Vol. 48 (3). PP. 261–297.
5. *Modigliani F., Miller M.H.* Dividend policy, growth, and the valuation of shares // *Journal of Business*. 1961. Vol. 34 (4). PP. 411–433.
6. *Woodford M.* Firm-specific capital and the new-Keynesian Phillips curve // *International Journal of Central Banking*. 2005. Vol. 1 (2). PP. 1–46.
7. *Rotemberg J., Woodford M.* An optimization based econometric frame-work for the evaluation of monetary policy // *NBER Chapters*, in: *NBER Macroeconomic Annual*. 1997. Vol. 12. PP. 297–361.
8. *Calvo G.A.* Staggered prices in a utility-maximizing framework // *Journal of Monetary Economics*. 1983. Vol. 12. PP. 383–398.
9. Փորր բարդ տնտեսությունի մալրոնոնդել շշ հասմար. շշ ՇԲ «ԲԱՆԲԵԴ», 21.04.2009:
10. *Фаджиоло Ф., Ровентини А.* О научном статусе экономической политики: повесть об альтернативных парадигмах, *Вопросы экономики*, 2009, N 6.
11. *Кэй Дж.* Карта – не территория: о состоянии экономической науки, М. Вудфорд, Что не так с экономическими моделями? (Ответ Джону Кэю), *Вопросы экономики*, 2012, N 5.
12. *Кирман А., Коландер Д., Фельмер Г.* и др. Финансовый кризис и провалы современной экономической науки // *Вопросы экономики*. 2010. № 6.
13. *Tinbergen J.* On a Method of Statistical Business-Cycle Research: A Reply // *Economic Journal*. 1940. March. Vol. 50, No 197. P. 147.
14. *Keynes J.M.* On a Method of Statistical Business-Cycle Research: A Comment // *Economic Journal*. 1940. March. Vol. 50, No 197. P. 155.
15. *Keynes J. M.* Professor Tinbergen's Method // *Economic Journal*. 1939. September. Vol. 49, No 195. PP. 566–568.
16. *Розмаинский И.* Методологические основы теории Кейнса и его «спор о методе» с Тинбергеном, *Вопросы экономики*, 2007, № 4.
17. *Lucas R.* Monetary Neutrality. Lecture to the Memory of Alfred Nobel. www.nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates/1995/lucas-lecture.h
18. *Кирман А., Коландер Д., Фельмер Г.* и др. Финансовый кризис и провалы современной экономической науки // *Вопросы экономики*. 2010. № 6.

**DSGE ՄՈՂԵԼԱՎՈՐՄԱՆ ՄԵԹՈՂՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ**

Ա.Ռ. Թևիկյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Ընդհանուր հավասարակշռության դինամիկ ստոխաստիկ մոդելները (DSGE) – մակրոտնտեսական վերլուծության արդի կիրառական գործիք է: Ներկայումս, այդ մոդելները լայն կիրառվում են կենտրոնական բանկերի և այլ տնտեսական ինստիտուտների կողմից: Սույն աշխատանքում դիտարկվում են DSGE մոդելների կառուցման մեթոդաբանությունը և կիրառական օգտագործումը, ինչպես նաև դրանց քննադատությունը:

METHODS DSGE MODELING FOR ARMENIAN ECONOMY

A. Tevikyan

SUMMARY

Dynamic stochastic general equilibrium models (DSGE) – a modern application tool of macroeconomic analysis. These models are now widely used by central banks and other economic institutions. This paper discusses the methodology of construction and its critics.

ВОПРОСЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ И РОСТА ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РА

М.Х. Чобанян

martun.chobanyan@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Становление и развитие публичного управления предполагают существенное изменение сложившейся схемы функционирования системы регионального управления и местного самоуправления. В данной статье рассматриваются вопросы необходимости реформирования муниципального управления, реализации его потенциала и возможностей в целях дальнейшего роста эффективности. На основе анализа конкретных параметров действующей схемы и предложенной концепции реформирования Конституции в этой области обсуждаются пути решения возникших проблем через коренной пересмотр административно-территориального устройства для повышения уровня социально-экономического развития регионов и общин.

Ключевые слова: реформирование, местное самоуправление, конституция, концепция, региональное управление, гавар, община.

Современный мир характеризуется глобализацией, углублением и расширением интеграционных процессов и экономического сотрудничества, интенсивным развитием и использованием новейших информационных и нанотехнологий, взаимообменом политических и экономических санкций группы стран, поиском эффективных решений в государственном, региональном и муниципальном управлении.

В современных условиях реформирование местного самоуправления предполагает постановку ряда серьезных проблем, решение которых позволит местным органам власти расширить экономические и социальные основы, создать необходимые условия для существенного улучшения условий работы и жизни местного населения. Децентрализация управления, перераспределение управленческих и организационных полномочий, координация действий центральных и местных органов власти в значительной мере будут способствовать развитию демократических основ общества, государственного и публичного управления и помогут сформулировать современную эффективную систему муниципального управления. В числе серьезных проблем управления можно отметить сомнительную трактовку, восприятие и понимание роли и значения местного самоуправления в развитии публичного управления, в частности, в действующих законодательных актах. Такое представление, конечно, не способствует социально-экономическому развитию страны, углубляет проблемы в регионах, на местах. Актуальность проблемы состоит в выработке более и менее единой и согласованной позиции в совершенствовании законодательной базы и практики.

Модели муниципальных систем, в основном, различаются друг от друга по принципу формирования их органов, характеру взаимоотношений органов местного самоуправления с органами государственной власти, формами взаимодействия представительных и исполнительно-распорядительных органов в системе местного самоуправления [7, с. 34]. При этом, Европейская Хартия «О местном самоуправлении» определяет, что оно имеет широкую автономию, его органы не входят в систему органов государственной власти и иерархически не подчинены друг другу. При этом, нельзя забывать, что регулирование местного самоуправления осуществляется правовыми методами, наделением его полномочиями и компетенцией, обеспечением гарантий самостоятельности и государственной поддержки [8, с. 392]. В РФ и РА модели местного самоуправления имеют свои особенности. Так, в Конституции РФ (ст. 12) зафиксировано, что в стране признается и гарантируется местное самоуправление, оно в пределах своих полномочий самостоятельно, а органы местного управления не входят в систему органов государственной власти. Тем временем, в Конституции РА закреплена только норма (ст. 11.2) о том, что РА гарантирует местное самоуправление, в то же время в Законе РА «О местном самоуправлении» (ст. 4) провозглашается, что община является демократической основой государственной системы. Представляется, что указанные основополагающие нормы нормативных актов РА никак не соответствуют современным представлениям о месте и роли местного самоуправления в системе публичного управления.

Между тем, согласно Конституции РА (ст. 105, 106), полномочия по управлению и распоряжению муниципальной собственностью, решению вопросов местного значения и иные полномочия по удовлетворению потребностей муниципалитета осуществляются местными органами в качестве собственных полномочий, а их часть могут устанавливаться законом в виде обязательных. В то же время в целях эффективного осуществления полномочий органов государственной власти законодательно их часть может быть делегирована органам местного самоуправления. Деятельность местных органов власти основывается на собственной экономической базе, собственных финансах и свой бюджет муниципалитеты формируют самостоятельно. Для этого общины должны иметь достаточно собственных материальных, финансовых и других ресурсов местного самоуправления при осуществлении своих функций, и часть финансовых средств его органам должна поступать за счет местных сборов и налогов, ставки которых органы местного самоуправления вправе устанавливать в границах, определенных законом [5, с. 9].

Выборность органов местной власти, местные бюджеты, налоги и сборы, муниципальная собственность являются главными атрибутами муниципального управления. Конституционно-правовые нормы предусматривают самостоятельность управления органами муниципального управления местной собственностью, формирования, утверждения и исполнения местного бюджета, а также установления местных налогов и сборов. При этом, передача муниципалитетам

отдельных государственных полномочий подлежит обязательному финансированию из государственного бюджета.

В Законе РА «О местном самоуправлении» при определении полномочий органов местного самоуправления особое внимание уделяется их экономическим, финансовым основам и гарантиям. В РА бюджеты общин формируются на основе указанного, а также Законами РА «О бюджетной системе РА», «О бюджетном выравнивании», другими нормативными актами. Муниципальный бюджет в виде доходов (поступлений) и расходов годового финансового плана направляется для осуществления программы социально-экономического развития общины и реализации полномочий местных органов власти. В числе фиксированных доходов выделяются налоговые доходы: земельный налог, налог на имущество, а также штрафы и взыскания по нарушениям законодательства о земельном налоге и налоге на имущество. На практике имеет место несколько другая схема образования местных источников доходов, она происходит не произвольно, а на основаниях и с помощью нормативных актов по части законодательства, например, принятием годовых государственных бюджетов, игнорируя, при этом, нормы закона о местном самоуправлении, в частности, по формированию доходных источников. Все это не означает, что государственная власть уделяет мало внимания местному самоуправлению и не заботится о нем. Правительство во многом оберегает его до такой степени, что многие финансовые вопросы, в частности, формирования местных бюджетов решаются с ведома и позволения правительства и региональной власти. Для местных органов власти пока еще не созданы законодательно-исполнительные основы формирования и использования достаточных собственных финансовых средств.

Европейская хартия «О местном самоуправлении» и Закон РА «О местном самоуправлении» содержат положения о том, что органы местного самоуправления для исполнения своих полномочий и функций должны быть обеспечены соответствующими финансовыми средствами. Тем временем, совокупный бюджет всех муниципалитетов РА составляет всего 1.5% от ВВП страны и всего 6–7% от консолидированного бюджета страны [6] (один из низких показателей в странах Совета Европы), и становится очевидной невозможность полного исполнения муниципалитетами предписанных соответствующим законом их полномочий.

Представляется, что для решения проблемы развития местного самоуправления в РА должны быть осуществлены комплексные и радикальные законодательно-практические меры, направленные на децентрализацию управления, перераспределение полномочий и финансово-экономических ресурсов между уровнями властей и управления. Необходимо также строгое и четкое определение ответственности между уровнями власти и управления, усиление органов местной власти как существенного элемента обеспечения устойчивого социально-экономического развития страны и региона и стабильности в обществе. Между тем, пока еще в распределении полномочий между правительством, региональными и местными органами власти имеются значительные разночтения и

неувязки, а децентрализация функций в части их реализации на местном уровне не в пользу последнего, представляется не вполне реальным объемом обязательных функций для местных органов власти. Существует значительный разрыв в распределении ресурсов между правительством и органами местного самоуправления, в том числе собственности, финансовых ресурсов, кадрового потенциала, что не способствует раскрытию и использованию местных возможностей в целях увеличения и повышения качества предоставляемых жителям услуг, улучшения их благосостояния. Местные органы власти не имеют достаточного пространства для увеличения доходных источников, возникает дисбаланс в создании и распределении финансовых ресурсов, а инструмент выравнивания не в полной мере решает возникающие диспропорции в использовании и развитии местного потенциала, тем самым, в ряде случаев усиливаются миграционные процессы.

Представляется, что изменения в законодательстве должны быть направлены на четкое и реальное определение полномочий местных органов власти, предоставления им права выполнения собственных специальных проектов. Особое внимание при совершенствовании нормативных материалов необходимо уделить вопросам обеспечения местных органов власти достаточной собственностью для осуществления ими собственных полномочий. В нормативных бюджетных документах надо закрепить в соответствии с законодательством о местном самоуправлении доходные источники, что позволит местным органам власти увеличить бюджетные расходы, привести их в соответствие с объемом их полномочий. С этой точки зрения необходимо будет провести сличение системы местного налогообложения, совершенствование которого может стать основой системы налогообложения, направленной на обеспечение условий эффективного функционирования системы местного самоуправления. К этим мерам важно подкрепить предоставление целевых денежных средств и грантов, увеличение рамок и границы эффективного распределения финансовых ресурсов.

Несекрет, что в некоторых случаях важные нормы базовых законов местного самоуправления и их изменения не выполняются или даже остаются вне поля зрения, поскольку на центральном уровне недостаточно проявляется политическая воля в существенном исправлении положения. Надо признать, что сохраняются значительные проблемы во взаимоотношениях между органами государственной власти и органами местного самоуправления. Во многих отношениях степень децентрализации государственного управления пока еще должным образом не способствует развитию местного самоуправления. В ряде случаев имеет место чрезмерный административный контроль, осуществляемый органами государственной власти, что во многом сдерживает проявления местной народной инициативы, не способствует повышению также ответственности местной власти и их чиновников.

Имеются проблемы в обучении кадров муниципалитетов, так как зачастую обучение оказывается неэффективным для персонала и избранных должностных

лиц, оно проводится на низком уровне, без использования современных интерактивных методик. Средства, направленные на обучение, нередко тратятся впустую вследствие слабого использования существующих технологий, примеров передового опыта, имеется значительная текучесть кадров, серьезные затруднения в этой области в условиях скудного кадрового и финансового потенциала, что препятствует осуществлению реального местного самоуправления [1, 98]. В общинах наблюдается неполное замещение специалистов вакантных должностей, одной из причин которого является отсутствие на местах квалифицированного кадрового состава муниципальных служащих, недостаточность бюджетных средств подготовки кадров, из-за чего сложно протекает заполнение вакантных должностей.

Опыт развитых демократических стран показывает, что они достигли высокого уровня благосостояния путем создания самостоятельных и независимых от центрального управления органов местного самоуправления. Страны переходного периода, исходя из этого опыта, проводят серьезную работу по децентрализации управления и формированию реального местного самоуправления, что является неотъемлемой частью публичного управления. В формировании современного, реального местного самоуправления первостепенное значение имеют положения Конституции страны по вопросам регионального управления и местного самоуправления, в которых проявляется политическая воля властей, позиция политических партий, общественных объединений, их заинтересованность в реализации действенного, самостоятельного развития системы местного самоуправления, стратегии децентрализации, программы действий, социально-экономического прогресса страны. Социально-экономическое развитие на городском и сельском уровне имеет огромное влияние на качество жизни местного населения. Для обеспечения современного развития, к сожалению, в ряде случаев местным властям не хватает полномочий для принятия необходимых решений, возможно, что они даже не в полной мере умеют воспользоваться имеющимися полномочиями, им часто недостает опыта или знаний. Проблемы социально-экономического развития общин требуют совместного подхода центральных, региональных и местных органов власти, их партнерства, осознания необходимости местного развития для экономики и социальной сферы всей страны, сплочения в этих целях политической элиты, населения и общественных организаций.

Представляется, что указанные и другие проблемы имеют конкретные решения. Считается необходимым, например, стимулирование местных органов власти и управления, создавая при них общественные советы для консультации, рассмотрения и разработки планов социально-экономического развития, путей развития и поиска коллективных решений. Важно оказать им методическую и практическую помощь в разработке тактики и стратегии развития, основанную на анализе и оценке местных проблем, использовать усилия всех заинтересованных сторон и бизнес сообщества для участия в программах развития, предусматривая также возможное перераспределение доходных источников. Особый интерес

представляет координация работы региональных властей в партнерстве с местными органами власти, в частности, деле разработки стратегии и программ социально-экономического развития, использования механизмов материально-технического обеспечения и финансирования, которые будут способствовать усилению позиций местных властей. Кроме того, важное значение имеет оказание методической помощи в организации управления на уровне комиссий местных органов власти по социально-экономическим, природоохранным вопросам, развитию, стимулированию и внедрению программ обучения работников аппарата управления, учитывающих, например, опыт разработки и реализации различных проектов и управление ими. Особое значение может иметь оказание помощи местным органам власти в области развития и внедрения на данном уровне новых информационных технологий, поощряя использование местными органами власти средств массовой, в том числе социальной сети, информации и коммуникации для поддержки повышения уровня развития на местах.

Правовая база системы публичного управления РА, в основном, находится в русле стандартов демократического и правового государства, однако требует постоянного внимания и развития ее законодательных основ, в том числе и для местного самоуправления. Важное значение имеет повышение законодательной дисциплины не только со стороны местных органов, но и органов государственной власти. В принципе, в рамках закона общины должны функционировать и действовать самостоятельно и нести ответственность только перед законом и своими избирателями. Известно, что бюджет общины формируется за счет доходов, закрепленных законом, которые включают полностью налог на землю и налог на недвижимость, местные платежи и пошлины, трансферты из государственного бюджета, предусмотренные для финансового выравнивания, некоторые виды госпошлин. На практике положение несколько иначе. Так, общине, согласно Закону РА «О местном самоуправлении», должна быть выделена также часть отчислений из налога на прибыль, подоходного налога, природоохранных мероприятий, экологических пошлин [3]. Это показывает, что полномочий органов местного самоуправления законодательно несколько больше, чем практически и проблемная ситуация объясняется не столько слабостью местных органов власти, сколько излишним опекуном органов государственного управления. В таких условиях необходимо осуществлять реформу бюджетно-финансовой и налоговой системы с целью кардинального изменения практики построения и взаимоотношений центрального и местных бюджетов таким образом, чтобы построение экономической и финансовой базы общин и системы налогообложения обеспечивали бы их социально-экономическое развитие. Необходимо также принципиально пересмотреть законодательные основы бюджетной недостаточности общин для образований необходимых денежных средств и обеспечения им финансовой стабильности [2, с. 233].

Вероятно, имеются опасения, что передача новых полномочий и соответствующих материально-финансовых средств органам местного самоуправления

приведет к его становлению и развитию, что может дойти до повышения их самостоятельности. В настоящее время минимальный уровень государственных гарантий осуществления местного самоуправления привел к тому, что даже незначительный круг полномочий, которые переданы местным властям, не всегда подкреплен необходимыми материально-финансовыми ресурсами и, по сути, в большинстве общин Армении местное самоуправление представляется его «хорошим» орнаментом.

Проект Концепции конституционных реформ РА содержит также определенный концепт преобразований и развития системы местного самоуправления. В нем отмечается, что в действующей конституции фиксируется правовая возможность формирования межобщинных объединений, что якобы созвучно положениям 10 ст. Европейской хартии местного самоуправления. (1-я часть указанной статьи гласит: «Местные органы самоуправления имеют право при осуществлении своих полномочий сотрудничества и, в пределах, установленных законом, объединяться с другими местными органами самоуправления для выполнения задач, представляющих общий интерес»). Далее в концепции отмечается, что по международному опыту очень актуальна идея создания таких межобщинных структур, которые дадут возможность поставить на практическую основу сотрудничество общин, более целенаправленно и эффективно использовать человеческий и финансовый потенциал, а конституционные решения должны стимулировать этот процесс, формировать новое качество межобщинного сотрудничества и интеграции. Отмечается также, что органы местного самоуправления как самостоятельные местные органы публичной власти должны иметь четкий конституционный статус и четкий правовой регламент во взаимоотношениях с органами государственной власти. Концептуальные подходы конституционных реформ института местного самоуправления в основном заключаются в следующем:

– укрепить роль представительного органа – авагани в системе местного самоуправления, в частности, усиливая его контрольные полномочия;

– придать важность роли межобщинных объединений и организаций в деле повышения эффективности местного самоуправления;

– придать целостность конституционному статусу органов местного самоуправления. В частности, необходимо предусмотреть также активизацию роли этих органов в вопросе реализации эффективного средства защиты прав (1-я часть 18-й ст. Конституции) {или (ст. 11 Европейской хартии местного самоуправления «Правовая защита местного самоуправления»)};

– для межобщинных объединений также должны предусмотреть полномочия местного самоуправления, тем самым, сделав реальным и гарантированным право объединения органов местного самоуправления, обеспечивая необходимое соответствие ст. 10-й. Европейской хартии местного самоуправления. (**неверно трактована**).

Представляется, что изложение предусмотренной проектом концепции формирования Конституции РА не содержит новых, существенных предложе-

ний по повышению, усилению роли и значения местного самоуправления в системе публичного управления, статуса, материально-финансовых основ местного самоуправления в деле решения местных социально-экономических проблем, правового регулирования взаимоотношений между органами центральной и местной властей. Развитие местного самоуправления РА путем укрупнений общин, их укрепление находятся не на пути формирования, создания межобщинных объединений, судьба которых практически после изменений – в редакции Конституции 2005г., стала неопределенной, без какого-либо прогресса. Кроме того, предполагается сохранение марзов, где осуществляется государственное управление посредством марзпета и структур марзпетаранов, деятельность которых финансируется из государственного бюджета. Они не имеют собственного бюджета, не избираются, а назначаются, не имеют представительного органа, осуществляют контроль за деятельностью общин. При этом, в марзе ими осуществляется координация политики правительства во многих областях экономики и социальной сферы.

Одним из существенных решений улучшения положения в этом направлении может быть принятие нового закона РА «Об административно-территориальном делении» страны, где необходимы будут четкие определения как административно-территориальной единицы гавар вместо марза, функции органов государственных территориальных подразделений, их взаимоотношения с органами местного самоуправления и структурами подразделений центрального управления. Иными словами, в настоящее время можно пойти на более радикальную реформу местного самоуправления, учитывая современные тенденции децентрализации власти, быстрое развитие основ публичного управления, можно будет ликвидировать органы регионального управления – марзпетараны и сформировать второй уровень местного самоуправления, актуальность которого однозначна для всей системы управления.

Таким образом, эффективное решение проблемы находится в коренном реформировании существующей системы регионального управления республики, создании вместо марза как продолжения регионального института системы государственного управления – гавара как административно-территориальной единицы. Необходимо придать гавару статус местного самоуправления, выборного представительного органа, с собственным бюджетом, с передачей, делегированием новых полномочий, соответствующих финансово-материальных ресурсов органам местного самоуправления, наряду с коренным пересмотром действующей законодательной базы. Децентрализация полномочий, делегирование их части влечет за собой децентрализацию также финансово-кредитных ресурсов, тем самым, Конституцией будет закреплено не только право, но и реальная способность общин на осуществление истинного местного самоуправления. Необходимо внести в проект Конституции страны эти и, возможно, другие предложения с последующим их обсуждением.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Մուվարյան Յու.Մ., Չոբանյան Մ.Խ.* Տնփեսության փարածքային կառավարում. մեթոդաբանությունը – հիմնախնդիրները: Եր.: ԱՌՏ, 2007. Էջ 98.
2. *Суварян Ю.М., Чобанян М.Х.* Муниципальные финансы: проблемы и пути их решения. Сборник научных статей: в 2-х частях. Социально-гуманитарные науки. Часть I. Ер.: Изд-во РАУ, 2011. С. 233.
3. Закон Республики Армения «О местном самоуправлении».
4. Новая редакция Конституции Республики Армения от 27 ноября 200 г.
5. Европейская хартия о местном самоуправлении (1985г., май 1990г.).
6. <http://armstat.am/ru/> Национальная статистическая служба РА.
7. Приводится по Игнатов В.Г., Рудой В.В. Местное самоуправление. Ростов н/Д.: Феникс, 2003. С. 34.
8. *Пиккулькин А.В.* Система государственного управления. М.: ЮНИТА-ДАНА, 2007. С. 392.

ՀՀ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ և ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՃԻ ՀԱՐՅԵՐ

Մ.Խ. Չոբանյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հանրային կառավարման կայացումն ու զարգացումը նախատեսում են տարածքային կառավարման ու տեղական ինքնակառավարման գործող համակարգի էական փոփոխություն: Հողվածում քննարկվում են տեղական ինքնակառավարման բարեփոխման անհրաժեշտության, արդյունավետության հետագա աճի նպատակով դրա ներուժի ու հնարավորությունների իրացման հարցերը: Գործող համակարգի գործընթացի ու ՀՀ սահմանադրության բարեփոխման հայեցակարգում ներառված այդ ոլորտին վերաբերող առաջարկությունների վերլուծության հիման վրա դիտարկվում են երկրի վարչատարածքային կառուցվածքի արմատական վերանայման միջոցով տարածքների ու համայնքների առկա սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների լուծման ուղիները:

Հիմնաբառեր՝ բարեփոխում, տեղական ինքնակառավարում, սահմանադրություն, հայեցակարգ, տարածքային կառավարում, զավառ, համայնք:

THE ISSUES OF REFORMING AND GROWTH EFFICIENCY OF LOCAL GOVERNMENT IN THE ARMENIA

M. Chobanyan

SUMMARY

Formation and development of public administration suggest a significant change in the existing scheme of the system of regional and local

government. The article discusses the need to reform municipal government, realizing its potential and opportunities for further efficiency gains. Based on the analysis of specific parameters and the action scheme offers the concept of reforming the Constitution in this area are discussed ways of solving the problems through a radical revision of the administrative-territorial structure, enhancing socio-economic development of regions and communities.

Key words: reformation, local government, constitution, concept, regional management, gavar, the community.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОЙ АРМЕНИИ ДО XX ВЕКА

М.Х. Чобанян, В.Г. Давтян

АННОТАЦИЯ

Изучение, анализ исторического пути становления системы элементов публичного управления в Армении, в том числе института государственного управления, имеет важное значение для его дальнейшего развития. Анализ особенностей функционирования системы государственного управления в разные исторические периоды позволяет провести исследования общих признаков, характеристик, национальных особенностей в деле организации и деятельности его органов. Изучение, обобщение накопившегося опыта, выявление характерных особенностей функционирования системы государственного управления делает возможным последующее его использование или адаптацию в современных условиях наряду с применением ряда интересных параметров государственного управления зарубежных стран.

Ключевые слова: публичное управление, государственное управление, местное самоуправление, полномочия, административно-территориальное деление.

В Республике Армения всегда уделялось и в настоящее время уделяется значительное внимание глубокому изучению, анализу истории армянского народа. В то же время отдельной и специальной литературы, посвященной исключительно истории формирования, развития, раскрытия особенностей становления и функционирования системы публичного управления все же недостаточно. Только в последнее время усилиями некоторых видных армянских ученых, изучающих проблемы данной сферы, делается попытка систематизации информации и сведений, касающихся процесса становления системы публичного управления, в том числе институтов государственного управления и местного самоуправления. При этом, основными источниками информации остаются разные учебники, учебные пособия, справочники и энциклопедии по истории армянского народа и государственности, работы видных армянских деятелей и историков.

За последние годы в республике сложилась традиция использования и почти механического перенесения в нашу действительность управленческих схем и практики зарубежных стран, в основном, европейских. Такой подход не мог и не может дать нужного эффекта и результата, если в данном процессе не учесть и не использовать исконно национальные, исторические традиции и особенности формирования и становления системы государственного управления.

В данном контексте определенный научный интерес представляет изучение, анализ исторического пути становления системы государственного управления

до XX века с целью выявления механизмов ее функционирования. Выбор данного периода обусловлен тем обстоятельством, что в это время характерной была монархическая форма государственного устройства. В противовес, начиная с периода функционирования Первой Республики Армения – 28 мая 1918 г., имеем дело с республиканской формой правления, началом формирования демократических основ системы публичного управления. Другой аргумент – меньшая степень исследования системы государственного управления именно этого периода. Изучение особенностей функционирования системы государственного управления в последующий период является предметом другого анализа.

В зависимости от конкретного исторического периода публичное управление в Армении имело разные характерные особенности, признаки и черты функционирования, и отношения между элементами системы публичного управления складывались по-разному.

Начиная с IV–III вв. д.н.э., например, во времена Ервандаканов, в Древней Армении государственное управление имело монархический уклад с наследственным характером королевской власти. Власть короля была безграничной, его функции можно разделить на две основные группы – внутренние и внешние. Внешнюю политику король осуществлял, опираясь на международные нормы и правила, в его функциях важное место занимали проблемы войны и мира. Круг его внутренних полномочий был широк: он являлся главой армии, руководил всеми сферами внутренней жизни, единолично учреждал и именовал города. В условиях монархической власти король руководствовался стремлениями и интересами господствующей группы, которая являлась его социальной базой.

При короле своеобразным совещательным органом был аркуник (высшая знать), который состоял из непосредственного окружения короля [1, 675]. В аркунике был сосредоточен весь аппарат государственного управления, в его состав входили так называемые агентства, возглавляемые соответствующими агентами. Каждое агентство представляло собой управленческую структуру, имеющую конкретное направление и сферу деятельности. Ряд агентств функционировали на постоянной основе (азарапетутюн, малхазутюн, аспегутюн, отцовство (мардапетутюн), большое судопроизводство, полководчество), другие – временно. Агентства давались влиятельным представителям высшей знати с выделением определенной территории (гавар) для осуществления деятельности, которая находилась в их ведении в течение периода пребывания на должности.

Наиболее важные вопросы государства обсуждались во время организованного королем ашхаражохова. Ашхаражохов – высший совещательный орган старейшин при короле, который созывался в определенное время года по инициативе короля. Во время сборов этого органа участвовали также предводители и простые представители городских, сельских общин [4, 14]. Данное обстоятельство свидетельствует о том, что уже в те времена центральная власть осознавала необходимость и значимость общины и общинных вопросов, необходимость учета мнения представителей городских и сельских общин в процессе обсужде-

ния вопросов, касающихся их управления и процветания. Общины являлись основным источником пополнения государственной казны и финансов.

При анализе системы государственного устройства Большого Айка можно увидеть зачатки, первые признаки разделения властей. Несмотря на всю свою мощь и большой круг предписанных полномочий, король опирался на две, имеющие разные направления деятельности структуры: аркуник со своими агентствами, который являлся прототипом современной системы исполнительной власти с соответствующими министерствами, и ашхаражохов, который – своего рода представительный орган власти, представляющий интересы населения городов и сел.

Территория Большого Айка в I–IV вв. н.э состояла из 124 гаваров, которые были объединены в рамках 22 кохмнакалутюнов – стратегий, и дома аркуни – востана. Каждая стратегия (или префектура) как военно-административная единица имела своего управляющего – стратега, который был прежде всего полководцем. Стратеги назначались королем из числа его приближенных. В результате того, что стратеги стремились сделать свои должности наследственными для своих семей, назначаемые управляющие становились наследственными, и возникали нахарарские семьи. В последствии наследственной становится не только должность, но и вся территория, принадлежащая конкретному управляющему [1. СС. 841–843].

Города как отдельные административно-территориальные единицы имели совещательный орган управления и назначаемого королем управляющего, который следил, контролировал за ходом выполнения распоряжений короля, за исполнением государственных обязанностей, сбором налогов на территории города и т.д. Городской совет – совещательный орган города – был избираемым органом управления, члены которого избирались на основе выборов свободных горожан. Данный орган занимался внутренними административными, судебными, хозяйственными и культурными вопросами города. Город имел также собственные войска, и войско короля могло войти в город только в случае войны или мятежа между городами [6. СС. 19–20].

В административно-территориальном делении страны последним звеном являлись сельские общины, которые в основном входили в состав стратегий, а некоторые – находились на территории городов. Для сельских общин государство использовало ту же схему традиционных управляющих органов, делая их частью своего административного аппарата [1, 682]. В то же время крупные города являлись самостоятельными, маленькие города и сельские общины входили в состав стратегий [4, 16].

Видно, что в исторической Армении при административно-территориальном делении наблюдались современные принципы его осуществления. При образовании префектур учитывались природные, климатические, этнические особенности страны и регионов. Парралель можно провести также с назначением префектов. Как и в нашей действительности, руководителей префектур – пре-

фектов (марз – марзпет) назначал король (президент). Города со статусом отдельной административно-территориальной единицы имели особое экономическое, военное, хозяйственное значение для страны, являлись важными центрами. Как сегодня Ереван, Гюмри, Ванадзор, Капан для Республики Армения. Трудно говорить о местном самоуправлении для характеристики системы управления того времени, но наличие факта функционирования избираемого органа города наряду с назначаемым от центральной власти лицом, с четким разграничением полномочий, наличие собственной армии, управление всеми сферами жизнедеятельности на основе письменной переписки между управляющим и королем свидетельствует о существовании определенной степени самоуправления городов, необходимости разграничения власти и полномочий между центральной властью и органами управления на местах.

В дальнейшем несколько изменилась политическая и государственная структура государства. Начиная с 301г., принятием Христианства как государственной религии, армянская апостольская церковь становится одним из главных игроков на политической арене страны. На церковных собраниях, кроме церковных вопросов, с 50–60 гг. IVв. при участии правителей страны, обсуждались также вопросы политического значения.

Территория Армении после распада армянской монархической власти в 428г. была разделена на 2 части – территорию, подотчетную Персии (почти 4/5 часть), и территорию, подотчетную Византии (почти 1/5 часть). На обеих частях формально сохранились некоторые элементы армянской государственности, власть перешла в руки нахараров, хотя те стали налогоплательщиками и вассалами иностранных правителей.

На территории, подотчетной Сасанидам (Персия), считавшейся их административной единицей и называвшейся марзпанутюн, продолжали функционировать агентства спарпетутюн, азарпетутюн и большое судопроизводство, которое возглавлял Армянский Епископ. Все названные органы находились в ведении Сасанидов.

На византийской части Армении, которая стала одной из «восточных провинций» Византии, в результате проведения «Реформы гражданской реконструкции» в 536г. политическая и военная власть нахараров уничтожалась, разрушился сложившийся в течение веков общественно-политический порядок, и стали господствовать имперские правила управления.

И Сасаниды, и византийская власть, осознавая истинную власть церкви над населением, вели антихристианскую политику и осуществляли действия, напрямую направленные на уничтожение армянского государственного строя, подавление армянского народа, снижение степени его самоуправления, что приводило к вооруженным столкновениям.

В VIIв. Арменией правил Айоц ишхан, власть которого не была наследственной. Все ишханы (кроме Нерсеса Камсараканского) назначались нахарарами, только потом получали утверждение со стороны Византийского императора или

арабского халифа. Вторым после ишхана авторитетом был Армянский Епископ. Важные вопросы политической жизни, управления страны решались на созываемых нахарарами советах.

Города продолжали иметь привилегированное положение, органами управления которых являлись совет города (осуществлял административно-хозяйственные полномочия) и глава города (занимался сбором налогов и их отправкой в столицу, занимал правовые и правоохранительные должности). Однако о формировании этих органов нет точных сведений. Можно только сделать вывод, исходя из политического положения страны данного периода, что города, как и другие общины, непосредственно зависели от решений византийских и персидских властей и их представителей на местах.

С конца VII в. и до начала IX в. агентство Айоц ишхана постепенно становится наследственным правом Багратидов. Ишхану подчинялись все нахарары, полководец и даже епископ. Он же сам находился в подчинении Полицейского Армении.

Состояние разделенной Армении на данный период, распад армянской государственности послужили основой развития канонических прав, источником которых являлся «Армянский сборник правил» («Айоц канонагирк»). А светская жизнь регулировалась на основе светских законов, которые были собраны и суть которых была воплощена в так называемой книге «Судебник».

При правлении Багратидов (885–1045гг.) во главе государства стоял король, власть которого носила наследственный характер. Он управлял политической и экономической жизнью страны, ему подчинялись ишханы и церковь.

В управлении регионами (наангами) и гаварами Армении первоочередную роль играли властители маленьких королевств (Васпуракана, Сюняц, Карса, Ташир-Дзорагета), а в центральном королевстве Багратидов свое подтверждение управляющие гаваров получали непосредственно от короля. Должность ишханац ишхан в период Багратидов имела относительно меньшую значимость в вопросе управления государством. Он занимался сбором налогов на своей территории, во время войны вместе с полководцем возглавлял войска. В результате развития торговли и городов возникают новые городские должности – глава города (амира) и мутасиб (шаапет) [2, 271–272].

Армянское государство Киликии в течение своего 300-летнего существования прошло 2 этапа: период империи – 1080–1198гг. и период королевства – 1198–1375гг. В Киликийской Армении государственное управление осуществлялось на основе «Судебника» Мхитара Гоша (1184г.) и «Судебника» Смбата Спарапета (1265г.). Интересна сама система государственного управления во времена Киликийской Армении, описанная на принципах этих бесценных работ.

Во главе государства стоял ишханац ишхан. Ему подчинялись все руководители гаваров и парон-ишханы, которые служили ему в качестве агентов. Функционировали агентства полководчества и пайлутюн. В подчинении ишхана находилась также функционирующая под его руководством высшая инстанция. Государственное управление во времена Киликийского королевства имело мо-

нархическую форму. Вся власть страны находилась в руках у феодального класса. Король, стоящий во главе аркуника, воплощал собой верховную власть. После короля, согласно «Судебнику» С. Спарапета, находились крупные землевладельцы (вассалы короля и ишханац-ишхана), за которыми следовали рыцари короля, ишханац-ишхана и других парон-ишханов. В структуре аркуника функционировали следующие крупные агентства: агентство коронования, полководчество, агентство опекунства или пайлутюн, канцлер или секретариат аркуника, агентство дворецкого (сеханапетутюн), таможня (максапетутюн). Данные агентства возглавляли представители наиболее знатных и наиболее крупных феодальных семей Киликии, которые подчинялись непосредственно королю.

Киликийская Армения имела много развитых городов с развитыми рынками, интенсивно развивалась торговля. Поэтому, согласно С. Спарапету, в кругу полномочий короля, особое место начинает занимать вопрос упорядочивания рыночных отношений. Король с ишханами и руководителями гаваров собирались каждой осенью и, учитывая размер урожая, устанавливали цены на хлеб, вино и другие продукты на таком уровне, чтобы не пострадали при этом ни продавец, ни покупатель [8, 148].

Согласно М. Гошу, церковь являлась привилегированной и самоуправляющейся структурой, императорам запрещалось вмешиваться в дела церкви. При этом, епископ по своему желанию в любое время мог сесть за стол короля в аркунике без его приглашения, а король такой привилегии в «доме» епископа не имел [8, 109–111].

Как видим, уже в XII в. М. Гош несколько приблизился к понятию публичного управления, рассматривая и ставя в системе общественных отношений на один уровень две самостоятельные, не подчиненные друг другу структуры власти – государственную и церковную.

В отличие от М. Гоша, С. Спарапет в своем «Судебнике» предлагал полное подчинение установленным королем правилам и нормам со стороны представителей церкви и, в первую очередь, их выборность со стороны короля и ишханов [8, 150].

Рассматривая в этот период вопрос системы государственного управления, публичного управления, необходимо также упомянуть труд «Документ экуменический» Нерсеса Шнорали, написанного в 1166г. Известный армянский политический и церковный деятель, поэт в этой работе убеждает народ назначать таких праведных и справедливых правителей, которые будут действовать только на основе принятых аркуником законов и которые вместе с ними не будут осуждены Богом [7, 320]. Как видим, Шнорали касается важнейшего, существенного принципа формирования публичного управления как верховенство права, соблюдение норм закона всеми без исключения – от обычного гражданина до руководителя государства.

Период времени – XIII–XVII вв., был разрушительным для Армении. Сначала (XIII–XIV вв.), находясь под господством монголов, а далее (до середины

XVIIв.) в результате происходящих с краткосрочными переменами туркмено-персидских войн, Армения утратила сложившуюся систему государственного управления, свою государственность, и лишь в некоторых горных регионах сохранились следы маленьких княжеств. По сути, на данный период в Армении была установлена военно-гражданская власть сначала монголов, а далее – туркменов. Армянские провинции (вилаеты) и регионы, которые по своей большей части входили в состав государственных земель (диван), находились под властью предводителей влиятельных кочевых племен, высокопоставленных военных и амирзадаев руководящей династии [2, 56]. Полностью уничтожилась существующая система самоуправления городов. Города и села находились под руководством кочевых дворянинов. В относительно благоприятных условиях находилось армянское церковное помещичество. Возникает новый социальный термин, титул «парон-тер», который давался тем армянским феодальным помещикам, которые продолжали править на некоторой части своей территории, являясь одновременно и «пароном» (светским князем), и «владельцем» (духовным предводителем) [2, 66]. Они имели вооруженную армию, с помощью которой охраняли свои владения, продолжали выполнять правосудные функции при возникновении семейных споров и проблем внутри общины, тем самым, стремясь укрепить свои позиции и расширить источники дохода. Естественно, что владельцы титула «парон-тер» не имели особого политического и экономического веса. Но они играли большую роль в сохранении приобретенного армянским народом в течение веков огромного культурного наследия.

Одним из выдающихся произведений армянской управленческой мысли XVIII в. является «Западня Честолюбия», написанная в 1773г. Акобом Шаамирянцем в Мадрасе, и опубликованная Шаамиром Шаамирянцем после смерти сына в 1789г. Это – уникальная работа, исторический документ, своеобразная форма конституции и свода законов, полностью посвященная национальным проблемам армянского народа и вопросам восстановления армянской государственности. Она построена на идее превосходства права над каждым человеком и над каждой структурной единицей власти. Обобщая многовековой опыт функционирования армянской монархической формы государственности, А. Шаамирянц предлагал будущую модель армянского государства в виде парламентской республики с четким соблюдением принципа разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную ветви. Вся система государственного управления построена на демократических началах: источником власти является народ, который сам избирает своих представителей в высшие органы власти и контролирует их деятельность наличием механизма преждевременного отзыва в случае выявления правонарушений. Города должны были иметь мэра, руководителя крепости, руководителя и управляющего армией, которые призваны были осуществлять управление городом, а вместе с этим и управление гаварами и селами [9, 325]. По сути, органы местного самоуправления являлись продолжением, последним звеном системы государственного управления и находились в

полной зависимости от решений и от финансирования Армянского Дома – законодательного органа управления.

С начала XIX века Восточная Армения находилась в составе Российской империи, а Западная Армения – под турецким владычеством.

Территория Восточной Армении была разделена на 3 провинции – Ереван, Елизаветпол и Тифлис. Провинция Еревана была разделена на 7 гаваров, а регион Карса – на 4 округа [3, 16]. Гавары Закавказья были разделены на участки. Провинциями и регионами Закавказья правили губернаторы, которые являлись одновременно и гражданскими, и военными руководителями. Гаварами (областями) управляли руководители гаваров, которые назначались из числа царских офицеров. Участками управляли приставы, а с декабря 1867г. после их отмены – помощники гаварапета, которые осуществляли полномочия полицейского на данной территории. Представители местного народа весьма редко занимали посты в государственном аппарате. Самым низким звеном в системе государственного управления были сельские общины, руководители которых избирались раз в два–три года на общем собрании села. Городами руководили местные полицейские службы, в состав которых входили руководитель полиции, участковый руководитель, их помощники, писец и т.д. Руководителя полиции назначал губернатор, участкового руководителя – руководитель полиции с согласия губернатора [3, 17].

Территория Западной Армении, находящаяся под турецким игом, была разделена на провинции, провинции на гавары (санджаки), гавары на гавараки (казани), а последние – на нагие (սահիթներ) [3, 18]. Руководителей административно-территориальных единиц назначал либо султан, либо большой везирь, либо министр внутренних дел. В провинциях, гаварах и гавараках действовали административные советы, избираемые богатыми и весомыми представителями населения, в состав которых входили два мусульманина и два христианина. Должность руководителя группы сел как отдельной административно-территориальной единицы с 1880г. была выборной (до этого его назначал губернатор), он должен был быть представителем нации, имеющей самую большую численность, а его заместитель – представителем второй по численности нации [3, 19]. В тяжелых условиях армяне, по сравнению с другими народами (арабы, албанцы, евреи и т.д.), с экономической и политической точек зрения находились на более высоком уровне, и за счет своего таланта, образованности, владения турецким языком занимали посты на самых высоких инстанциях власти [5,174]. Велика была заслуга армянского народа в вопросе развития культуры, ремесла, архитектуры, медицины, педагогики и т.д.

Стремление армянского народа к установлению законности в противовес ущемлению своих прав в итоге привело к принятию 24 мая 1860г. «Народной Конституции», которая действовала с 25 августа 1860г. по 1896г., и с 1908 по 1915гг. Было создано Общее народное собрание с избранными депутатами, сформулированы Народные службы и другие исполнительные органы, утвер-

жден порядок деятельности, проводились регулярные заседания. «Народная Конституция» была утверждена правительством Османской Турции 17 марта 1863г. как «Устав армянского народа» [5, 176].

С позиций публичного управления произошло коренное изменение статуса армян: в рамках чужого государственного строя армяне стали функционировать не как исключительно церковно-религиозная община, а как действующая на законодательных основах народно-объединенная единица [5, 178]. На деле конституция не функционировала. Турецкое правительство, не имея ничего общего с демократическими принципами организации власти, не могло допустить функционирования на территории армянского народа собственной системы государственного управления на демократических началах, подкрепленной собственной конституцией. В итоге произошли трагические события конца XIX и начала XX века с разрушением богатого культурного, исторического, политического наследия страны. В результате была разрушена созданная в течение сотни веков самобытная государственность армянского народа.

Таким образом, еще задолго до появления и осознания основ публичного управления, принципов разделения властей, необходимости придания определенной степени самостоятельности городским и сельским общинам, армянские короли, ишханы и остальные представители власти, осознавая или не осознавая этого, в своей деятельности ориентировались именно на эти принципы. А видные деятели, мыслители того периода своими работами создали необходимую правовую базу, своего рода, свод законов, конституцию государства, которая должна была сыграть огромную роль в развитии армянской политической, государственной, правовой и экономической жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1. История армянского народа. Том 1. АН АССР. Ер.: 1971г.
2. История армянского народа. Том 3. АН АССР. Ер.: 1976г.
3. История армянского народа. Том 6. АН АССР, Ер.: 1981г.
4. Суварян Ю.М. Очерки теории и истории публичного управления. Ер., 2004.
5. Суварян Ю., Мирзоян В. Теория и история публичного управления. Ер.: Наука, 2013.
6. Арутюнян А. От панку до наших дней. Ер.: Антарес, 2008.
7. Авагян Р. Сокровище армянской правовой мысли (IX век д.н.э. – XX век н.э.). Ер., 2001.
8. Галстян А.Г. Смбат Спарпет. Ер.: Айпетрат, 1961.
9. Манукян А. Проблемы публичного управления в работе «Западня честолубия». Проблемы публичного управления. Сборник научных статей. Ер.: АГЭУ, ВМВ Принт, Прак А, 2013.

**ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԻՆՉԵՎ XX ԴԱՐ**

Մ.Խ. Չոբանյան, Վ.Գ. Դավթյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հանրային կառավարման համակարգի, այդ թվում՝ պետական կառավարման ինստիտուտի կայացման պատմական ճանապարհի ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը կարևոր նշանակություն ունի նրա հետագա կայացման գործում: Պետական կառավարման համակարգի գործունեության առանձնահատկությունների վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու դրա մարմինների կազմակերպման ու գործունեության ընդհանուր հատկանիշները, բնութագրերը, ազգային առանձնահատկությունները տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում: Այդ ամենը հնարավորություն կտա կուտակած փորձը, պետական կառավարման համակարգի բնորոշ առանձնահատկությունները օգտագործել կամ հարմարացնել ներկայիս պայմաններում՝ արտասահմանյան հետաքրքիր չափանիշներին զուգահեռ:

Հիմնաբառեր՝ հանրային կառավարում, պետական կառավարում, տեղական ինքնակառավարում, լիազորություններ, վարչական-տարածքային բաժանում:

**FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF PUBLIC ADMINISTRATION IN
HISTORICAL ARMENIA UNTIL THE XX CENTURY**

M. Chobanyan, V. Davtyan

SUMMARY

The study, the analysis of the historical path of the formation of the system of Armenia's public administration's elements, including the institution of the public administration, has a significant importance for its further development. The analysis of the particularities of the functioning of the public administration system in different historical periods allow us to lead studies on common features, characteristics, national particularities in organization and activities of the organs. The study, the generalization of the accumulated experience, the revelation of the typical particularities of the functioning of the public system enables its further application or adaptation under modern conditions along with the application of several interesting parameters of public administration of foreign countries.

Keywords: public administration, public administration, local government, the powers of the administrative-territorial division.

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТОЙ НАСЕЛЕНИЯ

М.Х. Чобанян, А.С. Чобанян

martun.chobanyan@gmail.com, comchobanyan_aelita@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается понятие «социальная защита», отмечаются основные элементы, которые необходимы для создания эффективной системы социальной защиты населения. Анализируются основные современные проблемы, препятствующие эффективному управлению социальной защите населения.

Ключевые слова: социальная защита, бедность, безработица, потребительская корзина.

Управление социальной защитой населения является важной составляющей социальной политики любого государства. Впервые понятие «социальная защита» получило официальное закрепление за рубежом – сначала в законе о социальной защите, принятом в рамках политики нового курса Ф.Д. Рузвельта в 1935 г., а позднее, в 1940-х годах в документах Международной организации труда [1, с. 9]. Социальная защита представляет собой соответствующую государственную политику по предоставлению прав и гарантий в сфере уровня жизни, удовлетворения потребностей человека, в том числе право на минимально достаточные средства жизнеобеспечения, на труд и отдых, защиту от безработицы, охрану здоровья и жилища, социальное обеспечение по старости, болезни и потери кормильца, воспитание детей и т.д. [2]. Главная цель управления социальной защитой населения заключается в регулировании процесса предоставления необходимой помощи конкретному человеку в трудной жизненной ситуации.

В Армении вместо принятого в мире термина «прожиточный минимум» применяется словосочетание «минимальный размер бюджетного обеспечения». Каждые пять лет правительство определяет минимальную потребительскую корзину, включающую в себя стоимость минимальной продовольственной корзины и необходимых непродовольственных товаров и услуг. Согласно рекомендациям Программы ООН, стоимость необходимых непродовольственных товаров и услуг должна составлять около половины стоимости минимальной продовольственной корзины. При формировании набора продуктов должны использоваться действующие в стране нормы физиологических потребностей в пищевых веществах и рекомендации ВОЗ для основных социально-демографических групп населения (трудоспособные, пенсионеры, дети) [7. СС. 480–481]. Минимальная потребительская корзина РА включает в себя лишь макрогруппу продовольственных товаров, остальное рассчитывается в процентах к стоимости этих продовольственных товаров. По минимальному продуктовому набору Армении, на единицу веса хлебопродукты калорийнее мясопродуктов более чем в 1,6 раза. Однако по стоимости одной килокалории хлебопродукты почти в шесть раз де-

шевле и более 60% калорийности продовольственных товаров предоставляют мучные изделия. Суточной нормой рыбопродуктов считается 2,5 грамма. В целом средняя суточная энергетика минимальной потребительской корзины составляет 2232 килокалорий.

Несекрет, что минимальный размер оплаты труда по существу не решает проблему жизнеобеспеченности работника. Минимальная заработная плата в РА составляет 45 тыс. драмов в месяц, что чуть больше прожиточного минимума. Согласно Трудовому кодексу РА, работодатель имеет право включить в эту сумму как тарифную ставку, так и надбавки, которые он может снять.

В РА отсутствует порядок расчета минимальной потребительской корзины. «Государство пока не приняло порядок, по которому бы рассчитывалась минимальная корзина. А значит, не рассчитывается ее стоимость. И мы не можем определить, в каком соотношении к ней находятся минимальная или средняя зарплата или пенсия» [2]. Если человек получает среднемесячную заработную плату в размере около 146 тыс. драмов, и притом, что эта сумма превышает де-факто сумму прожиточного минимума, этим проблему все равно невозможно решить, поскольку в каждой семье работает 1–2 человека, а доход необходимо разделить на 4–5 человек в семье.

Таблица 1. Основные социальные гарантии, предоставляемые государством населению за 2009–2013гг. (драм)

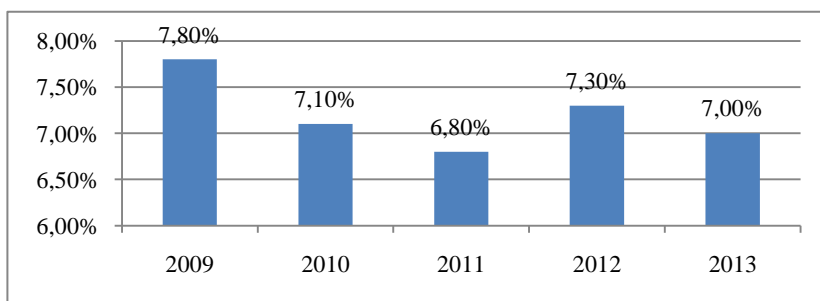
	2009	2010	2011	2012	2013
Минимальный размер пенсии	8 000	10 500	10 500	13 000	13 000
Минимальный размер установленной заработной платы	30 000	30 000	32 500	32 500	35 000 ¹ 45 000
Средний размер пособия по безработице	16 700	16 512	17 345	16 031	16 237
Средний размер пенсии в месяц	24 520	27 107	27 062	29 696	29 122
За выслугу лет	28 486	30 403	33 232	37 585	39 419
На льготных условиях	24 179	27 158	27 749	31 042	31 136
По инвалидности, вследствие общих заболеваний	21 859	24 742	24 793	27 609	27 636
Число детей инвалидов	11 200	14 700	14 700	18 200	18 182
Число детей, потерявших обоих родителей и дети умерших одиноких матерей	54 728	74 932	74 830	87 464	63 491
Число детей, потерявших одного из родителей	15 474	16 973	20 794	22 735	13 009

Источник: <http://www.armstat.am/file/doc/99489188.pdf>

¹ С января 2013г. минимальный размер установленной заработной платы в РА установлен 35 000 драм, а с 1 июля – 45 000 драм.

Важнейшим средством социальной защиты населения является формирование системы социального страхования, включающей пенсионное обеспечение, пособия при временной потере трудоспособности и другие выплаты по страховым случаям [7, с. 483]. Система социальной защиты населения в РА подразделяется на социальное страхование и социальную помощь. Система социальной защиты в РА находится в управлении Министерства труда и социальных вопросов РА, отвечающего за политику и ее реализацию во всех областях труда и системы социальной защиты, исключение составляет медицинская помощь. До 2008г. финансирование системы социальной защиты осуществлялось за счет средств государственного бюджета и Фонда социального страхования. При этом, за счет средств государственного бюджета финансировались социальные услуги, социальная помощь и военные пенсии, а за счет Фонда социального страхования, соответственно, трудовые или страховые пенсии, пособия по безработице, пособия по болезни. С начала 2008г. Фонд социального страхования был изменен в Государственную службу социального страхования, и таким образом, финансирование всех программ социальной защиты стало осуществляться непосредственно из бюджета, несмотря на то, что имеются пособия и услуги, основанные на взносах и других поступлениях. В финансировании различных программ социальной помощи действуют и международные источники. Большая часть расходов на социальную защиту (около 85%) приходится на финансирование социальных и трудовых пенсий и пособий для малоимущих семей, таким образом, для осуществления других эффективных и особых программ социальной защиты.

График 1. Динамика соотношений государственных расходов на социальную защиту населения РА за 2009–2013гг. (по отношению к ВВП, в %%)

Источник: <http://www.armstat.am/file/doc/99489188.pdf>

На социальную защиту из государственного бюджета в 2013г. было потрачено 297.4 млрд. драм. Система социальной защиты Армении несколько улучшается и играет важную роль в обеспечении социальной поддержки населения и сокращения уровня крайней бедности.

Из данных Табл. 2 видно, что численность пенсионеров всех видов постоянно сокращается, кроме социальных.

Таблица 2. Распределение численности пенсионеров по видам пенсии в РА за 2009–2013 гг. (тыс. человек)

	2009	2010	2011	2012	2013
Всего пенсионеров, в том числе:	522.8	520.3	509.3	508.1	515.3
по страхованию	467.5	465.1	454.5	452.5	453.9
социальные	50.5	51.0	51.3	52.4	58.6
связанных с военной службой	9.2	8.0	6.8	5.9	5.2
из них: получающие вторую пенсию в связи с потерей кормильца	4.4	3.8	3.3	2.8	2.4

Источник: <http://www.armstat.am/ru/?nid=45>

Социальная помощь является одной из немногих доступных средств для защиты тех, кто не пользуется возможностями, созданными экономическим ростом в краткосрочной или среднесрочной перспективе. Тем не менее, последующие реформы в области социальной политики, оказания помощи путем установления как системы весомой денежной социальной помощи, так и осуществления активных социальных программ, все еще необходимы для достижения устойчивых результатов и обеспечения социальной интеграции. Содействие развитию рынка труда сделает возможным эффективную борьбу органов государственного управления против бедности, гарантируя, тем самым, основные потребности малообеспеченных семей и будет способствовать сокращению бедности.

Таблица 3. Динамика среднемесячной заработной платы и среднего размера месячной пенсии в РА за 2009–2013 гг. (драм)

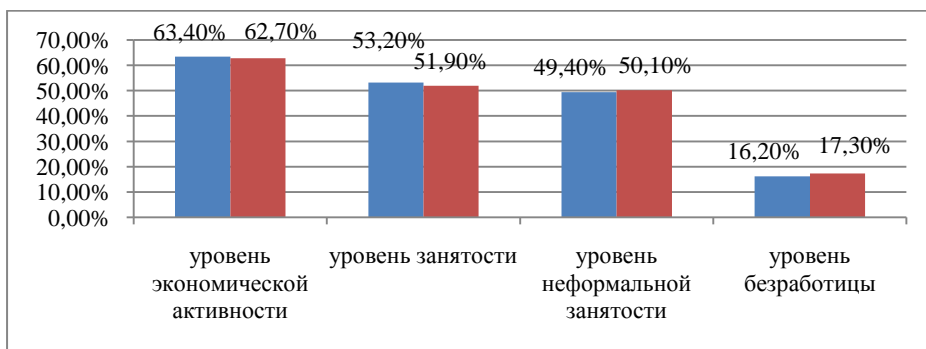
	2009	2010	2011	2012	2013
Среднемесячная номинальная заработная плата	96 019	102 652	108 092	140 739	146 524
Средний размер назначенной месячной пенсии	24 520	27 107	27 062	29 696	29 122
Реальный размер назначенной месячной пенсии к предыдущему году %	114.7	110.5	99.8	109.7	98.1
Соотношение среднемесячной пенсии к среднемесячной заработной плате (в %)	25,5	26,4	25,0	21,1	19,9

Источник: <http://www.armstat.am/file/doc/99489188.pdf>

Как видно из Таб. 3, за последние годы соотношение среднемесячной пенсии к среднемесячной заработной плате уменьшается, что является отрицательным явлением и важным сигналом для государственных органов управления принятия соответствующих мер.

Известно, что оплата труда призвана выполнять воспроизводственные и стимулирующие функции, обеспечивать связь между количеством, качеством труда и уровнем благосостояния. Должны быть государственные гарантии по оплате труда работников, независимо от сферы занятости, которые опираются на принципы и нормы международного права и призваны обеспечивать своевременную и в полном объеме выплату заработной платы, достойное существование работников и их семей. Повышение уровня реального содержания заработной платы осуществляется в виде ее индексации в связи с ростом потребительских цен на товары и услуги [7. СС. 448–449]. Анализ данных по оплате труда в экономике РА показывает, что ее уровень по отраслям неодинаков, имеет тенденцию резкого колебания. При этом, наиболее низкий уровень заработной платы работников зафиксирован в сфере здравоохранения, образования и культуры. Существует также острая проблема неравного распределения заработной платы в государственном и частном секторах экономики.

График 2. Показатели экономически активного населения, уровней занятости и безработицы РА за 2012–2013 гг.

Источник: <http://data.worldbank.org/country/armenia>

После приватизации промышленных предприятий к другой государственной собственности, в ведение различных собственников при их задействовании, выпуске продукции, оказании различных видов услуг большое значение приобрела проблема определения и выплаты работникам достойной заработной платы, в том числе и минимальной. В этих условиях существенным стала защита работников в условиях недостаточно эффективной работы на рынке товаров и услуг, обеспечивая их, в том числе минимальной заработной платой. В принципе, решение этой задачи входило в полномочия и обязанности государственных органов управления, поскольку они являлись организатором и проводником эко-

номических реформ, однако, в сущности, они наряду с другими, не справились также и с ее решением. Минимальная заработная плата за время реформ преобразовалась из инструмента организации заработной платы в инструмент минимизации государственных расходов и расходов владельцев частного сектора на оплату труда.

Проблема заключается в том, что не всегда достаточно соответствующей зарплаты, обеспечивающей жизненный уровень, рассматривается обществом как приемлемый, и минимально приемлемые жизненные стандарты отражены в минимальной заработной плате [8, с. 395]. Значимость повышения недостаточного уровня минимальной заработной платы сегодня становится очевидной и хорошо видна на всех уровнях управления экономикой. В настоящее время минимальная заработная плата считается единственным инструментом, который можно использовать, чтобы урегулировать уровни доходов населения. Между уровнем минимальной установленной заработной платой и стоимостью минимальной потребительской корзины всегда существовала большая разница (см. Табл. 1). Как видно из данных Табл. 1, в течение последних лет уровень минимальной заработной платы постоянно повышался, однако еще не достиг приемлемого уровня.

Система социальной защиты населения РА играет значительную роль в предоставлении социальной поддержки населению и борьбе против крайней бедности. По данным НСС РА, по состоянию на 2013г., в Армении за чертой бедности жили 42% населения. По установленным ООН критериям бедности, бедными являются те люди, которые живут меньше чем на \$2 в день, а те, которые живут меньше, чем на \$1 – крайне бедные. Черта бедности в развитых странах определяется по прожиточному минимуму из 4-х человек (родители и двое детей). Например, в США к бедным относят семьи с годовым доходом не более 16,6 тыс. долл., их доля в населении составляет 17 %² [7, с. 477]. В 2013г. уровень бедности в РА составлял 32,1% против 32,4% в 2012г. и, согласно данным НСС РА, количество бедных в Армении в 2013г. составило приблизительно 967 тыс. человек среди постоянного населения, иными словами, каждый третий был бедным в 2013г. Согласно данным Министерства финансов РА, в 2013г. уровень бедности и крайней бедности, соответственно, составляли 32,1% и 2,7% от общего количества населения, то есть число очень бедного населения составляло 402 тыс. человек, а число крайне бедного населения – 82 тыс. человек. Основная проблема общества заключается в том, что в этих условиях усиливается эмиграция населения, и в этом процессе больше всего участвуют также представители среднего достатка, и все это, естественно, приводит к поляризации общества. Другая проблема заключается в том, что примерно 17% армянских семей живут за счет трансфертов, а не на заработки, а 300 тыс. детей живут без отцов, поскольку они на заработках и живут за границей. В дальнейшем это будет иметь

---

² Справочно: в мире 20% богатых потребляет более 80% всей продукции и услуг, 58% энергии.

самые отрицательные последствия. Глубина бедности в 2013г. оценивалась в 5,9% против 5,1% 2008г., а острота бедности составляла, соответственно, 1,7% по сравнению с 1,4% [4].

*Таблица 4. Черта бедности и ее динамика за 2008–2013гг.
(в расчете на 1 взрослого, за 1 месяц, драм)*

Черты бедности	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Крайняя бедность	17 644	17 483	19 126	21 306	21 732	22 993
Нижняя черта бедности	24 388	25 217	27 410	29 856	30 547	32 318
Верхняя черта бедности	29 903	30 920	33 517	36 158	37 044	39 193

Источник: <http://www.armstat.am/file/doc/99489188.pdf>

Как видно из данных Табл. 4, бедными считаются те, чьи расходы в расчете на одного взрослого были ниже верхней черты бедности и составляют 39 193 драмов, очень бедными – были ниже нижней черты бедности и составляют 32 318 драмов и крайне бедными – ниже черты крайней бедности и составляют 22 993 драмов. При этом, за указанные годы темпы роста крайней бедности, нижней и верхней черты бедности стали почти одинаковыми, чуть ниже одной трети.

Ключевым фактором роста уровня бедности в Армении за 2008–2013гг. было падение, а также медленный рост ВВП страны, в частности, в 2009г. падение составило 14,1%. После глобального экономического кризиса в 2009–2010гг. в РА была рецессия, вследствие этого доходы населения сократились, и вместе с этим социальное положение населения ухудшилось. Инфляционные явления 2009–2010гг. явились также причиной роста бедности в РА: целевой показатель инфляции до кризиса был 3%, а в период кризиса была зафиксирована 10% инфляция. В 2010г., по сравнению с 2009г., в Армении наблюдался небольшой экономический рост, прирост составил лишь 2,2%, а в 2011г., по сравнению с предыдущим годом – 4,7%, в 2013г., по сравнению с 2012г. – 3,5%. В то же время среднемесячное реальное потребление населения в 2013г., по сравнению с 2008г., увеличилось на 4,4%. В 2013г. уровень бедности населения составил 32,0%, что на 0,4% процентных пункта ниже показателя 2012г. (32,4%). Хотя уровень бедности с 2011г. постепенно снижался, однако его глубина и тяжесть превышали уровень 2008г. По исследованиям американской организации «САТО», Армения занимает 10-е место по уровню бедности с показателем 37.1 баллов. РА по этому показателю уступает своим соседям: Грузия занимает 24-е место, Турция – 27-е, Азербайджан – 38-е [5]. Основные причины бедности заключаются в безработице, слабом развитии производства, промышленности, особенно перерабатывающих отраслей, а также в значительных преградах для предпринимательской деятельности, высокой степени коррумпированности

страны. На социальное состояние общества особенно отрицательно влияет безработица, ее уровень высок среди молодежи, при этом образование не может гарантировать занятость. Армения включена в список стран с очень высоким уровнем неполной занятости. Увеличение количества бедных в Армении вынуждает людей мигрировать и находить заработок в других экономически более благополучных странах. Об этом свидетельствуют данные численности населения, например, по сравнению с 1 января 2014г. на 1 октября того же года, численность населения в РА сократилась на 32 тыс. человек.

В предоставлении занятости значительное влияние оказывают малые и средние предприятия, которых в РА либо мало, либо они в дальнейшем закрываются вследствие невыгодной бизнес-среды. Важно, чтобы в Армении было задействовано значительное число малых, средних, динамичных и создающих рабочие места предприятий. Для этого государственные органы управления, полномочные властные структуры должны разработать и реализовать действенные целевые комплексные программы содействия бизнесу, созданию благополучной среды с использованием всего экономического инструментария, ускоренного социально-экономического развития страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Социальная защита в странах Европейского союза. История, организация, финансирование, проблемы / В.В. Антропов. М.: ЗАО Издательство Экономика, 2006. С. 9.
2. *Лычкань Л.П.* Бизнес в законе. Экономико-юридический журнал, № 2 / 2008.
3. <http://www.armenia-online.ru/armnews/96211.html>.
4. <http://www.cato.org/>
5. <http://data.worldbank.org/country/armenia>
6. <http://www.armstat.am/ru/>
7. *Пикулькин А.В.* Система государственного управления. М.: ЮНИТА-ДАНА, 2007. СС. 448–449,477,480,481,483.
8. *Хиллман А.* Государство и экономическая политика: возможности и ограничения / пер. с англ./ М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2009, с. 395.

MODERN PROBLEMS OF SOCIAL SECURITY ADMINISTRATION

M. Chobanyan, A. Chobanyan

SUMMARY

In the article the concept of «social protection» examined, basic elements, necessary for building an effective social protection system are analyzed. Noted basic problems preventing the effective management of social protection of the population.

Keywords: social protection, poverty, unemployment, consumer basket.

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Մ.Խ. Կոբանյան, Ա.Ս. Կոբանյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում դիտարկվում են «սոցիալական պաշտպանություն» հասկացության հիմնական բաղադրիչները, որոնք անհրաժեշտ են սոցիալական պաշտպանության արդյունավետ համակարգ ստեղծելու համար: Վերլուծվել են ժամանակակից այն հիմնախնդիրները, որոնք խանգարում են բնակչության սոցիալական պաշտպանության արդյունավետ կառավարմանը:

Հիմնաբառեր՝ սոցիալական պաշտպանության, աղքատություն, գործազրկություն, սպառողական զամբյուղ:

РУССКИЙ ЯЗЫК

ДУБЛЯЖ ФИЛЬМА КАК ФОРМА ПЕРЕВОДА

Т.А. Оганисян

tatusyaVK@yahoo.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы перевода-дубляжа на русский язык экранизации литературного произведения на армянском языке с точки зрения лингвистических изменений языка произведения в четырех аспектах сопоставления: переводоведческий анализ литературного источника и художественного перевода; переводоведческий анализ оригинального фильма и литературного источника; переводоведческий анализ оригинального фильма и дублированного варианта; переводоведческий анализ художественного перевода и дубляжа. Круг намеченных проблем рассматривается впервые, и о заключении по результатам исследования говорить пока еще рано

Ключевые слова: дубляж и перевод, литературный источник, экранизация.

Введение

В свете рассмотрения актуальных тенденций и перспектив развития РАУ как научно-исследовательского образовательного учреждения хочется еще раз озвучить важнейшую проблему развития нашего современного общества – осуществление полилингвальной коммуникации, с равноправным и равноценным в ней положением русского языка. Сейчас мы уже ностальгически вспоминаем те времена, когда школа в лице подавляющего большинства своих выпускников обеспечивала обществу билингвов, свободно владеющих как минимум родным – армянским и русским языками. На сегодняшний день билингв – это потенциальный переводчик, о чем, как нам кажется, сейчас следует не только задуматься, но и позаботиться. Не секрет, что современная общественно-политическая ситуация сиюминутно уже диктует, а чем дальше, тем настоятельнее будет требовать наличия профессионально подготовленных русско-армянских и армянско-русских переводчиков. Причем не столько в области художественного, сколько повседневно необходимого практического перевода во всех сферах человеческой деятельности. А потому, не в первый раз, а уже несколько лет, как мы предлагаем сформировать в РАУ научную школу подготовки **переводчиков-практиков** в рамках филологических специальностей, создать соответствующую целям обучения данной специальности программы и преподавать исключительно

те предметы, которые направлены на достижение конечного результата – на выпуск готовых специалистов практического перевода с армянского языка на русский и обратно по самым разнообразным направлениям переводческой деятельности, в том числе – письменный и устный, синхронный и последовательный, и так далее.

В этом русле мы рассматриваем дубляж фильма как форму перевода, требующую специальной переводческой подготовки, знания специфики киноискусства и способов соединения языкового воспроизведения, озвучивания и видеоряда.

Наличие армянского фильма на русском языке и русских или каких-либо других иноязычных фильмов на армянском трудно переоценить. Ведь кино – это самый популярный и массовый вид искусства, а кроме того, самый действенный и доступный. При современном дефиците языковой среды лучшего источника языкового посредничества для обучения русскому языку пока нет.

***

Определение слова дублирование вообще (от слова дубль – двойной) и дублированный перевод или кратко дубляж, в частности, дается как вид перевода аудиовизуальных произведений (фильмов, мультфильмов, телесериалов), при котором осуществляется полная замена иностранной речи актеров на другой язык с целью последующей трансляции этого произведения в странах, не говорящих на языке оригинала произведения. Еще одна дефиниция данного термина характеризует дубляж как разновидность озвучивания, предусматривающая изготовление речевой фонограммы кинофильма на другом языке, смысловое содержание которой соответствует переводу оригинального звукового сопровождения, а при дублировании оригинальная речевая фонограмма полностью заменяется новой, сделанной таким образом, чтобы совпадала не только длительность фраз, но и, по возможности, артикуляция актеров с новым текстом, то есть специальная укладка текста и обработка перевода, чтобы русская речь максимально совпадала кроме артикуляции также и с мимикой актеров на экране.

Существует упрощенный способ дублирования, при котором совпадают только начало и конец фраз без укладки текста, который называется «липсинг». Соответственно, дубляж, как и любой другой вид перевода, требует профессионального подхода и подготовки, анализа его отличительных особенностей и подбора неких особых методов в процессе реализации перевода самого текста, а также многопланового подхода к материалу дубляжа. Многоплановость подхода к материалу обусловлена, во-первых, тем, какой сценарий лежит в основе фильма – оригинальный или же экранизация литературного произведения, перевод которого на соответствующий язык уже осуществлен, – во-вторых, тем, что формы дубляжа многообразны. Это – синхронный перевод или voiceover в виде закадрового голоса; это – перевод в титрах, то есть письменный перевод, наконец, это – игровой перевод, представляющий собой речь актеров, дублирующих слова каждого действующего лица в фильме.

С точки зрения технического воплощения, дубляж имеет ряд сложностей и

проблематичных моментов, связанных с синхронизацией звука речи, мимики актера. При подборе актеров для дублирования учитывается оригинальный голос актера, темперамент персонажа и голосовой возраст. Несмотря на то, что данный тип перевода намного дороже остальных (таких, как субтитры и закадровое озвучивание), он считается более приемлемыми для зрителя. При переводе обязательно учитывается терминология, если она есть в фильме, без знания которой переводчик рискует не понять смысл фразы в целом. Грамотный перевод должен также сохранять оригинальные шутки и каламбуры, а стихи переводить стихами. Все вышперечисленное говорит о невероятной сложности работы над дубляжом, который требует привлечения переводчиков и специалистов в самых разнообразных областях знания.

В настоящее время все фильмы, попавшие в большой прокат, имеют дублированный исключительно игровой тип перевода. Кроме того, сегодня дублирование относится и к телевизионному производству, так как большинство известных телевизионных каналов постепенно переходят на полностью дублированное вещание. Технология производства достаточно сложна: фонограмма любого фильма состоит из трёх основных частей: речевой, музыкальной и шумовой. Каждая из них записывается на одной или даже нескольких отдельных плёнках, общее число которых может достигать десяти. Очевидно, что нас профессионально интересует лишь первая часть – речевая.

***

Как было уже сказано, необходимо выделить две ипостаси дубляжа как перевода текста: 1. дубляж оригинального сценария; 2. дубляж экранизации уже переведенного литературного произведения. Предметом нашего исследования является перевод фильма с армянского языка на русский, а чтобы проиллюстрировать наши размышления об этом аспекте перевода, выбран фильм киностудии «Арменфильм» «Наапет» как экранизация одноименной повести Рачия Кочара.

Отметим, что русский текст в игровом варианте перевода этого фильма дублировали в большинстве те же актеры, что играли в оригинальной экранизации на армянском языке. Несомненно, это большая удача для процесса дубляжа, так как одно говорящее лицо в оригинале и дубляже снимает некоторые трудности, такие, например, как: синхронизация, подбор тембра голоса персонажа, интонации, эмоциональные проявления в речи, ее общая экспрессия и темперамент, соответствие мимики и речи, эмоций и интонаций. В этом дубляже все идентично с оригиналом фильма и способствует адекватному восприятию характера действующего лица.

Прежде чем проанализировать оригинал и дубляж, скажем несколько слов о переводчиках, специализирующихся на дубляже.

Эра закадрового перевода, он же «синхрон» или «войсовер», началась с появлением первых видеомагнитофонов – катушечных, затем кассетных. Тогда же появились переводчики-любители. В домашних студиях они сами переводили и озвучивали фильмы в меру своих способностей и возможностей. Качество звука

было ужасным: голос, пропущенный через любительскую аппаратуру, становился почти неузнаваемым – отсюда появились и мифы про «прищепки на носу». Ни о каких изысках, вроде игры по ролям или второго женского голоса, кроме единственного мужского, и речи быть не могло. До зрителя просто доносили смысл сказанного актерами. А что до игры, то оригинальный звук – к услугам зрителя, зачастую даже не приглушённый. И сегодня некоторые киноэстеты предпочитают смотреть оригинальный вариант фильма без закадрового дубляжа, чтобы лучше оценить игру актеров. Однако понятно, что просмотр оригинального фильма на языке оригинала доступен не каждому человеку, поэтому проблема перевода и дубляжа фильма остается актуальной. О дубляже в нашем кино и телепроизводстве можем сказать, что он лишь только набирает обороты и формирует школу переводчиков в этой области. Не можем не отметить большую заслугу в области самого дубляжа и подготовки переводчиков Завена Бояджяна, чьи тексты дубляжа фильмов на армянский язык всегда выгодно отличались высоким уровнем адекватности и хорошим литературным языком перевода. Что касается нашего анализа текста перевода, то он проводился синхронно в экранизации и в литературном переводе повести Р. Кочара в сопоставлении, Перевод литературного произведения осуществлен А. Салахьяном и А. Баяндур. Попробуем на нескольких примерах показать методику нашего анализа. Отметим обретенные и потерянные в дубляже по сравнению с оригинальным литературным произведением и литературным переводом его на русский язык.

Рачия Кочар, как пишет о нем поэтесса Сильва Капутикян [4; 3], являл собой пример армянского интеллигента нового времени, а его старик Наапет – пример мужества, терпения и мудрости своего народа, переживший на своем веку беды, но познавший истинное человеческое счастье, потерявший и вновь обретший смысл жизни. И последнее, что хотелось бы отметить перед анализом, – оригинал содержит 141 страницу текста, а литературный перевод – всего 100. Это значит, что литературный текст переводился с большими опущениями. Еще более сокращен сценарный текст, исходя уже, как видно из особенностей жанра экранизации и задумки режиссера Генриха Маляна, который является одновременно сценаристом фильма.

***

1. КАДРЫ – СД

Начало – 2 мин.

Комментарий – В фильме и в переводе опущение нескольких первых страниц оригинального произведения, где ключевым является рассуждение о дубе как символе семьи, продолжения рода, долгой жизни нам видится оправданным в переводе. Образ дуба у русского читателя подсознательно напечетливает известный эпизод из “Войны и мира” Льва Толстого и связан с совершенно иными ассоциациями. В повести же Кочара центральным символом и метафорой в истории спасшегося от геноцида, но потерявшего всю свою большую семью Наапета, представлен образ яблони, яблочек, растущих на земле, где он прежде жил. Их аромат, воспоминания о доме, где круглый год пахло этими яблоками, предчувствие возрождения – яблоня, проросшая на новом месте из семян, привезенных

оттуда и переданных Наапету, как реликвия, – и, наконец, апофеоз фильма и повести рождение первого младенца.

ТП стр. 412 – образ сгоревшего дуба – «И человек часто, подобно этому дереву...» – разговор двух путников.

Дубляж – С того же места, что перевод, как мы отметили, начинается и фильм, но в отличие от литературного текста, в фильме другие изобразительные средства, акцентируется видеоряд и ракурс, нет длинных описаний, а есть действие, поэтому какие-то упущения в тексте не так болезненно сказываются в нем, как это фиксируется в литературном переводе. Более того, фильм первые двадцать минут построен на игре талантливейшего актера, прекрасной работе оператора и режиссера. Только на 21-ой минуте включается речь. Но от этого фильм не страдает, наоборот, в этом сказывается особенность приемов и способов художественной выразительности в кино. Литературный же перевод, во многом, обесценивает оригинал, увлекаясь лакунами.

2. КАДРЫ – СД 21–23 мин.

Призыв к новой жизни, сватовство и видения Наапета, пение жены Манушак («Дле яман»).

Комментарий – выразительные средства фильма и здесь подавляют литературный текст, хотя в оригинале все это проходит через описание, через диалоги действующих лиц, которых, естественно, намного больше, чем в фильме.

КАДРЫ – СД 10–12 мин.

ТП стр. 415–417 Рассуждения родича Наапета о его человеческой сути и душевном состоянии – Оригинал, стр. ? – перевод, стр. ? ;

фильм СО.10–11 мин., фильм СД 7–8 мин.

Комментарий – в переводе встречается много русизмов (например, *не охоч до разговоров, хлебнул горя, хоровод* – об армянском танце и т.п.), что несколько сбивает читателя с толку, не позволяя погрузиться в место, время и обстоятельства сюжета. Однако здесь мы не будем останавливаться, так как целью нашего курса не является анализ текстов перевода и оригинала, а рассмотрение дубляжа фильма как очень специфичного вида собственно переводческого процесса.

Дубляж – проведен с большим соответствием духу произведения, прочувствовано все, что высказано в оригинале, эмоциональное напряжение дублированного варианта абсолютно адекватно степени эмоционального напряжения и оригинала и фильма на армянском языке, его нельзя сказать о переводе. Вообще, перевод повести на русский язык изобилует русизмами, кроме того и несколько смазан и обезличен, национальный колорит передан лишь через некоторые реалии, синтаксические приемы, такие, как инверсия (переводчикам иногда кажется, что инверсия и сопутствующее ей изменение интонации высказывания восполнит национальную составляющую речи). Однако он не передает того взрыва душевных переживаний и той экспрессии, которая чувствуется подспудно в армянском оригинале и в киноверсии.

– КАДРЫ СО 21–23 мин.

Воспоминания Наапета о покинутой родине, видения гибели семьи – Ван, деревня Артамет – в его закадровых мыслях-монологах, чего нет в оригинале произведения и что, на наш взгляд, является еще одним преимуществом как оригинального фильма, так и дубляжа, когда без текстового сопровождения можно передать как мысли, так и чувства действующих лиц

– КАДРЫ 12–20 мин. СД – ТО. СС. 418, 420, 449;

–ТП стр.463 – СД 1.08 мин. ; ТО,. 494 с.

–ТП, стр.72- СД – 1.26 мин.

И в заключение еще одно замечание: многое из литературного текста повести не вошло в фильм (целый период новой жизни героя в Советской Армении) – это послереволюционная деревня, ВОВ, возвращение односельчан с войны и концовка – смерть Наапета, ставшего и здесь главой рода, уважаемым в селе старцем, оставившим после себя большую семью, добрую славу и память о чистоте души человека.

***

Мы привели лишь малую часть примеров в общем плане сопоставления, но даже такое незначительное для исследования количество иллюстраций доказывает, что каждая из приведенных форм воплощения замысла литературного произведения – это отдельное, независимое от общности сюжета художественное произведение, которое требует отдельного к нему подхода. А что касается перевода или дубляжа фильма, то является самостоятельным видом перевода с присущими ему специфическими способами достижения адекватности оригиналу в фильме.

***

Лингвистический анализ дубляжа экранизации фильма предполагает исследование текстов сценариев на армянском и русском языках. Тексты рассматриваются уже не в общехудожественном аспекте, лежащем на поверхности анализа, а с переводоведческой точки зрения – в плане соответствия и адекватности текстов оригинала, сценария на армянском и сценария на русском языках.

Методология такого типа сравнительного анализа представляется следующим образом.

Анализ качества дубляжа экранизации литературного произведения предполагает четыре позиции или четыре аспекта рассмотрения вопроса. Это, во-первых, литературный оригинал, во-вторых, перевод художественного произведения, в-третьих, – текст сценария фильма и, в-четвертых, – текст сценария дубляжа.

Языковой анализ всех четырех фактических текстов в их сравнении друг с другом проводится на всех языковых уровнях.

Немаловажен в исследовании такого рода и литературно-художественный, а также критический анализ оригинала и фильма.

Соответственно, такое рассмотрение проблемы адекватности в четырех аспектах, включающих художественные, киноведческие, лингвистические и переводческие критерии, нужно четко дифференцировать в начале исследования и обобщить при завершении.

Данное рассмотрение вопроса преследует, в первую очередь, выделение обретенных и потерь в конечном продукте творчества писателя, режиссера, переводчика со всех точек зрения, мотивируя пространность анализа его многосторонностью.

С этой целью предлагаем следующую последовательность анализа.

1. Литературный и киноведческий анализ художественного произведения в сравнении с его экранизацией с точки зрения сходств и различий, обретенных и потерь.

2. анализ экранизации, базирующийся на сравнительном изучении оригинала и сценария.

3. Переводоведческий анализ оригинала и перевода, с учетом лингвистических обретенных и потерь в переводе, констатации лингвистических и переводческих соответствий/несоответствий.

4. Переводоведческий и лингвистический анализ сценариев экранизации и дублированного варианта с той же целью установления переводческих и лингвистических соответствий/несоответствий.

Два сценария, два текста и два фильма, которые, переходя из одной формы в другую, трансформируются далее в совершенно другой тип творчества, другие изобразительные и художественные средства и приемы. За счет этого собственно сам текст отходит на второй план. Однако, это не препятствует изучению данных текстов и установлению некоторых лингвистических переводческих приемов при работе переводчика над дубляжом литературного произведения, точно так же, как теоретик перевода анализирует и сопоставляет любые два других оригинала и перевода, находя в них как возможности сопоставления адекватных языковых и переводческих единиц, так и результаты творчества самого переводчика в поисках эквивалентов и соответствий.

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://www.youtube.com/watch?v=Wu0JHs9A4> – армянский оригинальный вариант
2. [youtube.com/watch?v=fasc6AAGAd4](http://www.youtube.com/watch?v=fasc6AAGAd4) – русский дублированный
3. Кочар Р. Собрание сочинений в шести томах, т.2, Изд-во «Айастан», 1965г. на арм. яз. СС. 411–552.
4. Кочар Р. «Избранное», М., «Художественная литература», 1973г. русск. СС. 9–109.
5. Монтажный лист на русском языке (киноцентр РА), 1976г.
6. Монтажный лист на армянском языке (из киноархива РА), 1972г.
7. https://www.youtube.com/watch?v=Xh47TMj-BYA&list=PL66bRS2DhVi-6gDUTfbHh_-dsuXZ_VGio ruseren naeyeq

Краткие обозначения: Сценарий – Оригинал и Сценарий – Перевод (дубляж) – СО и СД. Текст Оригинала и Текст Перевода – ТО и ТП

ЛИТЕРАТУРА

РЕЦЕПЦИЯ ШЕКСПИРА В ТВОРЧЕСТВЕ Н.М. КАРАМЗИНА

М.К. Айвазян

АННОТАЦИЯ

Рассмотрение связей Шекспира с творчеством Карамзина раскрывает одну из интереснейших граней не только художественного мира писателя, но и взаимосвязи русской литературы XVIII в. с общемировым литературным процессом.

Ключевые слова: Карамзин, Шекспир, рецепция, аллюзии, «Письма русского путешественника».

Впервые русскому читателю имя Шекспира назвал Сумароков. В 1748г. Сумароков выпустил отдельным изданием «Две эпистолы»: «О русском языке» и «О стихотворстве», в которой, приглашая читателей «взойти на Геликон», чтобы увидеть «Творцов, которые достойны славы прямо», «где царствует Гомер, Сафо, Феокрит, Анакреон, Еврипид, Софокл...» и другие, называет, наряду с греческими и римскими писателями, французов «Мальгерба, Руссо, Корнеля», а также несколько англичан, в том числе и Шекспира:

Мильтон и Шекеспир, хотя непросвещенный.

В «Примечаниях на употребленные в сих эпистолах стихотворцев имена» дает следующее разъяснение: «Шекеспир, аглинский трагик и комик, в котором и очень хорова и чрезвычайно хорошева очень много. Умер 23 дня апреля в 1616 году на 53 века своего» [1, с. 19].

В том же 1748 году выходит в свет трагедия «Гамлет» Сумарокова, в 80-е годы возникли подражания Шекспиру Екатерины II, в 1787г. был издан перевод трагедии «Ричард III» – первое отдельное издание пьесы Шекспира на русском языке, появляются отдельные отзывы о Шекспире в печати, что свидетельствует о возрастающем интересе в русском обществе к творчеству английского драматурга [1. СС. 34–69].

С начала 80–90-х годов намечаются новые тенденции, связанные с переходом от классицизма к сентиментализму и романтизму, что обусловило новую фазу в изучении и осмыслении русскими писателями творчества Шекспира, среди которых немаловажную роль сыграл Карамзин.

В 1787г. в Москве появился анонимно перевод трагедии Шекспира «Юлий Цезарь», автором был Н. М. Карамзин. П. Р. Заборов в статье «От классицизма к романтизму» [2, с. 72] приводит интересные сведения, раскрывающие рано возникший у Карамзина интерес к творчеству Шекспира, определивший перевод трагедии.

В «Предисловии о Шекспире и его трагедии «Юлий Цезарь» Карамзин, обна-

руживая достаточное представление о творчестве Шекспира и английской литературе, объясняет читателям свое обращение к переводу трагедии «Юлий Цезарь».

Представляя Шекспира, Карамзин отмечает, что он жил в Англии во времена королевы Елизаветы «и был одним из тех великих духов, коими славятся века» [3, с. 79]. Время не может «затмить изящности и величия Шекспировых творений. Вся почти Англия согласна в хвале, приписываемой мужу сему. Пусть спросят упражнявшегося в чтении англичанина: «Каков Шекеспир?» – Без всякого сомнения, будет он отвечать: «Шекеспир велик!» Шекеспир неподражаем!» Все лучшие английские писатели, после Шекспира жившие, с великим тщанием вникали в красоты его произведений» (II, 79).

Шекспир, по мнению Карамзина, один из немногих писателей, которые могли проникнуть в «человеческое естество», выявить «все тайнейшие человека пружины, сокровейнейшие его побуждения, отличительность каждой страсти, каждого темперамента и каждого рода жизни (II, 80). «Великий живописец», Шекеспир представляет все оттенки «великолепной натуры». У Шекспира, подчеркивает Карамзин, «каждая степень людей, каждый возраст, каждая страсть, каждый характер говорит у него своим языком. Для каждой мысли находит он образ, для каждого ощущения – выражение, для каждого движения души – наилучший оборот. Живописание его сильно и краски его блистательны, когда он хочет явить сияние добродетели; кисть его весьма льстива, когда изображает он кроткое волнение нежнейших страстей; но самая же сия кисть гигантскую представляется, когда описывает жестокое волновение души» (II, 80).

Дав столь блестящую характеристику художественному мастерству Шекспира, Карамзин резко полемизирует со «знаменитым софистом Волтером», сившимся доказать, что «Шекеспир весьма средственный автор», со множеством «многих и великих недостатков».

Карамзин подчеркивает, что Вольтер не принимал Шекспира, поскольку он «писал без правил», он нарушал единство жанровых форм, в результате, его творения это «траги-коми-лирико-пастушьи фарсы без плана, без связи в сценах, без единств; неприятная смесь высокого и низкого, трогательного и смешного». Все эти обвинения против Шекспира Карамзин не принимает.

Действительно, отношение Вольтера к Шекспиру, с творчеством которого он познакомился во время пребывания в Англии (1726–1729), было сложным и противоречивым: как сторонник классицизма, он обвинял английского драматурга в «незнании правил», в отказе от жанровой дифференциации (отчего в пьесах трагическое смешивается с комическим), в грубости.

В то же время Вольтер отмечает мощный талант Шекспира, называет его гением («гений, но гений дикий и варварский»). Как справедливо отмечает П. Заборов, «Карамзин, в отличие от многих современников, ни в чем не соглашался с критиками английского драматурга» [2, с. 73], которые всячески пытались «унизить его достоинство». «Что Шекеспир не держался правил театральных, правда».

«Истинною причиною», – отмечает Карамзин, – «было пылкое его вообра-

жение», которое не подвергалось «никаким предписаниям». «Дух его парил, яко орел, и не мог парения своего измерять тою мерою, которою измеряют полет свой воробьи» (II, 81).

Для Шекспира, настаивает Карамзин, «соблюдать так называемых единств», ограничивать свое воображение тесными пределами, было невыносимо, ибо он «смотрел только на натуру, не заботясь ни о чем», поэтому судить его с позиций «нынешних драматических авторов» в высшей степени нелепо. Шекспир неповторим, поскольку ему было известно, что «мысль человеческая мгновенно может перелетать от запада к востоку, от конца области Моголовой к пределам Англии. Гений его, подобно гению природы, обнимал взором своим и солнце и атомы. С равным искусством изображал он и героя, и шута, умного и безумца, Брута и башмачника. Драмы его, подобно неизмеримому театру природы, исполнены многообразия: все же вместе составляет совершенное целое, не требующее исправления от нынешних театральны́х писателей» (II, 81).

П. Заборов подчеркивает, что в целом «точка зрения Карамзина была навеяна современной ему немецкой эстетической мыслью, в первую очередь, Гердером и Ленцем, и для России 1780-х годов явилась новаторской и смелой: защищать Шекспира от «колких укоризн его критиков» – на это не часто отваживались и тогда, и значительно позднее» [2, с. 73].

В «Предисловии» Карамзин объясняет и обращение к переводу трагедии «Юлий Цезарь», называя ее «одним из превосходных творений» Шекспира. И хотя после смерти Цезаря, трагедия еще продолжается (что вызвало недовольство некоторых критиков), но «дух его жив еще», «он одушевляет Октавия и Антония, гонит убийц Цезаревых и после всех их погубляет». Умерщвление Цезаря есть содержание трагедии; на умерщвлении сем основаны все действия» (II, 81).

Обращает Карамзин внимание и на изображенные в трагедии характеры, из которых «Брутов есть наилучший», «изящнейший из всех характеров, когда-либо в драматических сочинениях изображенных». (II, 82).

Подобное отношение к Шекспиру и его сочинению определило переводческий принцип Карамзина: «я наиболее старался перевести верно, стараясь притом избежать и противных нашему языку выражений»; «мыслей автора моего нигде не переменял, почитая сие для переводчика непозволенным» (II, 82).

Отметим, что «Юлия Цезаря» Карамзин переводил с английского, на что обратил внимание П. Заборов, указывая на «английское деление русской трагедии на акты и сцены и отсутствие в ней многочисленных ремарок, введенных французским переводчиком (Летурнер – М.А.) от себя» [2, с. 74].

Большие достоинства перевода Карамзина, как отмечает П. Заборов, были замечены его современниками, однако перевод в 1790-е годы в связи с преследованиями масонов, попал в разряд подозрительных, и в дальнейшем Шекспира не переводил [2. СС. 74–75].

Но интерес к английскому драматургу, подчеркивает исследователь, оставался неизменным, что отразилось как в критических статьях, напечатанных в «Мос-

ковском журнале» (1791–1792), так и на страницах его оригинальных сочинений.

В 1787г. Карамзин пишет стихотворение «Поэзия», в котором, наряду с библейскими персонажами (Ной, Моисей, Давид, Соломон), вспоминает древних (Гомер, Софокл, Еврипид, Боон, Феокрит, Вергилий), называет и «новых» (Геснер, Клопшток, Мильтон, Юнг), в ряду которых стоит и Шекспир. В примечании Карамзин отмечает, что «сочинитель говорит только о тех поэтах, которые наиболее трогали и занимали его душу в то время, как сия пиеса была сочиняема» (II, 10).

После обращения к Оссиану, древнейшему барду Британии, матери поэтов величайших, Карамзин пишет о Шекспире.

Шекспир, Натуры друг! кто лучше твоего
 Познал сердца людей? Чья кисть с таким искусством
 Живописала их? Во глубине души
 Нашел ты ключ ко всем таинственностям рока.
 И светом своего великого ума.
 Как солнцем, озарил пути ночные в жизни!
 «Все башни, коих верх скрывается от глаз
 В тумане облаков, огромные чертоги
 И всякой гордый храм исчезнут, как мечта, –
 В течение веков и места их не сыщем»
 Но ты, великий муж, пребудешь незабвен! (II, 10–11).

Последнее пятистишие – это собственный вольный перевод пьесы-сказки Шекспира «Буря», восхитившие Карамзина: «Какая, священная меланхолия вдохнула в него сии стихи» [2, с. 75]. Для сравнения Карамзин приводит шекспировские строки в оригинале:

Thecloudcapp'dtowers, thegorgeouspalaces,
 The solemn temples, the great globe itselfe,
 Yea, all which it inherits, shall dissolve,
 And, like thebaseless fabric of a vision,
 Leave not a wreck behind.

П. Заборов в своей статье указывает и на первоначальную редакцию стихотворения «Филлиде», в которой Карамзин, обращаясь к музе трагедии, называет Шекспира («С кинжалом, Мельпомена, Шекспира декламируй») [2, с. 75]. В другом стихотворении «Странности любви, или Бессонница» Карамзина мы встречаем прямую аллюзию из третьего акта «Сна в летнюю ночь» Шекспира: царица фей и эльфов Титания, глаза которой Оберон смазал волшебным соком цветка, влюбляется в ткача Основу с ослиной головой. Шекспир сам в примечании отметил: «Любопытные могут прочесть третье действие, вторую сцену Шекспировой пьесы «Midsummer – night's dream»<<Сон в летнюю ночь».>

Я с Титанией люблю
 Всем насмешникам в забаву [4, с. 126].

В стихотворении «Послание к Дмитриеву» он использует реминисценции из произведений Шекспира:

Отелло в старости своей
 Пленил младую Дездемону [4, с. 138].

С примечанием: «Смотри Шекспирову трагедию «Отелло». В 1797 году Карамзин пишет эпиграмму «К Шекспирову подражателю», в которой осуждает Глупона, Шекспирова подражателя, который перенимает незначительные детали, в результате видны уродство, а не красота.

Ты хочешь быть, Глупон, Шекспиров подражатель;
 Выводишь для того на сцену мясников,
 Башмачников, портных, чудовищ и духов.
 Великий Александр, земли завоеватель,
 Для современников был также образцом;
 Но в чем они ему искусно подражали?
 В геройстве ли души? В делах? Ах, нет! Не в том;
 Но шею к левому плечу, как он, склоняли
 Что делали они, то делаешь и ты:
 Уродство видим мы; но где же красоты? [4, с. 240].

В примечании к строчке «на шею к левому плечу, как он склоняется» Карамзин называет Курция Квинта (I в. до н.э.), римского историка, автора «Истории Александра Македонского».

Имя Шекспира встречается и в «старинной сказке» Карамзина «Прекрасная царевна и счастливый карла» (1792). Отвечая на вопрос: «... как могла прекрасная царевна полюбить горбатого карлу?» писатель через аллюзию из «великого Шекспира» «говорит, что причина любви бывает без причины».

По всей видимости, подчеркивает П. Заборов, речь идет о начальной фразе письма Фальстафа к миссис Пейдж «AskmenoreasonwhyIloveyou» из I-й сцены II действия «Виндзорских проказниц» [2, с. 76].

Самые разнообразные формы аллюзий, интертекстуальных включений, реминисценций, касающихся Шекспира, мы встречаем в «Письмах русского путешественника».

Приведем ряд аллюзий из «Писем русского путешественника». Так «на последней станции к Твери» путешественник, грустя о покинутых друзьях и родине, подчеркивает: «... хотел бы, как говорит Шекспир, «выплакать сердце свое» (I, 82). П.Н. Берков в примечаниях отмечает: «По-видимому, Карамзин имел в

виду то место в трагедии «Юлий Цезарь», где Кассий говорит Бруту: «О если бы я мог всю душу выплакать» (д. IV, сц. 3) [I, 787].

Приведем пример более сложной формы аллюзии – парафраз. Сожалея об отсутствии проповедника Штарка в Дармштаде, Карамзин рассуждает о доброй славе в жизни человека: «Дорога человеку добрая слава – и с каким легкомыслием похищаем мы друг у друга сие сокровище». Далее, обращаясь к Шекспиру, Карамзин восклицает: «О Шекспир, Шекспир! Кто знал так хорошо сердце человеческое, как ты? Кто убедительнее твоего представил все безумства злословия?» (I, 196) и в подтверждение дан текст из «Отелло» в оригинале:

Good name in man and woman, dear my lord,
Is the immediate jewel of their souls.
Who steals my purse steals trash; 'tis something nothing;
'Twas mine, 'tis his and has been slave to thousands;
But he, that filches from me my good name,
Robs me of that, which not enriches him,
And makes me poor indeed.

Карамзин представляет и прозаический перевод: «Доброе имя есть первая драгоценность души нашей. Кто крадет у меня кошелек – крадет безделку. Он был мой, теперь стал его и прежде служил тысяче других людей. Но кто похищает у меня доброе имя, тот сам не обогащается, а меня делает беднейшим человеком в свете» (I, 196).

Парафраз дает возможность Карамзину еще раз подчеркнуть гениальность Шекспира, понявшего «сердце человеческое» и убедительно представившего «все безумства злословия», после чего: «Златые Пифагоровы стихи кажутся медными...» строки эти «всякому человеку, христианину и турку, индейцу и африканцу, надлежало бы вписать незагаданными буквами в свое сердце» (I, 197).

Ряд аллюзий расширяют представления Карамзина о французском, немецком, английском театрах. Так, оценивая Французский театр, в котором безраздельно господствовал классический репертуар, он вновь возвращается к Шекспиру: «французская Мельпомена «благородна, величественна, прекрасна, но никогда не тронет, не потрясет сердца моего так, как муза Шекспирова» (I, 389).

Главная особенность Шекспира – это «глубочайшее чувство природы», именно этого не хватает Корнелю или Расину. «Я прошу знатоков Французского театра найти мне в Корнеле или Расине, – пишет в Примечании Карамзин, – что-нибудь подобное – например, сим Шекспировым стихам, в устах старца Леара, изгнанного собственными детьми его, которым отдал он свое царство, свою корону, свое величие – скитающегося в бурную ночь по лесам и пустыням» (I, 390). Карамзин приводит текст знаменитого монолога Лира “Blow winds... rage, blow!” в собственном прозаическом (но точным и даже «живописным» – Заборов П.Р.) переводе, способствующем восприятию читателем данного художест-

венного текста в ключе определенной литературной традиции. «Шумите, ветры, свирепствуй, буря! Серные быстрые огни, предтечи разрушительных ударов! Лейте пламя на белую главу мою!.. Громы, громы! Сокрушите здание мира; сокрушите образ природы и человека, неблагодарного человека!.. Не жалуясь на вашу свирепость, разъяренные стихии! Я не отдавал вам царства, не именовал вас милыми детьми своими! Итак, свирепствуйте по воле! Разите – се я, раб ваш, бедный, слабый, изнуренный старец, отверженный от человечества!» (I, 391).

Данная аллюзия как форма рецепции выражает полную солидарность автора с содержанием цитируемого фрагмента: «Они раздирают душу, они гремят, подобно тому грому, который в них описывается, и потрясают сердце читателя. Но что же дает им сию ужасную силу? Чрезвычайное положение царственного изгнанника, живая картина бедственной судьбы его. И кто после того спросит еще: «Какой характер, какую душу имел Леар?»» (I, 391).

Формами рецепции в «Письмах русского путешественника» становятся самые различные обстоятельства, в которых звучат напоминания о Шекспире или о его произведениях.

Рассказывая о встрече в маленькой швейцарской деревеньке с француженкой «в печальном платье, бледным лицом и томностью в глазах», которая, рассказав свою историю, вызывает у писателя ассоциацию с героем «Гамлета» Йориком: «обтерла она слезу, которая выкатилась из правого глаза ее, как сказал бы Йорик... Старее меня пятью годами, – отвечала она и обтерла другую слезу, блиставшую на нижней реснице левого глаза ее» (I, 216).

Интересны рассуждения Карамзина о судьбе Ленца, «немецкого автора», жившего несколько времени в одном доме. «Глубокая меланхолия, следствие многих несчастий, – отмечает Карамзин – в примечании, – свела его с ума; но в самом сумасшествии он удивлял нас иногда своими пиитическими идеями, а чаще трогал добродушием и терпением» (I, 87).

В беседе с «неким лифляндским дворянином» вспоминает «поэму шестнадцатилетнего поэта и все, что «он писал до двадцати пяти лет». Он мог бы стать юным Клопштоком, юным Шекспиром, поскольку обладал «великим духом».

Но «глубокая чувствительность, без которой Клопшток не был бы Клопштоком и Шекспир Шекспиром погубила его. Будь другие обстоятельства, и Ленц был бы бессмертен» (I, 87).

Шекспир – отправная точка во всех рассуждениях Карамзина о театре, литературе, живописи.

Посещение берлинских театров дает Карамзину возможность высказать свое мнение об особом исполнительском стиле немецких актеров, который сложился благодаря Лессингу, Гете, Шиллеру, а также чтению Шекспира. Присутствуя на спектакле шиллеровского «Дон-Карлоса», Карамзин пишет: «Сия трагедия есть одна из лучших драматических пьес и вообще прекрасна. Автор пишет в Шекспировском духе. Есть только слишком фигурные выражения (так, как и у самого Шекспира), которые, хотя и показывают остроумие автора, одна-

ко ж в драме не у места» (I, 136).

Присутствуя в Геймаркетском театре на представлении «Гамлета», он сердится на актеров «не за себя, а за Шекспира»: «в первый раз я видел Шекспирова «Гамлета» – и лучше, если бы не видал» (I, 562); его не удовлетворяет посредственная игра актеров, костюмы, декорации, реакция зрителей: «... сидели покойно и с великим вниманием слушали; изредка даже хлопали» (I, 563).

Подобное исполнение не соответствовало творениям Шекспира, ибо в них заключено все богатство английского театра. Любопытный факт, приведенный Карамзиным о силе воздействия шекспировских произведений на зрителей, связан с представлением «Венецианского купца» в Франкфурте: «Здесь актеры недавно представляли Шекспирову драму «Венецианского купца». На другой день франкфуртские жида прислали сказать директору комедии, что ни один из них не будет ходить в театр, если сия драма, в которой обругана их нация, будет представлена в другой раз. Директор не хотел лишиться части своего сбора и отвечал, что она будет выключена из списка пьес, играемых на франкфуртском театре» (I, 195).

Позиция Карамзина, писателя, теоретика сентиментализма с наибольшей полнотой раскрывается в его рассуждениях об английской литературе.

«Литература англичан», отмечает Карамзин, соответствует их характеру... и в ряде случаев превосходна»; это «отечество живописной поэзии», умение замечать «самые мелкие черты в природе», «простодушие, не совсем древнее, но сходное с гомеровским», «меланхолия, изливаемая более от сердца, нежели от воображения», «странная, но приятная мечтательность», «подобная английскому саду и представляющая... тысячу неожиданностей», (I, 572), не случайно французы и немцы переняли «сей род у англичан».

Драматическая поэзия, по Карамзину, не имеет ничего превосходного, кроме «творений одного автора; но этот автор есть Шекспир, англичане богаты» (I, 572).

Карамзин напоминает критикам Шекспира, «что всякий автор ознаменован печатью своего века», но «всякий истинный талант, платя дань веку, творит и для вечности»: современные красоты исчезают, а общие, основанные на сердце, сохраняют силу свою как в Гомере, так и в Шекспире» (I, 573).

Объединив эти два имени, Карамзин выделяет те параметры, которые определяют мировое признание шекспировского таланта: «Величие, истина характеров, занимательность приключений, откровение человеческого сердца и великие мысли, рассеянные в драмах британского гения, будут всегда их магиею для людей с чувством. Я не знаю другого поэта, который имел бы такое всеобъемлющее, плодотворное, неистощимое воображение, и вы найдете все роды поэзии в Шекспировых сочинениях. Он есть любимый сын богини Фантазии, которая отдала ему волшебный жезл свой, а он, гуляя в диких садах воображения, на каждом шагу творит чудеса!» (I, 573).

Прошло около пятидесяти лет, когда впервые русский читатель услышал имя Шекспира, когда Сумароков назвал его «непросвещенным» и – восторг Карамзина: еще «раз повторю: у англичан один Шекспир!»

Восхищение талантом Шекспира звучит и перед памятником Шекспиру, сооруженным в Вестминстерском аббатстве: «Преклоните колена... вот Шекспир!.. стоит, как живой, в одежде своего времени, опершись на книгу, в глубокой задумчивости... Вы узнаете предмет его глубокомыслия, читая следующую надпись, взятую из его драмы «The Tempest» («Буря»)).

Колоссы гордые, веков произведенье,
И храмы славные, и самой шар земной
Со всем, что есть на нем, исчезнет, как творенье
Воздушные мечты, развалин за собой
В пространствах не оставив! (I, 582)

Так разные формы реминисценций, аллюзий, парафразов способствовали рецепции Шекспира в творчестве Карамзина. Великий драматург вызывал не только восторги у писателя, был не только его «вечным спутником», но и способствовал становлению эстетической концепции Карамзина.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Алексеев М.П.* Первое знакомство с Шекспиром в России // Шекспир и русская культура. М., Л., Из-во «Наука». 1965.
2. *Заборов П.Р.* От классицизма к романтизму // Шекспир и русская культура.
3. *Карамзин Н.М.* Избранные сочинения в 2-х т. М., Л., 1964.
4. *Карамзин Н.М.* Полное собрание стихотворений. М. Л., 1966.

RECEPTION OF SHAKESPEARE
IN THE N. KARAMZIN'S WORKS

M. Aivazyan

SUMMARY

The investigation of Shakespeare's connections to the works by Karamzin opens up one of the most interesting sides not only of the artistic world of the writer, but also the interconnection between Russian literature of the XVIII century and tendencies in world literature.

Keywords: Karamzin, Shakespeare, reception, allusions, "Letters of a Russian Traveller".

Վ. ՇԵՔՍՊԻՐԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ Ն. ԿԱՐԱՄԶԻՆԻ
ՄՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մ. Ղ. Այվազյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Շեքսպիրի և Կարամզինի ստեղծագործական կապերի ուսումնասիրությունը բացահայտում է ոչ միայն գրողի գեղարվեստական աշխարհի հետաքրքրության կողմերից մեկը, այլև XVIII դարի ռուս գրականության փոխադարձ կապը համաշխարհային գրական զարգացման հետ:

Հիմնաբառեր՝ Կարամզին, Շեքսպիր, ընկալում, ալյուզիաներ, «Ռուս ճանապարհորդի համակները»:

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ОБРАЗНОГО СТРОЯ ТРАГЕДИИ В.ШЕКСПИРА «КОРОЛЬ ЛИР»

С.А. Арутюнян

АННОТАЦИЯ

Представленный анализ шекспировской трагедии позволяет по-новому подойти к ее прочтению, поскольку образный строй данного произведения соответствует законам музыкального контрапункта. Таким образом, трагедия «Король Лир», являясь «симфонией идей», открывает «тайники музыкальности» драматического произведения Шекспира.

Ключевые слова: симфонизм, контрапункт, музыкальность.

Как известно, шекспировские трагедии «Гамлет» и «Король Лир» признаются наиболее сложными его произведениями. Совершенно не случайно персонаж первой трагедии вышел далеко за пределы своей данности, породив многочисленные интерпретации проблемы «гамлетизма», а по поводу другой трагедии – особо монументальной в своей эпической значимости, А. Блок в речи о «Короле Лире» как-то заметил, что «Трагедии Ромео, Отелло даже Макбета и Гамлета могут показаться детскими рядом с этой» [1]. Может быть, эта оценка А. Блока покажется несколько преувеличенной, но именно «Короля Лира», а не какое-либо другое из шекспировских произведений обычно сравнивают с «Адом» Данте, «Фаустом» Гете, с h-moll-ной мессой Баха, «9 симфонией» Бетховена, с «Парцифалем» Вагнера. Чаще всего с музыкой. По-видимому, сам Шекспир сознавал, пишет один из ведущих исследователей творчества английского драматурга Л. Пинский в своей монографии о Шекспире, что в английской трагедии прослеживается высшая степень несказанного. «В заключительной реплике Лира, – считает он, – когда, согласно неписанному канону полагается в немногих словах высказать весь смысл завершившегося трагического действия, Эдгар, от имени всех присутствующих, обращаясь к зрительному залу, признается в своем бессилии – единственный случай в шекспировских финалах! – Speak what we feel not what aught to say – («Мы можем сказать лишь о том, что чувствуем, но не о /всем/ том, что следовало бы сказать») [2]. В представлении Л. Пинского ни в одном из лучших переводов «Короля Лира» даже приблизительно не передан этот важнейший для общего смысла и тона второй стих последнего четверостишия.

«К такому же примерно выводу, – пишет Л. Пинский, – пришел и английский шекспировед Риз «в монографии о Шекспире», который утверждает, что никто, пожалуй, не дал удовлетворительного объяснения этой пьесы, хотя смысл ее не слишком глубок для понимания, он все же достаточно сложен, чтобы не поддаваться переводу ни на какой язык, чем ее собственный» [3].

В статье «Шекспир и мировая музыка» И. Соллертинский приводит интересные наблюдения выдающегося теоретика трагедии, драматурга Отто Люд-

вига, который определяет принцип структуры шекспировских пьес, исходя из законов музыки. «Так, – пишет И. Соллертинский, – Людвиг уподобляет драматическую функцию Яго и Отелло на протяжении всей трагедии – теме и ее противосложению в фуге Баха», шекспировская контрастность в характерах и ситуациях «понимается Отто Людвигом в чисто симфоническом плане», «архитектоника» большинства шекспировских трагедий раскрывается, по его концепции, в сонатной форме: тема героя, побочная тема, противостоящие ему силы, разработка и реприза, повторение темы в минорной тональности (в трагедии) – «все это прослеживает Людвиг на примерах из шекспировских пьес, устанавливая иной раз метко и убедительно, иногда с существенными натяжками – общность принципов шекспировской инструментально-симфонической драматургии» [4]. Мысль об «органической музыкальности», «симфоничности» шекспировской драматургии, – продолжает музыковед, – неоднократно подхватывалась и позже, впрочем, чаще в метафорическом плане, нежели в плане конкретного структурного анализа. Ее часто приводили, с подчеркиванием исключительной музыкальности Шекспира как творческой личности для объяснения поистине грандиозного влияния шекспировских образов на всю мировую музыку.

Говоря об особенностях бетховеновского симфонизма, И. Соллертинский подобный тип симфонизма условно обозначает понятием шекспиризирующего.¹ Речь идет, подчеркивает исследователь, о шекспиризмах в сложно-фабульном, программном истолковании. Шекспиризация здесь понимается в том смысле, что Шекспир развил до возможных художественных пределов искусство драматического «полиперсонализма», полного психологического перевоплощения, изощреннейшей психологической характеристики самых разных человеческих образов и типов: «Ни одного из своих персонажей Шекспир не делает рупором авторского «Я»: идея пьесы возникает из объективного изображения судеб героев, а не лирического или дидактического высказывания автора» [5].

Не об этом ли рассуждает интеллектуальный персонаж знаменитого романа Д. Джойса «Улисс» Стивен Дедалус? В его представлении Шекспир, создатель Гамлета, одновременно «и дух отца, и принц», он «все во всем», а его подлинное шекспировское начало в различных интерпретациях выразилось в героях, поскольку, считает Дедалус, «Шекспир – широкое поле для всех тех, кто утратил душевное равновесие!»

Конечно же, в данной работе мы не ставим перед собой цель проследить многочисленные трактовки прочтения трагедии Шекспира «Король Лир», в изобилии представленные в литературоведении. Представляется необходимым обратить внимание на то, что стоит за сложностью и недосказанностью данного текста, что невозможно выразить словами. Ведь вряд ли вдумчивый читатель может достойно оценить результат выступления против беспросветного зла и

---

¹ Разрядка автора С.А.

произвола, отстаивающих правду Лира, Корделии, графа Глостера, его законного сына Эдгара и графа Ольбанского.

Рассказывая о своей работе над «Королем Лиром», Г.М. Козенцев в книге «Шекспир на экране» подчеркивает, что основной своей задачей в фильме видел в возможности «...усиления голоса добра. Даже в тех случаях, когда у него нет слов»². Поэтому для воплощения своей цели режиссер привлекает не только средства выразительности, присущие кинематографии, но и различным областям искусства, и, конечно же, музыки, в частности, композитора Дмитрия Шостаковича. Высказывание же Г. Козинцева об «усилении голоса добра...» созвучно нашему стремлению прояснить, понять природу «недосказанности», присущую как трагедии о датском принце, слишком рано сошедшем со сцены жизни, так и трагедии о старом короле, восставшем против безумия мироустройства и поверженного им в неравной схватке. Подчеркивая, что в этой эпически масштабной трагедии абсолютно все персонажи «вышли из колеи», что в ней задолго до Достоевского основная ситуация начинается без всякой подготовки – *со скандала*.³ Л. Пинский пишет: «Речь идет... о всем известных, но не всегда осознаваемых двух правдах художественного образа... правда, заменяющая предмет, и правда, знаменующая предмет, правда отражения и правда выражения..., прибегающая к дополнительным средствам выражения, к особому языку⁴ правда духа целого» [6].

Таким образом, прослеживая в трагедии «Король Лир» противоборство вечных, неискоренимых природных начал – Добра и Зла, Л. Пинский выстраивает схему архитектоники персонажей пьесы В. Шекспира, в которой не только главные герои, но даже и самые незначительные, имеют своих антиподов.

Король Лир

Корделия	Гонерилья, Регана
Альбани	Корнуэл
Француз	Бургундец
Кент	Освальд
Дворянин из свиты Корделии (Связан с Кентом)	Куран из свиты Реганы и Корнуэла (связан с Эдмундом)
Слуга Корнуэла и его убийца, мстящий за Глостера	Офицер на службе у Глостера, убийца Корделии
Глостер	Эдмунд
Эдгар	Шут

Старик, арендатор Глостера, лекарь, рыцари, придворные, гонцы [7].

В этой схеме человеческая природа, воплощенная в столкновении двух про-

² Шекспир на экране. Архив Г. Козинцева.

³ Выделено исследователем С.А.

⁴ Разрядка автора С.А.

тивобоствующих «правд», в которых «замыслы» преступных мыслей и действий имеют четко определенную философскую подоплеку своего знания жизни, оттеняется противостоянием их жертв, прошедших через Голгофу человеческих страданий, вздернутых, как и Лир, на дыбу невероятных мук, но, тем не менее, сохранивших в себе способность прощать, сострадать, любить. Поэтому нелепый «скандал», с которого начинается «завязка» действие трагедии, а затем картины судилища, занятого выяснением меры вины каждой из сторон, связывает их с королем в нерасторжимое единство, поскольку сам Лир является порождением этих «правд», а прозрев в своем безумии, он глубоко раскаивается в своих действиях и поступках в бытность королем, и вскоре и сам переходит в лагерь «несчастливых, гонимых лихоимцев» – жертв бесжалостной судьбы.

В отличие от М. Бахтина, давшего роману Ф.М. Достоевского определение «полифонического», но использующего музыкальную терминологию в метафорической значимости, мы считаем, что, как в романах русского писателя, так и в драматургии В. Шекспира, в основе строя его произведений лежат подлинны законы контрапункта.

Ведь Шекспир как и композитор строит сложную художественную систему, сотканную из сопоставляемых, переплетающихся между собой эмоционально-смысловых линий, тематически связанных между собой. Они лишены статичности и каждый раз воспринимаются в процессе своего динамического развития, подводя к тщательно подготовленной развязке.

Итак, эмоционально-образные потоки, сконцентрированные вокруг короля Лира в завязке трагедии⁵, подыгрывающие театральности сцены отречения, «одной породы» старшие дочери – Тонерилья и Регана, контрапунктически оттеняются почти полной бесловесностью Корделии, не желающей озвучивать и оглашать свои чувства, а также «выпадом» Кента, пытавшегося образумить разгневанного короля. Отголоском мотивировок поведения героев является вторая сцена первого акта трагедии, когда на первый план выступает «замысел» Эдмунда, незаконного сына графа Глостера. Отсюда интрига, затеянная Лиром, получает разворот в новой тональности, в которой в роли режиссера и блестящего актера выступает герой маккиавелистского толка, для которого вседозволенность действий и поступков является житейской нормой.

Таким образом, если первая сцена трагедии знакомит с «замыслом» Лира, глубоко уверенного в том, что его отцовский и королевский авторитет после справедливого раздела государства останется непоколебимым, то вторая сцена, вводящая в атмосферу действий Эдмунда, призвана показать его полную несостоятельность.

В русле этого потока разворачивается действие последних сцен I акта, которое подводит к резкой активизации лагеря «зла», «содружеству» старших дочерей Лира в обезлигивании короля, действиям герцога Корнуэла, его слуги Ос-

---

⁵ Первый акт трагедии, ее завязка, вводящая в динамическое развитие действия, рассматривается нами как экспозиция сонатной формы.

вальда, для которых Лир, пусть даже низведенный до уровня трагического шутства, все же представляет серьезную опасность. Отсюда реплики Шута о том, как король «расколос свой век надвое, ... обкорнал свой ум с обеих сторон и ничего не оставил в середке...», превратился в «совершенное ничто», звучат как предверие «возвращения мощи, которой он лишился», превращаясь одновременно в лировское самобичевание:

Корделии оплошность! Отчего
Я так преувеличил этот промах,
Что вырвал из души своей любовь
И грудь взамен наполнил ядом желчи?
Как был я слеп! О Лир, теперь стучись
В ту дверь, откуда выпустил ты разум
И глупость залучил...
Не дайте мне с ума сойти, о боги!
Пошлите сил, чтоб не сойти [8].

С первой же сцены, вводящей в развитие действия II, III, IV актов, обозначенных нами разработкой (R), возникает своеобразная «переключка», «параллели» нового изложения материала с тем, что прозвучало в экспозиции. Сюжет продолжает свое интенсивное развитие, мелькают как в калейдоскопе эпизоды, повествующие о бегстве оболганного Эдмундом Эдгара, проклятого своим отцом, и, в целях сохранения жизни, надевшего на себя маску безумного Тома из Бедлама; потрясает сцена «Бури» в степи, когда, обезумевший от отчаяния Лир, посылает проклятия богам и небесам, а оказавшись в шалаше, в котором как бы сконцентрировались судьбоносные линии Кента, Глостера, Шута, Эдгара, объявляет себя их защитником, а далее, в комнате замка Глостера, вершит суд не только над своими старшими дочерьми, но и над самим собой. Отсюда непревзойденная сцена «завязки» действия, контрапунктически трансформированная в сцену в «шалаше», в котором прозревший в своем безумии король старается найти ответ на вопрос, обращенный к безумному Тому-Эдгару, особенно потрясает своим драматизмом: «Неужели вот это и есть, собственно, человек?.. На нем все свое, ничего чужого...Все мы с вами поддельные, а он настоящий. Неприкрашенный человек и есть именно это бедное, голое, двуногое животное, и больше ничего. Долой, долой с себя все лишнее...». Ощущение драматизма усиливается еще и тем, что надобность в Шуте, комментирующего ранее и осмеивающего поступки Лира, теперь отпадает, потому что сам король превращается в Шута, но уже в трагической его значимости.

Поэтому реплики «лишенного ума» Лира, требующего немедленного «медицинского вскрытия Реганы», чтобы выяснить «что у нее в области сердца, почему оно каменное», подводят к необходимости окончательного вмешательства

Эдгара, сознательно, как и Гамлет, взвалившего на себя ответственность за мировое зло:

Когда мы старших видим жертвой бедствий,
Бледнеет наше горе в их соседстве.
Ужасно одиночество в беде,
Когда кругом довольные везде,
Но горе как рукой бывает снято
В присутствии страдающего брата.
Свои несчастья легче я терплю,
Увидевши, как горько королю.
Детьми обижен он, а я – отцом.
Но близко, близко время, бедный Том!
Оправданный от клеветы, невинный,
Откроешься ты скоро, сняв личину.
Теперь бы только королю спастись... [9].

В этом отношении сцены IV акта трагедии, завершающие разработку противоборствующих тематических начал, представляются особенно показательными, поскольку, что бы не измышляли старшие дочери Лира, как бы не был страшен и ужасен беспредел насилия и произвола, чинимый герцогом Корнуэльским и Эдмундом над графом Глостером, на первый план выдвигаются силы, призванные отстоять правоту деяний Лира и его ослепленного подданного. Реплика Эдгара «О ветер, дуй! Ты стер меня во прах. Мне больше нечего тебя бояться» [10], ставшего поводырем своего отца, продолжает линию бунтарства Лира, бросившего вызов богам и природе в страшную бурю в степи. Наряду с Эдгаром, активизируется в своем противоборстве и герцог Альбанский, опекающий ослепленного Глостера и безумного Лира:

Я целью жизни, Глостер,
Поставлю отблагодарить тебя
За верность Лиру и воздать сторицей
За слепоту твою. – Пойдем, мой друг,
Подробней мне расскажешь все, что знаешь [11].

И, наконец, на первый план выступает образ Корделии, выполняющей функцию звучания лирической темы, с самого начала опекаемой Кентом и ставшей выражением голоса совести Лира.

Слова Кента, обращенные к придворному о том, что Лир

Все время ... сгорает со стыда,
Что так ее обидел: отказался

Благословить, отринул, обделил,
Толкнул к чужим и отдал все наследство
Бесчеловечным старшим дочерям.
Стыд этот не дает ему покоя, – [12].

подводят, наконец, к долгожданной встрече отца с отверженной дочерью. Диалог раскаявшегося Лира с Корделией – акт высшего напряжения страстей, в котором покаяние низвергнутого короля превращается в мольбу о прощении, в его самобичевание:

Не смейся надо мной. Я – старый дурень
Восьмидесяти с лишним лет. Боюсь,
Я не совсем в своем уме...

Не плачь! Дай яду мне. Я отравлюсь.
Я знаю, ты меня не любишь. Сестры
Твои меня терзали без вины,
А у тебя для нелюбви есть повод.

Не будь со мной строга.
Прости. Забудь. Я стар и безрассуден [13].

И, как ответ на его мольбу, голос «кротости без границ», всепоглащающей любви и сострадания:

Дорогой отец!
О, если бы врачующую силу
Моим губам, чтоб поцелуй мой стер
Следы всего, что сестры натворили
С тобой, родной!.. [14].

В анализе же заключительного акта трагедии просматривается, что две тематические линии образного строя, контрапунктически противопоставленные друг другу, устремлены теперь к сближению и объединению. «Местность близ Довера, – пишет Л. Пинский, – *пограничный пункт* (разрядка исследователя – С.А.) в жизни каждого персонажа, в ходе всего действия, в судьбе трагедийного мира в целом... К Доверу, единственному шансу на спасение, давно уже обращены взоры Кента. В Довер приходит отчаявшийся Глостер, чтобы броситься со скалы в море, загасить «фитиль постылой жизни». Лишь в Довере во всей мере раскрывается низость Освальда... В Довере сестра отравит сестру, братья вступят в смертельный поединок, и Альбани перед всем миром огласит свой позор, замыслы своей жены. Действие «Короля Лира» начинается и заканчивается, как

в романах Достоевского, – семейно-общественными «скандалами» [15].

В Довере весь трагедийный мир «на краю бездны» – подчеркивается нами. Именно здесь эффект противостояния силам зла достигает высшей точки кульминационного развития: «стал неузнаваем» в своих действиях занимавший ранее выжидательную позицию граф Альбани, снял с себя маску безумного Тома Эдгар, убивший Освальда и раскрывший тайну предательского письма Гонерильи, и, наконец, наступает момент, который следовало бы рассматривать как заключительный этап в «духовном прозрении» Лира, связавший его нерасторжимым родством с Корделией.

При этом, необходимо отметить, что в финале-репризе, как и в завязке-экспозиции, вновь повторяются нелепые просчеты, которые по отношению к Корделии оборачиваются еще более страшным, роковым образом. Представители «лагеря добрых» не смогли себе представить беспредел чудовищной жестокости противников, тем более, что они сами приступили к взаимоуничтожению. В финале «на пределе своих сил» сошлись все, кто остался жив: Гонерилья уничтожает свою сестру, противоборство мотивов «за и против» в ее действиях полностью отсутствует, во весь рост поднимается фигура Эдмунда, чудовищная низость которого особенно ярко проявляется в приказании повесить в тюрьме Корделию, хотя бы на глазах у отца, а в целях государственных интересов распустить слух, что она «от отчаяния покончила с собой». Но не это главное в драматизме развития финала. Герцог Альбанский, требующий выдачи плененных Лира и Корделии, встревоженный вестями с поля сражений, на какое-то время о них забывает. Центральный кульминационный пункт финала – это последний выход главного героя:

Входит Лир с мертвой Корделией на руках,
О войте, войте! Вы из камня, люди!..
Чума на вас! Изменники! Убийцы! [16].

Его потрясенное, болезненное сознание не в состоянии более вынести ужаса происходящего. Лиру вспоминается голос любимого существа: «У нее всегда был тихий, нежный голос – большая прелесть в женщине», его угасающие мысли возвращаются только к Корделии:

Мою бедняжку удавили! Нет, не дышит!
Коню, собаке, крысе можно жить,
Но не тебе. Тебя навек не стало.
Навек, навек, навек, навек, навек! –
Мне больно. Пуговицу расстегните...
Благодарю вас. Посмотрите, сэр!
Вы видите? На губы посмотрите!
Вы видите? Взгляните на нее! [17].

Таким образом, вся логика образного строя IV акта оказывается подчиненной развитию темы, противоположной теме преступления – необходимости искупления вины наказанием. Причем наказуемыми представлены как представители «лагеря злых» (Регана, Гонерилья, Эдмунд, последние даже признаются в своих деяниях), так и те, кто стал их невольными жертвами в результате преступной халатности «добрых». Четырехкратное повторение Лиром слова «look» («Смотрите») переключается с заключительными словами Гамлета – «остальное – молчание» и звучит как духовное завещание всем, приобщенным к трагедии могущественного короля, прекрасного отца, великого человека.

Отсюда невольно напрашивается вывод, вытекающий из особенностей образного развития шекспировской трагедии. Сокровенная суть «Короля Лира» раскрывается в единстве «двух крайностей» драматического и музыкального искусства, в котором неудержимый порыв чувств «обнаженной до предела души» сочетается со строгой рассудочностью противоборства мысли. «Все в жизни контрапункт» – любил повторять композитор М.И. Глинка. Несомненно, высказывание Глинки созвучно восприятию текста шекспировской трагедии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Блок А. «Король Лир» Шекспира Собр. соч. т. 4 Ленинград, 1982. С. 386.
2. Пинский Л. Шекспир. (Основные начала драматургии). М., 1971. С. 273.
3. Там же.
4. Соллертинский И.И. Исторические этюды Ленинград, 1963. С. 325.
5. Там же, с. 338.
6. Пинский Л. Шекспир. Ленинград, 1971. С. 310.
7. Шекспир В. Трагедии. Ер., 1986. СС. 442, 447, 494, 501, 511, 512, 532.
8. Пинский Л. Шекспир. Ленинград, 1971. С. 353.
9. Шекспир В. Трагедии. Ер., 1986. С. 562.
10. Там же. С. 563.

ARCHITECTONICS OF WILLIAM SHAKESPEARE'S “KING LEAR” TRAGEDY

S. Harutyunyan

SUMMARY

The presented analysis of the Shakespearean tragedy allows to show a new approach to its interpretation as the character structure of the work corresponds to the rules of musical counterpoint. Thus, being “a symphony of ideas” the tragedy “King Lear” opens “the secret recesses of musicality” of the dramatic work by Shakespeare.

Keywords: symphonic style, counterpoint, musicality.

Վ. ՇԵՔՍՊԻՐԻ «ԼԻՐ ԱՐՔԱ» ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ս.Ս. Հարությունյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Շեքսպիրյան ողբերգության ներկա վերլուծությունը թույլ է տալիս նորովի մոտենալ նրա ընթերցմանը, քանի որ այդ երկի պատկերային համակարգը համապատասխանում է կոնտրաստային օրենքներին: Այսպիսով, «Լիր արքա» ողբերգությունը, լինելով «գաղափարների սիմֆոնիա», բացում է Շեքսպիրի գործի «երաժշտականության գաղտնիքները»:

ԶԻՆԱԿԱՆ «ՏԱՐԻՆԵՐԸ» Խ.Լ. ԲՈՐԽԵՍԻ ՏԵՔՍՏԵՐՈՒՄ

Ն. Գոնչար-Խանջյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

20-րդ դարի խոշորագույն գրողներից և մտածողներից մեկի՝ Խ.Լ. Բորխեսի գաղափարագեղարվեստական աշխարհն իր մեջ ներառում է արևելքի և արևմուտքի հարուստ փորձն ու ավանդույթները՝ համադրելով ու միավորելով մեկը մյուսի հետ: Տարբեր ժանրերի գրական տեքստերը, թեմաները, կերպարները, խորհրդանիշները արտացոլում են գրողի հետաքրքրվածությունը արևելյան արքետիպերի, միֆերի, կրոնական ուսմունքների, փիլիսոփայության, գրականության նկատմամբ: Հատուկ ուսումնասիրության են արժանի բորխեսյան մի շարք տեքստերի և չինական հոգևոր և գրական մշակույթի որոշ կապերը:

Հիմնաբառեր՝ չինական տարրերը, Բորխես, արևելք և արևմուտք:

20-րդ դարի խոշորագույն գրողներից և մտածողներից մեկի՝ Խ.Լ. Բորխեսի գաղափարագեղարվեստական աշխարհն իր մեջ ներառում, համադրում և միավորում է արևելքի և արևմուտքի բազմաբնույթ փորձն ու ավանդույթները: Գրողի տարբեր ժանրային տեքստերում՝ իրենց սյուժեներով, կերպարներով, խորհրդանիշներով, սուր հետաքրքրություն է արտացոլվում արևելյան արքետիպերի, միֆերի, կրոնական ուսմունքների, փիլիսոփայության, գրականության նկատմամբ: Բորխեսին՝ որպես գրողի և մտածողի, ավելի մոտ է բուդդիզմը, որն առնչվում է քրիստոնեության հետ համբերատարության, ընտրության ազատության, հոգևոր կայունության և հոգևոր արթնացման գաղափարներով: Արևելքի գրականության որոշակի գծերի հետ հարաբերակցվում է Բորխեսի էսթետիկան, Բորխեսի նորարարական պոետիկան, որը որոշ ուսումնասիրողների կողմից բնութագրվում է որպես «մոգական», «ոբովիետն մոգություն կա ֆանտաստիկը, փոխաբերականն իրականության խորքային արտահայտության վերածելու մեջ, և որովհետև պարզվում է, որ այդ թվացյալ բնական օրենքների խախտումն ավելի բնական է, քան սպառված կարծրատիպերի պահպանումը: Ժամանակակից մարդու հարատև պարադոքսի մեջ «կեղծը» ճշմարիտ է թվում, մինչդեռ ճշմարիտն իբրև կեղծ է ներկայացվում» [1]: Հատկապես իր ստեղծագործական գործունեության ուշ շրջանում Բորխեսը հակված է դեպի արտահայտչության կարգը, որը հատուկ է արևելյան գրականությանը՝ ընդգրկելով տարբեր ժամանակահատվածներ, հիմնվելով ինչպես իրականության, այնպես էլ մտացածին իրականության վրա, արտահայտչության միջոցներում կողմնորոշվելով ոչ թե տեսողականի, այլ մտավորի վրա: Ինչպես նկատում է Ի. Տերտերյանը, «ոչ թե պատկերները, տողերը, այլ ամբողջական ստեղծա-

գործությունները վերածվեցին փոխաբերությունների՝ բարդ բազմիմաստ փոխաբերություն-խորհրդանիշների»[2]:

Բորիսեսի աշխարհընկալական, էթիկա-փիլիսոփայական, էսթետիկական, մշակութաբանական հետաքրքրությունը դեպի արևելք արտահայտվում է մասնավորապես նրա՝ Չինաստանի միֆոլոգիային, բանահյուսությանը և գրականությանը դիմելով: Այս կապակցությամբ հատկանշական են նրա այնպիսի տեքստերը, ինչպես օրինակ «Ցառ Սյուեցին: Երազ Կարմիր աշտարակում», «Չինական մոզական և ազգային հեքիաթները» և «Հին Չինաստանի երեք փիլիսոփայական դպրոցները» հոդվածները, ինչպես և «Բաժանվող արահետների այգին» և «Պատն ու գրքերը» պատմվածքները, նաև մի շարք չինական պատմվածք-հավատալիքներ «Մտացածին արարածների գրքում»:

Ժամանակն ու տարածությունը, անսահմանն ու սահմանայինը, իրականն ու անիրականը, ռացիոնալն ու իռացիոնալը, խորաթափանցն ու մակերեսայինը, միտքն ու գործողությունը, նախասահմանվածն ու ազատ ընտրությունը, այս և այլ հակօրինությունները, որ հավերժական հարցերով կանգնում են մարդու գիտակցության առջև, հավերժական թեմաներ, որ սնուցում են գրականությունը, ձևավորում են բորիսեսյան տեքստի ինտելեկտուալ պրոբլեմատիկան և որոշում դրանց պոետիկայի յուրօրինակությունը, փոխաբերության մակարդակը, խորհրդանիշների կարգը, ոճն ու ոճաբանությունը:

Երազ, լաբիրինթոս, հայելիներ, գիրք, գրադարան, պատ, այգի՝ Բորիսեսի մոտ տարափոխվող, կրկնվող այս խորհրդանիշներից և փոխաբերություններից մեկ այս, մեկ այն թելը մեզ տանում է դեպի Չինաստան: Հակիրճ հետևենք այդ թելերից կամ գծերից մի քանիսին:

Հին Չինաստանի փիլիսոփայական դպրոցների մասին իր էսսեյում Բորիսեսն առանձնակի մատնանշում է Չժուան-Ցզիին՝ գնահատելով վերջինիս մոտ գրողի «ուժն ու հնարամտությունը» և դրան հաստատում մեջբերում է Չժուան-ցզիի երազներից մեկը: «Նրա երազներից մեկը Չինական բանահյուսության մեջ (իսկ նա վարպետուհի է երազներ տեսնելու), իսկական առած է: Չժուան-ցզիի քսանչորս դար առաջ երազ է տեսնում, թե ինքը՝ վերածվել է թիթեռի: Եվ արթնանալով նա արդեն չգիտեր, թե ինքն ով է՝ մարդ, որ երազում տեսնում է, թե ինքը դարձել է թիթեռ, կամ էլ թիթեռ, ով երազ է տեսնում, թե ինքը մարդ է» [3] (1,333): «Երազներն» ու «լաբիրինթոսները», որ Բորիսեսի տեքստերում փոխաբերականորեն իրենց մեջ կլանում են գրողին հուզող մետաֆիզիկական պրոբլեմատիկան, նրա համար անչափ հետաքրքիր են դարձնում նաև 1645թ. ստեղծված Ցառ Սյուեցինի «Երազը Կարմիր աշտարակում» վեպը՝ «ամենաճանաչված վեպը երեք հազարամյա գրականության մեջ» (1, 427): Հատկանշական է այն փաստը, թե ինչն է հատկապես նշում Բորիսեսը այդ վեպի մասին իր էսսեյում. «Բազմաթիվ երազներ. դրանք առավել ևս տպավորիչ են, քանի որ գրողը մեզ չի

ասում, որ դա երազ է, և մենք մտածում ենք, թե խոսքը գնում է իրականության մասին, քանի դեռ երազատեսը չի արթնանում /.../: Ֆանտաստիկայի առատությունն. չինական գրականությանը հայտնի չեն «ֆանտաստիկական վեպերը», այդ պատճառով բոլոր վեպերն ինչ-որ առումով ֆանտաստիկ են» (1, 428):

«Ինչ-որ ֆանտաստիկական» բանի է վերածվում նաև որպես հետաքրքիր դետեկտիվ պատմություն հանգուցվող Բորխեսի «Բաժանվող արահետների այգին» պատմվածքը, որի առանցքում է չինացի իմաստուն, աստղագուշակ, գիտնական և պոետ Յու Պենի կերպարն է, ով երբեմնի ստեղծել է մի վեպ: Պատմվածքի գործող անձիք, մեջբերելով այդ հնարովի վեպից դրվագներ, զուգահեռներ են անցկացնում «Երազ Կարմիր աշտարակում» վեպի հետ, որտեղից էլ Բորխեսը փոխ է առել պատմվածքի հերոսի անունը՝ Յու Յուն: Վեպը երևակայության արդյունք է, որպես այդպիսին այն չկա: Հրաժարվելով ամեն ինչից՝ չինացի իմաստունը տասներեք տարվա ժամկետով առանձնանում է մենության աշտարակում՝ միայն մեկ գիրք գրելու և լաբիրինթոս կառուցելու համար, որը գրավել և շվարեցրել է բոլոր մարդկանց: Սակայն իմաստունի մահից հետո նրա ժառանգորդները ոչինչ չեն գտնում՝ բացի իրար խառնված և անընթեռնելի ձեռագրերի: Գրքի անհասկանալի բնույթը թույլ է տալիս ենթադրել, որ հենց գիրքն է այն լաբիրինթոսը, այն է նաև բաժանվող արահետների այգին, և այն էլ կվերածվի Բորխեսի մոտ Բաբելոնյան գրադարանի բաժանվող գրքերի, կվերածվի աշխարհի ամբողջականության և անվերջ շարժունության և փոխակերպության ևս մեկ խորհրդանիշի:

Ինչպես տեսնում ենք, և՛ ակնարկները «չինական բանահյուսության», «չինական գրականության» («վարպետուհի է երազ տեսնելու մեջ», «բազմաթիվ երազներ», «մեզ թվում է, թե խոսքը գնում է իրականության մասին», «ֆանտաստիկայի առատությունը») հասցեին, որտեղ երևում են սեփական ոճական և ոճաբանական նախընտրությունները, և՛ մի շարք խորհրդանիշների փոխաբերությունների դիմելը ճարտասանորեն խոսում են այն մասին, որ 20-րդ դարի նշանավոր արգենտինացի գրողը քաղում է իր համար բավականաչափ արժեքավոր և ուսուցողական գաղափարներ Չինաստանի երեք հազարամյա մշակույթից: Դրա մասին են խոսում և՛ նրա չինական հեքիաթների բնութագրումները, և՛ չինական պատմվածք-հավատալիքների դիմելը մտացածին, հնարովի էակների գրքում, ինչը կարող է ծառայել որպես հատուկ ուսումնասիրության առարկա:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Svanascini O. Borges y las culturas orientates. Curanderos Hispanoamericanos, n. 505–507, 1992. P. 347
2. Тертерян И. Человек, мир, культура в творчестве Х.Л. Борхеса. В кн. Борхес Х.Л. Проза разных лет. М., 1984. С. 7.
3. Борхес Х.Л. СОБР. Соч. В 4-х томах. Т.1. СПб, 2001. СС.333, 427, 428.

THE CHINESE “MOTIVES” IN THE TEXTS OF J.L.BORGES

N. Gonchar-Khanjyan

SUMMARY

The ideological-artistic world of J.L. Borges – one of the most eminent writers of the XX century – comprehends rich cultural experience and traditions of the East and West, correlating and combining them with one another. The texts of different genres, the topics, images, symbols are reflecting the interest in the Eastern archetypes, myths, religious doctrines, philosophy and literature. It is worth in particular observing some connections between a number of texts of Borges and the Chinese spiritual and literary culture.

Keywords: Borges, Chinese motives, East and West.

КИТАЙСКИЕ МОТИВЫ В ТЕКСТАХ ХОРХЕ ЛУИСА БОРХЕСА

Н.К. Гончар-Ханджян

АННОТАЦИЯ

Идейно-художественный мир Х.Л. Борхеса – одного из крупнейших писателей и мыслителей XX века – охватывает богатый культурный опыт и традиции Востока и Запада, соотнося и сочетая их друг с другом. Литературные тексты различных жанров, темы, образы, символы отражают интерес писателя к восточным архетипам, мифам, религиозным учениям, философии и литературе. Особо стоит выделить и рассмотреть связи между отдельными текстами Борхеса и китайской культурной и литературной традицией.

Ключевые слова: Борхес, китайские мотивы, Восток и Запад.

ПРАКТИЧЕСКИЕ МЕТОДЫ ОСВОЕНИЯ МЕТРИКИ

А.А. Татевосян

e-почта: flamma@list.ru

АННОТАЦИЯ

Традиционный метод освоения метрики требует большего времени, чем представляется возможным выделить в рамках учебного процесса. Более эффективным на первом этапе является практическое освоение метрики, при котором учащиеся, выполняя простые упражнения, создают тексты, соответствующие основным размерам в трех системах стихосложения, и только после этого переходят к анализу стихотворений.

Ключевые слова: метрика, стихосложение, методы преподавания.

Метрика является одним из самых сложных для освоения разделов курса «введение в литературоведение». Для студентов Российско-Армянского университета сложность усугубляется тем, что они должны уверенно ориентироваться в пространстве не одной, а, как минимум, двух национальных поэзий. И хотя в русской поэзии представлены все три наличные системы стихосложения плюс верлибр, который ряд теоретиков выделяет в отдельную систему стихосложения (например, [8, 29]), армянская силлабика существенно отличается от русской, и эта разница становится актуальной с первого же шага, на уровне счета слогов, поскольку в русской поэзии их можно считать в письменном тексте по количеству гласных, а в армянских стихах фактически только на слух.

Стихосложение в целом и метрика, в частности, является обязательным разделом любой программы и любого учебника по введению в литературоведение (см. [9], [10]). Однако в современных учебниках оно занимает существенно меньшее место, именно потому, что уделить ему необходимое время и внимание в рамках более общего курса практически невозможно. По этой причине зачастую стихосложение выделяется в отдельную дисциплину и излагается более полно в специальном учебном пособии (например, [4], [5], [7]) в связи, в частности, с желанием авторов предоставить максимально разнообразный материал для анализа, предложив студентам редко встречающиеся размеры и наиболее яркие образцы метрических экспериментов, которые, в частности, отличают поэзию «Серебряного века». Именно по этой причине и преимущественный интерес к метрике в русской традиции ([1], [2],) и выход основных учебных пособий по ней ([3], [6], [9], [11], [12], [13]) относится к первой трети двадцатого века.

Традиционной формой освоения метрики, предлагаемой упомянутыми учебными пособиями, является анализ классических образцов. Этот метод имеет ряд безусловных достоинств, однако, по нашему мнению, к нему имеет смысл переходить в качестве второго этапа освоения метрики, когда учащиеся уже ориентируются в регулярных размерах, и их внимание можно обратить на авторские

особенности использования того или иного размера, на связь между метрическими, строфическими, стилистическими и смысловыми составляющими анализируемого стихотворения.

Недостаточная эффективность использования этого метода на первом этапе связана с тем, что освоение размеров или происходит слишком медленно, или затруднена возможность контроля за тем, как идет процесс у каждого из учащихся. Но даже если с каждым в аудитории индивидуально работать у доски, для первоначального анализа приходится выбирать строки с легко определимым размером, без пиррихий и спондеев, как, например:

Люблю грозу в начале мая   U-U-U-U-U

или:

Буря мглою небо кроет   -U-U-U-U

Впоследствии же, даже в стихах с потенциально очевидной метрикой, студенты затрудняются определить размер при первых же столкновениях с пропусками и сверхсхемными ударениями.

Очевидно, что метрика осваивалась бы гораздо эффективнее, если бы студенты сначала сами конструировали регулярные размеры, а потом уже определяли их в образцах. Это также решило бы вопрос индивидуальности работы и контроля. Именно таким образом метрику преподавал еще Н. Гумилев в Литературной студии: предлагая студийцам писать стихи на заданные размеры, а затем переделывать их из одного размера в другой. Однако далеко не каждый студент-филолог (и тем более журналист) пишет или готов писать стихи. Кроме того, если требовать от учащихся создания полноценных стихов, этот метод также потребует неоправданных и невозможных в рамках учебного процесса временных затрат.

Между тем, если предельно упростить задачу, первый этап освоения метрики можно свести к набору простых упражнений, не требующих никаких предварительных навыков. Для их выполнения достаточно уметь считать слоги (для силлабического стихосложения), ударения (для тонического стихосложения) и, определять соотношение ударных и безударных слогов в стопе протяженностью в два или три слога (для силлабо-тонического).

Однако, даже осознавая учебный характер создаваемого текста, учащиеся склонны предъявлять к нему излишне высокие требования. Страх не дотянуть до собственных представлений о высокой поэзии, прочитать вслух что-то глупое и нескладное заставляет их отказаться от попыток выполнения задания вовсе. Поэтому изначально от них не только не нужно требовать осмысленного текста, но и необходимо оговорить, что для задания требуется совершенно произвольный набор слов, озвучив подходящие по форме слова в случайном порядке. Отказ выполнять упражнения с любой формулировкой необходимо пресекать при выполнении первого задания, требуя от каждого учащегося в аудитории произнести три двусложных слова. Не строку ямба или хоря, а три любых слова с нужным ударением. Если добиться этого от всех присутствующих, никаких сложно-

стей с выполнением последующих упражнений в аудитории не будет. Если позволить хоть одному учащемуся уклониться под любым предлогом, в дальнейшем он в выполнении заданий участвовать не будет.

Итак, строка чистого трехстопного ямба состоит из трех двухсложных слов с ударением на второй слог:

У – У – У – «удод», «галоп», «порог».

Двенадцать таких слов составляют полное четверостишие:

У – У – У – «удод», «галоп», «порог».

У – У – У – «щенок», «песок», «дружок».

У – У – У – «ответ», «салют», «дорог».

У – У – У – «порыв», «наплыв», «кружок».

С заменой двух из четырех крайних слов в строке на падежные (порога) или уменьшительные (дружочек) формы этих же слов – трехсложные с ударением на втором слоге – у нас появляется классический для русской поэзии альтернанс мужской и женской рифмы. Схема, соответственно, приобретает вид:

У – У – У – У «удод», «галоп», «пороге».

У – У – У – «щенок», «песок», «дружок».

У – У – У – У «ответ», «салют», «дороге».

У – У – У – «порыв», «наплыв», «кружок».

Метрически результат ничем не отличается от, например, этих строк В. Маяковского: «Я знаю – город будет, / я знаю – саду цветсть, / когда такие люди / в стране в советской есть!».

Не любое слово будет иметь форму с нужным ударением, на этом этапе их легко можно переставить местами, но через одно задание в соответствующие формы нужно будет поставить все слова, тогда их придется заменять.

Четыре любых односложных слова, добавленных в начале строк, превращают размер в четырехсложный хорей (ср. «Буря мглою небо кроет»):

– У – У – У – У «том», «удод», «галоп», «пороге».

– У – У – У – «дом», «щенок», «песок», «дружок».

– У – У – У – У «дверь», «ответ», «салют», «дороге».

– У – У – У – «знак», «порыв», «наплыв», «кружок».

Замена всех использованных слов на их падежные формы делает размер трехсложным:

– УУ – УУ – УУ – У «тома», «удода», «галопа», «пороге».

– УУ – УУ – УУ – «дома», «щенок», «песочек», «дружок».

– УУ – УУ – УУ – У «двери», «ответа», «салюта», «дороге».

– УУ – УУ – УУ – «знака», «порыва», «наплыва», «кружок».

В точности ту же схему имеет, например, стихотворение М. Волошина «“Весна” Миллэ»: «В голосе слышно поющее пламя, / Точно над миром запела гроза. / Белые яблони сыплют цветами, / В туче лиловой горит бирюза».

Поменяв местами первые два слова, мы получаем логгад:

У – У – УУ – УУ – У «удода», «тома», «галопа», «пороге».

У-УУУ-УУ-У «ответа», «двери», «салюта», «дороге».

К этому заданию все учащиеся успевают уже по несколько раз зачитать выполненные задания, и их утомляет необходимость озвучивать бессмысленный набор слов. Те учащиеся, которые имеют опыт написания стихов и справляются с заданием быстрее остальных, тратят время ожидания на попытки создания осмысленного текста. Получается не сразу и не у всех, но достаточно быстро значительная часть аудитории делает успешные попытки перехода от выполнения задания к собственно стихосложению. Осмысленный текст не всегда в полной мере соответствует предложенной схеме, однако эти попытки следует поощрять, предлагая адекватные в рамках данного текста замены для слов, нарушающих размер. Это же касается и необходимости исправления метрически неверных слов из произвольных наборов: в идеале любая предложенная замена должна придавать тексту большую связность, подталкивая учащихся к продолжению работы в этом направлении. По мере того как связность текста увеличивается, в нем появляются служебные слова и местоимения, количество слогов в которых меньше, чем в словах из предлагаемого набора. Соответственно, их приходится либо дополнять другими односложными словами, либо чередовать со словами более длинными. Так, в тексте естественным образом возникают спондеи и пиррихии и учащиеся приходят к ним сами.

Силлабика проще осваивается на армянском языке и естественной на нем звучит. Кроме того, на армянском удобнее разбирать те случаи, когда трудно провести границу между силлабикой и силлабо-тоникуой и опереться можно только на наличие или отсутствие цезуры:

xxx//xxx//xxx УУ-УУ-УУ- шվերակ, սոքրակէտ, անձանք

Поскольку в армянском языке фиксированное ударение в приведенном примере (и в целом) девятисложник будет метрически совпадать с трехстопным анапестом. Выбор того или иного варианта учащимися осуществляется во второй строке с помощью определенного артикля:

xxx//xxx//xxx արեւի, անիվը, ատեղով
 УУ-УУ-УУ- պատմութիւնը, մատիտ, վերջաբան

Как нетрудно заметить, в первом из приведенных вариантов сохраняется цезура, вот втором – ударение. Независимо от избранного языка, при подборе слов длиной в заданный фрагмент цезура возникает естественным образом.

Тоническое стихосложение осваивается проще всего. Достаточно, чтобы в стихотворных строках было одинаковое количество безусловно-ударных слов любой длины. Полученный таким образом текст анализируется на предмет того, какая из тонических форм у учащегося получилась: дольник, тактовик или акцентный стих:

У-У У-УУ-У Считать ударения скучно,
 -УУ-УУУ-У Метрика хуже математики.

В результате для учащихся основные размеры оказываются представлены не схемами, не примерами из классики, а собственноручно созданными образцами, что способствует и запоминанию, и эмоциональной вовлеченности в процесс.

Освоение метрики таким путем занимает 2 академических часа (до этого одна лекция необходима на изложение теории). Затем стихотворения со все усложняющимися размерами многоаспектно, в том числе и метрически, анализируются в рамках изучения последующих разделов стихосложения.

Первым итоговым заданием по стихосложению (по окончании первого семестра) является создание авторской строфы, метрика которой не совпадает ни с одним из изученных регулярных силлабо-тонических размеров на русском и силлабических на армянском. Вторым итоговым заданием (по окончании курса «Введение в литературоведение») является полноценный анализ стихотворения с нестандартной метрикой и строфикой, в рамках которого необходимо объяснить связь избранной автором формы, художественных средств и содержания. Оба этих задания требуют глубокого понимания метрики, основы которого надежно закладываются вышеописанным методом.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Белый А.* Символизм. Книга статей. М.: Культурная революция; Республика, 2010.
2. *Белый А.* О ритме // Горн, 1920, № 5.
3. *Брюсов В.Я.* Краткий курс науки о стихе. Основы русской метрики ч. 1. Частная метрика и ритмика русского языка. М.: Альциона, 1919.
4. Русский стих 1735–1810-х годов. Метрика и строфика. Антология: учебное пособие для высших учебных заведений РФ / под ред. П. Е. Бухаркина / Учебно-методический комплекс по курсу «История русской литературы XVIII века». СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2013.
5. *Дмитриева Л.С.* Основы русского стихосложения (Для студентов гуманитарных специальностей всех форм обучения). Донецк. 2009.
6. *Жирмунский В.М.* Введение в метрику. Теория стиха. Л.: Academia, 1925.
7. *Илюшин А.А.* Русское стихосложение. Учебное пособие для вуз-ов. М.: Высшая школа, 2004.
8. *Овчаренко О.* Русский свободный стих. М.: Современник, 1984.
9. *Томашевский Б.В.* Теория литературы. Поэтика. М.: Аспект Пресс, 1999.
10. Введение в литературоведение: учеб. пособие / Л.В. Чернец, В.Е. Хализев, А.Я. Эсалнек и др.; под ред. Л.В. Чернец. М.: Выш. шк., 2004.
11. *Шенгели Г.А.* Практическое стиховедение. 2-е изд., испр. и доп. Л.: Прибой, 1926.
12. *Шульговский Н.Н.* Занимательное стихосложение. Л.: Время, 1926.
13. *Шульговский Н.Н.* Теория и практика поэтического творчества. Технические начала стихосложения. СПб. М.: Изд-во «Вольфа», 1914.

PRACTICAL METHODS OF METRICS DEVELOPMENT

A. Tadevosyan

SUMMARY

The traditional method of studying metrics requires more time than seems possible to distinguish within the educational process. The practical studying of metrics, when students performing simple exercises create texts corresponding to the main meters in three systems of versification, is more effective in the first stage, and only then students proceed to the analysis of poems.

Keywords: metric, poetry, teaching methods.

ՉԱՓՄԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԸ

Ա. Ա. Թադևոսյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Տաղաչափությունը յուրացնելու ավանդական մեթոդը պահանջում է ավելի շատ ժամանակ, քան հնարավոր է տրամադրել կրթական գործընթացի շրջանակներում: Ավելի արդյունավետ է առաջին փուլում տաղաչափության գործնական յուրացումը, երբ ուսանողները, իրականացնելով պարզ վարժություններ, ստեղծում են տաղաչափության երեք համակարգերի հիմնական չափերին համապատասխանող տեքստեր, եւ միայն դրանից հետո անցնում են բանաստեղծությունների վերլուծությանը: Հիմնաբառեր՝ տաղաչափություն, բանաստեղծություն, դասավանդման մեթոդներ:

АРМЕНОВЕДЕНИЕ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԸ Գ. ԷՄԻՆԻ
1950–1960-ական ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

Ռ. Ավետիսյան

r. avetisyan@mail.ru

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ամբողջական հայացք է նետված խորհրդահայ նշանավոր բանաստեղծ Գ. Էմինի՝ հայրենիքի թեման ընդգրկող գեղարվեստական ժառանգությանը: Ըստ ամենայնի ներկայացված են ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական բարդ ու հակասական իրողությունները, և այդ ֆոնին ուրվագծվում են բանաստեղծի կերտած արժեքները, որոնք, սերտորեն կապված լինելով հայ գրականության դարավոր ավանդույթներին, միաժամանակ բերում էին արդիական, թարմ մտքեր ու դրանց արտահայտման նոր ձևեր, միանգամայն յուրովի բեկվում պոետի ստեղծագործական պրիզմայում՝ այդ հատկանիշներով էլ դառնալով հայ պոեզիայի բարձր արժեք:

Հիմնաբառեր՝ Գ. Էմին, հայրենիք, պանդուխտ, Մասիս, ցեղասպանություն, գեղարվեստական ժառանգություն, ավանդույթ, նորարարություն:

Գևորգ Էմինը մի բանաստեղծ է, ով մշտապես հակված է եղել արդիականության խորհրդանշաններին: Նա իր ստեղծագործական նկարագրով Չարենցի գրական դպրոցի ներկայացուցիչ է, որը ժամանակի ընթացքում ստեղծեց իր գրական կերպարը, իր ստեղծագործական ոճը:

Էմինն այն բանաստեղծներից է, ով ակտիվորեն մասնակցել է նաև ժամանակի գրական-քննադատական ընթացքին՝ գրել է գրախոսություններ, հոդվածներ, հանդես եկել զեկուցումներով: Նրա՝ այս բնույթի շատ նյութեր ցրված են մամուլի էջերում, որոնց մի մասը նա հավաքել և զետեղել է իր «Մաշտոցից մինչև մեր օրերը» (1984) հավաքածուի մեջ: Դրանցից մեկը նրա էլույթն է Հայաստանի գրողների 5-րդ համագումարում (1966), որ լույս է տեսել «Ո՛վ վ, եթե ոչ մենք, և ե՛րբ, եթե ոչ հենց հիմա»:

«Պոեզիան և ժամանակը» թեմայով 1969-ին Էմինը զեկուցել է Հայաստանի գրողների պլենումում և մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ ասել. «Չպետք է շփոթել ճառն ու իսկական քաղաքացիական պոեզիան: Պետք է կովել ընդհանրապես ճառի դեմ և ոչ թե ճառի մի տարատեսակի: Ճառը նույն հակաբանաստեղծական ճառն է մնում, եթե նվիրված է անգամ ազգային

արժեքներին ու սրբություններին: Հետևանքն եղավ այն, - ավելացնում է նա, - որ այժմ էլ մեր պոեզիան հեղեղվեց ճառի մի նոր տեսակով, այսպես կոչված ազգային ճառով, որը նույնպես միայն պայմանականորեն կարելի է պոեզիա կոչել: Ճառը միշտ էլ ճան է մնում, ժողովուրդների բարեկամության մասին լինի այն, թե Մաշտոցի ու հայոց լեզվի»: [1, էջ 622] Այս ամենը նա պայմանավորում է պոեզիայի քաղաքացիական ոգու թուլացմամբ:

Միանգամայն իրավացի է գրականագետը. «Գ.Էմինի պոեզիայի բնորոշ հատկանիշները՝ գննողական տարերք, մտքի աֆորիզմային խտացում, բանաստեղծական ձևերի ինքնատիպություն, կյանքի երևույթների սուր ընկալում» [2, էջ 45]:

Էմինը նոր Հայաստանի կերպարն ուզում է ազատագրված տեսնել ողբից ու եղերերգությունից. «Գրողի ու քննադատի տաղանդն ու հմտությունը հենց այն է, որ նա կարողանա տեսնել ու ցույց տալ «ազգային» ու «հայկականը» մեր այսօրվա՝ կյանքում, մեր այսօրվա փողկապավոր և Հեմինգուեյի վեպերը կարդացած հայ երիտասարդի մեջ, մի բան, որ անհամեմատ ավելի դժվար է, ուստի և՛ ավելի շնորհակալ...» [1, էջ 641]:

Այս և այլ առիթներով Էմինն ըստ էության տալիս է ընդհանրապես պոեզիայի և մասնավորաբար իր ստեղծագործության հայրենասիրական էությունը բացահայտելու չափորոշիչները: Բայց տեսական-գեղագիտական դատողությունը մի բան է, բուն գեղարվեստը՝ մեկ այլ:

Ուստի այժմ հողվածի ընձեռած ծավալի սահմաններում ըստ էության հայացք նետենք Էմինի հայրենասիրական քնարերգությանը, որպեսզի ավելի հստակ ու տեսանելի երևան զարգացման ներքին կապերը:

Էմինի հենց առաջին ժողովածուում՝ «Նախաշավիղ» (1940), ուրվագծվում է հայրենիքի թեման՝ մեկ որպես անդրադարձ Խ. Աբովյանին, Հ. Թումանյանին, Ավ. Իսահակյանին, մերթ՝ գեղատեսիլ Սևանի գովերգ, իսկ հաջորդ՝ «Խաղաղության ծխամորճը» ժողովածուում (1942), բնականաբար, արդեն պատերազմի թեման է գերիշխում.

*... Նրանք ուզում են մարել արև ըղ,
Հայրենի՛ երկիր, սրբագա՛ն անուն,
Ընդունիր որդուդ՝ «Մնաս բարևը»՝
Պոետ Էմինը զինվոր է դառնում (1941, հունիսի 22) [3, էջ 34]:*

Ու հետո արդեն՝ «Նորք»-ում (1946), ավելի է ծավալվում ու խորանում պատերազմի թեման: Սակայն էականն այն է, որ այստեղ ժողովածուն բացվում է «Ես հայ եմ» ենթաբաժնով, ուր իրար են հաջորդում «Հայ ժողովրդին», «Նաիրի», «Կոմիտասին», «Տերյանի մահը», «Արուս Ոսկանյանի դագաղի առաջ», «Երգ կռունկի մասին», «Գազել Երևանին», «Երգ-երգոց» և այլ լավագույն էջեր, ուր հստակորեն ուրվագծվում էր այն լայնահուն պողոտան, որով պետք է հետո ամբողջանար Էմինի կերտած հայրենիքի գեղար-

վեստական կերպարը: Արդեն ակնհայտորեն ընդգծվում էր բարձրացող բանաստեղծական տաղանդը:

1930-ականներին ԽՍՀՄ վիթխարի տարածքում սկսվեց մասսայական բռնադատումների շրջան՝ իր ավերածություններով և մշակութային եղեռնով, որը սակայն պատերազմի տարիներին զգալիորեն մեղմացավ: Եվ պատահական չէր, որ հենց այդ տարիներին էլ հայ գեղարվեստական միտքը ի հայտ բերեց բազում հրաշալի գործեր: Սակայն, դժբախտաբար, պատերազմի հաղթական ավարտից՝ 1946թ.-ից հետո, կրկին ծայր առան գաղափարական-քաղաքական կաշկանդումներն ու բռնությունները:

ԽՄԿԿ Կենտկոմն ընդունեց մի քանի որոշում, որոնցով սահմանափակվեց գեղարվեստական զարգացման ընթացքը: Այդ որոշումներից առաջինն ընդունվեց 1946թ. օգոստոսի 14-ին՝ ««Զվեզդա» և «Լենինգրադ» ամսագրերի մասին»:

Իսկ ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմն ընդունեց «Հայաստանի կուսակցական կազմակերպություններում գաղափարական աշխատանքը ուժեղացնելու մասին» (30.XII.1947) որոշումը:

Այդ տխրահռչակ որոշումների լույսի տակ քննադատական տարափի թիրախ դարձավ Էմինի «Նորք» ժողովածուն: Նրա հասցեին սուր մեղադրանքներ հնչեցրին Արշալույս Բաբայանը՝ «Գաղափարագուրկ լիրիկայի և գրական մեծամտության մասին» [4], Աղավնին՝ «Ընդդեմ քաղքենիության և գաղափարական խեղաթյուրումների գրականության մեջ» [5] և ուրիշներ: Այդ հողվածների վերնագրերն արդեն խոսում են բովանդակության և ուղղվածության մասին:

Ինչպես ՀամԿ(բ)Պ օգոստոսի 14-ի որոշումները, այնպես և այս քննարկումները դարձ էին դեպի 1930-ականների քաղաքական անվստահության ու մեղադրանքների մթնոլորտը: Այս անգամ քաղաքական հալածանքներն ու բռնությունները թափ առան 1949 թվականին:

Քննադատական այս տարափն՝ ուղղված էմինի դեմ, ըստ էության շինծու էր: Երիտասարդ բանաստեղծը որոնումների մեջ էր, ցանկանում էր գտնել իր ճանապարհը, ինչը և եղավ նրա հաջորդ քայլը՝ «Նոր ճանապարհ» (1950) վերնագրով:

«Նոր ճանապարհ» ժողովածուի համար Էմինը արժանացավ Ստալինյան մրցանակի: Համամիութենական գրական ասպարեզում սա մեծ հաջողություն էր. մեկը մյուսի ետևից երկու բանաստեղծ՝ Կապուտիկյանը և Էմինը, արժանանում են ԽՍՀՄ-ի պետ վիթխարի երկրի գրական բարձր մրցանակի:

Բայց այդ մրցանակը հեշտ չէր տրվում և պետք է բավարարեր որոշակի պահանջների: Իսկ պահանջները պարզ էին՝ անհրաժեշտ էր բարձր պահել խորհրդային գաղափարախոսությունը, այսինքն՝ իրականացնել «Ես այնպես եմ ելնում իմ տնից՝ // Կարծես թե մտնում եմ իմ տունը...» («Իմ գործը») կարգախոսը: Եվ Էմինն այդ ոգով գրեց «Կարմիր Հրապարակում», «Խա-

դադության կոչի ստորագրումը», «Ես ձեզ եմ դիմում, աշխարհի՛ մարդիկ», «Մարդկության գարունը» և համանման այլ բանաստեղծություններ:

Հայրենասիրական քնարերգության քաղաքացիական բարձր դիրքորոշմամբ Էմինը գրում է նաև արվեստի, գեղագիտության մասին, թե ինչպիսին պետք է լինի ժամանակակից գրականությունը: Այդպիսի ծրագրային առաջադրություններ են պարունակում «Ձեզ», «Հնամուլ բարեկամիս», «Էսթետը», «Հայրենասերը» և այլ գործեր: Էմինի ասածը պարզ է՝ ո՛չ թե զոհ գնալ անցյալին, այլ անցյալը նորոգել ապրելով:

Այս շրջանի հայրենապատումի մեջ կարելի է առանձնացնել ևս մի քանի ստեղծագործություն՝ «Բալլադ ձկնորսի մասին», «Խոսի՛ր, Հայաստան», «Զրույց Մասիսի հետ և Մասիսի մասին», «Հայաստանին», «Հայաստանի գարունը» և այլ գործեր, որոնք գալիս էին ամբողջացնելու Էմինյան հայրենասիրական կառույցը:

* * *

Էմինը հայտնաբերեց «Նոր ճանապարհ», բայց դարձյալ դիմեց փորձարարության, ինչի արդյունքը «Որոնումներ» (1955) ժողովածուն է: Նոր ճանապարհից հետո էլ ի՞նչ որոնումների մասին է խոսքը. ա՛յն որոնումների, որոնք պոեզիան հեռու են պահում քարացածությունից, մեկ անգամ գրածը հաջորդաբար կրկնելու վտանգից: Այդ իսկ պատճառով՝ որոնումներ, որովհետև «Դիմադրում է դեռ տողը համառ»: Բանաստեղծը վերստին աշխարհի լայնքերի մեջ է, Կրեմլի զանգերի ձայների ներքո, որ կեսգիշերին նրան է հասցնում ռադիոն: Այդ զանգերը նրան զգաստացնում են, և նա՝

Իսկ է՞ս...

Տողերը համառ ՚ւմ են դեռ,

Ես արժանի չեմ ննջել Հիմնի տակ,

Քանզի իմ գործը դեռ չե՛մ ավարտել... :

Սկսվում է խորհրդային հայրենասիրության և քաղաքացիական դիրքորոշման մի նոր երգասացություն, որի հաջորդ ձայնը հնչում է այսպես՝ «Ես սիրում եմ բոլոր լեզուները»: Թափ է առնում ժողովրդասիրության մի բազմաձայն խմբերգ: Բանաստեղծը պատրաստ է այս քայլին, ամեն մի լեզու մի ժողովուրդ է, միայն թե այդ համերգի մեջ հնչի նաև իր մայրենի լեզուն:

Այսպես նա ձգտում է մի համընդհանուր լեզվի, որի մեջ ամեն մի լեզու իր շողքն ու փայլն ունենա: Ըստ Էմինի քաղաքացիական պատրանքի՝ դա պետք է լինի հեղափոխության լեզուն...

Առաջին սիրտ պես հնչում է Երևանի երգը («Երևանին»), շողշողում է Սևանի կապույտը («Սևանա լճին»), մանկության հոտերն ու համերը հայրենիքի մեկ ա յլ զգացում են առաջացնում («Փշատի հոտ է գալիս գյուղից...»), «Մանկության աչքերով»), դեռ միտում է պատերազմից չդարձածներին

սպասողների հույսը («Մոլորված երազը», «Անհետ կորածը», «Մեր տան մոտ կքած փշատենու պես...»): Այսպես պատկեր առ պատկեր նա ուրվագծում է հայրենիքի կերպարը:

Գրքում գետեղված է «Դանթեական ավեր» պոեմը՝ Չարենցի «Դանթեական առասպել»-ից բնաբանով: Չմոռանանք, որ այս տարիներին Հովհաննես Շիրազը գրում էր «Հայոց դանթեականը» պոեմը: Այսքան Դանթե, որ նույնն է, թե այսքան դժոխք. ազգային ողբերգությունը հարություն էր տվել դժոխքի պարունակները տեսած մեծ իտալացու կերպարին:

Դանթեն՝ Դանթե, բայց Էմինը ո՛չ թե հայոց ողբերգությունն է պատկերում, այլ Հայրենական պատերազմը, թեև կան էական գուգահեռներ նաև հայոց ցեղասպանության հետ կապված:

***

Ինչպես ասվեց, Էմինի հայրենասիրական քնարերգությունը, որ սկիզբ էր առնում 1940-ականներից, ժամանակի հետ ավելի հայկականացավ: Հաղթահարվեց կոմունիստական, սոցիալիստական պարտադիր շեշտադրումը և իր տողերը՝ «Ես այնպես եմ ելնում իմ տնից //Կարծես թե մտնում եմ իմ տունը», այլ երանգ ստացան, որովհետև ընդհանուր տանը, որ ԽՍՀՄ-ն էր, յուրաքանչյուրը սկսեց իրեն ավելի հարմարավետ զգալ իր տարածքում, որն իր հայրենիքն էր: 1950-ականների առաջին կեսի ինտերնացիոնալ խանդավառությունը թեև չվերացավ, բայց անհամեմատ մեղմվեց: Այս տեսակետից Էմինի նոր գրքերը իր և իր իսկ հայրենեցության զարգացման նոր փուլ են:

Քանի որ այդ շրջանի ստեղծագործությունները ամփոփված են 1968թ. հրատարակված «Այս տարիքում» ժողովածուի մեջ, ուստի մենք կանդրահառնանք հենց այդ ժողովածուում ամփոփված՝ «Ես հայ եմ»¹ հայրենասիրական բանաստեղծությունների շարքին:

1950-ականների կեսերին գաղափարական տեսակետից այնքան էլ դյուրին չէր լինի շարքը վերնագրել «Ես հայ եմ»: Բայց 1950-ականների վերջերից՝ առավել ևս 1960-ականներին, դա ոչ միայն կարելի էր, այլև առանց ազգային յուրահատկության գրական ճանապարհի ընկնելն արդեն իսկ դժվար էր:

Էմինն ասում է՝ «Ես հայ եմ», չի ասում՝ «Ես խորհրդային քաղաքացի եմ», որովհետև նա այլևս պարտավորված չէր իր խոսքը վերածելու կուսակցական ճառի կամ գաղափարական կարգախոսի:

Շարքը բացվում է «Խոսի՛ր, Հայաստան» բանաստեղծությամբ. «Խոսի՛ր»-ը հատկապես բացականչությամբ, որովհետև վերջապես բացվել էր Հայաստանի, որ նույնն է թե՛ հայ բանաստեղծի լեզուն:

Իսկ ի՞նչ պիտի խոսեր Հայաստանը: Պիտի նախ և առաջ խոսեր և պատ-

¹ Այս վերնագրով շարքը սկիզբ է առնում դեռ «Նորք» (1946) գրքից. Այստեղ, սակայն, նույնանուն շարքն հարստացել է նոր գործերով՝ ստանալով ամբողջական տեսք և բոլորովին նոր որակ:

մեր իր պատմությունը և այդ խոսքը հայ ժողովրդի ու իր անունից վստահեր բանաստեղծ որդուն: Հիշողության սկիզբը հասնում է մինչև դարերի խորքը. մինչև Կարմիր բլուր, որտեղ թաղված կարասների մեջ ցորեն են հայտնաբերել: Այսինքն՝ Հայաստանը քաղաքակրթության բնօրրան է, և Հայաստանում պետք է զգույշ խոսել, որովհետև նախնիների արյամբ ու հիշողությամբ է ներծծված հողը, ուր անգամ գրագետ է ամեն մի քար, որովհետև վրան տառ ու գիր, նախշ ու զարդաքանդակ կա: Ցորենի հետ մեկտեղ պեղել գտել են նաև պղնձե նիզակ, որովհետև սկզբից նեթ հայը ոչ միայն արարել է, այլև ստիպված է եղել պաշտպանել իր արարչագործությունը: Դրանով է միայն նա «Հասել Հարության այս առավոտին»: Անգամ արդեն խոսք է լինում կորցրածը ետ վերադարձնելու մասին.

*Բայց այդ ցորենի հատիկը ամեն՝ ցա՛նք է մի հսկա,
Ամեն հայ՝ ամուր սեղմած զսպանա՛կ.
Եվ այս,
Մեզ հասած մի բուռ ժողովու՛րդն
Ու սե՛րմը վկա,-
Իր կորցրածը նա ետ կստանա... [6, էջ 10]*

Ժամանակի չափման միավոր են դառնում Նոյը, Խալդը, ինչը նշանակում է խորանալ դեպի հայ ժողովրդի ընդերքը, խոսել սեպագրերից, ցիրուցան եղած մատյաններից, մորմոքից, եղեռնից, որոնք էլ հենց պարտավորեցնում են «Զգույշ խոսել Հայաստանում», որովհետև սար ու ձորի մեջ ամեն ինչ արձագանք է տալիս՝ և՛ բարի խոսքը, և՛ չար խոսքը: Եթե խոսքը բարի է, լեռները խոնարհ նժույզներ կդառնան, իսկ եթե չար է, հրաբուխներ կժայթքեն: Հայաստանում նաև պետք է զգույշ քայլել, որովհետև նեղ են լեռնային ճանապարհները՝ «Երկու հոգու տեղ չեն անում: //Թե դեմ-դիմաց ելնեն հանկարծ» ուստի՝

*Թե բարեկամ ես ու ընկեր,
Ա՛նց կկենաք իրար գրկած,
Թե դավով ես այստեղ ընկել,
Կզլորվես ժայռերից ցած.
Ո՛վ եղավ քո գալու վկան,
Գնալըդ ո՞վ է իմանում... [6, էջ 14]*

Հայաստանում անհրաժեշտ է նաև զգույշ գործել, քանի որ «Մենք գահ ու թագ չե՛նք ունեցել, // Եվ արքա է ամեն մի հայ», ամեն մի հայ «Մի Հայաստան» է, որ վտանգի պահին միաբանվում է և պաշտպան է կանգնում ժայռերին թառած այն բերդին, «Որ Հայրենի ք ենք անվանում...»:

Յուրաքանչյուր հայ ստեղծագործող իր հոգու պարտքն է համարել բնորոշելու-բնութագրելու Հայաստանը: «Նաիրի» բանաստեղծության մեջ Էմինի

համար հայոց երկիրը նման է խաղողի տունկի՝ «Նաիրին խաղողի ո՛րթ է հնագույն»: Համո Մահյանի պոեզիայում Նաիրին դառնում է մասուրի թուփ, Մարո Մարգարյանի համար այն փշատի ծառ է...

Էմինի գուգահեռ խորհրդանշանը, անշուշտ, մոտ է հայ ժողովրդի և՛ բնավորությանը, և՛ պատմությանը: «Արմատը խրած հողում ժայռեղեն» խաղողի որթը ոչ բարձր է եղել բարդու նման և ոչ չինարի պես փարթամ: Եթե այդպիսին լիներ, հազարավոր մրրիկներին չէր դիմանա: Ինչքան տրորվել, ինչքան ճղակոտոր եղել՝ խաղողի թուփը նորից աճել է, որ նույնն է, թե ժողովուրդը դիմացել է ամենայն փորձության:

Սա հենց այն ճանապարհն է, ինչը տանում է դեպի ազգային հատկանիշների խորացում. մի տեսակետ, որ 1930-ականներին առաջ քաշեցին Չարենցը, Բակունցը, Մահարին և որի արտահայտությունը եղավ Մկրտիչ Արմենի ստորագրությամբ լույս տեսած «Չարենցի և հարակից խնդիրների մասին» հոդվածը, որ ծանր քննադատության ենթարկվեց ժամանակակիցների կողմից, իսկ այդ խմբին ներկայացվեց «նացիոնալիզմի» մեղադրանք: [7, էջ 10]

Ազգային խորհրդանշան է նաև հայոց այբուբենը: Էմինը գրում է «Մեր այբուբենը» բանաստեղծությունը՝ յուրաքանչյուր տողն սկսելով հայոց այբուբենի հերթական տառով: Այսպես Ներսես Շնորհալին էր հյուսել իր «Առավոտ լուսո» շարականը, որն ուներ եռատող տներ և յուրաքանչյուր տուն գրված էր հայոց այբուբենի հերթական տառով: Միջնադարում գրության այդ ձևը կոչվում է ծայրակապ, որ ներկայումս նույն ակրոստիքոսն է:

Այսպես Էմինն աննկատ հարություն է տալիս ազգային ավանդույթի հայրենասիրական ուղղվածությանը, որ մի կողմից Եղիշե Չարենցն է, մյուս կողմից՝ Ներսես Շնորհալին:

Էմինը գիտե ոչ միայն բանաստեղծություն գրելու արվեստը, այլև բանաստեղծության ստեղծել-կառուցելու արհեստը: Նրա ներշնչանքն անպայման ունի առարկայական հիմք, որ նշված անձնանունները, տեղանունները և իրողություններն են: Այդ առարկայական հիմքով ստեղծվում է ներշնչանքի պարզևած առաջին պատկերը, ռիթմավորված առաջին տողը, որից հետո ստեղծագործական վարպետությունն անում է իր գործը՝ առաջին պատկերը բացվում է, ծավալվում, բանաստեղծն ասում է իր ասելիքը և խոսքը հասցնում բարեհաջող ավարտի:

«Ինչքան հա՛յ, այնքան Հայաստան» («Գեղարդի վանքը») վերստին հայտարարում է բանաստեղծը՝ դա պայմանավորելով եղեռնի ողբերգությամբ: Ազգային ճակատագրի յուրահատկությամբ է պայմանավորվում ազգային արվեստը, ըստ որի՝

*Նուրբ կոթող չէ՛ ս գտնի այս հողում,
Դարերին նուրբը չէ՛ ը դիմանա.-
Չլինե՛ր Գեղարդը ժայռերում,
Կավերվեր ու փռճի՛ կդառնար.*

*Եղածն էլ դրսից չի շողշողում՝
Կտեսնե՞ր ոտիսը աններող... [6, էջ 26]*

Էմինը ճիշտ դիտարկում է անում. քաղաքական անապահովության մատնված ժողովուրդը ստիպված է եղել թաքցնել իր արվեստի արժեքները, որպեսզի թշնամին դրանք չթալանի, նաև այնպես կառուցել իր տաճարները, որպեսզի հնարավոր չլինի դրանք քանդել ու ավերել: Այս տեսակետից Գեղարդի վիմափոր վանքը իրոք որ բնորոշ օրինակ է:

Մեկ անգամ չէ, որ Էմինն անդրադառնում է հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի մի այնպիսի աղետալի կողմի, որպիսին պանդխտությունն է: Պանդուխտը հայ միջնադարյան պանդխտության հայրենների, անտունիների նման այսօր ևս իր երգն ունի: Աշխարհի ճանապարհներով անցել են նրա քայլերը: Բայց ահա նրանց ականջին է հասնում հայրենիքի կանչը: Պատկերային համակարգի մեջ պանդուխտ հայի հոգեբանական շրջադարձն է դեպի իր նոր ու նորոգ հայրենիքը: Պատկերի հոգեբանական միջուկը կռունկն է, որ կապում է պանդուխտին ու նրա հայրենիքը: Հայոց երգի հնագույն խորհրդանշանը նորոգվում է ըստ պատմական նոր իրականության պահանջների: Կռունկն այս դեպքում դառնում է հայ ժողովրդի պատմական բախտի վկան: Գեղարվեստական պատկերի խորհրդանշաններ են այրված շեների մոխիրը, արցունքը, մահը, ավերը, ավարը, լքված բույնը, Արարատի սեզ կատարը և Խորհրդային Հայաստանը՝ որպես նորոգ տուն: Բանաստեղծի նպատակն է դարերով շարունակվող հեռացումին, վտարանդիությանը հակադրել դարձն ու վերադարձը՝ «Բարո վ դառնաս...»:

Ահա գաղափարական այս անցումով էլ պայմանավորվում են «Հայրենադարձի երգեր» շարքի չորս բանաստեղծությունները՝ «Պանդուխտի տունը», «Հայրենաձաղիկը», «Առաջին քայլերը», «Հեքիաթ»:

Հայտնի է, որ 1946թ.-ից սկսած հայրենադարձությունը զանգվածային բնույթ կրեց: Եկան պարսկահայերը, արաբական աշխարհի հայերը, նաև ֆրանսիահայեր, հունահայեր, եգիպտահայեր... : Ժողովուրդն իր հայրենիքում համախմբվելու փորձ էր անում, ինչը վայելում էր և՛ պետական աջակցություն, և՛ գաղափարական սատարում: Գաղափարականի դրսևորումներն արտահայտվում էին ոչ միայն ճառերով, այլև արվեստի միջոցներով. նկարահանվեցին ֆիլմեր, գրվեցին երգեր, ահա այս ընթացքում էր, որ ստեղծվեցին նաև գեղարվեստական երկեր: Չմոռանանք, որ վերադարձող հայության մեջ քիչ չէին նաև գրողները, ովքեր իրենց մասնակցությունը բերեցին այդ թեմայի գեղարվեստական մշակման գործին (Աբիգ Ավագյան, Հովհաննես Ղուկասյան, Գեղամ Սևան, Կարպիս Մուրեկյան, Պերճ Զեյթունցյան, Արամ Արման, Աբրահամ Ալիքյան և ուրիշներ):

Էմինը ճիշտ որսաց հոգեբանական պահը, քանի դեռ հայրենիք վերադառնալը մեծ երազանք էր, հուզմունք էր ու արցունք, որովհետև քիչ ավելի ուշ արդեն պիտի լսվեին հիասթափության տրտունջներ և հայրենադար-

ձութան պես պատմական մեծ, հիշարժան իրադարձությունը պիտի ստվերոտվեր, իսկ ավելի ուշ վերադարձածները վերստին պիտի բռնեին արտագաղթի ուղին:

Ահա հոգեբանական այդ ճիշտ պահի զգացողությամբ Էմինի նշված շարքի բանաստեղծությունները հյուսում են իրականության գեղեցիկ հեքիաթը. տարեցները ուրախությունից լալիս են, երիտասարդները երջանիկ ապրումների մեջ են:

Այսպես Էմինն ամփոփում է հայոց մեծ դարձի, որ հայրենադարձությունն է, իր գրական-գեղարվեստական, նաև պատմական-հրապարակագրական անդրադարձը: Վերջին երկու արտահայտություններն ավելացնում ենք, որովհետև գեղարվեստի փաստը պատմական իրողություն է, իսկ այդ գեղարվեստը հագեցած է հրապարակագրական տարրերով, ինչն էլ ձևավորել է Էմինի այս բանաստեղծությունների ինչպես լեզվական, այնպես էլ ոճական նկարագիրը:

Հայրենիքը մարմնավորվում է նաև մանկության հուշերով («Աշտարակ գյուղում», «Մանկության աչքերով»), մանկության տպավորություններով, որ կյանքում ուղեկցում են բանաստեղծին և հեռավոր ճանապարհների վրա հանկարծ իրենց նմանակը գտնում: Նույնը կարելի է ասել նաև «Երգեր, գրված Լոռու լեռներում» բանաստեղծությունների փնջի մասին, որտեղ արդեն այլ մանկություն է և այդ մանկությունից ծնված այլ տպավորություններ, որոնք դարձել են «Անուշ» ու «Հառաչանք», «Մարո» ու «Լոռեցի Մաքո»: Ահա այստեղից էլ դարձյալ սրամիտ անդրադարձը. «Երբ Թումանյանը աշխարհում չկար // Մի թե Լոռին ու լեռներն այս կային...»: Էմինի հայրենասիրական տարերքը ըստ էության դրվագային է, ինչն էլ հնարավորություն է տալիս մտքով մե՛կ խորոնալու պատմության մեջ, մե՛կ հայացք ուղղել իրականությանը: Այսպես նա և՛ Արա գեղեցիկի ու Շամիրամի հետ է («Երկու հատված չգրված պոեմից», «Շամիրամի նամակը Արային», «Շամիրամի ողբը Արայի դիակի վրա»), և՛ Աստաֆյան փողոցով անցնող անողների («Անձրևն Աստաֆյանում»):

Էմինին գրական հոչակ բերեց «Մասունցիների պարը» բանաստեղծությունը (1957), ինչը մի յուրովի հայոց պատմություն է²:

Այս ծավալուն բանաստեղծությամբ հեղինակին հաջողվել է դրվագաբար ներկայացնել իր ժողովրդի ոչ հեռու անցյալի արյունոտ էջերը, երբ նա կորցրեց տուն, ունեցվածք, հարուստ ու շեն հայրենիք: Բայց կարողացավ պահել իր ոգին, վերընձյուղվելու կամքը և պատմական հայրենիքի մի փոքր հատվածում՝ Խորհրդային Հայաստանում, հիմնել նոր օջախ, հնչեցնել իր երգը՝ դրանով խորհրդանշելով հառնելու, իր կորցրածը ետ բերելու կամք ու կարողություն՝

² Այս բանաստեղծության համակողմանի վերլուծությամբ տե՛ս մեր համապատասխան հոդվածը ՀՌՀ Լրաբեր ամսագրի 2015թ. 1-ին համարում:

*Պարե՛ց Սասունն, ու ողջ աշխարհը հիացավ,
 Պարե՛ց Սասունն, ու ողջ աշխարհը հասկացավ,
 Որ պար չէ սա, այլ մի երկրի քաջ պատմություն,
 Ուր պարտությունն անգամ ունի հպարտություն,
 Եվ չի հաղթի ոչինչ այն հին ժողովրդին,
 Որ այս ջանքն ՚վ
 Ու այս կամքն ՚վ
 Պարե՛լ գիտի... [6, էջ 107]*

Էմինին հաջողվել է սասունցիների պարի մեջ և պարի միջոցով ներկայացնել հայի հոգեբանությունն ու ազգային վերածննդի փիլիսոփայությունը:

«Սասունցիների պարը» անմիջապես տարածվեց, սիրվեց հայրենիքում, թարգմանվեց աշխարհի բազում լեզուներով և դարձավ հայ գրականության գեղարվեստական լուրջ փաստ ու արժեք:

Խորիմաստ են և բարձր արվեստով հագեցած այս շարքի բազում այլ գործեր՝ «Երգ-երգոցը», Աբովյանին, Կոմիտասին, Մարտիրոս Սարյանին նվիրված բանաստեղծությունները:

Սույն գրքում Էմինն ունի նաև բանաստեղծությունների շարք՝ «Բանաստեղծի բախտը»: Ի՞նչ է բանաստեղծի բախտը, եթե ոչ հայրենիքի և ժողովրդի բախտ: Նրան ծանոթ ու հայտնի էր բանաստեղծի բախտի ուղեցույցը.

*Երգը գենքի պես զգու՛յշ գործածիր,
 Երբ խա՛ռն է դարը.
 Նույն արճիճի՛ց են ձուլում, իմացի՛ր,
 Գնդա՛ կն ու... տա՛ որ:*

Էմինի համար հայրենասիրություն էր մասնագիտական պատվախնդրությունը, ժամանակի հետ նորոգվելու և դարի առաջընթացից ետ չմնալու ջանքը: Սրանք ճակատային հայրենասիրություն չեն, այլ հայրենիքը ներքուստ ճիշտ կառուցելու առաջնային խնդիրներ, ուստի պետք է հաղթահարել «Բարևագրի» պես հնացած պոեզիան, քանի որ ժամանակն այլ պահանջներ է առաջադրում, ըստ որի «Հեռագրի՛ նման պիտի երգը գրվի, // Նրա նման դիպուկ, կարճ ու ազդու...» («Ձեզ»):

Այս գրքի հետ կապված առանձնացնենք ևս մի բնութագրական կողմ. գրքում զետեղված «Այն, ինչ ես պիտի գրեի» թարգմանական բանաստեղծությունների բաժնում Էմինը զետեղել է Հայաստանին նվիրված Ռուսաստանի բանաստեղծների շատ նշանակալից ստեղծագործություններ, ինչպես, օրինակ, գործեր Օսիպ Մանդելշտամի «Հայաստան» շարքից, Եվգենի Եվտուշենկոյի «Օ՛, ոչ, նա չէ ռուս եղբայրը հայի», Վերա Զվյագինցևայի «Զվարթնոց», Ռասուլ Համզատովի «Ես նայում եմ Մասիս սարին» բանաստեղծու-

թյունները:

«Մինչև այսօր» գրքի կապակցությամբ Էմինի պոեզիան, հայրենասիրական քնարերգությունը, արվեստը բարձր է գնահատում Գուրգեն Մահարին և նրան հռչակում «տերյան-չարենցյան տրադիցիաների շարունակողներից»: [6, էջ 26]

Էմինյան հայրենասիրությունը բարձր է գնահատված նաև խորհրդային գրականության հանրահայտ դեմքերից մեկի՝ Եվգենի Եվտուշենկոյի կողմից. «Իր բազմաթիվ արտասահմանյան կամ համամարդկային թեմաներով գրված բանաստեղծություններում, որոնք որոշակի աշխարհագրական սահմաններ չունեն, Էմինը մի՛շտ և ամենուրե՛ք իր հարազատ ժողովրդի բանաստեղծն է, որը համաշխարհային խճանկարի մեջ դնում է իր ազգային, անկրկնելի, արյունով ու արցունքով ներծծված քարե՛րը» [3, էջ 11]:

1970-ին հրատարակվեց Էմինի «Քսաներորդ դար» վերնագրով բանաստեղծությունների ժողովածուն, որի մի զգալի մասը հայրենասիրական գործեր են՝ «Մենք», «Միամանյոյի աղոթքը», «Կանգնել ու անթարթ», «Մարդարապատ» և այլ գործեր՝ «Ա՛խ, այս Մասիսը» վերնագրված ենթաբաժնում:

20-րդ դար և Մասիսի մորմոք, չլուծված ազգային հարցեր: Ի՞նչ է ասում Էմինը իր հայրենապատումի մեջ, ուր հարաբերվում են ազգայինն ու համամարդկայինը:

Հատկապես կարևոր է ազգայինի ու համամարդկայինի այս համադրությունը, որը կարող է ներդաշնակ լինել, կարող է նաև վերածվել բախումի: Եվ ինչո՞ւ հատկապես «Ա՛խ, այս Մասիսը»: Որովհետև նա սրտեր է հուզում, «երբ ինքը ... քար է», ժողովրդի համախմբման խորհրդանիշ է, «երբ ինքն՝ այստեղ չէ...», միաբանության հույս է, «երբ որ ... կիսված է»:

*Որ մե՛ծ սիրո պես,
Ոչ հեռանու՛մ է,
Ոչ էլ գալի՛ս է...
Ա՛խ, այս Մասի՛սը: [9, էջ 11]:*

Գ.Էմինը, ինչպես իր սերնդակից շատերը՝ Հ. Շիրազ, Հ. Սահյան, Ս. Կապուտիկյան, Պ. Սևակ, Վ. Դավթյան և ուրիշներ, խորապես՝ և՛ մտքով, և՛ սրտով հայրենիքի հետ էր և հայրենիքի համար կանգնած իր կյանքով ու ստեղծագործությամբ՝ ծառայելով իր ժողովրդին հարազատ որդու խոնարհությամբ ու ազնիվ տքնանքով՝ իր համար ունենալով մի գերագույն նպատակ՝

*Ոչ պարսկակա՛ն, ոչ թուրքակա՛ն,-
Հայի հայկակա՛նն եմ ուզում,
Ոչ տարազի՛ր, ոչ գաղթակա՛ն,-
Հայ ազգը՝ իր տա՛նն եմ ուզում,
Մեր վաղեմի՛, ազնի՛վ հարցին*

*Արդար դատաստան էմ ուզում,
Հոգնե՛լ եմ ես «Հայոց հարցի՛ց»,
«Հայոց... պատասխանն» եմ ուզում:*

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Հսին Գ.*, Երկերի ժողովածու, հատոր 3, Երևան, 1985թ.:
2. *Աղաբաբյան Ս.*, «Հայ սովետական գրականությունը վաթսուն տարում», Երևան, 1980թ.:
3. *Հսին Գ.*, Երկերի ժողովածու, հատոր 1, Երևան, 1985թ.:
4. Սովետական Հայաստան, 1946, թիվ 210, 7 սեպտեմբեր:
5. «Ավանգարդ», 1946, թիվ 71, 8 սեպտեմբեր:
6. *Հսին Գ.*, «Այս տարիքում», Երևան, 1968թ.:
7. «Գրական թերթ», 1933թ, թիվ 7, 21 ապրիլի:
8. *Հսին Գ.*, «Երկերի ժողովածու», հատոր 2-րդ, Երևան, 1985թ.:
9. *Մահարի Գ.*, Գրական նամականի, «Գրական թերթ», 1959, թիվ 11:

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ РОДИНЫ В ПОЭЗИИ
ГЕВОРГА ЭМИНА 1950–1960-х ГОДОВ**

Р. Аветисян

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается тема Родины в художественном наследии известного советского армянского поэта. В полной мере просматриваются в хронологическом порядке сложные и противоречивые общественно-политические события и на этом фоне высвечиваются сотворенные поэтом ценности, которые, будучи тесно связаны с вековыми традициями армянской литературы, в то же время несли свежие, актуальные мысли и совершенно новые формы их передачи, которые преломлялись в уникальной творческой призме поэта и именно этими качествами и приобрели высокую ценность в армянской поэзии.

Ключевые слова: Геворга Эмин, Родина, паломник, Масис, геноцид, художественное наследие, традиция, новшество.

**THE IMAGE OF MOTHERLAND IN THE POETRY OF
GEVORG EMIN DURING 1950–1960**

R. Avetisyan

SUMMARY

The article deals with the topic of the motherland in the poetry of a famous Soviet Armenian poet. Here the complicated and controversial social-political events are chronologically viewed upon and the values created by the poet are lit over on this background that, being closely connected with the ancient traditions of Armenian literature, at the same time brought in some new and actual thoughts as well as quite new forms of their comprehension. The forms were redone in the unique creative la-

boratory prism of the poet and it is for them that they got the high value among Armenian poetry.

Keywords: Gevorg Emin, motherland, pilgrim, Masis, genocide, literary heritage, tradition, novelty.

ՀԱԳ ՈՒ ԿԱՊ ԵՎ ԱՐԴՈՒԶԱՐԴ ՆՇԱՆԱԿՈՂ ՄԻ ՇԱՐՔ
ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

Ա Գրիգորյան

hello1968@mail.ru

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Աշխատանքում քննարկվում են մի շարք բարբառային բառեր, որոնք վերաբերում են հազ ու կապին: Դրանց գրական անվանումները **ակնոց, վզնոց, տրեխ, քղանցք** և **օձիք**, հայերենի բարբառներում դրսևորվում են բազմաթիվ բառական և հնչյունական տարբերակներով: Հիշատակենք **ակնոց** հասկացության բարբառային **գյօզուկ** բառանվանումը, որը ժամանակակից թուրքերենի համարժեք հասկացության անվանումն է: Թուրքերեն այս բառը հայերենին է անցել երկու ազգերի սերտ շփումների արդյունքում: Աշխատանքում ընդգրկված բարբառային բառանվանումների մեծ մասն ունի օտար ծագում՝ հիմնականում իրանական (պահլավական), թուրքական: Հիմնաբառեր՝ բարբառ, ակնոց, վզնոց, տրեխ, քղանցք:

Հայերենի բարբառները հարուստ են հազ ու կապ արտահայտող բազմաթիվ բառերով: Աշխատանքում անդրադարձել ենք **ակնոց, վզնոց, տրեխ, քղանցք, օձիք** և **հալլավ** հասկացությունների բարբառային ավանումներին, որոնք տեղ են գտել Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտական տետրերում:

Ակնոց բառը ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում բացատրված է՝ **աչքերին դրվող զույգ ապակիներով հարմարանք՝ տեսողությունը բարելավելու կամ կանոնավորելու համար**: Իսկ նրանով կազմված *վարդագույն ակնոցով նայել* դարձվածքը նշանակում է **լավատես լինել, ամեն բան լավ տեսնել** (Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Երևան, 1969թ., հտ.1, էջ 27): Հր. Աճառյանի Հայերեն արմատական բառարանում **ակնոց** բառը ներկայացված է որպես նորագույն կազմություն՝ **ակն** արմատով, որ նշանակում է **«աչք»**: Աճառյանը այն համարում է բնիկ հայերեն արմատ՝ նշելով հնդեվրոպական նախալեզվում **oki** բառի սեռական **oknos** ձևը, որը նմանահունչ է ռուսերեն **oko, oru**, լատիներեն **oculus**, սանսկրիտ **aksi**, պահլավերեն **as**, թոխաստերեն **acam**, անգլերեն **eye** բառերին: Այնուհետև **ակն** արմատով կազմվել են **ականել «նկատել», յականել «լա նայիլ», զականել «դիտել», ականողիք «աչք», ականատես «աչքով տեսած», ականաւոր «նշանաւոր, երևելի», ականի «ոչ կոյր, աչք ունեցող», միականի, ակնածու «խնամարկող», ակնածութիւուն «պատկառանք», կան նան ակնահաճոյ, ակնակապիճ, ակնարկել, իսկ ակնոց, ակնոցաւոր,**

ակնոցավաճառ բառերը հեղինակը համարում է «նոր գրականում կազմուած բառեր» (Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», Երևան, 1973թ., հտ., էջ): Ըստ բարբառագիտական տեսրերի՝ **ակնոց-ը** հայերենի բարբառներում ունի մի շարք անվանումներ, ինչպես օրինակ՝ ազնուօծ Լիճք՝ Մարտունի, աչկի ԼՂԻՄ՝ Նոր Շեն, աչկունք Սասուն՝ Հոսներ, չէշմազ Եղեգնաձոր՝ Խաչիկ, չէշմակ Վրաստան՝ Բոլնիս-Խաչեն, չօշմակ Ագուլիս, զօզլուզ Եղեսիա, զօզլուկ Մոսկան՝ Սասուն, գեզլուղ Սասուն՝ Համշեն, ջօզլուկ Աշտարակ՝ Կարբի, կիզլիկ Գանձա՝ Բոգդանովկա, թասպահ Շամախի՝ Սաղյան և այլն: Կան նաև հնչյունափոխված տարբերակները. **չէշմազ** (Եղեգնաձոր՝ Խաչիկ), **չէշմակ** (Վրաստան՝ Բոլնիս-Խաչեն), **չէշմա** (Ագա): Գյոզլուկ բառն ունի **գյօզլուզ** (Եղեսիա, Էջմիածին՝ Ծաղկալանջ), **ջօզլուկ** (Աշտարակ՝ Կարբի), **զօզլրկ** (Մուշ՝ Բուլանուխ), **կիզլիկ** (Գանձա՝ Բոգդանովկա) տարբերակները: Աչկունքի տարբերակներն են՝ աշկունք Հոսներ՝ Սասուն, աշկունկ Հազգո՝ Սասուն, աճկունկ Իշխանաձոր՝ Սասուն: Ռ. Մարկոսյանը **գյոզլուկ** բառը համարում է թուրքերեն, (Ռ. Մարկոսյան, «Արարատյան բարբառ», Երևան, 1989թ., էջ369), իսկ Ա. Մարգարյանը **չէշմակը** համարում է պարսկերեն բառ (Ալ. Մարգարյան, «Գորիսի բարբառը», Երևան, 198 թ., էջ 532): Բացի նշված տարբերակներից գործածվել են այլ անվանումներ ևս, ինչպես՝ **այնա** (Բյազազ՝ Գուլիգարդ), **հազնոց** (Ախուրյան՝ Գետք), **հազնօծ** (Լենինական՝ Կարնո բարբառ), **թասպահ** (Շամախի՝ Սաղյան), **աչկալ** (Տոսու՝ Սպարկերտի շրջան), **Էնազ** (Ուրգություն՝ Ղարաղաղ), **աչկունք** (Իրցունք՝ Սասուն), **աչկի** (ԼՂ՝ Նոր-Շեն), **աճկի** (Համշեն՝ Սասուն):

Ըստ բարբառագիտական տեսրերի՝ **տրեխ-ը** հայերենի բարբառներում լայնորեն կիրառվող բառ է՝ հնչյունական հետևյալ դրսևորումներով՝ **տըրեխ** (Շամշաղին՝ Վերին Կարմիրաղբյուր, Մարտակերտ՝ Չափար, Գորիս՝ Շինուհայր, Քանաքեռ, Նոյեմբերյան՝ Կոթի), **տըրեխ** (Եղեգնաձոր՝ Խաչիկ, Մարտունի՝ Շամխոր, Շամշաղին՝ Չինչին), **տըրըեխ** (Գորիս՝ Վաղատուր, Խոտ, Քարահունջ, Դաշքեսան՝ Չովդար, Մարտունի՝ Եմիշճան), **տրյեխ** (Թումանյան՝ Շամուտ): **Տրեխ** բառի իմաստը Ս. Գաբամաճյանի «Նոր բառգիրք հայերեն լեզուի» բառարանում բացատրվում է «ոտքի աման, որ միայն ոտքին տակը կը ծածկէ, և որ խրացնելով կը կապուի. չարըզ» (Ս. Գաբամաճեան, «Նոր բառգիրք հայերեն լեզուի», Կ.Պոլիս. 1910թ., էջ 1308): Ըստ Ս. Մալխասյանցի՝ **տրեխը** «փափուկ՝ կիսամշակ կաշուց ոտքի ազանելիք է՝ առանց կրունկների և երեսը բաց, չարըխ»: Իսկ Հր. Աճառյանը այս բառի մասին ասում է, որ այն « հնչում է ինչպես արաբական **tirag**-ը, որը կօշիկի կաշի է, արաբական փապուճի վրա գամված կաշվի թերթերից յուրաքանչյուրը»: Այնուհետև նշում է, որ գնչ. **triak** «կօշիկ» բառը փոխառվել է հայերենից (Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», Երևան, 1979թ., էջ 435): **Տրեխի** բառական տարբերակներից է **չարուխ** ձևը, որը հայերենի բարբառներում դրսևոյվել է հետևյալ հնչյունական փոփոխություններով, ինչպես՝ **չարուխ** (Խուրթա՝ Բինջուկ, Էջմիածին՝ Հովտամեջ), **չարօխ** (Արտաշատ), **չարոխ** (Վան՝ Հնդստան գյուղ), **չայոխ** (Կիլիկիա՝ Հաջըն, Ադանա),

չարքիս (Ռոդոսթոն, Բազմաշեն՝ Խարբերդ), **չարուղ** (Եդեսիա): Հայոց լեզվի բարբառային բառարանում այս բառն ունի նույն բացատրությունը, ինչ տրեխը՝ միայն հավելելով, որ այն ոտքին են ամրացնում կաշվե թելերով: Ալ. Մարգարյանը և Ռ.Մարկոսյանը **չարուխը** համարում են թուրքերեն բառ (Ալ. Մարգարյան, Գորիսի բարբառը, Երևան, 1975թ., էջ 532), (Ռ. Մարկոսյան, Արարատյան բարբառ, Երևան, 1989թ., էջ 376):

Հայերենի բարբառներում **վզնոց** հասկացությանը վերաբերող բառերն են՝ **վզնոց** (Խնուս՝ Դուման, Մուշ՝ Բուլանուխ, Գառնի, Մարտակերտ՝ Էզնախոջա, Աբովյան՝ Առինջ և այլն), **գարդանի** (Մասուն՝ Կրիսա), **ճրտնոց** (Շամշադին՝ Վերին Կարմիրաղբյուր), **ճրթանոց** (Մարտակերտ՝ Չաղդրան), **ուլիկներ** (Հոկտեմբերյան՝ Մարգարա), **հուլունք** (Մարտունի՝ Շամխոթ), **զընջիլ** (Հմաշեն՝ Մամսոն), **հուլինկ** (Թալին), **հըլու** (Կալինինո՝ Շահնագար), **գերդանլըղ** (Եդեսիա՝ Կարմունջ), **գառղընի** (Մոտկան՝ Նիգ), **ճրտի ցիփ** (Ջուղա՝ Ախալցխա), **ճրտի զիրթարանք** (Կիրովաբադ): **Վզնոց** բառի իմաստային բացատրությունը, ըստ Սահակ Ամատունու, **ուլունքների, մարգարիտների կամ ոսկու շար է, որ կանայք կախում են վզից** (Սահակ Ամատունի, «Հայոց բառուբան», Վաղարշապատ, 1912թ., էջ 608): Նույն բացատրությունն է տալիս նաև Մեմեոն Գաբամաճյանը՝ այն մեկնաբանելով որպես **վզի գարդ** (Մեմեոն Գաբամաճյան, «Բառգիրք հայերեն լեզուի», Պոլիս, 1910թ., էջ 1258): Հր. Աճառյանն այս բառաշարքից անդրադարձել է միայն **զինջիլ** բառին՝ այն բացատրելով որպես **«շղթայ»** նաև **զինճիլ**: Ըստ նրա՝ բառը թուրքերեն **zenjil «շղթայ»** բառից է ծագել, բայց այն փոխառյալ է պարսկերեն **zenjir, zanjir, zinjir** բառերից (Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», Երևան, 1973թ., հտ. 2, էջ 102): Հատուկ ուշադրության են արժանի բարբառագիտական տեսրերում արձանագրված հետևյալ բառերը, որոնք հայերենի համար ունեն խորթ արտասանություն. **դոլբաղ** (Նախիջևան՝ Տանակերտ), **զերթոն** (Զեյթուն՝ Ֆուռնոս-Ուլնիս), **դրստի** (Շապին Գարահիսար), **քրամիցա** (Ակն), **գարդանբանդ** (Ուրմիա՝ Կարակըզ), **քարուբար** (Վան՝ հազարեն), **պոլմաղ** (Գանձա), **դոռ** (Եդեսիա), **շամշա** (Բուլանուխ՝ Գյաբուլների գյուղ), **շաղդա** (Մեքաստիա՝ Մանջալիկ): Հիշյալ բառերի քննությանը կանդրադառնանք մեր հետագա աշխատանքներում:

Ըստ բարբառագիտական տեսրերի՝ **քղանցք** հասկացության **փեշ** անվանումը գործածել են՝ Եդեսիայում, Մասունում՝ Մոտկանում, Եդեզնաձորում՝ Խաչիկ գյուղում, Արտաշատում, Բոզդանովկայում՝ Գանձայում, Քանաքեռում, Աբովյանում՝ Կաթնաղբյուր գյուղում, Վանում՝ Հազարեն գյուղում, Շահումյանում՝ Շուլավերում, Ապարանում՝ Նիգավանում, Դիադինում և այլ վայրերում: **Փեշ** բառը հայերենի բարբառներում դրսևորվում է հնչյունափոխական մի շարք տարբերակներով, ինչպես՝ **փեշ** (Խոյ՝ Ուրմիա, Աբովյան՝ Առինջ, Փերիա՝ Մանգիրբարան), **փեշ** (Էջմիածին՝ Հովտամեջ, Մուշ՝ Բուլանուխ, Մուրմալու, Ալաշկերտ՝ Մազրա), **փիշ** (Ախալցխա՝ Ջուղա, Թալին՝ Դիան), **փյեշ** (Թումանյան՝ Շամուտ), **փիեշ** (Ախալքալակ՝ Բեժանո),

փեշկ (Ասկերան՝ Մեհտիշեն, Մարտակերտ՝ Չափար, Հաթերք), **փըշկը** (Գորիս՝ Վաղատուր), **փեշկը** (Նուխի, Ղարաբաղ՝ Խանաբաղ), **փեշքը** (Գորիս՝ Շինուհայր, Խոտ, Տաթև), գործածվել է նաև հոգնակի ձևով՝ **փեշերք** (Շամխոր՝ Լղարակ), **փեշկերք** (Մարտակերտ՝ Քոլատակ, Տոնաշեն): Ըստ Էդ. Աղայանի և Ռ. Մարկոսյանի՝ **փեշը** պարսկերեն բառ է և նշանակում է **«փեշկ՝ զգեստի քղանցք»** (Է.Աղայան, «Մեղրու բարբառը», Երևան, 1954թ., էջ 539), (Ռ.Մարկոսյան, «Արարատյան բարբառ», Երևան, 1989թ., էջ 378):

Հայերենի մյուս բարբառներում **քղանցք** հասկացությունը դրսևորվել է այլ անվանումներով, ինչպես օրինակ՝ **տուտ** (Աշտարակ՝ Կարբի), **տոտ** (Գորիս՝ Տաթև), **տոտնը** (Վրաստան՝ Բոլնիս-Խաչեն, ԼՂՀ՝ Վաղուհաս), **փոռ** (Մոտկան՝ Նիգ, Վան՝ Շուշանց (այստեղ գործածել են նաև **փելվակի** բառը)), **մինթանա** (Աբովյան՝ Գամրիգ-Կամարիս): Ս. Գաբամաճյանի «Բառգիրք հայերեն լեզուի» բառարանում **քղանցք** բառը բացատրված է՝ «հագուստին վարի կախած ծայրերը. շուրջք. փեշ» (Մեմեոն Գաբամաճյան, «Բառգիրք հայերեն լեզուի», Պոլիս, 1910թ., էջ 1375): Հր. Աճառյանն այս բառը ևս բացատրում է որպես «հագուստի ծայրերը կամ ծոպերը, փեշ»՝ տալով նաև կազմությունը՝ բարդված **քուղ** և **անցք** բառերից: Իսկ քուղը «ոլորած դերձանն է, վուշե թելը, որից ծագել է քղանցք բառը»: Ըստ Աճառյանի՝ այս բառի բուն նշանակությունն է «զգեստի ծայրի այն մասը, ուր խծիպի միջով թելն էր անցնում և կամ ծայրի ծոպաթելերն էին կախված, իբր քուղերի անցք»: Իսկ թե ինչ ծագում ունի **քուղ** բառը, կա մի քանի տեսակետ. մի դեպքում այն կապվում է **կուղ «ոլորք»** բառի հետ, որը հնդեվրոպական նախալեզվի **gu** արմատից է գալիս, մյուս դեպքում համեմատվում է սանսկրիտի **guna «թելի ոլորք, թել»**, այնուհետև՝ գերմաներեն **garn՝ քող «voile»**, հոլանդերեն **garen «թել»** բառերի հետ: Նույնիսկ մի ստուգաբանական բառարանում բառի ծագումը կապվել է **քաղ «այծ»** բառի հետ, որին Աճառյանը հավատ չի ընծայում: (Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», Երևան, 1973թ., հտ.4, էջ 591):

Աճառյանի՝ **օձիք** բառը, որ նշանակում է «զգեստի վերի ծայրը՝ վզի մասը», ծագել է **օձ** արմատից՝ գալարված ձևը նկատի ունենալով (Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», Երևան, 1973թ., հտ.4, էջ 611): **Յախա** բառը ևս լան տարածում է ունեցել հայերենի բարբառներում՝ Եղեսիա, Շամշադին՝ Վերին Կարմիրաղբյուր, Եղեգնաձոր՝ Խաչիկ, Խնուս՝ Դուման, Էջմիածին՝ Հովտամեջ, Աբխազիա՝ Սամսոն, Թալին, Կալինինո՝ Շահնազար, Ազա, Աշտարակ՝ Կարբի, Ախալքալակ՝ Լոմատուրցիա, Կարս՝ Ղզրչախչախ և այլն: Այն դրսևորվել է՝ **յէխա** (Մարտակերտ՝ Չափար, ԼՂՀ՝ ճարտար), **յախօ** (Ջեյթուն՝ Ֆուռնոս-Ուիլնիս, Կիլիկիա՝ Աղանա, Հաջըն) հնչյունափոխական տարբերակներով: **Դօշ** բառը գործածվել է **դօշ** (Մուրմալու) և **դոշ** (Մուրմալու՝ Ալիջան) հնչյունափոխված ձևերով: **Յախա** և **դօշ** բառերը, ըստ Էդ. Աղայանի, փոխառվել են ադրբեջաներենից (Է.Աղայան, «Մեղրու բարբառը», Երևան, 1954թ., էջ 253): Նույն կարծիքն է հայտնում Ռ.Մարկոսյանը՝ **յախա**-ն համարելով թուրքերեն բառ (Ռ.Մարկոսյան, «Արարատյան բար-

բառ», Երևան, 1989թ., էջ 374): Պետք է ավելացնել նաև, որ հայերենի բարբառները հարուստ են այս հասկացության այլ անվանումներով, որոնք են՝ **փողբաստ** (Փիջոնք՝ Խուրթա գավառ), **փողբաղ** (Մասուն՝ Արփի, Մուշ՝ Միրաստ), **փողբաստ** (Մասուն՝ Կրիսու, Մուշ՝ Բուլանուխ), **փողպաստ** (Մանագկերտ՝ Էգնախոջա, Բերկրի՝ Կուրծոթ, Տոսու՝ Սպարկերտ), **փողբաղ** (Մուշ՝ Դուգնուկ, Հացիկ, Թալին՝ Դիան), **փողպաստ** (Խարիդ՝ Խիզան, Մոկու՝ Մամոտանց, Վան՝ Խոշաբ), **վիզ** (Մուրմալու՝ Փանիկ, Աբովյան՝ Կապուտան, Վան՝ Խոշաբ): Ոչ հայկական հնչողություն կա **դաֆկ** (Վան՝ Քարատաշտ) և **փարվալ** (Շատախ՝ Սըվտըկի) բառերում, որոնց առավել հանգամանորեն կանդրադառնանք հետագա աշխատանքներում:

Ընդհանրապես **հալավ** հասկացությունը հայերենի բարբառներում գիտակցվել է որպես 1) **շապիկ**, 2) **հագուստ**, 3) **շոր**, 4) **զգեստ**, որոշ բարբառներում նաև՝ **կանացի ներքնազգեստ** (ԼՂՀ՝ Խրմանջուղ), ինչպես նաև **հարսանյաց զգեստ**, **օժիտ** (Սեբաստիա՝ Զարա), **հարս ու փեսայի զգեստ**, որը օրհնում է տերտերը (Նիկոմեդիա՝ Խասկալ): Բացի հագուստ նշանակությունից այս բառը հայերենի բարբառներում գործածվել է՝ 1) **շերտ** (երտ), 2) **օրհնություն**, **օրհնանք**, **զերեզմանաօրհնություն** իմաստներով (Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հտ. Գ, Երևան, 2004թ., էջ 228): Հայերենի բարբառներում **հալավ** բառը գործածվել է հետևյալ հնչյունափոխված տարբերակներով, այսպես՝ **հալավ** (Համշեն՝ Օրդու, Հադրութ՝ Հին Թաղար, Սեյսուլյան, Շամխոր՝ Լդարակ, Ախալքալաք՝ Կարծախ, Կարս՝ Մավրակ), **հալաֆ** (Ղարս, Արաբկիր, Ռոդոսթո, Ախալքալաք՝ Ալաստան, Կարս՝ Բուրագդարա), **խալավ** (Մուշ՝ Բուլանուխ, Մուշ՝ Փիրան, Վան՝ Կյուսենց, Ալաշկերտ՝ Մագրա, Եղեգնաձոր՝ Վերնաշեն, Շամիրամ՝ Բողեշ, Վան՝ Կյուրծոթ), **ալաֆ** (Վարդենիս), **հըլըֆ** (Թալին՝ Դիան), **հըլավ** (Մասուն՝ Հազոն): Ըստ Հր. Աճառյանի՝ **հալավ** բառը նշանակում է «զգեստ, սարկալագի շապիկ», «շորի կտոր, քուրջ»: Բառը փոխառյալ է ասորերեն **halapu, halabu «ծածկել»** իմաստով բառերից, որոնցից ծագել են **nahlaptu, hitluptu «կերպաս, հագուստ, զգեստ»** նշանակությամբ բառերը: Կա նաև վրացերեն **հալավի** ձևը, որ նշանակում է «փեսացուի կողմից նշանածին ուղարկած նուր» (Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», Երևան, 1973թ., հտ. 3, էջ 10): Անդրադառնալով **շապիկ** բառին՝ պետք է ասել, որ հայերենի բարբառներում այն բավականին տարածում է ունեցել. Կրասնոսելսկ՝ Օրջոնոկիձե, Ղարադաղ՝ Սարդու, Սեյսուլյան, ԼՂՀ՝ Մաղադիս, Մարտակերտ՝ Առաջաձոր, Իջևան՝ Աչաջուր, Կապան՝ Արծվանիկ, Ապարան՝ Տոլորս: Այս բառը նշանակում է «մսի վրայից հագնելու կտաւեայ բարակ հագուստ», «դրսից հագնելու վերարկու, պատմուճան», ինչպես նաև՝ «դպիրների և սարկալագների բարակ վերարկու՝ որ արարողության ժամանակ են կրում»: Բառի ծագումը կապվում է պահլավերեն **sapik** ձևի հետ, որի իմաստն է «նուիրական շապիկ զրադաշտականաց»: Նույն արմատից առաջացել է **sapikih** բառը՝ «նուիրական շապիկը հագնելու արարողությունը» իմաստով: Կա նաև պարսկերեն **sabi** բառը՝ «գիշերային, գիշերա-

զգեստ» իմաստով, որից արաբերենը փոխառել է **sabiy** կամ **sabiya** ձևերը և գործածել «առանց օձիքի արաբական շապիկ, սև արա կամ սև կապերտ» նշանակությամբ: Սրանից է կազմվել **շապկել** բառը՝ «պատել, ծածկել, շրջապատել» նշանակությամբ (Հր. Աճառյան, «Հայերեն արմատական բառարան», Երևան, 1973թ., հտ. 3, էջ 495):

Ավարտելով բառերի քննությունը՝ ակնհայտ է դառնում, որ հայերենի բարբառները հարուստ են այս կամ այն հասկացությունն արտահայտող բառանվանումներով: Այսպես, 1) **ակնոց** հասկացությունը արտահայտվում է **չէշմակ, գյօզուկ, աչկի, աչկունք, այնագ** անվանումներով, որոնք էլ իրենց հերթին, ենթարկվելով բարբառին բնորոշ հնչյունափոխությանը, դրսևորում են բազում տարբերակներ: 2) **Տրեխ**-ը երկու բառական տարբերակ է դրսևորում՝ **տրեխ և չարուխ**: 3) **Վզնոց**-ը արտահայտվում է **վզնոց, գարդանի, ճըսնոց, հուլունք, զընջիլ** անվանումներով և բազում հնչյունափոխական դրսևորումներով: 4) **Քղանցք**-ն ունի **փեշ, տուտ, փօռ**, 5) **օձիք**-ը՝ **յախա, դօշ, փօղպատ, վիզ, դաֆկա և փարվալ** անվանումները: 6) **Հալավ**-ը լայն ընդգրկումով հասկացություն է՝ ներառելով ն՝ **շապիկը, ն՝ շորը, ն՝ զգեստը, ն՝ հագուստը**: Ավելի շատ գործածական են **շապիկը** և **հալավը**, որոնց հնչյունափոխական բազում տարբերակները հետաքրքիր բառաշարք են ներկայացնում:

Ելնելով վերլուծությունից՝ կարելի է եզրակացնել, որ հիշյալ բարբառային անվանումներից շատերը օտար ծագման են, փոխառված են այլ լեզուներից, բայց մեզ հարազատ են այնքանով, որ փոխանցվել են մեր պապերի կենդանի խոսք ու զրույցի միջոցով: Դրանք մեր լեզվի հարստությունն են և անբաժանելի մասն են կազմում, մինևույն ժամանակ անգնահատելի են, քանի որ լեզվի և ժողովրդի պատմություն են կերտել:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Աճառյան Հր.*, Հայերեն արմատական բառարան, Եր., 1973:
2. *Արուլյան Խ.*, Երկեր, Եր., 1984:
3. *Գարամաճեան Ս.*, Նոր բառգիրք հայերեն լեզուի, Կ.Պոլիս. 1910:
4. *Մայիսյանց Ս.*, Հայերեն բացատրական բառարան, Եր., 2010:
5. *Աղայան Է.* Մեղրու բարբառը, Եր., 1954:
6. *Մարկոսյան Ռ.*, Արարատյան բարբառ, Եր., 1989:
7. *Ջահուկյան Գ.*, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987:
8. *Ավետիքեան* Գաբրիել, Սիրմելեան Խաչատուր, Ավգերեան Մկրտիչ, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1837:
9. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Եր., 2007:
10. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Եր., 1980:
11. *Ամատունի Ս.*, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912:
12. *Մարգարյան Ալ.*, Գորիսի բարբառը, Եր., 1975:
13. *Ջահուկյան Գ.*, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Եր., 1989:
14. *Մուրադյան Հ.*, Կաթավաբերդի բարբառը, Եր., 1967:

**РЯД ПОНЯТИЙ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ОДЕЖДУ И АКСЕССУАРЫ,
В ДИАЛЕКТАХ АРМЯНСКОГО**

А. Григорян

АННОТАЦИЯ

В работе исследуются некоторые диалектные слова, которые входят в тематическую группу “одежда”. Литературные названия этих понятий *очки, ожерелье, лапоть, подол и воротник* в армянских диалектах проявляются многими лексическими и звуковыми вариантами. Отметим диалектное название понятия *очки-гѣзлук*, которое является названием соответствующего понятия в современном турецком языке. Это турецкое слово перешло в армянский язык в результате тесного общения двух наций. Большинство включенных в работу диалектных названий имеют иноязычное происхождение, в основном персидское и турецкое.

Ключевые слова: диалект, очки, ожерелье, лапоть, подол.

**A NUMBER OF CONCEPTS DENOTING CLOTHES AND ACCESOIRES
IN ARMENIAN DIALECTS**

A. Grigoryan

SUMMARY

Some dialect words that relate to the topic of clothes are observed in the paper. The names of these words in the litererary Armenian language (glasses, necklace, bast shoe, hem and collar) are presented in many lexical and phonetic ways in Armenian dialects. For example, the dialect form of the word «glasses» in Armenian is «geslak» which is the corresponding word in modern Turkish. This Turkish word was borrowed by the Armenian language as a result of close contact of the two nations. Most of the dialect words included in the work have a foreign origin, mainly Persian and Turkish.

Keywords: dialect, glasses, necklace, bast shoe, hem.

ԷՊԻԿԱՎԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԺԱՆՐԱՅԻՆ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ա. Եղիազարյան

azatyeghiazaryan@yahoo.com

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննության են առնվում էպիկական հուշարձանների ժանրային առանձնահատկությունների խնդիրները: Այս խնդիրը էպոսագիտության մեջ գրեթե ուսումնասիրված չէ: Հեղինակը ելնում է այն իրողությունից, որ տարբեր ժողովուրդների էպիկական հուշարձանների հսկայական բազմազանությունը հնարավոր չէ ընդգրկել որևէ սահմանումով: Դա ցույց է տրվում հայկական, ռոմանական, սլավոնական էպոսների օրինակով: Անշուշտ կան ընդհանուր հատկանիշներ՝ էպոսների բանավոր ծագումը և հերոսական բովանդակությունը: Բայց այս վերջիններն էլ հանդես են գալիս երբեմն չափազանց տարբեր ձևերով: Այս բոլոր տարբերությունները, ի վերջո, գալիս են էպոսների ազգային առանձնահատկություններից, կարելի է ասել՝ դրանց դրսևորման ձևերից են: Իսկ սա նշանակում է, որ էպիկական հուշարձանների ազգային և ժանրային հատկանիշները սերտորեն կապված են, և էպոսների ժանրային առանձնահատկությունները հասկանալու համար պետք է քննել նրանց ազգային առանձնահատկությունները:

Հիմնաբառեր՝ ժողովրդական էպոս, ժանր, հայկական էպոս, սլավոնական էպոս, ռոմանական էպոսներ, սլավոնական էպոսներ:

Էպոսը գրականագիտության ամենաանորոշ եզրերից մեկն է: Կարելի է հիշել նրա օգտագործման առնվազն երեք մակարդակ՝ էպոսը իբրև գրական սեռ, որի մեջ մտնում են բոլոր պատմողական ժանրերը՝ առակից մինչև էպոպեա, էպոսը իբրև որևէ ժողովրդի բանահյուսական էպիկական ստեղծագործությունների ամբողջություն, վերջապես էպոսը իբրև բանահյուսական ժանրի անվանում: Այս վերջին երկուսի սահմանները առհասարակ անորոշ են: Օրինակ, իսպանական էպոս ասելով հասկանում են նաև՝ *Միդի երգը* պոեմը, որը իսպանական էպիկական հուշարձանների մեջ ամենահայտնին է, և՛ էպիկական մնացած հուշարձանները, այսինքն նաև՝ *Միդի երգը*, և՛ բազմաթիվ ռոմանսները, որոնք հայտնի են *Ռոմանսերո* ընդհանուր անվամբ:

Իհարկե, փորձել մի ընդհանուր սահմանում տալ հազարամյակների ընթացքում ժողովուրդների ստեղծած հարյուրավոր էպիկական ստեղծագործություններին անհնար է և անիմաստ: Բայց փորձել հասկանալ էպիկական հուշարձանների ժանրային առանձնահատկությունները, դրանց փոփո-

խությունները ժամանակի և տարածության մեջ /երկրից երկիր/ շատ հետաքրքրական և գիտական իմաստով իսկապես օգտակար գործ է: Ի վերջո, այսօր միայն երկու հատկանիշ կարելի է նշել, որոնք հատուկ են բոլոր էպոսներին՝ բանավոր ծագումը և հերոսական բովանդակությունը: Ընդ որում, նույն այդ բանավոր ծագումը և հերոսական բովանդակությունը դարձյալ շատ տարբեր են և հակասական տարբեր ազգային մշակույթներում: Ներքևում այս տեսանկյունից ես համառոտ քննության եմ ենթարկում հայկական և մի քանի այլ էպիկական հուշարձաններ՝ փորձելով հասկանալ նրանց ժանրային ընդհանրությունները և տարբերությունները¹:

Ամենահեղինակավոր հայ էպոսագետը՝ Մանուկ Աբեղյանը, խոսում է հայկական առնվազն չորս էպոսների մասին՝ հեթանոսական, *Պարսից պատերազմ*, *Տարոնի պատերազմ* և *Մասունցի Դավիթ* [1, 97]: Այստեղ անվստահություն է առաջանում արդեն թվի պատճառով. տարբեր ժամանակներում ստեղծված չորս էպոս մի ժողովրդի բանահյուսության մեջ համոզիչ չէ: Բայց ավելի էական են այն մեծ տարբերությունները, որոնք ի հայտ են գալիս Աբեղյանի թված էպոսները համեմատելիս: Հեթանոսական էպոսը ստեղծվել է նախաքրիստոնեական շրջանում, և Խորենացին այդ սյուժեները գրի է առել իբրև բանահյուսական գործեր, որոնցում նաև պատմական ճշմարտություն կա: *Պարսից պատերազմը* Աբեղյանը ինքն է հավաքել /և անվանել/ պատմագրական աղբյուրներից՝ գերազանցապես Փավստոս Բուզանդից, որի մեջ ոչ մի ակնարկություն չկա դրանց բանահյուսական ծագման մասին: *Տարոնի պատերազմը* շարադրված է Հովհան Մամիկոնյանի *Տարոնի պատմության* մեջ, որտեղ դարձյալ ոչ մի խոսք չկա այդ սյուժեների բանահյուսական լինելու մասին: *Մասնա ծոերը*, որի ձևավորումը կապվում է IX-XI հետագա դարերի հետ, մեզ է հասել բանավոր վիճակում: Արդեն այս թվարկումը ի ցույց է դնում էական տարբերություններ հայկական էպիկական հուշարձանների միջև: Ավելի մանրամասն քննարկումը հաստատում է այդ տարբերությունները:

Հեթանոսական սյուժեները վերաբերում են հեթանոսական դիցարանի հերոսներին՝ Վահագն, Հայկ և Բել, Արա Գեղեցիկ, հայոց հին կիսաառասպելական թագավորներին՝ Արտաշես, Արտավազդ և ուրիշներ: Մրանց ստեղծման ժամանակ հայկական տառերի և ուրեմն գրականության ստեղծումը դեռ շատ հեռու էր, և դրանք մի քանի հարյուրամյակ պահպանվել և V դար

¹ Հայկական էպոսագիտության մեջ, ինչքան ինձ հայտնի է, էպոսի ժանրային առանձնահատկությունների խնդրին առաջին անգամ անդրադարձել է Գր. Ա. Գրիգորյանը «էպոսի ժանրային հատկանիշները» գրքում [4]: Գրքում կան հետաքրքրական դիտողություններ, բայց ամբողջությամբ այսօր այն ինձ հնացած է թվում մանավանդ այն պատճառով, որ հայկական էպոսը քննելիս նա առաջին հերթին ելնում է ոչ թե բուն նյութից, այլ գեղագիտական կանխակալ պատկերացումներից /որոնք կապվում են մարքսիստական գեղագիտության հետ/:

են հասել միայն բանավոր ճանապարհով, ինչպես *Մասունցի Դավիթը*: Անկասկած, դրանք, հարյուրամյակների ընթացքում հեռանալով իրենց իրական հիմքերից և ապրելով միայն ժողովրդի հիշողության մեջ, վերածվել էին իսկական էպիկական պատումների: Կարելի է ենթադրել, որ քրիստոնեության ընդունումից հետո դրանք դատապարտված էին մոռացման՝ հեթանոսական ամեն ինչ դուրս էր մղվում ժողովրդի հիշողությունից. Մովսես Խորենացու խելքը նրան հուշեց այդ սյուժեների մեծ արժեքը, և մի քանիսը փրկվեցին մոռացումից նրա շնորհիվ:

Ինչ վերաբերում է Փավստոսի գրի առած պատումներին, ինչպիսիք են Արշակի, Վասակ և Մուշեղ Մամիկոնյանների մասին պատմող սյուժեները, այստեղ խնդիրը ավելի բարդ է: Դրանք վերաբերում էին իրական պատմական հերոսների, որոնց ժամանակակիցն է եղել Փավստոսը /կամ մեկ ուրիշը, որը գրի է առել այդ պատմությունները/: Արդյո՞ք այդ պատմությունը գրվել է IV դարում հունարեն և V դարում թարգմանվել հայերեն, թե՞ գրվել է հինգերորդ դարում հայերեն: Այսինքն, դեպքերի անմիջական ժամանակակիցն է եղել, թե դեպքերը գրի է առել դրանցից մի քանի տասնամյակ հետո: Այս հարցը կարելի է ձևակերպել և այսպես՝ Փավստոսը կամ այլ հեղինակ իր գրի առած պատումներին վերաբերվում էր իբրև էպիկական սյուժեների՝, թե՛ իր ժամանակակիցների կամ անմիջական նախորդների իրական գործերի: Անկասկած, այս վերջինը, եթե անգամ V դարի առաջին տասնամյակներում գրի են առնվել IV դարի վերջի իրադարձությունները: Դրանք չէին ամբողջացել և այդպես էլ չամբողջացան իբրև միասնական էպիկական ստեղծագործություն, թեև Աբեղյանը ուզում է ապացուցել, որ այդ սյուժեները նույնիսկ ավելի միասնական էին, քան *Մասունցի Դավթի* չորս ճյուղերը: Ասվածը որևէ չափով կասկածի տակ չի դնում Փավստոսի սյուժեների հսկայական արժեքը և դրանց կապը բանահյուսական և առասպելական ավելի խոր շերտերի հետ: Բոլոր այդ սյուժեները իսկապես բանահյուսական ծագում ունեն. դա ակնհայտ է /թեև նորից պետք է շեշտել, որ իրական կամ պայմանական Փավստոսի համար այդ ամենը իրականություն էր/: Օրինակ, Արշակ արքայի և պարսից Շապուհի գրույցը Շապուհի պալատում, որտեղ Արշակը հայկական հողի վրա խիզախ է և ըմբոստ, պարսկական հողի վրա՝ խոնարհ և մեղմ: Անշուշտ, այս սյուժեն արմատներով հասնում է մինչև խոր հնադար՝ արձագանքելով հին հույների Անթեոսի սյուժեին: Բայց դա վերագրված է հայոց միանգամայն պատմական Արշակ թագավորին, որը թագավորել է IV դարի երկրորդ կեսին, և սա արդեն էականորեն տարբեր է Մասնա ծոերի, Աքիլլեսի կամ Իլյա Մուրոմեցի պատմություններից: Էպոսագիտության խնդիրը այստեղ, իմ կարծիքով, մեկն է՝ հստակորեն տեսնել այդ պատումների ժանրային տարբերությունները հեթանոսական պատումներից և *Մասունցի Դավթից*:

Ուրիշ հարցականի առջև ենք կանգնում *Տարոնի պատերազմը* ուսումնասիրելիս, որը պահպանվել է Հովհան Մամիկոնյանի *Տարոնի պատմու-*

թյուն էրկասիրության մեջ: Գլխավոր հերոսը Գայլ Վահանն է Մամիկոնյանների տոհմից, որը նույնպես պայքարում է պարսիկների դեմ: Դարձյալ իրական-պատմական անձնավորություն է, որին վերագրված գործերում ոչ մի առասպելական բան չկա. միանգամայն իրական հերոսի իրական գործեր: Այս երկի առնչությամբ պետք է ուշադրություն դարձնել երկու խնդրի: Ի՞նչ չափով է Գայլ Վահանը պատմական գործիչ և ի՞նչ չափով է էպիկական հերոս: Ղ. Այվազյանը «Տարոնի պատմությանը» նվիրված իր գրքում ապացուցում է, որ Տարոնի պատերազմի դեպքերը իրական են, և խոսում է միայն դրա որոշ էպիկական երանգների մասին [3, 298]: Չմտնելով Այվազյանի դրոյթների քննության մեջ՝ ես ուշագրավ եմ համարում նրա եզրահանգումը: Այո, բանահյուսական շերտ այդ գործում կա, բայց ամբողջության մեջ այն իրական պատմություն է: Ուրեմն, մեծ վերապահումով պիտի վերաբերել այդ հուշարձանը էպիկական համարելուն կամ գիտակցել, որ դրա էպիկականությունը շատ տարբեր է այլ հուշարձանների էպիկականությունից: Տարոնի պատերազմի գլխավոր հերոսի հերոսականությունը ևս շատ տարբեր է հայկական մյուս հուշարձանների գործող անձանց հերոսականությունից, տարբերություն, որն անմիջականորեն կապված է հերոսների բարոյական սկզբունքների համակարգի հետ: Վեցերորդ դարի հերոսը իր թշնամիների հետ վարվում է ավելի վատ, ավելի նեղ, քան անգամ անտիկ էպոսի հերոսները, որոնք բարոյականության հարցերում իրենց շատ ավելի ազատ էին զգում, քան միջնադարյան հերոսները: Մարդկանց ճաշի է հրավիրում, հետո դաժանորեն պատուհասում է: Այս դաժանությունն էլ կարևոր է: Հրամայում է կտրել իր հակառակորդի լյարդը և դնել նրա բերանը: Այսպիսի բարոյականություն չկա արդեն V դարի հայ պատմագիրների գրի առած գրույցներում և իրական պատմական գործիչներին վերագրված արարքներում: Նույն Փավստոսի մատյանում Մուշեղ Մամիկոնյանը, դաժանորեն պատժելով /տիկ հանելով/ պարսից Շապուհ արքայի պարտված զորականներին, նրա կանանցը անվնաս ուղարկում է Շապուհին, և այս մեծահոգությունից հիացած Շապուհը Մուշեղի պատկերը քանդակել է տալիս իր գավաթի վրա /Մուշեղ Մամիկոնյանի արարքը գնահատելու համար պետք հիշել, որ դրանից առաջ Շապուհը տիկ էր հանել Մուշեղի հորը՝ սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի հորը և անպատվել հայոց Փառանձեմ թագուհու դին/: Չմոռանանք նաև, որ Վարդան Մամիկոնյանին հայ նախարարները, ըստ Եղիշեի, մեծ դժվարությամբ են կարողանում համոզել, որ նա առերես ուրացություն ընդունի, այսինքն՝ թշնամուն խաբի: Իսկ Գայլ Վահանը ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնում իր վրեժը լուծելու համար: Վստահորեն կարելի է ասել, որ Գայլ Վահանի կերպարը շեղվում է հայկական էպիկական մտածողության մեջ արդեն որոշակիացող բարոյական սկզբունքներից: Հնարավոր է ենթադրել, որ *Տարոնի պատերազմում* Գայլ Վահանի կերպարը, նրա նենգությունը, ուխտադրությունը իրական նախատիպի բնավորության գծերի արտացոլումն են, գծեր, որոնք տարբերվում էին

Վարդան Մամիկոնյանի, Վասակ և Մուշեղ Մամիկոնյանների և, իհարկե, Էպիկական Դավթի բնավորության գծերից: Այսինքն, այստեղ էլ հերոսը, հնարավոր է, շատ ավելի ուղղակի կապ ունի պատմական անձի հետ, քան հեթանոսական էպոսում կամ Սասնա տան պատմության մեջ²:

Աբեղյանի առաջարկած շարքում վերջին տեղը բռնում է *Սասունցի Դավիթը* IX–XI դարերում ստեղծված էպիկական հուշարձանը: Այս հուշարձանը քիչ ընդհանուր բաներ ունի նախորդ երկուսի հետ: Նախ՝ նկարագրված իրադարձությունները: Սրանք բոլորը խմբավորվում են հակաարաբական պայքար էպիկական պատկերների շուրջ, որոնք էպոսի գլխավոր երրորդ ճյուղի բովանդակությունն են կազմում: Այս ճյուղի դեպքերը իրենց պատմական նախահիմքն ունեն արաբների տիրապետության շրջանի՝ VII–IX դարերի իրադարձությունների մեջ: Բայց միայն նախահիմքերը: Հայ էպոսագետներից շատերը փնտրել են իրական պատմական գործիչների երրորդ ճյուղի հերոսների մեջ, Դավիթին, Քեռի Թորոսին նույնացրել ժամանակի պատմական դեմքերի հետ, բայց այդ բոլորը խիստ անհամոզիչ են /ինչպես ժամանակին այդ մասին խոսել է Հովհաննես Թումանյանը/: Անկախ անուններից՝ էպոսի հերոսները այս դեպքում, ժամանակակից գրականագիտության տերմինով ասած, գեղարվեստական կերպարներ են: Դրանց նախատիպերի որոնումները գուցե և իմաստ ունեն, բայց դա արդեն կապ չունի էպոսի ժանրային առանձնահատկությունների հետ: Հայկական էպոսը այս կամ այն պատմական գործչի փառաբանումը չէ, այլ ժողովրդի կյանքի և մաքառումների գեղարվեստական պատկերը: Ընդ որում, հայկական էպոսի նախատիպերը փնտրում են գերազանցապես կապված Դավթի և նրա ճյուղի մյուս կերպարների հետ, և դա հասկանալի է. ամենից ավելի հենց այդ ճյուղն է արձագանքում միջնադարի պատմական իրողություններին: Բայց *Սասունցի Դավիթը* բավական տարբեր էպիկական շերտեր է իր մեջ առել: Առաջին, երկրորդ և չորրորդ ճյուղերը իրական-պատմական իրադարձությունների շատ թե քիչ տեսանելի հետքեր չեն պարունակում: Առասպելական նյութը այս ճյուղերում ավելի կարևոր է: Հատկապես էպոսի առաջին ճյուղի սյուժեները շատ հետաքրքրական փաստեր են տալիս մեր խորհրդածությունների համար: Ովքե՞ր են Սանասարն ու Բաղդասարը: Առավելագույնը, որ մենք կարող ենք պարզել, այն է, որ երկու եղբայրների սյուժեն կա արդեն Հին Կտակարանում և դեռ դրանից էլ առաջ՝ հրեական բանահյուսության մեջ /առհասարակ, ինչպես հայտնի է, երկվորյակների սյուժեն շատ տարածված է համաշխարհային առասպելաբանության մեջ/:

² Այս խնդիրը ևս քննվել է Ղ. Այվազյանի մենագրության մեջ, և Գայլ Վահանի ու մյուսների բարոյականությանը նրա տված գնահատականները մոտ են իմ տված գնահատականներին /թեև այդ քննությունը նա կատարում է այլ դիրքերից՝ իբրև հայ ազնվականության ընկալումներում ժամանակով պայմանավորված ընկալումների փոփոխության արտացոլում/ [3, 298, 303, 307]:

Բայց այս իրողությունը մեզ շատ բան չի տալու հայկական էպոսը հասկանալու համար: Կամ բացասական հերոսների կերպարները: Ո՞վ կփորձի այսօր ասել, թե ով է Մսրա Մելիքը: Կամ Բաղդադի խալիֆը: Այս բոլորը նշանակում են, որ *Մասունցի Դավիթը* ձևավորվել է ամենատարբեր ժամանակներում և պայմաններում ստեղծված նյութերից, որոնք էպոսն ստեղծողների գեղարվեստական երևակայության մեջ միավորվել են իբրև պատմություն Մասնա տան, նրա հերոսների կյանքի և արարքների մասին: Այսինքն, այստեղ մենք ունենք գեղարվեստական ընդհանրացման մի այնպիսի մակարդակ, որն իսկապես բացառում է էպոսի դեպքերը պատմական կոնկրետ իրադարձությունների հետ նույնացնելը կամ կապելը: Մյուս կողմից, այդ մակարդակը ապահովում է էպոսի իրական ներքին միասնությունը, որը նախ և առաջ գեղարվեստական միասնություն է և կարիք չունի պատմական իրադարձությունների կամ իրական ընտանեկան կապերի օգնությանը /Աբեղյանը այս վերջիններն է ասպարեզ բերում *Պարսից պատերազմի* միասնությունը ապացուցելու համար/:

Այս իրողությունները ներկայացնելուց հետո կարելի է հարց տալ՝ ի՞նչ ընդհանրություններ կան Աբեղյանի թված չորս երկերի միջև նրանք բոլորը էպոս համարելու և նույն շարքի մեջ դնելու համար: Ընդհանրություններից գլխավորն այն է, որ դրանք բոլորը բանահյուսական ծագում ունեն կամ բանահյուսության հետքեր են կրում և պատմում են այս կամ այն մարդու՝ իրական կամ էպիկական հերոսի քաջագործությունների մասին: Բայց սրանցից այն կողմ էպիկական հուշարձանները իրարից շատ տարբեր են, կարելի է ասել՝ սկզբունքորեն տարբեր են: Առաջին տարբերությունը, որի մասին արդեն խոսվեց, իրականության արտացոլման ձևն է կամ գեղարվեստական իրականությունը: *Պարսից պատերազմում* և *Տարոնի պատերազմում* խոսքը գնում է իրական պատմական անձերի գործերի մասին: Դրանք երբեմն առասպելական-էպիկական բնույթ ունեն, բայց սերտորեն կապված են իրական-պատմական հանգամանքների հետ: Այսինքն, մարդկանց երևակայության մեջ ինչ-ինչ արարքներ, որոնք հերոսական կամ էպիկական բնույթ ունեն, վերագրվում են Արշակ թագավորին, Վասակ և Մուշեղ Մամիկոնյաններին, Գայլ Վահանին և ուրիշներին: Բայց այս բոլոր սյուժեները մնում են առանձին պատմական գրույցների մակարդակին, միասնական ստեղծագործություն չեն դառնում: Աբեղյանը հատուկ խոսում է *Պարսից պատերազմի* միասնության մասին՝ այդ միասնությունը անգամ ավելի բարձր դասելով *Մասնա ծռերի* միասնությունից: Աբեղյանի տրամաբանությունն այստեղ միանգամայն անհամոզիչ է: *Մասնա ծռերում* միասնության հիմքը ո՛չ պատմական դեպքերն են, ինչպես *Պարսից պատերազմում* /հակապարսկական պայքար/, ո՛չ էլ նույն ընտանիքի տարբեր սերունդների հաջորդականությունը: Այս վերջինը Մասնա էպոսի սյուժեի արտաքին կողմն է միայն: *Մասնա ծռերում* կա գեղարվեստական այն բարձր միասնությունը, որը այդ ճյուղերը դարձնում է ամբողջական բանահյուսական ստեղ-

ծագործություն: Այդ միասնության հիմքը էպոսի ներքին տրամաբանությունն է, այսինքն՝ Մասնա ընտանիքի ծագման, զարգացման և կործանման պատմությունը /կրկնեմ նորից՝ ոչ սերունդների պարզ հաջորդականությունը [5, 181 նն/:

Ահա թե ինչու *Պարսից պատերազմի* և *Տարոնի պատերազմի* դեպքում հերոսների նախատիպերի որոնումների կարիքը չկա. դրանք ակնհայտ են, դրանք համապատասխան պատմական դարաշրջանի համանուն պատմական գործիչներն են, իսկ *Մասնա ծների* դեպքում արդեն գրեթե մեկուկես դար շարունակվող որոնումները արդյունք չեն տալիս, ում ասես չեն հիշում իբրև հնարավոր նախատիպ, բայց այդ բոլոր նույնացումները մնում են խորապես անհամոզիչ: Այս դատողությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Աբեղյանը շրջանցել է իր քննարկած հուշարձանների ժանրային տարբերությունները: Դրանցից ամենակարևորը գեղարվեստական ընդհանրացման մակարդակն է և ձևը: *Մասնա ծների* կարևորագույն հատկանիշներից մեկը գեղարվեստական ընդհանրացման բարձր մակարդակն է, որը նրան կտրում է կոնկրետ պատմական իրադարձություններից և բարձրացնում մինչև ժողովրդի ամբողջ պատմության կամ այդ պատմության կոնկրետ շրջանի էպիկական գեղարվեստական արտացոլման մակարդակը: Այս իմաստով հեթանոսական էպիկական սյուժեները և *Մասունցի Դավիթը* էականորեն տարբեր են *Պարսից պատերազմից* և *Տարոնի պատերազմից*:

Այսպիսով, հայկական էպիկական մտածողության բարձրագույն դրսևորման՝ *Մասունցի Դավիթ* էպոսի մեջ մենք տեսնում ենք ժանրային այնպիսի առանձնահատկություններ, որոնք այդ էպոսը տարբերում են նախորդ երկու հուշարձաններից՝ ոչ միայն բանավոր ծագումը, այլև բանավոր ավանդումը սերնդեսերունդ մոտ հազար տարվա ընթացքում, էպիկական ընդհանրացման բարձր մակարդակը և հերոսականության ասպետական բնույթը: Բայց ահա միջնադարյան եվրոպական էպոսներում այդ նույն հատկանիշները բոլորովին, կարելի է ասել՝ սկզբունքորեն տարբեր կերպ են դրսևորվում:

***

Այս տեսակետից քննարկենք ռոմանական երկու հոչակավոր պոեմների՝ ֆրանսիական *Ռոլանդի երգի* և իսպանական *Միդի երգի* մի քանի առանձնահատկություններ: Սրանք ավանդաբար կողք կողքի են դրվում իբրև իրար շատ մոտ ստեղծագործություններ: Եվ իսկապես, շատ կողմերով դրանք իրար մոտ են: Նախ՝ ժամանակը և միջավայրը: *Ռոլանդի երգի* առաջին պահպանված գրառումը վերաբերում է XII դարի կեսերին, *Միդի երգի* միակ գրառումը կատարվել է XIV դարում: Երկու դարերի տարբերությունը պիտի որ մեծ դեր չխաղար միջնադարում: Երկու պոեմներն էլ պատկերում են ազնվականական միջնադարը, վասալների և միապետի հարաբերությունները իրար կից ֆեոդալական միապետություններում: Նույնիսկ հերոսների իրար դիմելու ձևը՝ պարտադիր հոգնակի թվով, մոտեցնում է այս

հուշարձանները: Բայց խորքում այս պոեմները շատ կարևոր, կարելի է ասել՝ սկզբունքային տարբերություններ ունեն *Մասունցի Դավթի* և միմյանց հետ, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են ժանրային առանձնահատկությունների խնդրին:

Նախ բանավոր սկզբի և բանավոր ավանդման խնդիրը: *Մասունցի Դավթի* դեպքում այս հարցում տարակարծություններ չկան՝ ստեղծվել և ավանդվել է բանավոր: Եվրոպական էպոսները, ինչպես վկայում են հետազոտողները, հայտնաբերվել են հենց գրավոր տեքստերի շնորհիվ, որոնք ստեղծվել են *X /Ռուլանդի երգը/* և *XII /Միդի երգը/* դարերում: Հետազոտողների մի մասը մանավանդ XIX դարում գտնում էր, որ սրանք տաղանդավոր անհատների ստեղծագործություններ են, որոնց անունները մոռացվել են: Հետո՝ XX դարի ընթացքում, հաղթեց այն տեսակետը, որ դրանք ոչ թե առանձին անհատների, այլ կոլեկտիվ ստեղծագործություններ են, թեև կոլեկտիվի ըմբռնումը երբեմն շատ տարբեր է: Այսպես թե այնպես, հետազոտողները գործ են ունեցել և ունեն գրավոր ավանդված տեքստերի հետ, և դա իր կնիքն է դրել հուշարձանների ամբողջ կառույցի վրա: Երկու տեքստերի հիմքում էլ ընկած են իրական դեպքեր, իսկ մանավանդ իսպանական էպոսում գլխավոր հերոսի և մյուս հերոսների մեծ մասի նախատիպերը միանգամայն ճանաչելի են /տե՛ս, օրինակ, իսպանացի գրականագետ Մենենդես Պիդալի աշխատությունները/:

Բայց մի կարևորագույն խնդրում իսպանական և ֆրանսիական էպոսները իրարից խիստ տարբեր են: *Ռուլանդի երգում* գլխավոր հերոսին առաջնորդում են ասպետական պատվի ըմբռնումները: Նա մի բույե անգամ չի տատանվում մահվան և ասպետական պատվի կողմնադիր խախտման միջև ընտրություն կատարելիս և նախընտրում է մահը: Նրա բոլոր գործողությունները պայմանավորված են ասպետական պատվի ըմբռնմամբ: Դրա թելադրանքով է նա հրաժարվում փչել իր կախարդական փողը՝ Օլիֆանտը, և օգնության կանչել Կարլ արքային: Դրանով իսկ նա իրեն դատապարտում է մահվան: Բացի այս, շատ կարևոր է Ռուլանդի և խորթ հոր՝ Գանելոնի հակադրությունը պոեմում: Գանելոնը ասպետական բարոյականության ժխտումն է, նա է նենգորեն կազմակերպում Ռուլանդի կործանումը: Այս իմաստով Ռուլանդը իսկապես մոռումենտալ էպիկական կերպար է:

Ինչո՞վ է առաջնորդվում Միդը իր գործողություններում: Ալֆոնս արքան նրան շնորհագրկել է, և Միդը՝ իբրև հավատարիմ վասալ, ուզում է հաշտվել նրա հետ: Բայց ինչպե՞ս: Նա ուղղակիորեն կաշառում է միապետին՝ ամեն արշավանքից հետո նրան արժեքավոր նվերներ ուղարկելով: Բայց առաջին հերթին ինքն է հարստանում: Այս իրողությունը նրան բացասական հերոս չի դարձնում, առավել ևս, արդեն ձևավորվող բուրժուական հարաբերություններում հարստանալու ձգտումը չպետք է որ բացասական երանգներ ունենար: Մանավանդ Միդը իր զինակիցների հանդեպ բավական առատաձեռն է: Բայց Միդը արդեն շատ հեռու էր Ռուլանդից, պատվի նրա էպիկական

ըմբռնումներից: Պոեմի սկզբից մինչև վերջ նա հաշվում է, խաբում է, խորամանկում է՝ փող գտնելու, հարստանալու համար: Հենց սկզբում նա խաբում է հրեա վաշխառուին: Նրան իբրև գրավ տալիս է երկու արկղ՝ լցված ավագով և պինդ փակված, դրա դիմաց փող է վերցնում իր զինակիցներին վարձատրելու համար: Այնուհետև նա թալանում է այս կամ այն քաղաքը, մավրերին, քրիստոնյաներին՝ հարստություն կուտակելու համար: Եվ բավականաչափ գանձ կուտակելուց հետո ձեռնարկում է զայրացած միապետի հետ հաշտվելու գործը՝ միանգամայն հաշվենկատորեն նրան ուղարկելով ընտիր նժույզներ: Նա գիտի, որ արքան էլ թուլություն ունի ոսկու հանդեպ: Իհարկե, միջնադարյան ասպետը մնում է միջնադարյան ասպետ: Նա՝ իր ձևով, հավատարիմ է իր սյուզերենին, առանց նրա գիտության որևէ քաղաք չի գրավում, և նրա նվերները Ալֆոնս թագավորին իր տեսակի հավատարմության ապացույց են արքային: Եվ հրեա վաշխառուներին է նա վերադարձնում վերցված գումարը, նույնիսկ հետո ներողություն խնդրում նրանցից: Բայց ավարտական այս արարքները չեն վարագուրում ընթացքում Միդի գործողությունների ոչ-ասպետական լինելը:

Կարծում եմ, հիմա դժվար չէ տեսնել Միդի և Ռոլանդի միջև եղած տարբերությունը: Առաջինը գիտի հարստության արժեքը և հարստությունը գործի դնելու ձևերը: Նա շատ գործնական մարդ է, և պատվի նրա ըմբռնումները անչափելիորեն հեռու են Ռոլանդի պատկերացումներից: Նա երբեք չէր հայտնվի այն իրավիճակում, երբ Ռոլանդը նախընտրում է զոհվելը արքայից օգնություն խնդրելուց: Նրա գործնական մտածողության համար Ռոլանդի արարքը անիմաստ է: Այնինչ Ռոլանդը ապրում է միայն ու միայն իր անունն ու պատիվը պահպանելու համար, նրա հարաբերությունները սյուզերենի հետ պայմանավորված են միայն ու միայն ֆեոդալական աստիճանասանդուղքում սյուզերենի և իր գրաված տեղերով: Հետաքրքրական է, որ ֆրանսիական մյուս պոեմը՝ *Նիմյան սայլը*, իր ձևով արձագանքում է ոչ թե *Ռոլանդի երգին*, այլ *Միդի երգին*: Ազնվական Գիլյոմը, որը Լյուդովիկոսին դարձրել էր թագավոր, հիմա վիրավորված է նրանից, որ իրեն հողեր չի տալիս: Գնում է թագավորի մոտ, երկար-բարակ սակարկում է, բայց թագավորի առաջարկություններից ոչ մեկը չի ընդունում: Արդեն այս սակարկությունը շատ տարբեր է *Ռոլանդի երգի* և *Սասունցի Դավթի* սկզբունքներից: Գիլյոմը իր հավատարմությունը սյուզերենին չափում է նրանից ստացած պարգևի չափով՝ բնավ չնեղվելով իր չքավորության մասին խոսելուց: Բայց ավելի բնորոշ է Նիմ քաղաքի գրավումը, որը հար և նման է Տրոյայի գրավմանը Ողիսևսի խորամանկության շնորհիվ: Քաղաքը գրավելը դժվար է, ուստի Գիլյոմը որոշում է մեծ տակառների մեջ նստեցնել իր զինվորներին և քաղաք մտնել իբրև զինու վաճառական: Հետո զինվորները դուրս են գալիս տակառներից և գրավում քաղաքը, որը դառնում է Գիլյոմի սեփականությունը: Այս ամենը շատ է հիշեցնում Միդի վարվելակերպը: Կարծում եմ՝ այստեղ էլ մենք գործ ունենք նոր հաստատվող բուրժուական

բարոյականության հետ, որի իմաստը հարստանալն է: Գիյոմը մի կողմից ընդգծում է իր հավատարմությունը թագավորին, մյուս կողմից հիշեցնում է իր ծառայությունները և վարձ է պահանջում: Իսկ ողիսւսայան հնարանքը նրան բոլորովին չի շփոթեցնում: Կարևորը հաղթանակն է և հարուստ քաղաքի տեր դառնալը: Այս հանգամանքները մտածել են տալիս այն մասին, որ ասպետական բարոյականությունը բավական արագ ընթանում էր դեպի բուրժուական բարոյականությունը, հասարակությունը պատրաստ էր դրան, և այս երգերը հաճույքով էին լսվում:

Այս դատողությունները ելնում են մի քանի էպոսների առանձնահատկություններից, էպոսներ, որտեղ ասպետական բարոյականությունը խիստ տարբեր է, ինչպես տեսանք, *Միդի երգի* բարոյական պատկերացումներից: Բայց, ինչպես և պետք էր սպասել, եվրոպական, մանավանդ իսպանական գրականագիտության մեջ ընկալումները շատ տարբեր են իմ ընկալումներից: Նկատի ունեմ քսաներորդ դարի իսպանական գրականագետ Ռամոն Մենենդես Պիդալի աշխատությունները: Նրա համար Միդը բարձր բարոյականության օրինակ է. «Միդի մեջ արտահայտված են նրան իր հերոսը դարձրած ժողովրդի ամենաազնվական գծերը՝ սեր ընտանիքի հանդեպ, որը նրան ոգևորում է կատարել ամենաբարձր և գեղեցիկ քաջագործությունները, անհողորդող հավատարմությունը, որը միաժամանակ մեծահոգի է, բայց իր արժանապատվության գիտակցությամբ, մեծահոգություն նույնիսկ թագավորի հանդեպ [որը իր նկատմամբ շատ անարդար էր եղել], զգացումների ուժը և դրանց արտահայտման զսպվածությունը: Խորապես ազգային է պոեմի դեմոկրատական ոգին, որը մարմնավորված է այդ բարի վասալի մեջ, որը չունի բարի սենյոր» [6, 264]: Այսպիսի գնահատականներ սփռված են Մենենդես Պիդալի շատ աշխատությունների էջերում: Խնդիրը այստեղ հեղինակի հայրենասիրական ոգևորությունը չէ միայն /որն, իհարկե, ժամանակ առ ժամանակ հստակ զգացվում է նրա ուսումնասիրություններում/: Խնդիրն ավելի բարդ է: Հումանիտար միտքը անխուսափելիորեն սուբյեկտիվ է, և դա նրա արժանիքները չի պակասեցնում: Իսպանացի գրականագետը կարող էր այսպիսի՝ երբեմն պատանեկան ոգևորությամբ խոսել իր ժողովրդի գլխավոր էպիկական հերոսի մասին, նրա ընկալումը անխուսափելիորեն պետք է տարբերվեր ուրիշների, ասենք, հայ մարդու և հայ գրականագետի պատկերացումներից: Դրանք ձևավորվել էին ուրիշ միջավայրում, ուրիշ էպիկական հուշարձանների ազդեցության տակ: Միդի այսպիսի ընկալումը պետք է գնահատել իբրև այդ պոեմի իրական առանձնահատկությունների արտահայտություններից մեկը: Բայց, մյուս կողմից, Միդի և Ռոլանդի տարբերությունները իմ առաջարկած տեսանկյունից իսկապես էական են: Ուրիշ խնդիր է, որ Միդի կերպարը կարող է թվալ շատ մարդկային ու սիրելի Ռոլանդի չափազանցված ասպետականության համեմատությամբ: Ուեմն, նորից առաջ է գալիս էպիկական հուշարձանների ազգային բնույթի հարցը: Այն, ինչ իսպանացիների հարևան ֆրանսիացիների մեջ կարող էր ընկալվել

իբրև ոչ-ասպետական արարք /ի միջի այլոց, Մենենդես Պիդալը Ռոլանդին և Սիդին համեմատելիս շատ հաճախ, իր համար էլ երևի աննկատելի, Սիդին ավելի բարձր է դնում, քան Ռոլանդին/, իսպանացիների համար էպիկական հերոսականության արտահայտություն էր, և պետք է շատ լավ պատկերացնել իսպանական միջնադարյան իրականությունը Սիդի իսկական արժեքը հասկանալու համար: Գիտական հայացքը թելադրում է, որ Սիդին պետք է ընկալել իբրև ազգային էպիկական չափանիշների դրսևորումներից մեկը: Մյուս կողմից, չպետք է աչքաթող անել, որ Մենենդես Պիդալը Սիդին գնահատելիս դարձյալ ելնում է բարոյական բարձր պատկերացումներից, որոնք արդեն միջնադարում տիրապետում էին Եվրոպայում: Մենենդես Պիդալը մի ուրիշ տեղ արձանագրում է. «Ասպետի ազնվությունը միջնադարում բարձր էր դասվում մնացած բոլոր առաքինություններից» [6, 226]: Այս իրողությունը, մի կողմից, շատ համահունչ է Ռոլանդի և Դավթի սկզբունքներին: Բայց, մյուս կողմից, ինչպես տեսանք, այդ պատկերացումների կոնկրետ բովանդակությունը էպոսներում տարբեր է: Սա էպոսի ազգային բնույթի հետաքրքրական արտահայտություններից մեկն է:

Այստեղ, թերևս, անհրաժեշտ է հպանցիկ մի դիտողություն անել: Էպոսագիտական հետազոտություններում էպիկական հերոսների գործողությունների բարոյական հիմքերին գրեթե ուշադրություն չի դարձվում: Մինչդեռ, ինչպես ընթերցողը կարող է տեսնել իմ համառոտ վերլուծությունից /իմ գրքում այս վերլուծությունը շատ ավելի մանրամասն է/, դա սկզբունքային կարևորություն ունի էպոսի ժանրային, ազգային, տիպաբանական առանձնահատկությունները գնահատելու համար:

Այս նույն խնդրի շարունակությունն է էպոսների հերոսականության բնույթի հարցը: Առանց հերոսականության դժվար է որևէ էպիկական հուշարձան պատկերացնել: Բայց չի կարելի չտեսնել, որ հերոսականության պատկերացումները տարբեր ժողովուրդների մեջ, պատմական տարբեր դարաշրջաններում տարբեր են: Հերոսականությունը անտիկ էպոսում կապված է գլխավորապես հերոսի անպարտելիության և ճակատագրին անվախորեն ընդառաջ գնալու հետ: Այդ հերոսականությունը բարոյական սահմանափակումներ չի ճանաչում: Ինչպես անտիկ էպոսում, նույնպես և հնադարյան զանազան էպոսներում հերոսները գործում են՝ հենվելով գերբնական ուժերի, աստվածների և նրանց հակառակորդների օգնությամբ ու դրդումով: Սեսիլ Բուրբան հերոսականությունը կապում էր միայն հերոսի անձնական արժանիքների հետ [3, 91–92]: Այս տեսակետը ունի իր տրամաբանությունը: Բայց էպոսների նյութը այնքան բազմազան է, որ հերոսականության ըմբռնումը պետք է ընդլայնել՝ դրա մեջ տեսնելով այնպիսի գործեր, որոնք ազդում են հերոսների, երկրի, ժողովրդի կյանքի և ճակատագրի վրա՝ լինեն դրանք զուտ անձնական քաջության արդյունք, թե աստվածների, կախարդների ու մոզերի օգնության արդյունք: Առհասարակ այստեղ էլ և՛ ժամանակը, և՛ ազգային պատկերացումները շատ կարևոր են:

Դա մենք արդեն տեսանք իսպանական և ֆրանսիական էպոսների համեմատության ընթացքում: Էպոսների ժանրային, ազգային և տիպաբանական առանձնահատկությունները քննելիս այս իրողությունը չի կարող շրջանցվել:

***

Հայկական և ռոմանական էպոսների համեմատությունը ծնում է ուրիշ հարցեր ևս, որոնք կապված են էպոսի ժանրային առանձնահատկությունների, տիպաբանության և ազգային ինքնատիպության հետ: Ռոմանական էպոսներում գերբնական-առասպելական տարրը գրեթե բացակայում է: Այս հատկանիշը շատ ընդգծված է հատկապես *Միդի երգի* մեջ. այստեղ պատումը գրեթե ռեալիստական է այսօրվա իմաստով, էպիկական չափերը և հերոսների էպիկական ուժը այստեղ անիմաստ են: Միդը քաջ մարդ է, բայց դա առօրեական քաջություն է: *Ռոլանդի երգում* ևս առասպելական մանրամասները շատ չեն /եղածն էլ, իհարկե, քրիստոնեական գունավորումով՝ Ռոլանդի խնդրանքով Աստված երկարացնում է օրը ճակատամարտը ավարտելու համար/: Իսկ ահա *Սասունցի Դավթի* մեջ առասպելական տարրի նշանակությունը շատ մեծ է: Հայ էպոսագիտության մեջ այս խնդրի մասին շատ է խոսվել: Բայց այս տարբերությունը մի անգամ ևս մատնացույց է անում այն հսկայական տարբերությունները, որ կան այս էպոսների միջև, տարբերություններ, որոնք ուղղակի կապվում են ժանրի խնդրի հետ: Առասպելը միանգամայն տարբեր տեղ է գրավում տարբեր էպիկական հուշարձաններում: Ռոմանական էպոսները ստեղծվել են երկու ռոմանական ժողովուրդների կողմից, որոնց դիցաբանական անցյալը այդքան խորը չէ, իսկ դիցաբանությունը և առասպելաբանությունը՝ այդքան հարուստ: Համենայն դեպս, դատելով նրանց էպիկական հուշարձաններից և դրանց քննությունից, այդպես է: Իսկ հայկական էպոսը ստեղծվել է առասպելաբանական և դիցաբանական հսկայական պաշար ունեցող ժողովրդի կողմից, որի հիշողության մեջ առասպելական և դիցաբանական հերոսներն ու նրանց գործերը շատ երկար են պահպանվել նրա միջնադարյան էպոսում վերարթնանալու համար: Ռոմանական էպոսները ոչ միայն կոչվում են մի հերոսի անունով, այլև իրապես այդ հերոսների կյանքի և գործերի պատմությունն են: Հայկական էպոսը ևս ժողովրդի հիշողության մեջ պահպանվել է երրորդ ճյուղի հերոսի անունով, բայց այն չորս սերունդների պատմություն է, և այդ չորս սերունդները իրենց հետ էպոս են բերել առասպելական-դիցաբանական անցյալի հարստագույն նյութը:

Այդ նյութը իբրև մեկ էպոս ձևավորվել է միջնադարում՝ բյուրեղանալով հակաարաբական պայքարի խորհրդանիշ դարձած Դավթի կերպարի շուրջ, և դրա շնորհիվ միջնադարյան գույնը հայկական էպոսում շատ ուժեղ է, ինչն էլ ինձ հիմք է տվել *Սասունցի Դավթի* միջնադարյան էպոս համարելու: Իմ այդ բնութագիրը առարկություններ հարուցեց իմ որոշ գործընկերների կողմից: Այդ առարկությունների տրամաբանությունն այսպիսին էր. միջնա-

դարյան էպոսներ են ռումանական և այլ եվրոպական էպոսներ, որոնք դեռ միջնադարում գրի են առնվել: Այս առարկությունները ինձ համար ընդունելի չէին /ես այդ մասին արդեն գրել եմ/ [5, 286–288]: Բայց դրանք մտածելու տեղիք տալիս են: Ինձ համար և՛ հայկական էպոսը, և՛ ռումանական էպոսները միջնադարյան են /այս դրույթն է ընկած իմ գրքի հիմքում/: Բայց որ նրանց միջև էական տարբերություններ կան և առաջին հերթին՝ դիցաբանական-առասպելական նյութի օգտագործման տեսակետից, սա իրողություն է, որը իմաստավորում է պահանջում և նորից դնում էպոսների տիպաբանության խնդիրը:

***

Ասվածից պարզ է, որ տարբեր ժողովուրդների և տարբեր ժամանակների էպիկական հուշարձանները այնքան բազմազան են և իրարից տարբեր, որ որևէ ժանրային սահմանում չի կարող դրանք ընդգրկել: Բայց նաև ակնհայտ է, որ կան դրանք իրար կապող հատկանիշներ, այլապես անխմաստ կլինեին խոսել համաշխարհային էպիկական ժառանգության մասին: Ահա թե ինչու հետազոտողի առաջ երկու խնդիր է կանգնում՝ նախ, փորձել հասկանալ, որոնք են այդ ընդհանուր հատկանիշները, և երկրորդ՝ ինչպես են դրանք հանդես գալիս տարբեր հուշարձաններում: Բազմազանությունն անքան մեծ է, որ թվում է, թե գործ ունենք իրար հետ ոչ մի ընդհանրություն չունեցող տեքստերի հետ: Վերևում կատարված համառոտ վերլուծությունները արդեն դրա ապացույցն են:

Այդ ընդհանուր հատկանիշներից ամենակարևորը թերևս այն է, որ էպոսները ստեղծվում են իբրև բանավոր էպիկական ստեղծագործություններ ժողովրդական միջավայրում: Բայց այս կետում ևս բարդություններ և հակասական պատկերացումներ կան: Նախ, այսպես կոչված գրավոր էպոսների մասին: Վերգիլիոսի *Էնեականը* կամ Արսեն Բագրատունու *Հայկ Դյուցազունը* կարծես դուրս են էպոսի ժանրային սահմաններից: Դրանք միայն հարևանցիորեն հիշվում են էպոսագիտական հետազոտություններում: Բայց, մյուս կողմից, այս երկու գործերն էլ կապված են բանավոր էպիկական ստեղծագործությունների հետ. *Էնեականը* անտիկ էպոսի յուրատեսակ շարունակությունն է, իսկ *Հայկ Դյուցազունը* հայկական հեթանոսական էպոսի դրվագներից մեկի վերարտադրությունն է: Սակայն Վերգիլիոսն էլ, Արսեն Բագրատունին էլ էպոսների բանավոր հիմքերի հանդեպ առանձին հետաքրքրություն չեն ցուցաբերում: Վերգիլիոսին ոգևորում են հումերոսյան պոեմները, իսկ Արսեն Բագրատունին ցանկանում է ազգային դյուցազներգություն ստեղծել Հումերոսի պոեմների օրինակով և դիմում է Մովսես Խորենացու մատյանին, այսինքն՝ մշակում է ոչ թե բանավոր էպիկական պոեմն, այլ գրով ավանդվածը, գրով սրբագործվածը:

Ինչ վերաբերում է *Ռոլանդի երգին*, *Միդի երգին*, հումերոսյան պոեմներին կամ *Գիզամեշին* և բոլոր այն էպիկական պոեմներին, որոնք մեզ հասել են գրավոր վիճակում, դրանց բանավոր հիմքերը ակնհայտ են և

գիտական քննությամբ պարզված: Բայց այս կետում էլ հուշարձանները իրարից շատ տարբեր են: Մենենդես Պիդալը, որը *Միդի երգը* համարում է համազգային ստեղծագործություն, շեշտը դարձյալ դնում է առանձին երգիչների դերի վրա մոտավորապես այս սխեմայով՝ սկզբում հորինել է մի երգիչ, հետո, երբ պայմանները փոխվել են, մի ուրիշը վերամշակել է իրեն հասածը, հինը մոռացվել է, և այսպես շարունակ: Անհայտ երգիչը /խուզվարը/, որի հորինածը հասել է մեզ, այդ շղթայի օղակներից մեկն է: Իրողությունն այն է, որ երկու ռոմանական պոեմներն էլ նոր ժամանակներ են հասել մեկական գրավոր տարբերակով /այլ տարբերակների հատվածներ ևս հասել են մեզ/: Բայց ահա *Մասունցի Դավիթը* պահպանվել է բանավոր՝ այն էլ ավելի քան հարյուր տարբերակներով /պատումներով/, որոնց ամբողջականությունը և ընդգրկումը տարբեր է: Մի քանի տարբերակներով են մեզ հասել և ռուսական բիլինաներն ու սերբական վիպերգերը: Այս դեպքերում էպիկական երկերի ստեղծման մեջ անհատների դերի խնդիրը այլ տեսք է ստանում: Անհատները՝ գոնե *Մասունցի Դավթում*, հանդես են գալիս ավելի շատ իբրև ավանդականի փոխանցողներ, քան թե ժառանգածը *գիտակցաբար* վերամշակողներ: Այդ մասին ես մանրամասն խոսել եմ իմ՝ արդեն հիշված գրքում: Ուրեմն, էպիկական հուշարձանների բանավոր ծագման դրույթը ևս տարբեր ազգային մշակույթներում տարբեր արտահայտություններ է ստանում: Այստեղ էլ գործ ունենք էպիկական հուշարձանների ազգային բնույթի արտահայտությունների հետ, որոնք մանրամասն հետազոտություն են պահանջում:

Այնուհետև՝ էպոսի և պատմության հարաբերության խնդիրը: Տարբեր էպոսների քննությունից պարզ է դառնում, որ նրանց հիմքում ընկած են կարևոր պատմական իրադարձություններ /օրինակ՝ Տրոյական պատերազմը անտիկ էպոսում/: Բայց ակնհայտ է նաև, որ էպոսները չեն կարող լինել պատմական դեպքերի պարզ արտացոլումներ: Վերևում ես արդեն համառոտ խոսեցի հայկական էպոսի պատմական հիմքերի մասին: Դրան ուզում եմ ավելացնել մի քանի տեղեկություն եվրոպական էպոսների մասին, որոնք կարծես թե ավելի ուղղակի կապ ունեն պատմական իրադարձությունների և գործիչների հետ: Վերցնենք նույն Միդի երգը: Հետազոտողները հատկապես շեշտում են Միդի պատմականությունը: Նույն Մենենդես Պիդալը, որը չի ժխտում գեղարվեստական հնարանքի դերը այդ պոեմում, մանրակրկիտ քննությամբ ցույց է տալիս պոեմի հերոսների նախատիպերը /թեև գրում է, որ երկրորդական հերոսների նախատիպերը հնարավոր չէ ցույց տալ/, այն պատմական իրադարձությունները, որոնք արտացոլված են էպոսում: Ռոլանդի երգում նկարագրվածը ավելի հեռու է պատմական դեպքերից: Սերբական վիպերգերի, ռուսական բիլինաների և այլ հուշարձանների ծանոթագրություններում մանրամասն նշվում են այն իրական հերոսները, որոնց անունները մնացել են էպոսներում՝ Մարկո Կրավիչը, Վլադիմիր Արև-իշխանը և ուրիշներ: Բայց ծանոթագրողները ստիպված են

ավելացնել, որ այս անուններով հերոսները միայն հեռավոր առնչություններ ունեն նույնանուն պատմական դեմքերի հետ, դրանք արմատականորեն վերախմաստավորվել են, հեռացել պատմական նախատիպերից: Պատումներում հայտնվել են բազմաթիվ հերոսներ, որոնք պատմական ոչ մի նախատիպ չունեն, գեղարվեստական հնարանք են, ինչպես բոլոր էպիկական հուշարձանները իրենց ամբողջության մեջ: Այսինքն, էպոսները գեղարվեստական ընդհանրացման արդյունք են՝ հեռացած հնարավոր պատմական նախատիպերից և իրադարձություններից: Առանց այդպիսի ընդհանրացման կարող են լինել պատմական գրույցներ՝ կապված իրական անձանց և դեպքերի հետ: Այդ ընդհանրացման շնորհիվ է, որ էպոսները դառնում են տվյալ ժողովրդի կյանքի շատ ավելի խորը և էական արտացոլում, տալիս են հավերժական կամ հավերժականին մոտ ընդհանրացումներ: Բայց, ինչպես տեսանք, այս կետում էլ տարբեր էպիկական հուշարձանները իրարից շատ տարբեր են. մի դեպքում, ինչպես իսպանական էպոսում, խոսում են գլխավոր հերոսի և մյուսների միանգամայն իրական նախատիպերի մասին, մի այլ դեպքում դրանք ցույց տալ հնարավոր չէ, այսինքն՝ էպիկական ընդհանրացման և պատմական իրականության հարաբերությունները տարբեր ազգային էպոսներում միանգամայն տարբեր են:

***

Եվրոպական և սլավոնական էպոսները առաջադրում են մեկ ուրիշ խնդիր՝ մի քանի, երբեմն բավական մեծ թվով էպիկական տեքստերի առկայությունը մեկ ժողովրդի էպիկական ժառանգության մեջ: Այս տեքստերը երբեմն իրարից շատ տարբեր են և՛ ծավալով, և՛ բովանդակությամբ, երբեմն բավական նման են: Այս իրողությունը մեզանից պահանջում է փորձել հասկանալ դրանցից ամեն մեկի տեղը տվյալ ժողովրդի բանահյուսության մեջ, դրանց տարբերություններն ու նմանությունները: Հայկական էպոսի առնչությամբ արդեն ասվեց, որ Մ. Աբեղյանը խոսում է չորս էպիկական հուշարձանների մասին: Ինչպես ասվեց, ֆրանսիական էպիկական ժառանգությունը կազմված է Ռոլանդի երգից և ևս իննսուն երգերից՝ *Լյուդովիկոսի թագադրությունը*, *Նիմյան սայլը* և այլն: Սրանք բոլորը միջնադարում գրի են առնվել *Ռոլանդի երգի* պես և հասել են նոր ժամանակները: *Միդի երգի* առնչությամբ ևս հիշվեց հանրահայտ փաստը՝ *Ռոմանսերո* ժողովածուի առկայությունը իսպանացիների էպիկական ժառանգության մեջ: Ռոմանսերոն խոսվում է Միդի և այլ էպիկական հերոսների գործերի մասին: Այսինքն, այս մշակույթներում մենք գործ ունենք էպիկական համակարգի հետ, որն ընդգրկում է բազմաթիվ հուշարձաններ: Ամենից շատ հենց այս դեպքում է զգացվում *էպոս* եզրի անորոշությունը: Էպոս ենք անվանում և՛, ասենք, *Միդի երգը*, և՛ *Ռոմանսերոն*, և՛ *Ռոլանդի երգը*, և՛ մյուս էպիկական պոեմները: Բայց եթե այս բոլոր երկերը մենք էպոս ենք համարում, ապա պետք է հստակորեն տեսնենք նրանց առանձնահատկությունները հենց

ժանրի տեսանկյունից: *Ռոլանդի երգն* ու *Լյուդովիկոսի թագադրությունը* կամ *Նիմյան սայլը* նույն էպիկական համակարգի մասերն են, բայց իրարից շատ տարբեր են հերոսների տիպով, կոնֆլիկտի բնույթով և այլ հատկանիշներով: Ռոմանական էպոսների ժանրային առանձնահատկությունները պետք է գնահատել այս փաստի հաշվառմամբ:

Էպիկական համակարգի խնդիրը առաջ է գալիս և հարավսլավոնական երգերի և ռուսական բիլինաների առնչությամբ: Իրար հետ կապված էպիկական երգերը մեկ ամբողջական էպոս չեն դարձել, ինչպես, ասենք, *Մանասը*: Բայց նրանք իսկապես համակարգեր են, որոնք ներառում են իրար հետ երբեմն բավական սերտորեն կապված, դարձյալ բավական մեծ թվով հուշարձաններ: Կարելի է խոսել ռոմանական համակարգերի և սլավոնական համակարգերի տարբերությունների մասին: Հարավսլավոնական համակարգում երգերը խմբավորվում են առանձին հերոսների /օրինակ՝ Մարկո Կրալնիչ/ և իրադարձությունների /օրինակ՝ կոսովյան շարք/ շուրջ: Ռոմանական համակարգերում երգերն ավելի ինքնուրույն են, բայց կապը դարձյալ անուրանալի է:

Շատ կարևոր է ուշադրություն դարձնել ռոմանական համակարգերի մի բնորոշ գծի վրա: Համակարգերի կենտրոնում կանգնած է մեկ հուշարձան, ֆրանսիականում՝ *Ռոլանդի երգը*, իսպանականում՝ *Միդի երգը*: Սրանք երկուսն էլ՝ իբրև խոսքարվեստի ստեղծագործություններ, շատ ավելի կատարյալ են, քան թե համակարգերի մյուս գործերը: Ահա թե ինչու ֆրանսիական էպոս ասելիս հասկանում ենք առաջին հերթին *Ռոլանդի երգը*, իսկ իսպանական էպոս ասելիս՝ *Միդի երգը*: Հենց այս երկու երգերն են ամենից լավ արտահայտում այդ ժողովուրդների էպիկական մտածողության բնույթը: Սլավոնական համակարգերում նկատելի տարբերություններ գլխավոր երգերի միջև կարծես թե չկան: Բոլոր երգերը իրավահավասար են, բոլոր երգերը գրեթե հավասարապես հայտնի են ընթերցողներին /դրանց գոյության դասական շրջանում՝ ունկնդիրներին/:

Այս կետում պետք է ուշադրություն դարձնել մի խնդրի, որը, ինչքան ես տեղյակ եմ, էպոսագիտության մեջ չի ուսումնասիրված: Հատկապես եվրոպական և սլավոնական երգերի առնչությամբ այս խնդիրը մեծ կարևորություն է ձեռք բերում: Խոսքը էպիկական պատումի հնչերանգի /տոնայնության/ մասին է: Կարելի է երբևէ լսած չլինել հարավ-սլավոնական էպիկական երգերը, բայց արդեն դրանց տեքստը հուշում է, որ դրանց հնչերանգը քնարական-երգային է, և այս իրողությունն արդեն, այսինքն՝ միասնական տոնայնությունը, ապահովում է դրանց միասնությունը: Արոշակի հչերանգ՝ ասպետական-հանդիսավոր, առանձնացնում է ռոմանական էպոսները: Իսկ ահա հայկական էպոսը այնպես, ինչպես հասել է մեզ, այսպես ասած մաքուր-էպիկական է, և քնարականությունը կամ հանդիսավորությունը բնորոշ են միայն դրա արոշակի հատվածներին: Հնչերանգը շատ կարևոր է էպիկական հուշարձանների առանձնահատկությունները, ազգային էպիկական

համակարգերի միասնությունը հասկանալու համար:

Կարելի է եզրակացնել, որ տարբեր ժողովուրդների էպիկական ժառանգությունը տարբեր կառուցվածք ունի. մի դեպքում տիրապետող մեկ ստեղծագործություն է /հնարավոր տարբերակներով/, ինչպես *Սաունցի Դավիթը*, *Մանասը*, *Գիլգամեշը* և այլ ազգային էպոսներ: Մյուս դեպքում գործ ունենք էպիկական հուշարձանների համակարգերի հետ, ինչպես ֆրանսիական, իսպանական, սլավոնական և այլ ժողովուրդների էպիկական երգերը, և այս իրողությունն էլ պետք է հաշվի առնել էպիկական հուշարձանների ազգային առանձնահատկությունները քննելիս:

***

Ներկա հոդվածում առաջարկվեց մի քննություն, որը ո՛չ ամբողջական կարող է համարվել, ո՛չ էլ վերջնական: Իմ նպատակը ուրիշ էր. ելնելով հայկական էպոսի քննությունից՝ փորձել հասկանալ, ի վերջո, որո՞նք են էպոսի ժանրային առանձնահատկությունները, ինչպե՞ս են դրանք դրսևորվում տարբեր ազգային մշակույթներում: Նման քննության ոլորտ պետք է ներառվեն այլ ժողովուրդների էպոսներ, որն անկասկած կճշգրտի մեր մոտեցումները: Բայց ակնհայտ է, որ էպոսների ժանրային առանձնահատկությունների խնդիրը էպոսագիտության կարևոր խնդիրներից մեկն է, և առանց այդ առանձնահատկությունների ուշադիր քննության ցանկացած էպիկական հուշարձանի գիտական քննությունը պակասավոր կլինի: Մանավանդ որ տարբեր ժողովուրդների կողմից ստեղծված էպիկական հուշարձանների ժանրային առանձնահատկությունները ուղղակիորեն կապված են դրանց ազգային միջավայրի հետ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Մրեղյան Մ.* Հայոց հին գրականության պատմություն, Երկեր, հ. Ա, ՀԳԱ հրատ., Եր., 1966:
2. *Айвазян Л. К.* История Тарона и армянская литература V–VII вв., Ер., 2008.
3. *Bowra C.* Heroic Poetry by C. M. Bowra, London, Macmillan and Co. LTD, 1952.
4. *Գրիգորյան Գր.* Էպոսի ժանրային հատկանիշները, Եր., «Լույս» հրատ., 1985:
5. *Եղիազարյան Ա.* Մասնա ծոեր էպոսի պոետիկան, Եր., 2013:
6. *Пуцаль Р.М.* Избранные произведения, М., Изд-во иностранной лит., 1961.
7. Պատմա-բանասիրական հանդես, 2012, թիվ 1:

О ЖАНРОВЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЭПИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

А. Егиазарян

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается проблема жанра эпических памятников, которая почти не изучена в эпосоведении. С одной стороны, мы го-

ворим о народных эпосах как об определенном жанре, но более пристальный взгляд обнаруживает, что между разными памятниками, называемыми эпосами, есть существенные различия. Эпические памятники разных народов слишком разнообразны, чтобы подвести их под одно определение. Это показывается в статье на примере армянских, романских, славянских эпических памятников. Даже немногочисленные общности между разными памятниками – устное происхождение и героическое содержание – в разных национальных памятниках проявляются очень разнообразно. Все это приводит к необходимости изучения национальных особенностей эпических памятников. Жанровые и национальные особенности эпосов тесно взаимосвязаны.

Ключевые слова: народный эпос, армянский эпос, славянский эпос, романские эпосы, славянские эпосы.

ABOUT THE GENRE AND THE NATIONAL CHARACTERISTICS OF EPIC MONUMENTS

A. Yeghiazaryan

SUMMARY

In this paper the problem of genre of epic monuments is discussed. This problem scarcely has been studied. On the one hand, we speak about the folk epics as a genre, but on the other, we see that there are a very few general features in the texts which we call epics. Epic monuments of different nations are too diverse to bring them under one common definition. It is demonstrated by the analyse of some national epics, e. g. Armenian, Romanic, Slavi. Of course there are some generalities, as the oral origin and heroic content of them. But these features also appear too differently in the folk epics. So it brings us to the nessesarity of studying the national peculiarities of epics. The genre and national peculiarities of epics are closely linked.

Keywords: national epic, Armenian epic, Slav epic, Roman epics, Slav epics.

ՊԱՏՄԱԿԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԷԼԻՖ ՇԱՖԱՔԻ ԱՂՄԿԱՀԱՐՈՒՅՑ «ՍՏԱՄԲՈՒԼԻ ԲԻՃԸ» ՎԵՊՈՒՄ

Ն. Բսկանդարյան

«Դեպի ճշմարտություն տանում է սիրտը, այլ ոչ թե խելքը:
Թող որ սի՛րտդ նախաձեռնող լինի: Ո՛չ խելքը»:

Էլիֆ Շաֆաք: Այս անունը հայ հասարակությանը և ի մասնավորի հայ ընթերցողին ճանաչելի եղավ «Ստամբուլի բիճը» (2006թ.) վեպի թարգմանությունից հետո (2012թ.): Էլիֆ Շաֆաքը պատկանում է ազատամիտ այն թուրք մտավորականների տեսակին, ովքեր անկարող եղան անտրտունջ լինել սեփական խիղճը կրծող ցավի դեմ: Նա երիտասարդ թուրք արձակագիր է, ծնվել է Ստրասբուրգում (Ֆրանսիա, 1971թ.), ծնողների ամուսնալուծությունից հետո մոր հետ վերադարձել է Անկարա: Գրում է անգլերեն և թուրքերեն, հրապարակվում է եվրոպական մամուլում: «Ինչպես ճամփորդում եմ երկրների միջով, այնպես էլ ճամփորդում եմ լեզուների միջով և կախված ասելիքից՝ ընտրում եմ, թե որ լեզվով գրեմ», – ասում է Շաֆաքը (1): Հավանաբար թուրքերենով չէր կարելի ասել այն, ինչը վաղուց հուզում էր երևակայությունը, և նա ընտրեց անգլերենը՝ դիմելով համայն մարդկությանը: Ներկայումս Շաֆաքը հանրաճանաչ գրող է Թուրքիայում, բազմաթիվ մրցանակների դափնեկիր, թեև նրա գրողական առաջընթացը անխոչընդոտ չի եղել:

Շաֆաքի «Ստամբուլի բիճը» վեպը դարձավ աղմկահարույց ու քննարկելի վեպ, քանի որ թուրքական կառավարությունը հետապնդում էր ցեղասպանության վերաբերյալ ցանկացած հայտարարություն, իսկ վեպում հիշատակվում է նաև հայերի ցեղասպանությունը: Քաջ հայտնի է, որ *ցեղասպանություն* բառը թուրքերի հոգեբանական բարդույթն է: Հենց այդ բառի համար Էլիֆ Շաֆաքը երկու անգամ մեղադրվել է Թուրքիայի քրեական օրենսգրքի 301-րդ հոդվածով՝ թուրքական ինքնությունը վիրավորելու համար, սակայն դատարանը նրան արդարացրել է՝ ապացույցների անբավարարության պատճառով. Շաֆաքը հիմնավորեց, որ իրեն դատում են երևակայական, հորինված պատմության համար: Գիրքը դատապարտվեց, արգելվեց դրա հրապարակումը, գրողը ենթարկվեց բազում քննադատությունների, սակայն այս ամենը միայն նպաստեց գրքի հանրաճանաչությանը: Այն տպագրվեց բազմաթիվ լեզուներով, հասանելի ու հետաքրքիր դարձավ հասարակության լայն շերտերին: Վեպը գրվել է անգլերեն, այնուհետև հեղինակն այն թարգմանել է թուրքերեն:

Վեպն իր առանցքում շատ հետաքրքիր թեմա է պարփակում. ստամբուլյան մի ընտանիքի բարդ հարաբերությունների ներկայացումով լուսաբանվում են պոստմոդեռնիստական գրականությանը բնորոշ հարցեր:

Ուշագրավ է, որ ժամանակին երկու ժողովուրդների դարավոր համա-

կեցությունը պատմության տեսանկյունից կարևորելով՝ հեղինակը որպես վեպի բնաբան է ընտրել հետևյալ տողերը. «Ժուկով ժամանակով Աստծու էակաները ցորենի չափ շատ են լինում: Շատ խոսելը մեղք է լինում: Մի թուրքական և մի հայկական հեքիաթի նախաբան...» (2): Վեպը սկսվում է հերոսուհու՝ ազատամիտ և ըմբոստ Զելիհայի առօրյայի նկարագրությամբ: «Սկիզբը միանշանակ հիշեցնում է Օրհան Փամուկին ու ձյունը, որ անընդհատ գալիս է Կարսում, ձյունը, որ ոչ մի դեպքում չի դադարում հերոսի՝ Կայի ճակատագրում: Էլիֆ Շաֆաքի վեպում նույն կերպ գալիս է, բայց իբրև անձրև, – նկատում է Անահիտ Ադամյանը, – Փամուկի «Ձյունը» և Էլիֆ Շաֆաքի «Ստամբուլի բիճը» նույն պատմությունն են պատմում՝ ժամանակակից Թուրքիայի ու թուրքի: Երկուսի մեկնակետն էլ սերն է՝ ցավի հետ այնքան միախառնված, որ դժվար է տարբերակել: Սառն է Օրհան Փամուկը՝ կշռադատող, ողջախոհ ու համարյա անտարբեր, նա ճամփեզրին կանգնած պատմում է ճանապարհով անցնողների մասին: Շաֆաքը պայթուցիկ է, նա երբևէ ճամփեզրին չի կարող լինել, նա ինքը ճանապարհն է: Եթե Փամուկը գերադասում է «պայթեցնել» ընթերցողին, ապա Շաֆաքը ինքն է «պայթում»: Փամուկի վեպում հայը բացակա հերոս է, բայց հերոս է ավելի, քան նրա բոլոր ներկա ու գործող հերոսները: Նա գրում է հայերի բացակայության մասին այնքան պարզ ու արտահայտիչ, որ բացակա հայերը գործող անձ են դառնում ներկա թուրքերի կյանքում: Շաֆաքն «ուղղում է այդ սխալը». նրա վեպում հայերը գործող անձինք են: Էլիֆ Շաֆաքը իր սերնդի վեպն է գրել՝ նոր սերնդի մտածողության ու նոր սերնդի գործողության, սերունդ, որ չէր լինի, եթե չգար Օրհան Փամուկի «Ձյունը» (3):

Հեշտ չէ թուրք գրողի համար սեփական երկրի կողմից դավաճանի պիտակ ստանալ ուրիշի ցավի մասին «բաց» խոսելու պատճառով: «Երբ գրում էի վեպը, գլոբալ քաղաքական խնդիրներ չէի լուծում: Հենց հակառակը, ես ուսումնասիրել եմ հայ ու թուրք կանանց ամենօրյա կյանքի պարզ մանրուքները, դրանք շատ նման են իրար... Ստամբուլը մեծ գունավոր մատրյոշկայի է նման: Բացում ես այն և մեջը գտնում մեկ ուրիշ տիկնիկ: Այն հայելիների աշխարհ է, ոչինչ այդքան հանգիստ չէ, որքան թվում է: Այն կլիշեներ չի սիրում», – ասել է Էլիֆ Շաֆաքը: Հետաքրքիր մտահղացմամբ նա բոլոր կանանց խնդիրներն ի մի է բերում՝ անվանելով դրանք «ստամբուլցի կանանց ուղեցույցի զգացմունքների կանոններ».

1. Ստամբուլցի կանանց ուղեցույցի զգացմունքների ոսկե կանոնը. «Եթե փողոցում հետևիցդ են ընկել, ուշադրություն մի՛ դարձրու, մի՛ պատասխանիր, գրույցի մի՛ բռնվիր, որովհետև ոչ միայն հետապնդողին հայհոյող կինը, այլև ուշադրություն դարձնող կինն այդ մարդուն միայն ավելի է ոգևորում»:

2. Ստամբուլցի կանանց ուղեցույցի զգացմունքների արծաթե կանոնը. «Եթե փողոցում քեզ հետևում են, մի՛ նյարդայնացիր, խուճապի մի՛ մատնվիր, որովհետև հետապնդումից նյարդայնացող և չափից շատ ուշադրություն դարձնող կինը միայն իր գործն է բարդացնում»:

3. Ստամբուլցի կանանց ուղեցույցի զգացմունքների բրոնզե կանոնը. «Եթե փողոցում քեզ հետևել են, ամենալավը շուտափույթ մոռանալն է, չհիշելը, որովհետև միջադեպը միայն նյարդեր է քայքայելու» (2. էջ 10):

Շաֆաքի ստեղծագործություններում տեսնում ես թուրք հասարակության, թուրք մարդու իրական խնդիրները: Հենց այդ խնդիրներն արծարծելիս նա մատնանշում է, որ այստեղ էլ երկու ժողովուրդների միջև զուգահեռները շատ են:

Բացի Թուրքիան խորհրդանշող Մուստաֆայից, վեպի մյուս գլխավոր հերոսները կանայք են: Գրողի կարծիքով ժառանգության պահպանման գործում կանայք ամենամեծ դերն ունեն: Հերոսուհիներ են, որ պայքարում են տղամարդու և կնոջ իրավահավասարության համար, խորհում են ավանդականի ու ժամանակակցի հակասությունների, ընտանիքում տղամարդու դերի մասին: Վեպում տեսնում ես մի կողմում ֆեմինիզմով տառապող կանանց կտրուկ ազատամտություն և իրենցն ապացուցելու անհաղթահարելի ցանկություն, թուրք կանայք, որոնք դեմ են իրենց երկրի նահապետական բարքերին, ընտանեկան կարծրացած ավանդույթներին, որոնք սիրում են տատու անել, կարճ փեշ հագնել, «Կաֆե Կունդերայում» բանավիճել, մյուս կողմում՝ կանայք, որոնք այդ ավանդույթների կրողն ու պահպանողն են: Խոհանոցային նմանություն-նոյնությունն առավել աչքի զարնող է. ժամանակակից հայի և թուրքի համար ավանդական համարվող կերակրացանկը բավականին նման է մեկը մյուսին: Ժամանակակից հայի և ժամանակակից թուրքի վեպի երկու երիտասարդ հերոսուհիների մտերմությունն ու միմյանց բացահայտումը հուսադրող է: Մարդիկ պատրաստ են միմյանց ձեռք մեկնելու, ընդունում են այն, ինչը փաստարկված է: Թուրք հերոսուհին՝ 19-ամյա Ասյան, չի կարողանում հասկանալ, թե ինչու պետք է ինքը ներողություն խնդրի մի բանի համար, որի հետ բացարձակ ոչ մի կապ չունի: Բայց դրա պատասխանն էլ կա, Շաֆաքի հայ հերոսները ասում են. «Ձեր պետությունը ժխտում է պատմությունը: Եվ այդ պետությունն էլ դուք եք ստեղծում, նշանակում է՝ մեղսակից եք» (2. էջ 290–291):

Հիշարժան է, որ հայ Արմանուշը ընթրիքի սեղանի շուրջ Ասյայի այն հարցին, թե ճի՞շտ է, որ **System of a down**-ը ասում է թուրքերին, փորձում է ներկայացնել հայերի ատելության պատճառը, իսկ թուրք կանայք, հետաքրքրությամբ լսելով, ցավակցելով, հայերի դեմ իրագործված դաժանություններից վրդովվելով հանդերձ, չեն էլ պատկերացնում, թե այդ վայրագություններն իրականացնողների ու իրենց միջև թեկուզ հեռավոր ինչ-որ կապ գոյություն ունի: Ու դա պատահական չէ: Շաֆաքը բարձրացնում է մի ցավոտ խնդիր, այն է՝ հիշողության կորուստը. «Ահա մի տարբերություն ևս: Դու հեշտությամբ կարողանում ես ասել՝ եկեք նորից սկսենք: Մենք չենք կարողանում: Դաժանությունը անցյալի հետ կապ չունի, իսկ ճնշվածությունը կարող է միայն անցյալից կախված լինել: Դրա համար էլ դու ասում ես՝ եկե՛ք մոռանանք, իսկ մենք՝ եկե՛ք հիշենք» (2. էջ 288–289):

Վեպի մասին խոսելով՝ հարցազրույցներից մեկում Շաֆաքն ասել է, որ Թուրքիան տառապում է հիշողության կորստով. «Ուզում եմ, որ թուրքերը կարողանան հիշել, իսկ հայերը՝ մոռանալ»: Այս միտքը անընդհատ արձագանքում է վեպի էջերում, տարբեր առիթներով, տարբեր կերպարների խոսքաշարում նորից ու նորից կրկնվում է այն հետևությունը, թե «հայերն ու թուրքերը ապրում են տարբեր ժամանակային գոտիներում: Հայերի համար ժամանակը մի շրջան է. անցյալի՝ ներկայում նորից ծնվելու, ներկայի՝ ապագա ծնելու մի շրջան, իսկ թուրքերի համար ժամանակը շատ տեղերում բաժանված է, կտրտված գծի է նման, անցյալը մի կոնկրետ տեղում ավարտվում է, այժմ գրոյից է սկսվել: Թուրքերի անցյալի ու ներկայի միջև մասնատվածությունից բացի այլ բան չկա» (2. էջ 258): Պատահական չէ, որ 19-ամյա թրքուհի Ասյան, հանդիպելով Արմանուշին, զարմանում է իրեն հասակակից աղջկա գլխում մեծահասակի հուշերի առատությունից: Մինչդեռ հայերի համար դա անցյալ չէ, ներկա է: Երկար ձգվող, երբեք չթուլացող հոգևոր ու ֆիզիկական, շոշափելի ցավ: Արմանուշ Չաքմաքչյանը երբորդ սերնդի ներկայացուցիչն է, որի մեջ վառ է հիշողությունը իր նախնիների հետ ամուր կապի շնորհիվ. «... Հետո կամաց-կամաց հասկացավ, որ սպասում էր ներողության, բայց դա չէր նշանակում, որ նրանք մեղքն ընդունում էին: Թուրքերն են, որ այս ամենն արել են հայերի նկատմամբ 1915 թվականին: Ինքը հայ է, նրանք էլ, եթե թուրք են, արդյոք չպե տք է ներողություն խնդրեն: Սակայն կարծես ոչ ոք չէր ուզում իր վրա վերցնել պատասխանատվությունը: Խնդիրն այն չէր, որ ցավը չէին կիսում, ընդհակառակը՝ կիսում էին: Խնդիրն այն էր, որ իրենց ու անցյալում մեղք գործածների միջև ոչ մի կապ չկար: Շատ տարիներ անց, երբ Արմանուշը հիշի այս պահը, կհամոզվի, որ խնդիրը «ժամանակային հասկացության տարբերությունն» է: Ինքը՝ որպես հայ աղջիկ, հավատում էր, որ իր սերնդից առաջ ապրած սերունդների պապերի հոգիներն իր մեջ են ապրում: Մինչդեռ շարքային թուրքի և իր ծագման միջև տևականության նման զգացում չկար» (2. էջ 156):

Հեղինակի համոզմամբ «ոչինչ այնքան չի մտերմացնում մարդկանց, որքան ընդհանուր թշնամին»: Օրինակ, մի անգամ «Անուշի ծառ»-ի քննարկման նյութ դարձավ ենիչերիների հարցը: «Նրանք, ովքեր հավատում են Օսմանյան կառավարության արդարությանը, չգիտեն ենիչերիների պարարոքը: Ենիչերիները քրիստոնյաների երեխաներն էին, ովքեր սեփական ժողովրդին արհամարհելու և անցյալը մոռանալու գնով հավանական հասարակական աստիճանների գագաթին հասնելու նպատակով կրոնափոխվել էին Օսմանյան պետության կողմից» (2. էջ 132): Քաջություն է հարկավոր նման հայտարարություն անելու համար, այն էլ թուրք կին գրողին:

Իր հարցազրույցներից մեկում Էլիֆ Շաֆաքն ասել է, թե գրականության մեջ կողմնակալություն չպետք է լինի, սա մի տարածք է, ուր մուտք գործելու համար անցագիր կամ անձնագիր պետք չէ: Իրական գրականությունը ջնջում է քաղաքական ու պատմական սահմանները: Իրական գրականու-

թյան կենտրոնում հենց իրական մարդն է: Գրականությունը արժեք ունի, եթե անկեղծ է: Շաֆաքի անկեղծությունը հուզում է, զարմացնում է հային այդպես լավ ճանաչելու կարողությամբ: Նրա վեպում հումորային մի թեստ կա՝ «Արդյոք բավականաչափ հա՛յ եք» վերնագրով: Հարցերն ընտրված են այնպիսի անվրեպ ճշտությամբ, որ ականա մտածում ես՝ գրողը հայ է կամ գոնե հրաշալի գիտի հայերին բնորոշ հատկանիշները: Օրինակ՝ հարցերի թվում այսպիսիք կան «Մինչև 6–7 տարեկանը արդյոք հայերեն այբուբեն ն էիք ստանում ծննդյան տոներին», «Ձեր տանը, ավտոտնակում կամ գրասենյակում Արարատի առնվազն մեկ նկար կա՞», «Դուդուկի ձայնը լսելիս ամբողջ մարմնով սարսռո՞ւմ եք», «Ձեր արծվաքիթը վիրահատե՞լ եք կամ պատրաստվո՞ւմ եք վիրահատել», «Պատահո՞ւմ է, որ ձեր բարեկամներին ուտելիք պարտադրելիս «կուշտ եմ» բառը չեք ընդունում»:

Սոցցանցերում հայ օգտատերերը հետաքրքիր կեղծանուններով են հանդես գալիս՝ Լեդի Սիրամարգ, Հակադավուրմա, իսկ տատիկի տունը գտնելուն իր արմատները պարզելու հույսով Մտամբուլ եկած Արմանուշը՝ Մադամ Վտարված Հոգի՝ ի պատիվ Զապել Եսայանի, որը «1915թ. Օսմանյան կառավարության արքայազն Սաքընջայի հայ մտավորականների ցուցակում միակ կին գրողն էր» (2. էջ 134): «Անուշի ծառ»-ում հայերի ու թուրքերի միջև խոսակցության թեմաները «մինչ այժմ անցել էին թե՛ վիրավորանքների ու նյարդային մենախոսությունների տեսքով: Մակայն այս անգամ կար բովանդակության ու արտահայտության կոնկրետ տարբերություն. առաջին անգամ թուրքի հետ զրույց էին անում: «Ասե՛ք տեսնեմ, այսօր, մեր օրերի շարքային թուրքից ի՞նչ եք սպասում, Աստծո սիրուն... Ձեր ցավը, ձեր վիշտը սփռվելու համար ի՞նչ կարող եմ անել»: «Պետությունդ կարող է ներեղություն խնդրել, – ասաց Դժբախտ տանտիկինը»: Մպասումը առավել քան հստակ է: Միննույն ժամանակ հերթական քննարկման ընթացքում ամենակտրուկ արտահայտություններ անող պարոն Բադրասարյանը, թվում է, հայի համար զարմանալի հետևություն է անում. «Սփյուռքի հայերի մեջ կան մարդիկ, ովքեր ընդհանրապես չեն ուզում, որ թուրքերն ընդունեն ցեղասպանությունը: Որովհետև եթե թուրքերն ընդունեն, կնշանակի, որ մեր ոտքի տակից գորգը քաշում են, վերացնում են մեզ միավորող ամենաուժեղ, գուցե և միակ կապը: Ճիշտ այնպես, ինչպես թուրքերն ունեն իրենց կատարած անիրավությունը ժխտելու սովորություն, այնպես էլ հայերը, կառչելով ոճրագործությունների հիշողություններից, իրենց ճնշված ինքնությունից հաճույք ստանալու սովորություն ունեն: Եթե նայենք, երկու կողմն էլ պետք է փոխվեն: Երեկու կողմն էլ ունեն կաղապարված դոգմաներ, որոնցից անհպաղ պետք է հրաժարվեն» (2. էջ 289):

Հեղինակի նպատակն ակնհայտ է, նա ուզում է լսելի լինել, նա ուզում է, որ երկուստեք մարդիկ կարողանան հնար գտնել մեկը մեկի ցավը լսելու և հասկանալու:

Ամերիկյան TED հեռուստաընկերության կազմակերպած հանդիպումնե-

րից մեկի ժամանակ Շաֆաքը, խոսելով քաղաքականության և վիպագրության մասին, շատ հետաքրքիր համեմատություն է անում շրջանի՝ որպես երկրաչափական մարմնի ու նրա՝ մարդու վրա ունեցած ազդեցության մասին: Նրա տատը կրթություն չստացած, ավանդապաշտ, նախապաշարումներով պարուրված մի ծեր կին էր, որի մոտ հաճախ էին գալիս մարդիկ. նա կարողանում էր հմայությամբ բուժել: Բհարկե, աղոթքի ուժը տեղ ուներ այդ հմայությունների մեջ, սակայն, օրինակ, գորտնուկների բուժման համար նա դրանք շրջափակում էր թանաքով, բացատրելով, որ պետք է զգուշանալ շրջանի ուժից, այդպես գորտնուկն ինքն իրեն ուտելով կոչնչանա: Շաֆաքը պատմում է, որ տատից մի ուսանելի դաս է առել. եթե ուզում ես ոչնչացնել ինչ-որ բան՝ գորտնուկ, վնասվածք, մարդու հոգի, կարևոր չէ, այն հարկավոր է շրջափակել բարձր պատերով, և դա ինքն իրեն կչորանա: Այդպես էլ մենք, ապրում ենք հասարակական տարբերել խավերում, դասերում, այդ դասերին հատուկ հայացքներով ու եթե չունենանք կապ մեզանից տարբեր մտածողություն ունեցող մարդկանց հետ, կչորանանք ինքներս մեզ շրջապատած նախապաշարումներից: Այստեղ օգնության է գալիս պատմելու արվեստը: Երբ խոսում են քաղաքական գործիչները, նրանք միմյանց չեն լսում, բայց երբ գրողը վեպի միջոցով հարց է բարձրացնում, մարդիկ կարող են, ու անտարբերության, թշնամանքի պատը ճաք է տալիս: Բհարկե, գրականությունը չի կարող վերացնել մարդկանց շրջափակման մեջ պահող բոլոր պատնեշները, բայց նա կարող է անցքեր բաց անել այդ պատերի մեջ՝ խարխլելով դրանց ամրությունը: Ու դուք կարող եք դիտել պատնեշի այն կողմում ապրող մարդկանց, նրանց բարքերը, սովորույթները, ու երբեմն հնարավոր է ձեզ դուր գա այն, ինչ տեսնում եք: Հնարավոր է տեսնեք, որ ընդհանրությունները շատ ավելի են, քան միմյանց բաժանող տարբերությունները, որոնք շատ դեպքերում արհեստածին են (4):

Սարոյանական անհուն սիրո շունչն է զգացվում անգլիագիր այս թրքուհու խոսքում. «Կարող ես ճանաչել Աստծուն բոլորի և ամեն ինչի միջոցով, ամբողջ տիեզերքում: Քանի որ Աստված չի սահմանափակվում եկեղեցիներում, մզկիթներում, սինագոգում: Բայց եթե ուզում եք իմանալ, թե որտեղ է նրա բնակավայրը, փնտրելու մեկ տարբերակ ունեք՝ նրանց սրտերում, ովքեր անկեղծ սիրել գիտեն: Ուղեղն ու սերը տարբեր խմորներից են հունցված: Ուղեղը կապում է մարդկանց և չի ենթարկվում ոչ մի վտանգի՝ այն ժամանակ, երբ սերը քանդում է բոլոր հանգույցները և դեպի վտանգը նետում բոլորին: Ուղեղը միշտ զգույշ է և խորհուրդ է տալիս. «Զգուշացեք չափազանց մեծ ոգևորությունից» այն ժամանակ, երբ սերն ասում է. «Օ հ, ե կ ու մի՛ վախեցիր»: Միտքը հեշտ չէ կոտրել, միևնույն ժամանակ սերը մեկ ակնթարթում կարող է վերածվել բեկորների: Մակայն գանձերը թաքնված են հենց ավերակներում: Մեկ կոտրված սիրտը թաքցնում է բազում գանձեր: Դեպի ճշմարտություն տանում է սիրտը, այլ ոչ թե խելքը: Թող որ սիրտդ նախաձեռնող լինի: Ո՛չ խելքը: Առերես հանդիպիր քո ինքնագնահատականի

հետ, հառնիր ընդդեմ նրա և ի վերջո հաղթիր նրան: Երբ գտնես քո Ես-ը, կգտնես նաև Աստծուն» (2. էջ 295):

Տարօրինակ մի զուգադիպությամբ վերջերս «Paper Boats of Poetry» կայքը տարածեց Serkan Engin անունով ևս մեկ թուրք գրողի խոստովանությունը «Անասելի ամոթ է թուրք լինելը» վերնագրով: Ներողության խնդրելով իր նախնիների ոճրագործությունների համար՝ նա գրում է. «Որպես թուրք ժողովրդի զավակ, ես ճանաչում եմ հայոց ցեղասպանությունը և ներողություն եմ խնդրում մորս կողմից նախնիներիս կատարած ոճրագործությունների համար: Դա թուրք և քուրդ ժողովուրդների պատմության ամենաամոթալի էջն է: Ողջ մարդկության անունից ես խոնարհվում եմ ձեր զոհերի հիշատակի ու ձեր վշտի առաջ: Այս խոսքերիս համար ինձ կդատապարտեն, կբանտարկեն, անգամ կարող են գնդակահարել փողոցում, սակայն ես այլևս չեմ կարող գոցել խճիս բերանը» (5): Հրանտ Դինքի, Օրհան Փամուկի, Էլիֆ Շաֆաքի ցանած սերմերը ծիլ են տալիս, որոնք, հուսանք, ամրապնդվելով ճեղքեր կբացեն հիշողության ու կարծրատիպերի պատնեշում՝ օգնելով, որ հասարակ մարդիկ դատապարտեն ու արգելեն ցեղասպանություն երևույթը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. <http://www.grakantert.am>
2. Շաֆաք Է. Ստամբուլի բիձը, Եր. 2012թ.
3. Աղաճյան Ա., Այստեղ մտնելուց առաջ պետք է թողնես ասելությունդ, <http://www.grakantert.am/>
4. http://www.ted.com/talks/elif_shafak_the_politics_of_fiction?embed=true&language=ru
5. http://www.panarmenian.net/rus/news/176942/?fb_action_ids=622749717798950&fb_action_types=og.likes

«СТАМБУЛЬСКИЙ ПОДКИДЫШ» ЭЛИФА ШАФАКА

Н.М. Искандарян

АННОТАЦИЯ

В романе Элифа Шафак «Стамбульский подкидыш» армяне представлены в положительном свете. Из-за этого произведения автор в 2006 году предстала перед судом: она обвинялась в оскорблении турецкой нации в соответствии с 301 статьей. Шафак и сегодня одна из самых читаемых писательниц. Есть люди, которые считают, что затрагивание турецким прозаиком темы Геноцида преследовало цель приобрести скандальный имидж и добиться мирового признания. С другой стороны удивляешься тому, как писательница турецкого происхождения смогла понять народ, которого ее деды не переносили не только на физическом, но и на генетическом уровне. Действительно, нужно иметь мужество, чтобы заявить вслух о внутренних проблемах турецкого общества, а также подчеркнуть, что тема Геноцида армян – это психологический комплекс турка. Роман «Стамбульский подкидыш» написан сочным языком, с тонким юмором, местами – с самоиронией.

THE BASTARD OF ISTANBUL: ELIF SHAFAK

N. Iskandaryan

ANNOTATION

In her second novel written in English, Turkish novelist Shafak tackles Turkish national identity and the Armenian "question" in her signature style. In a novel that overflows with a kitchen sink's worth of zany characters, women are front and center: Asya Kazanci, an angst-ridden 19-year-old Istanbulite is the bastard of the title; her beautiful, rebellious mother, Zeliha (who intended to have an abortion), has raised Asya among three generations of complicated and colorful female relations (including religious clairvoyant Auntie Banu and bar-brawl widow, Auntie Cevriye). The Kazanci men either die young or take a permanent hike like Mustafa, Zeliha's beloved brother who immigrated to America years ago. Mustafa's Armenian-American stepdaughter, Armanoush, who grew up on her family's stories of the 1915 genocide, shows up in Istanbul looking for her roots and for vindication from her new Turkish family. The Kazanci women lament Armanoush's family's suffering, but have no sense of Turkish responsibility for it; Asya's boho cohorts insist there was no genocide at all. As the debate escalates, Mustafa arrives in Istanbul, and a long-hidden secret connecting the histories of the two families is revealed. Shafak was charged with "public denigration of Turkishness" when the novel was published in Turkey (the charges were later dropped). She incorporates a political taboo into an entertaining and insightful ensemble novel, one that posits the universality of family, culture and coincidence.

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК

ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ԻՄԱՍՏՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԻՄՊԱՆԵՐԵՆՈՒՄ

Ա.Հ. Ազրոյան

A_Azroyan@yahoo.com

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Մույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել ժամանակակից հայերենում և իսպաներենում սահմանական եղանակի ժամանակային իմաստներն ու վերհանել երկու լեզուներում առկա ընդհանրական կամ կոնվերգենտ և դիվերգենտ իմաստները:

Հիմնաբառեր` եղանակային կարգ, բարդ ժամանակներ, բայա-հիմք, սահմանական եղանակի ժամանակաձևեր:

Յուրաքանչյուր լեզու ունի իր բարդ կառուցվածքը, բազմաթիվ առանձնահատկությունները, որոնք էլ հնարավոր է ուսումնասիրել` կատարելով տիպաբանական զուգադրական քննություն: Տիպաբանական լեզվաբանությունը թույլ է տալիս իրականացնել երկու կամ ավելի լեզուների համեմատական քննություն:

Մույն հոդվածը նվիրված է ժամանակակից հայերենի և իսպաներենի սահմանական եղանակի ժամանակային իմաստների քննությանը:

Ինչպես հայերենում, այնպես էլ իսպաներենում խոսքի մասերի մեջ բայն աչքի է ընկնում իր քերականական կարգերի բազմազանությամբ: Բայը, քերականական ձևափոխությունների ենթարկվելով` խոնարհվելով, կազմում է դիմավոր կամ եղանակավորող ձևեր: Նրանց հատուկ են եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու թվի քերականական կարգերը, որոնք էլ ունեն իրենց բնորոշ առանձնահատկությունները:

Հայերենում բայի դիմավոր կամ եղանակային ձևերը միաժամանակ արտահայտում են գործողության կատարման ժամանակը: Սահմանական եղանակի ժամանակաձևերը յոթն են, որոնք էլ ունեն իրենց քերականական իմաստային յուրահատկությունները:

Հայերենում, ըստ արտահայտման ձևի, բայի ժամանակները բաժանվում են երկու խմբի` համադրական կամ պարզ և վերլուծական կամ բաղադրյալ: Համադրական կամ պարզ են կոչվում այն ժամանակները, որոնք կազմվում են բայախիմքով և վերջավորությամբ: Վերլուծական կամ բաղադրյալ են այն ժամանակները, որոնք կազմվում են դերբայներով և օժանդակ բայերով:

Ժամանակակից հայերենում համադրական կամ պարզ ժամանակներն

են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը, պայմանական, ըղձական և հորդորական, հրամայական եղանակների ձևերը: Ներկայացնենք պարզ ժամանակների օրինակներ՝ գնաց, գնամ, կգնամ, գնա՛ :

Սահմանական եղանակի վերլուծական կամ բաղադրյալ ժամանակների կազմությունն իրականացվում է անկատար, վաղակատար և ապառնի դերբայների միջոցով: Օրինակ՝ գնում էի, գնացել էի, գնալու էի: Բայի վերլուծական կամ բաղադրյալ ձևերը համադրական կամ պարզ ձևերից տարբերվում են ոչ միայն կազմությամբ, այլև իրենց արտահայտած գործողության բնույթով, որն էլ պայմանավորված է վերլուծական կամ բաղադրյալ ժամանակները կազմող դերբայների իմաստով:

Անդրադառնալով բայի եղանակի կարգի արտահայտությանը՝ անհրաժեշտ է նշել, որ վերջինիս գործողություններն անկասկած թե՛ հայերենում և թե՛ իսպաներենում կարող են լինել իրական, ցանկալի, ենթադրական, պայմանական, հարկադրական:

Նախ անդրադառնանք բայի եղանակի քննությանը, որը ցույց է տալիս խոսողի վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ:

Ժամանակակից հայերենում կա հինգ եղանակ՝ սահմանական, ըղձական, պայմանական կամ ենթադրական, հարկադրական և հրամայական: Խոսելով բայի եղանակի կարգի մասին՝ նշենք, որ բայի հինգ եղանակների մեջ իրենց ուրույն տեղն են զբաղեցնում սահմանական եղանակի ժամանակները ինչպես ձևաբանական, այնպես էլ իրենց արտահայտած քերականական իմաստների առումով. սահմանական եղանակը միակն է, որ ունի և՛ ներկա, և՛ անցյալ, և՛ ապառնի ժամանակներ:

Ի տարբերություն հայերենի՝ իսպաներենում կա չորս եղանակ՝ սահմանական, ըղձական, հրամայական և պայմանական:

Սահմանական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս ստույգ կամ հաստատապես կատարվող, կատարված, կամ կատարվելիք գործողություն, մի գործողություն, որը խոսողի հայեցակետով կամ ներկայացմամբ համապատասխանում է իրականությանը, օրինակ՝ **գնում եմ-գնում էի, գնացել եմ-գնացել էի, գնալու եմ-գնալու էի**:

Հայերենում բայի ժամանակները երեքն են՝ ներկա, անցյալ, ապառնի: Ներկան այն պահն է, երբ կատարվում է գործողությունը, անցյալը՝ խոսելու պահից առաջ ընկած ժամանակամիջոցը, իսկ ապառնին՝ խոսելուց հետո ընկնող ժամանակամիջոցը:

Մինչև սահմանական եղանակի ուսումնասիրմանն անցնելը ներկայացնենք կախյալ դերբայների քննությունը, քանի որ դրանց շուրջ հայերենագիտության մեջ կան տարաձայնություններ:

Ըստ Ս. Աբրահամյանի՝ դերբայների մի մասը բայի՝ որպես բառային միավորի ձև է, ինչպես՝ գնալ, գնացող: Այս դերբայները կարող են կիրառվել առանձին, քանի որ բառային լիարժեք միավորներ են: Օրինակ՝ Նրանց գնալը հետաձգվեց: [5]

Մակայն որպես դերբայ ճանաչված լեզվական միավորների մի մասը բառաձև չէ և բառային արժեք չունի: Դրանք այն դերբայներն են, որոնք հանդես են գալիս միայն դիմավոր ձևերի կազմության մեջ: Այդ դերբայները հետևյալներն են՝ անկատար, վաղակատար, ժխտական:

Ապառնի դերբայը ինքնուրույն գործածություն չունի, իսկ նրա համանունը անորոշ դերբայի հոլովական ձև է. օրինակ՝ **գրել-ու, կարդալ-ու:**

Անկատար, վաղակատար դերբայներին բայ դարձնողը օժանդակ բայերն են, իսկ ժխտական դերբային՝ օժանդակ բայի ժխտական ձևերը կամ կ եղանակիչը. օրինակ՝ **կարդում եմ, կարդացել եմ, կկարդամ:**

Գոյություն ունի նաև Գ. Ջահուկյանի տեսակետը, ըստ որի հիշյալ կառույցները ոչ թե կախյալ դերբայ գումարած օժանդակ բայ են, այլ՝ հիմք գումարած վերջավորություն, որտեղ անկախ դերբայ կոչվողները հիմքն են, իսկ օժանդակ բայերը՝ վերջավորությունները [1]:

Ի տարբերություն հայերենի՝ իսպաներենում տարբեր են անորոշ դերբայի վերջավորությունները, ինչով էլ պայմանավորված է բայի երեք խանարիումների առկայությունը (**ar, er, ir**), իսկ բայական ժամանակաձևերը կազմվում են բայի անորոշ հիմքին համապատասխան վերջավորություններ ավելացնելով: Միայն սահմանական եղանակի պարզ ապառնի ժամանակի կազմության դեպքում է, որ համապատասխան վերջավորությունն ավելանում է անմիջապես բայի անորոշ դերբային:

Իսպաներենում յուրաքանչյուր դեմք ունի իր դիմային ձևը և թիվը:

Օրինակ՝ **Hablar**, որը նշանակում է խոսել, իսկ **_o** վերջավորությունը՝ սահմանական եղանակի առաջին խոնարհման բայերի համար նախատեսված ներկա ժամանակի առաջին դեմքի եզակի թվի դիմային վերջավորությունը: **Yo hablo.** – Ես խոսում եմ:

Ժամանակակից հայերենի ներկան ցույց է տալիս խոսելու պահին ստույգ կատարվող գործողություն և կոչվում է բուն ներկա ու ավելի լայնորեն է գործածվում լեզվում:

Օրինակ՝ Ես կարծում եմ՝ ինքդ էլ զգում ես, որ քո այս այցը վերջինը պետք է լինի: Ես քեզ հետ եմ խոսում, իսկ դու չես լսում:

Ինչպես հայերենում, այնպես էլ իսպաներենում սահմանական եղանակի ներկա ժամանակն ունի իր իմաստային նրբերանգները: Ոճային այդ կիրառություններին անդրադարձել են Պ. Պողոսյանը [8] և Մ. Ասատրյանը [2]՝ առանձնացնելով սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի իմաստային հետևյալ նրբերանգները.

1. «Մշտական ներկա», որով արտահայտվում են «իրական, բացարձակ ճշմարտություններ, մնայուն ընդհանուր հատկություններ», օրինակ՝ **Երկիրը պտտվում է արեգակի շուրջ:**

2. «Առաձական ներկա», որով արտահայտվում են «ընդհանուր կարծիքներ, առածներ», ճշմարիտ համարվող խոսքեր, օրինակ՝ **Ձեռքը ձեռք է լվանում:**

3. «Պատմական ներկա», որով արտահայտվում են այնպիսի եղելու-

թյուններ, որոնք կատարվել-ավարտվել են անցյալում, օրինակ՝ **Այն օրից, երբ քրիստոնեությունը մուտք է գործում Հայաստան, նկատվում է մի խուլ, ներքին կռիվ թագավորի և հոգևորականության մեջ, որ հաճախ արտահայտվում է դառը, եղերական վախճանով:**

4. «Կրկնության ներկա», որով «արտահայտվում են այնպիսի եղելություններ, որոնք ոչ թե մի անգամ խոսողի ներկայում կամ մի անցյալ ժամանակակետում կատարվում են հարաձիգ», այլ «կատարվում կամ կատարվել» է «խոսողի ներկայում կամ մի անցյալ ժամանակակետում» «իբրև սովորություն, դիրք, օրեցօր, տարեցտարի կրկնվում են անցյալում կամ մի շրջանում, որի մեջ և խոսողի ներկան»: Օրինակ՝ **Նա առավոտները վեր է կենում վաղ, գնում է զբոսնելու ապա, գալիս, նախաճաշում և անմիջապես նստում է իր գործին:**

5. Նկատելի է, որ սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը կիրառվում է ոչ միայն ներկայի այլազան իմասներով, այլև երբեմն նաև՝ ապառնի ժամանակի իմաստով, օրինակ՝ **Վաղը մենք մեկնում ենք:**

6. Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը կարող է արտահայտել նաև հրամայական եղանակի երանգ: Օրինակ՝ **Գնում ես, նստում և սովորում ես դասերդ:**

Այժմ ներկայացնենք իսպաներենում առկա սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի իմաստային նրբերանգները:

– Ընթացող ներկա (**presente actual**), որն արտահայտում է խոսելու պահին կատարվող գործողություն: Օրինակ՝ **Me duele la cabeza.** Գլուխս ցավում է:

– Սովորաբար կատարվող ներկա (**Presente habitual**): **En verano voy a la playa.** Ամռանը գնում եմ լողափ:

– Արտաժամանակյա ներկա գործողություն, որը կիրառվում է ասացվածքներում (**Presente atemporal**): Օրինակ՝ **A quien madruga Dios le ayuda.** Մեկ վաղ արթնացողն է շահում, մեկ՝ շուտ ամուսնացողը:

– Պատմական ներկա (**presente histórico**), որն արտահայտում է անցյալում կատարված փաստեր: Օրինակ՝ **Cristobal Colón descubre América.** Քրիստափոր Կոլումբոսը բացահայտում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները:

– Ներկա հրամայական (**presente de mandato**), որն արտահայտում է, հրաման, որը կիրառվում է բանավոր խոսքում: **Ahora cierras el libro.** Հիմա փակում ես դուռը:

– Ապառնի, որն արտահայտվում է ներկա ժամանակով (**presente pro futuro**): Օրինակ՝ **Mañana sin falta voy a tu casa.** Վաղը անպայման գալիս եմ քո տուն:

Ուսումնասիրելով սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը՝ կարող ենք առանձնացնել՝ թե՛ հայերենում և թե՛ իսպաներենում կան ներկանների իմաստային նրբերանգների հետևյալ ընդհանրությունները. ուսումնասիրված լեզուներում առկա են պատմական ներկայի, ապառնիի, որն արտահայտվում է ներկա ժամանակով, ներկա հրամայականի, սովորաբար կա-

տարվող կամ կրկնվող ներկայի կիրառումը:

Անցյալ անկատար ժամանակով են արտահայտվում անցյալում որպես կարգ, կանոն, սովորույթ կատարվող գործողությունները կամ էլ կրկնվող գործողությունները:

Օրինակ՝ **Տղաները կուզեկուզ և զգուշությամբ հետևում էին նրան:**

Շատ հազվադեպ անցյալ անկատար ժամանակը կարող է կիրառվել անցյալ ապառնի ժամանակի նշանակությամբ՝ ցույց տալով այնպիսի գործողություն, որը անցյալում պետք է կատարվեր, սակայն չէր կատարվել ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով: Օրինակ՝ **Լավ էր ուշ եկար, ես էլ արդեն գնում էի:**

Անցյալ անկատար ժամանակը կազմվում է բայի անորոշ հիմքին համապատասխան վերջավորություններ ավելացնելով:

Օրինակ՝ **hablar** (խոսել) բայի անորոշ հիմքին ավելացվում է սահմանական եղանակի առաջին խոնարհման բայերի համար նախատեսված անկատար անցյալ ժամանակի առաջին դեմքի եզակի թվի դիմային վերջավորությունը: Yo hablaba. Ես խոսում էի:

Իսպաներենում ունենք **պատմական անցյալ**, որն արտահայտվում է անկատար անցյալով:

Օրինակ՝ **Salvador Dalí llevaba bigote**. Սալվադոր Դալլին ուներ բեղեր:

Կրկնվող անցյալ: Օրինակ՝ **Después de comer fumaba un puro**. Ուտելուց հետո նա սիգար էր ծխում:

Ավելի քաղաքավարի խոսքում: Օրինակ՝ **¿Qué deseaban las señoras?** Ինչ էին ցանկանում կանայք:

Ի տարբերություն հայերենի՝ իսպաներենում անցյալ անկատար ժամանակը չի կիրառվում անցյալ ապառնի ժամանակի նշանակությամբ, սակայն այս ժամանակաձևի իմաստային նրբերանգի ընդհանրությունն այն է, որ ցույց է տալիս անցյալում կրկնվող գործողություն:

Սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակաձևի մասին հայերենում կան իրարամերժ կարծիքներ, որոնք խորհելու տեղիք են տալիս: Նախ փորձենք պարզել, թե ինչ հարաբերակցության մեջ են սահմանական եղանակի ապառնի և ենթադրականի բայաձևերը:

Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ ենթադրական եղանակը նաև կարելիության և հնարավորության եղանակ է, որով եղելությունը պատկերացվում է ոչ իբրև իրական, այլ իբրև կարծված, մտածված, հնարավոր [3]:

Մ. Աբրահամյանը **կ** եղանակիչով կազմված բայաձևերը համարել է սահմանական եղանակի ձևեր, որոք արտահայտում են ավելի ստույգ կատարվող գործողություններ, քան վերլուծական ձևերը: Օրինակ՝ Քո հիշատակը կմնա մեր սրտերում, և քո հիշատակը մնալու է մեր սրտերում [7]:

Առաջին նախադասության մեջ **կմնա** ձևը ցույց է տալիս մի գործողություն, որը արտահայտում է անխուսափելի գործողություն, իսկ երկրորդը ցույց է տալիս մտադրություն: Այսպիսով, ըստ Աբրահամյանի, **կ** եղանակիչի միջոցով կազմված բայերը չեն կարող լինել պայմանական եղանակի բայաձևեր:

Ջահուկյանը ենթադրական է համարում **կ** եղանակիչով կազմվող ձևերը, վերջիններս դրվում են ըղձական եղանակի բայաների վրա և արտահայտում են հաստատաբար, որոշակիորեն ենթադրվող գործողություն: Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, Ջահուկյանի մոտեցումը հակասական է, քանի որ միևնույն գործողությունը չի կարող լինել հաստատաբար, որոշակիորեն ենթադրվող [1]:

Ջահուկյանը հետագայում արդեն անվերապահորեն պնդում է, որ **կ** եղանակիչով ձևերը սահմանական եղանակի բայաձևեր են [10]:

Սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս մի այնպիսի գործողություն, որը խոսելու վայրկյանից հետո է կատարվում և ներկայի նկատմամբ դեռ նոր կատարվելիք գործողություն է:

Այսքանով հանդերձ՝ **կ** եղանակիչով բայաձևերը նորմատիվ քերականության մեջ շարունակում են համարվել ինքնուրույն՝ պայմանական կան ենթադրական եղանակի ձևեր [2]:

Վերլուծական **կարդալու եմ** և **կ** եղանակիչով **կկարդամ** բայաձևերի համեմատությունից կարելի է ենթադրել, որ **կկարդամ** եղանակիչով բայաձևը կարող է մատնանշել ստույգ կատարվելիք գործողություն, իսկ **կարդալու եմ** վերլուծական ձևը ենթադրում է ինչ-որ պարտադրական գործողություն:

Նշենք, որ կան մի շարք դեպքեր, որտեղ կիրառվում է ենթադրական ապառնին:

ա) Հոգնակի երրորդ դեմքը կիրառվում է խրատական առաձներում: Օրինակ՝ **Երկաթը տաք-տաք կծեճեն:**

բ) Գործածվում է բնության այս կամ այն երևույթը հաստատող առաձներում: Օրինակ՝ **Ձուկը ջրում կմեծանա:**

գ) Գործածվում է տվյալ պայմաններից բխող անխուսափելի հետևանք արտահայտելու համար: Օրինակ՝ **Այս միջավայրում, այսպիսի մենակության մեջ փիլիսոփան էլ կվայրենանա, ո՞ր մնաց քեզ պես կենսաթրթիռ կինը:**

դ) Հարցական նախադասություններում կիրառվում է ժխտական իմաստով: Օրինակ՝ **Միտո՞ղ, իհարկե սիրտ կդիմանա՞ :**

ե) Հայերենում կա նաև անցյալի ապառնի, ինչպես նաև կ եղանակիչով անցյալի ձևեր: Արտահայտում են կատարվելիք գործողություն, որը տեղի չի ունեցել:

Օրինակ՝ **Կգնայի, բայց հիվանդացա:**

Իսպաներենի ապառնի ժամանակաձևը կազմվում է անորոշ դերբային ուղղակի դիմային վերջավորություններ ավելացնելով:

Օրինակ **hablar** անորոշ դերբային ավելացնում ենք սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակի I դեմքի եզակի թվի դիմային վերջավորությունը:

Yo hablaré. Ես կխոսեմ:

Քննենք սահմանական եղանակի անցյալ ժամանակաձևերը հայերենում և իսպաներենում:

Հայերենն ունի անցյալի վեց ժամանակաձև, որոնք տարբերվում են

իրենց արտահայտման կերպաժամանակային տարբեր իմաստային երանգներով և կիրառման որոշակի առանձնահատկություններով:

Հայերենում վաղակատար և անցյալ կատարյալ ժամանակաձևերի հակադրությունը երևում է ինչպես հարացուցային մակարդակում, այնպես էլ դրան համապատասխանող խոսքային միջավայրում:

Դիտարկենք հետևյալ օրինակները. **գնացել է և գնաց** ձևերի հակադրության մեջ **գնացը** նշանակում է գործողության կատարված, ավարտված լինելը խոսելու պահից անմիջապես առաջ:

Ժամանակակից հայոց լեզվի վաղակատար դերբայը սերում է գրաբարի անցյալ դերբայից գումարած օժանդակ բայի ներկա. գրաբարում այն եղել է **եալ**, այն հնչյունափոխվել է ու վերջինիս ավելացել է **եմ** օժանդակ բայը, և այժմ ունենք **գրել եմ, կարդացել եմ** ձևերը:

Վաղակատար ժամանակը կազմվում է վաղակատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով կամ, ինչպես արդեն նշել ենք, բայի հիմքով և վերջավորությամբ. օրինակ՝ **գրել եմ, գրել ենք**:

Վաղակատար ժամանակի բայաձևերի առանձնահատկությունն, այն է, որ ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որին խոսողը ականատես չի եղել, այլ պատմում է՝ ուրիշներից լսելով կամ էլ հետևանքից դատելով: Օրինակ՝ **Ձյուն է եկել**:

Վաղակատար ժամանակը իր բուն իմաստից բացի կիրառվում է ներկայի, ապառնիի երանգավորումով: Օրինակ՝ **Ամպերը եկել են սարերը պատել**: Օրինակ՝ **Եթե տեսել եմ, կասեմ**:

Անցյալ վաղակատար ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակի համեմատությամբ արդեն կատարված, ավարտված գործողություն:

Այն շատ է կիրառվում գեղարվեստական գրականության մեջ, երբ նկարագրվում են որոշակի դեպքեր: Օրինակ՝ Աղջիկները փշատերև ծաղիկներից հյուսել էին մանյակներ ու պսակներ:

Իսպաներենում վաղակատար թե՛ անցյալ, թե՛ ներկա ժամանակները կազմվում են **haber [15]** օժանդակ բայով, որը եկել է լատիներենից. նշանակում է ունենալ և անցյալ ժամանակի դերբայով՝ **participio pasado**:

Իսպաներենում դերբայները կազմվում են հետևյալ կերպ՝

ա) Առաջին խոնարհման բայերը կազմվում են անորոշ դերբայի վերջավորությունը (**ar**) հեռացնելով և **_ado** վերջավորությունն ավելացնելով:

բ) II և III խոնարհման բայերի դեպքում հեռացվում է անորոշ դերբայի վերջավորությունը՝ այսինքն **er**-ը կամ **ir**-ը, և ավելացվում է **_ido** վերջավորությունը:

գ) Մահմանական եղանակի ներկա վաղակատար ժամանակը կազմվում է ներկա ժամանակում խոնարհված **haber** օժանդակ բայի և դերբայի միջոցով:

Հարկավոր է նշել, որ **participio pasado**-ն ամփոփոխ է մնում իր ձևով, իսկ ինչ վերաբերում է **haber** օժանդակ բային, ապա այն յուրաքանչյուր դեմքի համար ունի իր բայաձևը:

Եզակի	Հոգնակի		
I He	I Hemos	+ participio pasado	= He comprado un libro. Գիրք եմ գնել:
II Has	II Habéis		
III Ha	III Han		

Անցյալ վաղակատար ժամանակը կրկին կազմվում է անկատար անցյալ ժամանակում խոնարհված haber օժանդակ բայի և դերբայի միջոցով:

Եզակի	Հոգնակի		
I Había	I Habíamos	+ participio pasado	= Había comprado un libro Գիրք էի գնել:
II Habías	II Habíais		
III Había	III Habían		

Հետաքրքրականն է այն, որ իսպաներենում վաղակատար ներկան արտահայտում է այնպիսի գործողություն, որը կապ ունի նեկայում կատարված գործողության հետ: Այն ավելի հաճախ կիրառվում է երկխոսություններում: Կիրառվում է հետևյալ ժամանակի պարագանների հետ, որոնք են՝ hoy – այսօր, esta semana – այս շաբաթ, este año – այս տարի, ya – արդեն և այլն, իսկ անցյալ վաղակատար ժամանակն արտահայտում է նախորդող գործողություն:

Հայերենում անցյալ կատարյալ ժամանակը սահմանական եղանակի միակ պարզ ժամանակն է, որը կազմվում է կատարյալի հիմքերով և վերջավորություններով:

Անցյալ կատարյալ ժամանակը ցույց է տալիս սկսված և միանգամից կատարված ու ավարտված գործողություն և ի տարբերություն մյուս անցյալ ժամանակների՝ այն ցույց չի տալիս տևականություն: Անցյալ կատարյալ ժամանակի մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ այն կարող է արտահայտել ակնթարթային կարճ ժամանակամիջոցում կատարված, ավարտված գործողություն:

Փորձենք ցույց տալ նաև հայերենի անցյալ կատարյալ ժամանակի երկրորդական կիրառությունը:

– Այն կիրառվում է ներկա ժամանակին խիստ մոտ, անմիջապես հաջորդող գործողություն ցույց տալու համար, որը խոստովանում է կատարված: Օրինակ՝ Դե ես իմ ասելիքը ասի ու գնացի, հիմա դու գիտես:

– Հաճախ անցյալ կատարյալ ժամանակը կիրառվում է ըղձական եղանակի նշանակությամբ: Օրինակ՝ Եթե ստացա քո համաձայնությունը, անմիջապես կմեկնեմ:

Իսպաներենում անցյալ կատարյալ ժամանակը կազմվում է անորոշ դերբային ուղղակի դիմային վերջավորություններ ավելացնելով:

Օրինակ՝ hablar անորոշ դերբային ավելացնում ենք սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի I դեմքի եզակի թվի դիմային վերջավորությունը:

Օրինակ՝ Yo hablé. Ես խոսեցի:

Ուսումնասիրելով սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակը հայերենում և իսպաներենում՝ եկանք այն եզրահանգման, որ թե՛ իսպաներենում, թե՛ հայերենում այն կազմվում է կատարյալի հիմքերով և վերջավորություններով: Եվ ժամանակի իմաստային առումով ցույց է տալիս ավարտված, կատարված գործողություն:

Այսպիսով, ուսումնասիրելով ժամանակակից հայերենի և իսպաներենի սահմանական եղանակի ժամանակային իմաստները, եկանք հետևյալ եզրահանգումների.

– Թե՛ հայերենում և թե՛ իսպաներենում առկա են սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի իմաստային նրբերանգների ընդհանրություններ, որոնք են՝ պատմական ներկա, ապառնի, որն արտահայտվում է ներկա ժամանակով, ներկա հրամայական, սովորաբար կատարվող կամ կրկնվող ներկա, իսկ ժամանակի կազմության մեջ կան ակնհայտ տարբերություններ, քանի որ հայերենում այն կազմվում է դերբայ գումարած օժանդակ բայ կամ հիմք գումարած վերջավորություն, իսկ իսպաներենում՝ անորոշ դերբայ գումարած դիմային վերջավորություն:

– Վաղակատար թե՛ ներկա, թե՛ անցյալ ժամանակները հայերենում կազմվում են դերբայ գումարած օժանդակ բայ կամ հիմք գումարած վերջավորություն: Իսպաներենում այն նույնպես կազմվում է haber օժանդակ բայով և դերբայով: Երկու լեզուներում էլ ժամանակային իմաստները նույն են, սակայն հարկավոր է նշել, որ իսպաներենում և հայերենում առկա են վաղակատարի կիրառման առանձնահատկություններ, քանի որ որ հայերենում հնարավոր է ասել. Ես նրան դեռ անցյալ տարի եմ այդ մասին ասել: Իսպաներենում տվյալ նախադասությունը հնարավոր չէ կիրառել վաղակատար ներկայով, քանի որ նախադասության մեջ կիրառված է ժամանակի պարագա, որը ցույց է տալիս անցած գործողություն:

– Հայերենում անցյալ կատարյալը կազմվում է կատարյալի հիմքով և վերջավորությամբ, իսկ իսպաներենում այն կազմվում է անորոշ դերբայի հիմքին ավելացնելով սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի դիմային վերջավորությունը: Անցյալ կատարյալի իմաստային նրբերանգները հայերենում և իսպաներենում տարբերվում են: Հայերենում այն կարող ենք կիրառել ըզձական եղանակի նշանակությամբ, իսկ իսպաներենում անցյալ կատարյալ ժամանակի նման կիրառություն չկա:

– Թե՛ հայերենում և թե՛ իսպաներենում անցյալ անկատար ժամանակը արտահայտվում է անցյալում որպես կարգ, կանոն, սովորույթ կատարվող գործողություն կամ էլ կրկնվող գործողություն, բայց ի տարբերություն հայերենի՝ իսպաներենում անցյալ անկատար ժամանակը չի կիրառվում անցյալ ապառնի ժամանակի նշանակությամբ:

– Հայերենում սահմանական եղանակի ապառնին կազմվում է կ եղանակիչով, իսկ իսպաներենում այն կազմվում է անորոշ դերբայի և սահմանա-

կան եղանակի ապառնի ժամանակի դիմային վերջավորությամբ և, բացի այդ, իսպաներենում առկա է *ir+a+infinitivo* (զնալ անորոշ դերբային գումարած *a* նախդիրը գումարած մեկ այլ անորոշ դերբայ) կառույցը, որը արտահայտում է մոտալուտ, ծրագրված կամ մտադրված ապառնի գործողություն և նշանակում է պատրաստվել որևէ բան անել:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Ջահուկյան Գ.Բ.* Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974:
2. *Ասատրյան Մ.* Ժամանակակից հայոց լեզու, Ձևաբանություն, Եր., 2002:
3. *Աբեղյան Մ.* Հայոց լեզվի տեսություն, Եր. 1965:
4. *Աղայան Է.Բ.* Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1967:
5. *Աբրահամյան Ս.Գ.* Ժամանակակից հայերենի դերբայների և ժամանակների մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 1969:
6. *Աբրահամյան Ս.Գ., Պառնասյան Ն. Ա. Հ. Ա. Օհանյան,* Ժամանակակից հայոց լեզու Եր., 1974:
7. *Աբրահամյան Ս.Գ.* Արդի հայերենի պայմանական կամ ենթադրական եղանակը, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Տեղեկագիր, Եր., 1953:
8. *Պողոսյան Պ.* Բայի եղանակային ձևերի ոճային կիրառությունները արդի հայերենում, Եր., 1959:
9. *Բարսեղյան Հ.* Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953:
10. *Ջահուկյան Գ.Բ.* Ժամանակակից հայերենի ժամանակները, Հայոց լեզու և գրականությունը դպրոցում, № 3, 1983:
11. *Մարգարյան Ա.* Հայոց լեզվի քերականություն, Ձևաբանություն, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Եր., 2004:
12. Real Academia Española Colección Nebrija y Bello, Gramática Descriptiva de la lengua española, Madrid, 1999.
13. *Amado Alonso, Pedro Henriquez Ureña,* Gramática Castellana La Habana, 1968.
14. *Menendez Pidal R.* Manual de Gramática Histórica Española, 1962.
15. Real Academia Española, Diccionario de la lengua española, vigésima primera edición, 1992.

ВЫРАЖЕНИЕ ВРЕМЕННЫХ ЗНАЧЕНИЙ В АРМЯНСКОМ И ИСПАНСКОМ*А.А. Азроян***АННОТАЦИЯ**

Целью данной статьи является исследование временных значений изъявительного наклонения в современном армянском и испанском. В статье рассматриваются выражения конвергентных и дивергентных значений в вышеупомянутых языках.

Ключевые слова: категория наклонения, сложные времена, основа глагола, времена изъявительного наклонения.

THE REFLECTION OF TENSES IN ARMENIAN AND ENGLISH.*A. Azroyan***SUMMARY**

The present paper seeks to study the meaning of the tenses of indicative mood in modern Armenian and Spanish. The paper focuses on convergent and divergent meanings of tenses in respective languages.

Keywords: finite forms, complex structures, verb base, tenses of the Indicative Mood.

**ՄԻԶՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲԻԶՆԵՍ ՈԼՈՐՏՈՒՄ**

Մ.Ա. Գրիգորյան

grigoryansuzy@yandex.ru 093 54 50 58

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ոչ մի հասարակական խումբ չի կարող գոյություն ունենալ և զարգանալ առանց հաղորդակցման: 21-րդ դարում հաջողված հաղորդակցումը անհատների և խմբերի միջև կարևոր է դարձել հատկապես բիզնես աշխարհում և կազմակերպություններում, որտեղ հիմնական նպատակն է հասնել անդամների կողողինացված գործողությունների, որոնց արդյունքում ընդունվում են հաջող գործարքների կատարմանը հանգեցնող որոշումներ: Սույն հոդվածի նպատակն է ծանոթացնել և ներկայացնել արդեն իսկ արված հետազոտությունների արդյունքերն ու հետևությունները որոշ առանցքային մշակութային տարբերությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև տալ մի շարք խորհուրդներ, որոնք կօգնեն հաղթահարել միջմշակութային հաղորդակցման ընթացքում առաջացող խնդիրները և հետագայում նպաստավոր պայմաններ կստեղծեն կարիերայում առաջընթաց ունենալու համար: Այսպիսով, բազմամշակութային միջավայրում գտնվելիս հարկ է ուշադրություն դարձնել հաղորդակցման հետևյալ առանձնահատկությունների վրա՝ *ժեստերի տարբերություններ, բառի իմաստային տարբերություններ, նորաբանություններ, միևնույն իրավիճակի և երևույթի տարբեր մեկնաբանություններ, բիզնես աշխարհում և միջազգային կառույցներում առկա մշակութային սովորույթների և ընդունված կանոնների հիմնական տարբերություններ:*

Հիմնաբառեր՝ միջմշակութային հաղորդակցում, բիզնես աշխարհ, բազմամշակութային միջավայր:

Ներկայումս ամբողջ աշխարհում մարդիկ գրեթե ամեն օր կամա թե ակամա առնչվում են մշակութային բազմազանության հետևանքով ծագող հաղորդակցման խնդիրների հետ՝ լինի դա առօրյա կյանքում, թե՛ աշխատավայրում: Դա է թերևս պատճառը, որ բազմաթիվ գիտնականներ, ինչպիսիք են Էդուարդ Հոլը, Միլթոն Բեննեթը, Ռիչարդ Լյուիսը, Գիլթ Չոֆսթեդը և այլոք, ուսումնասիրել են, իրենց գիտական աշխատություններում ներկայացրել և մեկնաբանել միջմշակութային հաղորդակցման առանձնահատկությունները: Սույն հոդվածի նպատակն է ծանոթացնել և ներկայացնել արդեն իսկ արված հետազոտությունների արդյունքերն ու հետևությունները որոշ առանցքային մշակութային տարբերությունների վերաբերյալ, ինչպես նաև տալ մի շարք խորհուրդներ, որոնք կօգնեն հաղթահարել միջմշակութային հա-

դորդակցման ընթացքում առաջացող խնդիրները և հետագայում նպաստավոր պայմաններ կստեղծեն կարիերայում առաջընթաց ունենալու համար:

Անհերքելի է այն փաստը, որ մեր օրերում Հայաստանում, ինչպես նաև ցանկացած այլ երկրում անհնար է գտնել մեկ կազմակերպություն, որը բաղկացած է միայն մեկ մշակույթ կրող ազգից: Հետևաբար ցանկացած միջազգային հաստատությունում աշխատելիս կամ ուսուցանելիս նախ և առաջ անհրաժեշտ է ձեռք բերել մշակութային գիտելիք և ունենալ մշակութային իրազեկություն: Այսինքն, պետք է ուսումնասիրել տվյալ ազգի մշակույթը, սովորույթները, բարոյական արժեքները, պատմությունը, լեզուն և կրոնը: Այսպիսի գիտելիքի ձեռք բերումը միջմշակութային հաղորդակցման հաջողության գրավականն է: Այսպիսով, բազմամշակութային միջավայրում գտնվելիս հարկ է ուշադրություն դարձնել հաղորդակցման հետևյալ առանձնահատկություններին վրա՝

ա) *Ժեստերի տարբերություններ*. միևնույն ժեստը կարող է ունենալ տարբեր իմաստներ և մեկնաբանություններ տարբեր մշակույթներում: Ականավոր լեզվաբան և գիտնական Գեյլ Քաթոնը իր գիտական հոդվածում ներկայացնում է մի շարք ժեստեր, որոնցից հարկ է զգուշանալ միջմշակութային հաղորդակցման ժամանակ [1]: Ըստ նրա՝ ժեստերը հանդիսանում են միջմշակութային հաղորդակցման ձախողման առաջին իսկ դրդապատճառը: Դրանք կարող են շատ արագ սաբոտաժի ենթարկել նույնիսկ ամենահմուտ բիզնեսմեններին: Ցանկացած մշակույթ կրող մարդիկ՝ ներառյալ տարբեր երկրների քաղաքական լիդերներ և նախագահներ՝ անտեղյակ ժեստերի իմաստային տարբերություններից, բազմիցս մեղադրվել են վիրավորական ժեստեր օգտագործելու պատճառով: Օրինակ, Բրազիլիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում և շատ այլ երկրներում «OK» նշանը շատ անարգական է համարվում, մինչդեռ ԱՄՆ-ում այն նշանակում է «ամեն ինչ լավ է», սակայն Ճապոնիայում նշանակում է «գումար», իսկ Ֆրանսիայում՝ «գրո»: Շատերը գիտեն, որ «V» նշանը հաղթանակ և խաղաղություն խորհրդանշող ժեստը Ուիլսոն Չերչիլին անհարմար դրության մեջ դրեց Անգլիայում, քանի որ վերջինս անտեղյակ էր, որ տվյալ մշակույթում սույն ժեստը չափազանց վիրավորական մեկնաբանություն ունի: Բթամատը վեր ժեստը գրեթե բոլոր երկրներում նշանակում է լավ արված աշխատանք: Ինչևէ, Ավստրալիայում, Հունաստանում և Միջին Արևմուտքում այն անարգանքի նշան է, իսկ Գերմանիայում և Հունգարիայում այն մատնանշում է մեկ թիվը, մինչդեռ Ճապոնիայում՝ հինգ թիվը: Մեկ այլ օրինակ. Բուլղարիայում զլուխը վեր ու վար անելը նշանակում է «ոչ», մինչդեռ Հայաստանում և մի շարք այլ երկրներում տվյալ ժեստը համաձայնության նշան է [2]:

Այսպիսով, հարկ է միշտ հիշել, որ ժեստերը շատ կարևոր դեր ունեն միջմշակութային հաղորդակցման հաջողված լինելու հարցում, քանի որ այն, ինչ մենք արտաբերում ենք, միևնույն ժամանակ հաստատվում, ժխտվում կամ ծաղրի է ենթարկվում ժեստերի միջոցով:

բ) *Բառի իմաստային տարբերություններ*. Ինչպես ժեստերի դեպքում, բառերի դեպքում նույնպես շատ հաճախ կարելի է հանդիպել միևնույն բառի իմաստային տարբերությունների տարբեր երկրներում: Անգլիացի լեզվաբան Դավիթ Բարթոնը իր գիտական աշխատություններից մեկում ներկայացնում է հաճախ շփոթեցնող, անհարմար և անհասկանալի իրավիճակ առաջացնող անգլերեն բառերի մի շարք, որոնք տարբեր իմաստներ ունեն ամերիկյան և բրիտանական անգլերենում [3]: Նա աշխատանքային այցով ԱՄՆ մեկնելուց հետո եկել է այն եզրակացության, որ միևնույն լեզվով խոսող, սակայն տարբեր մշակույթներ ունեցող մարդիկ շատ հաճախ կարող են միմյանց ճիշտ չհասկանալ միևնույն բառի իմաստային տարբերությունների պատճառով: Բերենք մի քանի օրինակներ Դավիթ Բարթոնի արված ուսումնասիրություննիս: Անգլերեն *exciting* բառն ունի տարբեր լրացուցիչ իմաստներ բրիտանական անգլերենում և ամերիկյան անգլերենում: Եթե ամերիկյան անգլերենում գործադիր մարմինները իրենց խոսքի մեջ պարբերաբար կիրառում են այնպիսի արտահայտություններ, ինչպիսիք են *exciting challenge*, *exciting business plan*, *exciting idea*, ապա բրիտանացի գործարարները *exciting* բառը կիրառում են բացառապես մանկական գործողություններ նկարագրելու համար: Մեկ այլ օրինակ է *smart* բառը, որն ԱՄՆ-ում կիրառվում է խելացի, իմաստուն, բանիմաց իմաստով, մինչդեռ Մեծ Բրիտանիայում *to be smart* նշանակում է գեղեցիկ և կոկիկ հագնված լինել: Եթե ԱՄՆ-ում անգլիացուն առաջարկեք խմել *cider*, նա կզարմանա՝ պարզելով, որ իրեն առաջարկել է ոչ ալկոհոլային խմիչք՝ պատրաստված խնձորի հյութից: *Cider* բառը Մեծ Բրիտանիայում մատնանշում է ալկոհոլային խմիչք: Մեկ այլ օրինակ է *court shoe* բառակապակցությունը, որը բրիտանական անգլերենում նշանակում է կանացի բարձրակրունկ կոշիկ, իսկ ամերիկյան անգլերենում՝ սպորտային կոշիկ: Եթե անգլիացիները որևէ անձնավորության նկարագրեն որպես *homely*, ապա նկատի կունենան, որ տվյալ անհատը շատ է սիրում իր ընտանիքն ու տունը, իսկ ամերիկացիները նկատի կունենան, որ այդ մարդը չափազանց տգեղ է:

գ) *Նորաբանություններ*. հաջողված միջմշակութային հաղորդակցման նախապայմաններից է նաև տվյալ լեզվում առկա նորաբանություններից տեղյակ լինելը: Լեզվաբաններ Ջիլ Ջոնսոնը և Մարիո Ռինվոլուբրին իրենց՝ «Մշակույթը մեր լսարանում» գրքում բերում են անգլերեն բառերի մի շարք օրինակներ, որոնք առաջացել են պատմության ընթացքում մշակութային որոշ փոփոխությունների և իրադրությունների արդյունքում [4]: Օրինակ, *grief tourist* (բառացի թարգ.՝ վշտի զբոսաշրջիկ) արտահայտությունը առաջացել է լեդի Դիանայի մահից հետո՝ 1997 թվականին և նշանակում է մի անձ, որը, չունենալով ոչ մի անիջական կապ տվյալ սպանության կամ մահվան դեպքի հետ, մտովի տեղափոխվում է կամ անձամբ գնում է սպանության վայր: Մեկ այլ օրինակ է *to miswant* բայը (նշանակում է ցանկանալ այն, ինչքեզ չի երջանկացնի), որն առաջին անգամ հանդիպել է մի գիտական հոդվա-

ծում 2000 թվականին և հետագայում լայն կիրառում է ստացել: Անգլիացիները, ինչպես ցանակացած այլ ազգի ներկայացուցիչներ, ժամանակի ընթացում իրենց բառապաշարում ավելացնում են կամ փոխառում նոր բառեր: Իտալերեն *al fresco* (նշանակում է բնության գրկում ճաշել) արտահայտությունը ոչ միայն լայն կիրառություն է գտել անգլերենում, այլև ստեղծվել է նորը, և շատ հաճախ կարելի է լսել, թե ինչպես են աշխատակիցները միմյանց առաջարկում *al desko*, այսինքն՝ նախաճաշել կամ ճաշել հենց իրենց գրասենյակում:

դ) *Միևնույն իրավիճակի և երևույթի տարբեր մեկնաբանություններ*. միևնույն իրադարձությունը կարող է ընկալվել և հետևաբար մեկնաբանվել տարբեր կերպ տարբեր մշակույթներում: Օրինակ, Բրիտանիայում սև կատուն համարվում է հաջողության խորհրդանիշ, իսկ Հայաստանում, Ռուսաստանում և շատ այլ երկրներում՝ անհաջողություն կանխագուշակող նշան: Մեկ այլ օրինակ. եթե եվրոպացին ստիպված լինի կիսել գրասենյակը իր չինացի գործընկերոջ հետ, ապա նա պիտի փորձի հանդուրժողական լինել և թաքցնել իր բացասական վերաբերմունքը սենյակում դրված վիշապաձև արձանների հանդեպ, քանի որ վերջիններս շատ կարևոր դեր ունեն չինացիների կյանքում և, ըստ չինական հավատալիքի, հաջողություն են բերում:

ե) *Բիզնես աշխարհում և միջազգային կառույցներում անկա մշակութային սովորույթների և ընդունված կանոնների հիմնական տարբերությունները*. նախ և առաջ շատ կարևոր է ծանոթ լինել օտարերկյա գործընկերների մշակույթներում ընդունված վարվելակերպի կանոններին և մտածելակերպի, աշխարհայացքի առանձնահատկություններին նրանց հետ գործանական հանդիպման գնալուց առաջ: Հարկ է իմանալ, թե ինչպես են տվյալ ազգի ներկայացուցիչները ողջունում միմյանց, թե արդյոք ձեռքսեղմումը, համբույրը, գլուխ խոնարհելը ողջունելիս ընդունելի են իրենց մշակույթում, թե ինչ կերպ են անցնակացվում ժողովներն ու կոնֆերանսները, ինչ գույնի հագուստ են նախընտրում կրել բիզնես հանդիպման ժամանակ կամ հարցազրույցի գնալիս և այլն: Վերը նշվածը ավելի հստակեցնելու նպատակով սույն հոդվածում կբերվեն մի քանի օրինակներ, որոնք բնորոշ են Մեծ Բրիտանիայի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Ֆրանսիայի և Չինաստանի մշակույթներին:

Եթե դուք աշխատում եք բրիտանացի մասնագետի ղեկավարության ներքո, ապա պետք է հիշել, որ բրիտանացի մենեջերները շեշտը դնում են իրենց աշխատակիցների պրակտիկ գիտելիքի վրա, իսկ տեսական գիտելիքին շատ ուշադրություն չի հատկացվում, մինչդեռ Ֆրանսիայում նկատվում է հակառակ միտումը. վերջիններիս համար շատ ավելի կարևոր է աշխատակցի մասնագիտական կոչումը և աստիճանը, քան պրակտիկ գիտելիքը և հարուստ փորձը:

Բրիտանացիների հաղորդակցման ոճը առանձնանում է բարձր դիվանագիտական մոտեցմամբ: Նրանք կարծում են, որ անհրաժեշտություն չկա

ասել այն ամենն, ինչ իրենք իրոք կարծում են տվյալ հարցի շուրջ, եթե ասելիքը բացասական բնույթ է կրում: Այս ամենը բնականաբար արտահայտվում է նաև իրենց բառապաշարում, օրինակ, նրանք գրեթե չեն օգտագործում *I disagree* արտահայտությունը՝ վերջինս փոխարինելով նմանատիպ արտահայտություններով՝ *In my opinion, you have made a number of perfect points but...* կամ *Yes, but it would be better...*: [5] Նմանատիպ մոտեցում ունեն նաև չինացիները և ֆրանսիացիները, որոնք ևս գործնական հանդիպումների ժամանակ նախընտրում են լինել հնարավորինս պերճախոս՝ կիրառելով բարդ շարահյուսական նախադասություններ՝ լի հարուստ բառապաշարով: Ֆրանսիացի գործընկերների հետ հանդիպման գնալիս հարկ է հիշել, որ նրանք դառնում են անհանդուրժողական, երբ խոսակցի ֆրանսերենը կոտրատված է, այդ իսկ պատճառով ավելի լավ է դիմել թարգմանչի օգնությանը բիզնես հանդիպան ժամանակ: Բրիտանացիների, ֆրանսիացիների և չինացիների պերճախոս լինելն է թերևս հիմնական պատճառը, որ իրենց բիզնես հանդիպումները, ժողովները և կոնֆերանսները սովորաբար շատ երկար են տևում: Չինացիները մի քանի անգամ կրկնում են ասվածը, որպեսզի վստահ լինեն, որ փոխըմբռնումը ապահովված է:

Միանգամայն հակառակ մոտեցում են ցուցաբերում ամերիկացի գործարարները, որոնք հակված են առերես ասել այն, ինչ կարծում են: Շատ այլ ազգեր բնորոշում են ամերիկյան բիզնես հանդիպումները և որևէ հարց քննարկման պրոցեսը որպես ագրեսիվ, սակայն հենց իրենք՝ ամերիկացիները, դա այլ կերպ են մեկնաբանում. ըստ նրանց նման գործելաոճը շատ ավելի արդյունավետ է, պրակտիկ և ժամանակ խնայող: Նրանց համար ժամանակը ամենաթանկ արժեքներից մեկն է, և իրենք չեն ցանկանում այն վատնել ավելորդ բացատրությունների և պատշաճ բառեր որոնելու վրա, ինչպես անում են, օրինակ, Մեծ Բրիտանիայում և Չինաստանում: Ամերիկացիների էլեկտրոնային նամակները նույնպես տարբերվում են իրենց հակիրճությամբ, որտեղ հաճախ բացակայում է ողջույնի և եզրափակման խոսքը: Սակայն սա ևս չպիտի դիտվի որպես անքաղաքավարության կամ կոպտության նշան, այլ, ինչպես իրենք են ասում, պիտի դիտվի որպես ժամանակ խնայելու արդյունավետ մոտեցում: Տվյալ մշակույթին բնորոշ այս մոտեցման վառ ապացույցն է ամերիկյան հետևյալ ասույթը՝ *Time is money*:

Բրիտանացիները միմյանց հետ հաղորդակցվելիս գործնական միջավայրում նախընտրում են միմյանց դիմել անուններով, քանի որ կարծում են, որ ազգանունով դիմելը չափազանց պաշտոնական է դարձնում իրենց աշխատանքային հարաբերությունները, որն էլ, ըստ բրիտանացիների, խոչընդոտ է հանդիսանում և պատնեշ ստեղծում գործընկերների միջև: Ֆրանսիացիները և չինացիները, ընդհակառակը, նախընտրում են միմյանց դիմել ազգանուններով հատկապես վերադաս մարմինների հետ խոսելիս:

Չինացիների հետ հաղորդակցվելիս անհրաժեշտ է առանձնահատուկ հարգանք ցուցաբերել նրանց պատմության, ավանդույթների, կրոնի և մշա-

կութային այլ արժեքների հանդեպ: Եթե անգլիացին կարող է հաղորժողական լինել իր ազգին ուղղված քննադատության հանդեպ, ապա չինացի գործադիր մարմինը երբեք դա չի ների և չեղյալ կհամարի ցանկացած գործարք: Նաև զարմանալի չպիտի թվա այն, որ չինացիները ողջունելիս հայացքը գետնին են հառում, քանզի աչքերի մեջ նայելը իրենց մշակույթում անհարգալից է համարվում:

Այսպիսով, ամփոփելով ասվածը, ևս մեկ անգամ շեշտենք միջմշակութային հաղորդակցման կարևորությունը 21-րդ դարում: Մույն հոդվածի շրջանակներում սահմանափակվել ենք մշակութային տարբերությունների մի քանի օրինակներով՝ տեղ թողնելով թեմայի հետագա ուսումնասիրությանն ու զարգացմանը: Ուսումնասիրության արդյունքում ակնհայտ դարձավ, որ միջմշակութային հաղորդակցման հաջողված լինելը կախված է մշակութային իրազեկությունից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. http://www.huffingtonpost.com/gayle-cotton/cross-cultural-gestures_b_3437653.html
2. *Roger E. Axtell*, *Gestures: The Do's and Taboos of Body Language Around the World*, Canada, էջ 63, 1998.
3. <http://iteslj.org/Articles/Barton-UK-USwords.html>
4. *Johnson G.; M. Rinvoluceri*, *Culture in our Classrooms*, Delta p., էջ 48, 2010.
5. <http://www.worldbusinessculture.com/BritishBusinessCommunicationStyle.html>

CHARACTERISTICS OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATION IN BUSINESS WORLD

S. Grigoryan

SUMMARY

The given article deals with the characteristics and issues of intercultural communication in business world. No society or group of people can exist, develop and succeed without communication. In case of cross-cultural communication a number of obstacles come into force between the bearers of different cultures. Thus, nowadays in order to be a successful business person one needs to acquire linguistic as well as cultural competence, i.e. awareness of different connotations of one and the same word, gestures, mentality, accepted norms of behaviour, history, customs and traditions of the target culture. The aim of the article is to study, compare and present cultural differences and then to give some tips on successful intercultural communication.

Keywords: cross-cultural communication, business world, multicultural environment.

ОСОБЕННОСТИ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ДЕЛОВОЙ СРЕДЕ

С.А. Григорян

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются особенности и вопросы межкультурной коммуникации в деловом мире. Ни одно общество не может существовать, развиваться и добиваться успеха без коммуникации. В процессе межкультурной коммуникации ряд препятствий вступают между носителями разных культур. В наши дни, для того, чтобы быть успешным бизнесменом, необходимо приобрести лингвистические, а также культурные компетентности, то есть осознание различных коннотаций одного и того же слова, жесты, менталитет, принятые нормы поведения, история, обычаи и традиции данной культуры. Целью статьи является исследовать, представить и сравнить культурные различия и дать советы по успешной межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, деловая среда, многонациональная среда.

**ՏԻԶԻԿԱ ԱՌԱՐԿԱՅԻ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ CLIL-Ի/ ԼԵԶՎԻ ԵՎ
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԵԳՐԱՑՎԱԾ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄ/
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ**

Մ.Ս. Եսայան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Տվյալ հոդվածը քննարկում է օտար լեզվի դասավանդումը ֆիզիկալայի ֆակուլտետում CLIL-ի շրջանակներում: CLIL-ի շրջանակներում լեզուն և բովանդակությունը ուսումնասիրում են միաժամանակ՝ ինտեգրման մեթոդով: Սա շատ լավ հնարավորություն է ուսանողների համար բարելավել իրենց լեզվի հմտությունները՝ չանտեսելով մասնագիտական առարկայի գիտելիքները: Հաշվի առնելով CLIL-ի բոլոր մոտեցումները՝ լսարանում ուսուցիչը կարող է զարգացնել լեզվական բոլոր չորս հմտությունները:

Հիմնաբառեր՝ ինտեգրացված ուսուցում, լեզվի հմտություններ, համատեքստ:

Տվյալ հոդվածը քննարկում է օտար լեզվի դասավանդումը ֆիզիկալայի ֆակուլտետում CLIL-ի շրջանակներում:

Վերջին տարիների ընթացքում շատ եվրոպական երկրներ մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում CLIL-ի նկատմամբ: Հայաստանը նույնպես ետ չի մնում նման գործընթացից: Հայաստանում CLIL-ի կիրառումը սկսվել է դեռևս 1960-ականներից [1]: Առաջացել էր նեղ մասնագիտական բնագավառում դասավանդող այնպիսի մասնագետների պահանջ, որոնք կապահովեին մասնագիտական առարկաների և օտար լեզվի միաժամանակյա գիտելիքներ: Սա իհարկե հազվադեպ դեպքերից է, երբ մասնագետը տիրապետում է ն՝ լեզվին, և՛ տվյալ նեղ մասնագիտական առարկային: Ներկայիս արագ զարգացող տնտեսական, քաղաքական պայմաններում մասնագիտական գիտելիքների և այդ բնագավառում օտար լեզվի տիրապետման և հմտանալու միտումը մեծանում է: Հողվածի նպատակն է ուսումնասիրել CLIL-ի հնարավորությունը գիտության առարկաների՝ մասնավորապես ֆիզիկալայի բնագավառում: Մասնագիտական բնագավառում օտար լեզվի իմացությունը մեծ հնարավորություն է տալիս երիտասարդ մասնագետներին շփվելու օտարազգի մասնագետների, գիտնականների հետ և է՛լ ավելի մեծ փորձ և գիտելիքներ ձեռք բերել տվյալ գիտության բնագավառում:

Միջբովանդակային ուսուցումը հնարավորություն է տալիս ուսանողներին արդեն իրենց ծանոթ գիտելիքները տեղափոխել մեկ այլ հարթության վրա՝ օտար լեզվի, որն էլ հենց CLIL-ի օրինակն է վկայում (Darn, 2006) [2]: CLIL-ի շրջանակներում ուսանողները լեզուն և բովանդակությունը ուսումնասիրում են միաժամանակ՝ ինտեգրման մեթոդով:

Որոշ գիտնականներ, ովքեր ուսումնասիրում են լեզուն համատեքստում, պնդում են լեզվի՝ թե՛ գործնական և թե՛ ֆորմալ զանազան կիրառման փաստը, որը կարող է փոխվել ըստ համատեքստի (Halliday, 1985) [3]:

Սա չի նշանակում, որ մի համատեքստում լեզվի ճիշտ կիրառման հմտությունը նույն կերպ կարտացոլվի նաև մեկ այլ համատեքստում (Genese, 1994) [4]: Գիտական ասպարեզը ենթադրում է կոնկրետ բովանդակություն, տերմինաբանություն և բառարան:

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել CLIL-ի հնարավորությունը գիտության առարկաների՝ մասնավորապես ֆիզիկայի բնագավառում:

CLIL-ի կիրառման հիմքում ընկած է հետևյալը. «ոչ լեզվական առարկայի ուսուցումը օտար լեզվի օգնությամբ՝ լավացնելով և՛ օտար լեզվի, և՛ տվյալ առարկայի գիտելիքները» (Nikula, 1997: 5) [5]: Սա շատ լավ հնարավորություն է ուսանողների համար բարելավել իրենց լեզվի հմտությունները՝ չանտեսելով մասնագիտական առարկայի գիտելիքները: CLIL-ի շրջանակում լեզուն և բովանդակությունը ուսուցանվում են միասին՝ ինտեգրման եղանակով:

Գիտական որևէ բնագավառում օտար լեզվի դասավանդման գործընթացում պետք է հաշվի առնել CLIL-ի բոլոր մոտեցումները և լսարանում զարգացնել լեզվական բոլոր չորս հմտությունները:

Նախ և առաջ օտար լեզվի ուսուցիչը պետք է քաջատեղյակ լինի դասավանդվող նյութի բովանդակությանը, նույնիսկ եթե այն խիստ մասնագիտական է: Պետք է զինվել մասնագիտական գրականությամբ, բառարաններով, ինչպես նաև ինտերակտիվ նյութերով: Ուսանողին առաջին հերթին ներկայացվում է դասավանդվող նյութի բառապաշարը թե՛ գրավոր, թե՛ բանավոր տեսքով: Տվյալ բառապաշարը յուրացվում է լեզվական մի շարք վարժությունների միջոցով, ինչպիսիք են, օրինակ, նկարագրել առարկան, գուշակել երևույթը և այլն: Նկարագրելու վարժությունները հնարավորություն են տալիս ուսանողին զարգացնել խոսքային հմտությունները՝ օգտագործելով օտար լեզվի իր ակտիվ բառապաշարը: Ֆիզիկայի որոշ երևույթներ կարող են բացատրվել՝ ելնելով զուտ առօրյա կենսափորձից. այսպիսով ընդլայնվում է ակտիվ առօրյա բառապաշարը:

Գրավոր հմտությունները զարգացնելու համար գերադասելի է, որ ուսանողները աշխատեն մեկ ընդհանուր ծրագրի շուրջ՝ ներկայացնելով նախ անհատական աշխատանքներ, ապա համեմատեն այն իրենց դասընկերների հետ: Ծրագրերը կարող են լինել ֆիզիկայի ոլորտից տարբեր հետազոտություններ, օրինակ՝ գրավոր նկարագրել ինչ-որ փորձ, խնդիր լուծել կամ տեղեկություն ներկայացնել գիտական այս կամ այն կարևոր բացահայտման վերաբերյալ:

Ժամանակակից աշխարհում համակարգչից օգտվելու կարողությունը դարձել է կենսակերպի կարևոր նախապայման: Այն լայն հնարավորություն է տալիս մարդկանց լինել տեղեկացված աշխարհում կատարվող վերջին

իրադարձություններից: Գիտնականի կամ գիտությամբ զբաղվող յուրաքանչյուրի համար առավել կարևոր է համակարգչից օգտվելու փաստը: Լսելու հմտությունները զարգացնելու համար հարմար մեթոդ է օգտվել համակարգչի ծառայություններից: Համացանցը ողողված է միլիոնավոր նյութերով, որոնք մեծամասամբ ներկայացված են անգլերեն լեզվով: Սա իհարկե լավ հնարավորություն է լսարանում օգտագործելու տվյալ լսողական վարժությունները, որոնց հաջորդում են հարցեր՝ պարզելու նյութի ընկալման մակարդակը:

Լեզվական չորրորդ հմտության՝ կարդալու զարգացման վերաբերյալ կարելի է երկար չմտորել, քանի որ կարդալու վարժությունները այս բնագավառում լայնորեն կիրառվող և ընդունված մեթոդ են: Ֆիզիկայի վերաբերյալ ժամանակակից գրականությունը մեծամասամբ ներկայացված է անգլերեն լեզվով, որը պահանջում է մշտական ուսումնասիրություն և մանրակրկիտ հետազոտում:

Վերը նշված դասավանդման բոլոր մեթոդները, որոնք զարգացնում են լեզվի բոլոր չորս հմտությունները, նպաստում են ուսանողների՝ լեզվի և առարկայի խաչաձև ուսումնասիրման մոտեցման զարգացմանը: Մենք՝ ուսուցիչներս, հանդիսանում ենք մարզիչ կամ ռեսուրս, այլ ոչ թե գիտելիքի մատուցող: Ուսանողներն իրենք են իրենց ակտիվ մասնակցությամբ ընդունում կամ մերժում մատուցվող նյութը:

Կրթական այսպիսի խառը միջավայրում (երես առ երես, առցանց), բացահայտվում է CLIL-ի արդյունավետությունը: Լեզվի ուսուցումը ինտերակտիվ, դինամիկ գործընթաց է, որում գիտելիքների ձեռքբերումը ավելի արդյունավետ է լինում, եթե ուսանողները ուսումնասիրում են նյութերը և աղբյուրները ճկուն կրթական միջավայրում՝ չսահմանափակվելով կոնկրետ առարկայի շրջանակներով, այլ հետևություններ անել՝ համախմբելով նախկին և նոր ձեռքբերված գիտելիքները: Սա բնորոշվում է որպես ուսուցում և լեզվամտածողություն, որը Լուինդր և Ռուշոֆը (2003: 17) [6] վերագրում են որպես «լեզվի ուսուցման լեզվաբանական հարթություն, որը բաղկացած է մի շարք տարրերից, այդ թվում՝ ուսուցման առաջընթացի արտացոլում, սոցիալ-մշակութային կարողություն և ֆունկցիոնալ-ինաստային կատեգորիաներ»:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Apresyan M.* Is there any CLIL schools in Armenia? In “Windows on CLIL” Content and Language integrated learning in the European Spotlight, Graz, Austria, 2007.
2. *Darn S.* Content and Language Integrated Learning (CLIL). A European Overview (2006), ERIC [Internet document available at <http://eric.ed.gov/#ED490775>. Last access 12.02.2010].
3. *Geenese, F.* Integrating Language and Content: Lessons from Immersion. Educational Practice. Report. 11. National Center for Research on Cultural Diversity and Second Language Learning, Santa Cruz, CA and Washington, DC. (1994).

4. *M. K.* An Introduction to Functional Grammar. (1985) Edward Arnold, London (revised by Christian M.I.M. Matthiessen. (3rd ed.). Hodder Education, London, 2004).
5. *Nikula T., Marsh D.* Terminological Considerations Regarding Content and Language Integrated Learning. University of Jyväskylä Continuing Education Centre, Jyväskylä. (1997).
6. *Lund A., Rüschoff B.* New technologies and language learning: theoretical considerations and practical solutions in information and communication technologies. (2003) In Fitzpatrick T., Lund A., Moro B., Rüschoff B. (eds). Vocationally Oriented Language Learning, Council of Europe Publishing, Graz. (2009).

ОБУЧЕНИЕ ПРЕДМЕТА (ДИСЦИПЛИНЫ)

ФИЗИКИ В РАМКАХ CLIL

(обучение на основе интегрирования языка и его содержания)

М.С. Есаян

АННОТАЦИЯ

Данная статья рассматривает проблему преподавания иностранного языка на факультете физики в рамках CLIL (обучение на основе интегрирования языка и его содержания). В рамках CLIL язык изучается вместе с содержанием данного профессионального предмета. Студент изучает иностранный язык, пренебрегая профессиональными знаниями. Принимая во внимание предложенные методы CLIL, у студентов можно развивать все четыре навыки языка – чтение, письмо, аудирование и говорение.

Ключевые слова: интегрированное обучение, языковые навыки, контекст.

TEACHING PHYSICS

IN A CLIL/BLENDED LEARNING ENVIRONMENT

(content and language integrated learning)

M. Yessayan

SUMMARY

The following article discusses the problems of teaching English at the faculty of physics in the CLIL environment. Within a CLIL framework, language and content are studied together, in an integrated way. This means that students are able to learn a foreign language without neglecting professional knowledge. Taking into consideration the approaches proposed by CLIL the teacher is able to develop all four skills of the language, i.e. reading, writing, speaking and listening skills.

Keywords: integrated learning, language skills, content.

ՀԱՅԵՐԵՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ¹ ԱՐԴԻ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆՈՒՄ (ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ)

I. Թովմասյան

lilittovm@gmail.com

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Մեր հիմնական նպատակն է բառային փոխառությունների [1] ճանապարհով պարզել հայկական մշակույթի հնարավոր ազդեցությունը թուրքական մշակույթի որոշ բնագավառների վրա՝ հնարավորինս ճշտելով թուրքերենում ներկայումս գոյություն ունեցող հայերեն փոխառությունների քանակը:

Հիմնաբառեր՝ Հրաչյա Աճառյան, թուրքերեն փոխառություններ, հայերեն փոխառություններ, թուրքագիտություն, հայագիտություն:

Օտարալեզու և հայրենական մասնագիտական գրականության մեջ շատ է արձարծվել և հետազոտվել հայերենում թուրքերենից փոխառյալ բառերի, քերականական մի շարք կաղապարների, ոճական արտահայտչամիջոցների, առհասարակ հայերենի վրա թուրքերենի ազդեցության մասին:

Հայ լեզվաբանության մեջ առաջին կարևոր ուսումնասիրությունը՝ վերնագրված Թուրքերենի ազդեցությունը հայերենի վրա և թուրքերեն բառերը հայերենի մեջ», 1902թ. լույս է ընծայել Հրաչյա Աճառյանը: Նրան է պատկանում նաև թուրքերենում հայերենից փոխառյալ բառերի հավաքման և հետազոտման առաջին քայլը: Աճառյանը պնդում է նաև, որ փոխատու լեզուն կարող է մեծ օգուտներ տալ այն բառերին, որ «ուրիշները իրմ է փոխ առած են» [2]: Կարելի է համարձակորեն եզրակացնել, որ փոխառյալ բառերի ուսումնասիրությամբ հնարավորություն է ստեղծվում ոչ միայն լուծելու հնչյունաբանական և այլ բնույթի որոշ խնդիրներ, այլ նաև գաղափար կազմելու փոխատու ժողովրդի մակարդակի և նրա՝ փոխատու ժողովրդի վրա քաղաքական, մտավոր կամ տնտեսական ազդեցության մասին: Արժի հիշատակել, որ Հ. Աճառյանը կոչ է արել բանահավաքներին հավաքել և հրատարակել հայկական գավառներում թուրք և թուրքախոս ժողովուրդների կողմից գործածվող հայերեն բառերը [3]: Նրա կոչին արձագանքել են մի քանի բանահավաքներ՝ «Բյուրակն», «Յուշարձան», «Հայաստան», «Ծաղիկ», «Արևելք» և այլ՝ պարբերականներում հրապարակելով մի քանի

¹Նեղ իմաստով փոխառություն տերմինով կոչում ենք պատմական որոշ ժամանակաշրջանում օտար տիրակալների լեզվից տիրվողների լեզվին անցած բառերը: Այդ կարգի բառերն արդյունք են այն ասիմիլյատորական քաղաքականության, որ վարում են օտար բռնակալները նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ:

հարյուր բառեր [4]: Ն. Աճառյանը, ցուցակագրված բառերից առանձնացնելով հայերենից իսկապես փոխառյալ բառերը, դրանք տեղավորել է «Հայերեն արմատական բառարանում» [5]: Բառարանում հանգամանալից ստուգաբանված բառերը, որոնք ընդամենը մի մասն են թուրքական փոխառությունների, վերաբերում են Հայաստանի և Փոքր Ասիայի տարբեր խոսվածքներում և ենթախոսվածքներում օգտագործված բանավոր փոխառություններին:

Հայտնի է, որ թուրք որոշ պատմաբաններ և լեզվաբաններ, հակասելով գիտնականի բարեխղճությանն ու անկողմնակալությանը, տասնամյակներ շարունակ խեղաթյուրել են փաստական ճշմարտությունները՝ մոլեռանդորեն և թշնամաբար ուրանալով հայկական մշակույթի որևէ ազդեցություն թուրքականի վրա: Մինչդեռ հայ մշակույթը ակնհայտ կնիք է թողել թուրքական մշակույթի որոշ բնագավառների վրա: Օգտագործելով պատահական նմանությունները որոշ հեղինակներ սխալմամբ փորձում են ապացուցել, որ իբր, օրինակ, *երգ պար, գուսան, վարսակ* և այլ զտարյուն հայերեն բառեր [6] փոխ են առնված թուրքերեն *յըր, բար, օզան, վարսաղ* բառերից. նրանց պատճառաբանությունը ոչ այնքան թյուր է, որքան՝ վիրավորական. ստացվում է, որ հայերը մշակութային տեսանկյունից ավելի ցածր մակարդակի վրա են եղել [7]:

Մեր խորին համոզմամբ խոսք անգամ չի կարող լինել ոչ միայն մշակութային ցածր մակարդակի, այլև նույնիսկ մակարդակների համեմատության մասին, քանի որ այն ժամանակներում, երբ թուրքական վաչկատուն ցեղերը դեռևս անասնապահներ ու որսորդներ էին՝ տարածված Ասիայի տափաստաններում, մեր նախապապերը վերոնշյալ բառերը և դրանց հետ միասին այլ բառեր ևս օգտագործում էին ոսկեղենիկ գրականության և ծաղկող պատմագրության գրավոր մատյաններում [8]:

Փոխառությունների խնդրին այս տեսանկյունից անդրադառնալիս թուրք որոշ պատմաբաններ և լեզվաբաններ անտեսում են նաև այն պարզ իրողությունը, ըստ որի, ինչպես ռուս թուրքագետ Դ.Ե. Երեմևն է գրում, «փոխառյալ բառերը վերլուծելիս հարկավոր է հաշվի առնել բառերի բավականին մեծ ֆոնդը, որոնք արտացոլում են կուլտուրական ազդեցությունների պատմությունը» [9]: Տեղական բնակչության հետ խառնվելու պրոցեսում քոչվոր թուրքերն անցնում էին նստակեցության՝ տեղացի բնակիչներից յուրացնելով երկրագործության և նստակյաց կյանքի փորձը: Կարելի է ասել, որ մշակութային և և տնտեսական ձուլման գործընթացում հաղթող էին դուրս գալիս տեղացի բնակիչները, որոնք վաչկատուն անասնապահների համեմատությամբ ունեին ավելի բարձր մշակույթ, տնտեսության հարուստ փորձ և զարգացած հմտություններ [10]:

«Փոքր Ասիայի թուրքերը, – շարունակում է թուրքագետ Դ.Ե. Երեմևը, – նույնպես չունեին միասնական լեզու: Ամեն մի առանձին շրջանում կամ մարզում, ուր բնակություն էր հաստատում այս կամ այն ցեղի մեծ մասը, ստեղծվում էր տեղային բարբառ: Դրա հիմքում էին ցեղի բարբառն ու տեղական լեզուն: Լեզվական հիմքերը բազմազան էին. արևմուտքում գերակշռում

էր հունականը, արևելքում կարող էին լինել հայերենը, վրացերենը, արաբերենը, ասորերենը և այլն» [11]:

Հիշատակության է արժանի այն հայտնի փաստը, որ դեռևս տասնհինգերորդ դարում թուրքերենով գրի առնված գրքերում տեղ են գտել հայերեն բառեր՝ *սուր, վեղար, թագավոր, ազնավոր* և այլ բառեր: Պետք է ասել, որ ուշ միջնադարում հայերեն բառերի յուրացումը թուրքերի կողմից հետևանք էր դրացիական հարաբերությունների, ընկերային-տնտեսական պայմանների, բնամթերային ապրանքների փոխանակության, առևտրական շփումների, վերջապես ու անխուսափելիորեն՝ օսմանյան կայսրության ձուլման քաղաքականության հետևանքով իսլամացած ու թուրքացած այն տասնյակ հազարավոր հայերի գոյության, ովքեր, անշուշտ, միանգամից չէ, որ մոռացության մատնեցին իրենց մայրենի լեզուն և ավանդույթները: Թուրքացած հայերը պահպանում էին ոչ միայն քրիստոնեական կրոնին հասուկ բառապաշարը, որի համապատասխանը չկար թուրքերենում, այլ նաև օգտագործում էին կուլտուր-կենցաղային բնույթի այնպիսի բառեր, որոնցից արագորեն բաժանվելն այնքան էլ դյուրին չէր: Քննելով միայն Անկարայի թուրքախոս հայերի բարբառը՝ կհանդիպենք շատ հայերեն բառեր, օրինակ՝ *ավանակ, փանջար, հերք, մուսուր* և այլն, որոնց մի մասը հնչյունափոխվել է՝ ենթարկվելով տեղի թուրքական բարբառի ազդեցությանը: Ժամանակի ընթացքում այդ բառերը յուրացվում էին թուրքերի կողմից. ընդարձակվում էին նրանց օգտագործման տարածքները, և դրանք անխոս մտնում էին ընդհանուր լեզվի բառային ֆոնդի մեջ:

Հետագայում հայերենից փոխառյալ բառերի՝ մի նահանգից մյուսը տարածվելուն նպաստել են նաև տասնիններորդ դարի առաջին քառորդից սկսած ռուս-թուրքական պատերազմների հետևանքով հայաշատ Կարս-Էրզրում նահանգներից դեպի Սեֆաստիա և մինչև Եվրոկիա կատարված ներքին գաղթերը:

Հաշվի պետք է առնել նաև այն հանգամանքը, որ թուրքական փոքր խմբերը, ապրելով հոծ հայություն ունեցող բնակավայրերում, ամենօրյա սերտ հարաբերության շնորհիվ սովորում էին հայերեն և շատ հայերեն բառեր էին օգտագործում իրենց խոսակցական լեզվում:

Պոլսահայ բանաստեղծ և իմբպիթ Խաչիկ Ամիրյանը գրում է, որ Պեզազյան վարժարանում աշակերտած տարիներին լսել է իր վարժապետ Վարդան քին. Դարբինյանից, որ հարևան թուրք գյուղացիները գնում էին Պարտիզակի հայկական թաղամասերը ու, «տասը փարայի *սամիթ*, տասը փարայի *սամիթ*» գոռալով, վաճառում էին իրենց բանջարանոցներից քաղած թարմ սամիթը [12]:

Ժամանակակից թուրքական գրականությունից և մասամբ թուրքական արդի բառարաններից դուրս գրած հայերենից փոխառյալ բանավոր և գրական փոխառությունների քանակը բավականին մեծ է: Գուցե զարմանալի թվա, որ Թուրքիայում նույնիսկ վերջին կես դարի ընթացքում աճում են

հայերենից կատարված գրական փոխառությունները: Հարց է ծագում՝ ինչու՞: Ինչպիսի՞ ընդհանրացումների կարելի է հանգել հայերենից թուրքերեն փոխառյալ բառերի այժմյան քանակի վերաբերյալ:

Ն. Աճառյանը նշում է, որ տարբեր ժամանակաշրջաններում և տարբեր բնակավայրերում հայերենում թուրքերենից բանավոր փոխառությունների քանակը հասել է 1000–1400-ի [13], սակայն տասնիններորդ դարի կեսերից հետո հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցող ազգային-մշակութային փոփոխություններին զուգահեռ բոլոր այդ բառերը մերժվել են հատկապես արևմտահայ գրական լեզվում. արևմտահայերենում այժմ օգտագործվում է միայն քսան բառ: Իսկ դրա փոխարեն գրական թուրքերենում վերջին տարիներին շատացել է հայերենից փոխառյալ բառերի քանակը: Դրան նպաստել է «հարազատ թուրքերենի» շարժումը, որն սկսվել է երեսնական թվականներից, և որի հիմնական նպատակն է արաբապարսկական փոխառությունները թուրքերենից արտաքսել: Մաքրամոլության շարժումը կառավարական վերնախավային շրջանակների վերահսկողության հովանու ներքո շարունակվում է բուռն թափով՝ հակառակ ժամանակավոր նահանջների: Երբ կառավարության ղեկի մոտ դեր ստանձնողները պահպանողական մտայնությամբ էին առաջնորդվում, նորամույժ բառերի որոշ քանակություն արտաքսվում էր ռադիոհեռուստատեսության և դասագրքերի բառապաշարից, իսկ հակառակ գործընթացն էր ուժեղանում, երբ ղեկին էին հայտնվում առաջադիմականները: Լեզուն պարզապես քաղաքական քարոզչաբանության և քվեներ որսալու գործիք էր դարձել կուսակցությունների միջև:

Թուրք լեզվաբան Էմին Էոզդեմիրին գրում է. «Մեր լեզուն հարստանում է կարևոր մի նախաձեռնության շնորհիվ և վերագտնում է իր լեզվական հարազատ արժեքները: Սկսած տասներեքերորդ դարից՝ ուսումնասիրվել են 227 երկ: Ժողովրդական խոսվածքներից քաղված այդ բառերը, ներառվելով բառարանների մեջ, ներկայացվում են նրանց, ովքեր սիրում են թուրքերենը և ցանկանում են օգտվել այդ բառային գանձարանից» [14]: Համանման միտք է արտահայտում քերականագետ-լեզվաբան Քեմալ Դեմիրայը «Տեղական խոսվածքներում, – գրում է նա, – կան այնպիսի բառեր, որոնք օգտագործվում են երկրի մի որևէ շրջանում, մեկուսացված են խոսված վայրերում և դեռևս չեն օգտագործվում ժողովրդական լայն շրջանակներում: Այդ բառերը հավաքվում և ներկայացվում են նրանց, ովքեր ցանկանում են դրանք օգտագործել: Եթե բառն ընդունելություն է գտնում, լեզվի բառապաշարը հարստանում է» [15]:

Տարբեր հեղինակների կողմից որոշ գավառական բառերի հաճախակի օգտագործումը պարտադրում է բառարանների հրատարակիչներին, որ նոր հրատարակությունների ժամանակ ավելացնեն բառաքանակը: Այսպիսի մտահոգություններով էին տոգորված նաև «Ընդարձակված թուրքերեն բառարանի» հեղինակները: 1983թ. հրատարակված այդ բացատրական բառարանի [16] առաջաբանում գրված է. «Ներմուծվել են այնպիսի բառեր, որոնք

յուրահատուկ են ժողովրդական խոսվածքներին»: Նկատելի է, որ բազմաթիվ հեղինակներ հակվում են դեպի բարբառները և դրանց առավելագույն կարևորություն են ընծայում: Նույնիսկ հրատարակված են առանձին բառարաններ, որոնք նվիրված են գավառական բառերի իմաստային պարզաբանմանը: Պակաս և թերի կլինեն, եթե այդ և նման բառերը չներմուծվեին նշված բառարանում:

Այսպիսով, Անատոլիայի տարբեր շրջաններից և տեղական խոսվածքներից քաղված այդ բառերը, որոնք նախ ամփոփվում են գավառական բառարաններում, ապա տեղ են գրավում առավել զանգվածային տպաքանակով լույս տեսնող բառարանների մեջ, հետզհետե մտնում են ընդհանուր լեզվի բառաֆոնդի մեջ և օգտագործվում են և՛ խոսակցական, և՛ գրավոր լեզվում: Դրանցից են, օրինակ, հայերենից փոխառյալ *քիրվե/քավոր, հեղիք/հատիկ, հերք/հերկ, քյոմյուշ/գոմեշ, մերեք/մարագ, նահրր/նախիր* և այլ բառեր [17]:

Ուրեմն՝ նորաբանությունների մի մասը, եթե մի կողմից ստեղծվում և հորինվում է թուրքերենի ներքին հնարավորություններով, ապա մյուս կարևոր մասը ներմուծվում է Միջին Ասիայի թուրքախոս ժողովուրդների լեզուներից, մասնավորապես Արևելյան Անատոլիայի՝ նախկինում հայաշատ շրջանների խոսվածքներից: Եվ հենց այդ շրջանների խոսվածքներում է, որ որոշակի տեղ են գրավում հայերենից փոխառյալ բառեր, որոնցից են *էվելիք/ավելուկ, հոփ/խոփ, մարան/մառան, քերան/գերան* և այլն²:

Ի վերջո, հանրագումարի բերելով Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի», Թուրքիայում հրատարակված օսմաներեն-հայերեն և հայերեն-օսմաներեն, օսմաներեն-թուրքերեն, թուրքերեն գավառական և բացատրական, նախկին ԽՍՀՄ-ում հրատարակված ռուսերեն-թուրքերեն և թուրքերեն-ռուսերեն, Միջին Ասիայի թուրքացեղ ժողովուրդների լեզուների, Հայաստանում լույս տեսած աղբյուրներեն-հայերեն, հայերեն-աղբյուրներեն, Ստեփ. Մալխասյանցի, Մխիթարյան հայրերի լույս ընծայած «Նոր Հայկազյան» և թուրքերենին առնչվող այլ՝ շուրջ երեսուն բառարանների տրամադրած ստուգաբանական տեղեկությունները, կարելի է համարել, որ տարբեր ժամանակաշրջաններում և տարբեր վայրերում թուրքերեն օգտագործել են շուրջ 385 բառ. դրանք երկրագործական և դրանց հարակից բառեր են³, կենդանիների, միջատների անվանումներ են և անասնապահական բառեր⁴,

² Ավելին ասենք. թուրքերեն բանավոր խոսքը լսելուց հետո կարելի է համոզված պնդել, որ որոշ բառեր, օրինակ՝ *չամիչ/չեմիչ, փունջ/փունչ* և այլ բառեր մինչ այժմ էլ օգտագործվում են Անտիոքի շրջանի թուրքերի կողմից:

³ Օրինակ՝ ակոս/ագոս, մաճկալ/մաչքալ, մշակ/մուշակ, գոմ/քոմ, կորնգան/քորունգա և այլն:

⁴ Օրինակ՝ բաղ/բաղիկ, գոմեշ/քյոմյուշ, թրթուր, քուռակ/քուրաք, փեթակ/փեթեք և այլն:

բույսերի, մրգերի, բանջարեղենի անվանումներ⁵, շինարարության և կացարանի վերաբերյալ բառեր⁶, արհեստների և գործիքների վերաբերյալ բառեր, կենցաղային և տնային տնտեսության իրերի վերաբերյալ բառեր⁷, սննդեղենի, ճաշատեսակների անվանումներ⁸, պարատեսակների, երգերի անվանումներ⁹, պատմական և կրոնական բնույթի բառեր¹⁰, տարաբնույթ բառեր¹¹, մի քանի դարձվածային ձևեր և բառաբարդումներ¹², վերջապես գրական փոխառություններ¹³:

⁵ Օրինակ՝ աշարա/աշորա, բագուկ/փեզիք, բանջար/փանջար, թնք/թեվեք, ճակնդեղ/յուքյունդոր, սալոր/սալոր և այլն:

⁶ Օրինակ՝ առաստաղ/արասթաք, բակ/փեզ, գերան/քերան, դարակ/թերեք, պատ/բաթ, վարպետ/բարբեթ և այլն:

⁷ Օրինակ՝ կեռ/գեր, մուրճ/մուրջ, թաթիկ/թեթիք (նշանակում է՝ հրազենի բլթակ) և այլն:

⁸ Օրինակ՝ աղուն/աղոն, ապուր/աբուր, բաղարջ/փագաջ, բորանի/բորանի, գաթա/քեթե, լավաշ/լավաշ, չիր/չիր և այլն:

⁹ Օրինակ՝ վարդավառի պար/վարդիվոր բար, պար/բար, գաթայի պար/քեթե բար, աղջիկ պար/ահչք բար և այլն:

¹⁰ Օրինակ՝ գուսան/քուսան, եպիսկոպոս/եփիսքոփոս, թագավոր/թեքֆուր, ժակոչ/ժանգոչ, լուսարար/լուսարար, խաչ/հաչ, նախարար/նահարար, սկայորդի/սիգայորթ, քավոր/քիրվե, վարդավառ/վարդիվոր և այլն:

¹¹ Օրինակ՝ աղջիկ/ահչք, անարատ/անարաթ, անիծած/անիզագ, անուշ/անոշ, կուզիկ/գուզիք, կոպիտ/քուբաթ, մորուք/մորուք, պոչ/փյոչ, փոթորիկ/փեթիրիք, շիլ/շիլ, շալակ/շեվեք և այլն:

¹² Օրինակ՝ անդրրա քալաս/անտեր մնաս, ջերմաք ջուր (նշանակում է՝ օդի)/ճերմակ ջուր, մեկա ասվագ/մեղա Աստված և այլն:

¹³ Օրինակ՝ անուշ/անոշ, ապուր/աբուր, առաստաղ/արասթաք, ավանակ/ավանաք, գումեշ/քյումուշ, գութան/քութան, եղբայր/ահբար, թագավոր/թեքֆուր, թեվ/թեվ, կարաս/քերես, հակառակորդ/հագարագորթ, փնթի/փինթի և այլն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղայան Է. Բ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987թ., էջ 624–625:
«Բիւրակն» ամսագիր, թիվ 1, Կ. Պոլիս, 1902 թ., էջ 225–295:
2. Աճառյան Հ., Հայերենից փոխառյալ բառեր և կոչ մը գավառացի բանահավաքներուն, «Բիւրակն», 1898 թ.:
3. «Բիւրակն» (թիվ 39, 1898 թ., էջ 387, 626–627, 1899 թ., էջ 116 և 314), «Յուշարձան» (թիվ 41, 1911 թ., էջ 328 և 330), «Հայաստան» (թիվ 40, 1917 թ., էջ 90):
4. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, 4 հատոր, Եր., 1971–1979թթ.:
5. Մահմութ Ը. Գազիմիսի, Էրմենիջեղե Թուրանի Մես Ունսուրլար (թուրքերենով), Ստամբուլ, 1945 թ., էջ 2604:
6. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 268:
7. Ջահուկյան Գ.Բ. Հայասայի լեզվի հին անատոլիական ծագման վարկածը, Պատմաբանասիրական հանդես, Եր., 1976 թ., թիվ 1:
8. Երեմեև Դ.Ե. Թուրքերի ծագումը, թրգմ.՝ Հ.Հ. Մարտիրոսյան, Եր., 1986, էջ 301:
9. Տե՛ս նույն տեղում:
10. Տե՛ս նույն տեղում, էջ 160:
11. Ամիրյան Խ, Հայերենից փոխառյալ բառեր ժամանակակից թուրքերենում, Եր., 1996 թ., էջ 8:
12. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2–րդ, Եր., 1951 թ.:
13. Էոզդեմիր Էմին, Թուրքերենի լեզվաբանություն (թուրքերենով), Ստամբուլ, 1975 թ., էջ 85:
14. Դեմիրայ Բ. Թուրքերենի քերականություն (թուրքերենով), Ստամբուլ, 1982 թ., էջ 139:
15. Ամիրյան Խ, Հայերենից փոխառյալ բառեր ժամանակակից թուրքերենում, Եր., 1996 թ., էջ 15:
16. Տե՛ս նույն տեղում:

ԱՇԽԱՏԱՏԵՂԻ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆՈՒՄ

Հ.Ա. Ղազարյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սույն հոդվածը նվիրված է աշխատատեղի հայտարարությունների վերլուծությանը գերմաներենում և հայերենում: Հոդվածի նպատակն է նկարագրել այս տեքստի տեսակի գործառնությունները և առանձնահատկությունները, ցույց տալ հաղորդակցական և գործաբանական ներուժը: Մեր նպատակին հասնելու համար հիմնվում ենք Քլաուս Բրինքերի առաջարկած տեքստի տեսակի վերլուծության հասկացության վրա:

Հիմնաբառեր` աշխատատեղի հայտարարություն, տեքստի տեսակ, տեքստակազմական առանձնահատկություններ, գործաբանական հայեցակարգ, տեքստի գործառնություն, տեքստի ամբողջականություն, գործատուների պահանջներ աշխատանք փնտրողներին:

Սույն հոդվածի հիմք են հանդիսացել Ազգ, Հայաստանի Հանրապետություն, Հայոց Աշխարհ, Առավոտ, Գոլոս Արմենիի, ինչպես նաև Ֆրանկֆուրտեր Ալլգեմայնե Ցայթունգ թերթերում տեղ գտած աշխատատեղի հայտարարությունների հետազոտությունները:

Ուսումնասիրվող նյութը որպես տեքստի տեսակ բնութագրելու համար կնշենք այս տեքստի տեսակի գործառնությունները և կվերծանենք տեքստակազմական առանձնահատկությունները հայերենում և գերմաներենում:

Գերմանական լեզվաբանության մեծ մեծ տարածում գտած *Textsorte* եզրույթի համար հայկական լեզվաբանության մեջ ճշգրիտ թարգմանություն չկա: Որպես տարբերակներ նշվում են *տեքստի տիպ (тип текста)*, *տեքստի ժանր (жанр текста)* կամ *տեքստի տեսակ (вид текста, речевой жанр, жанровая форма, жанровая разновидность)*¹ Հոդվածում աշխատատեղի հայտարարությունների համար կկիրառենք տեքստի տեսակ եզրույթը:

Տեղեկատվական և հաղորդակցական տեխնոլոգիաների արագ զարգացմանը զուգընթաց նոր հնարավորություններ են ստեղծվում աշխատանք փնտրողների համար, ինչպես նաև նոր պահանջներ են ներկայացվում ձեռնարկությունների կողմից աշխատանք փնտրողներին: Ձեռնարկությունների արտահայտած պահանջները սերտ կապ ունեն աշխատաշուկայում տիրող իրավիճակից: Լեզվական միջոցների օգնությամբ նրանք «հայտնում են» մեզ մեր իրականության մասին, այն ժամանակի մասին, որում ապրում ենք և տալիս են մեզ այդ ժամանակի նկարագիրը` փոխանցելով տվյալ հասարա-

¹ Համ. Բախտին 1979, Պոպով/Տրեգուրովիչ 1983:

կույթյան արժեքները և նորմերը: Իսկ նոր պահանջները ազդում են հայտարարությունների թե՛ տեքստի և թե՛ կառուցվածքի վրա և նոր արժեք ու իմաստ են հաղորդում բառերին ու կատարում նոր գործառույթ:

Տեքստը՝ որպես կառուցվածք, և նրանում առկա լեզվական միավորները ուսումնասիրվում են գործաբանական համատեքստի, հաղորդակցության մասնակիցների, նրանց դերերի տեսանկյուններից:

Տեքստի գործառույթը կարևոր չափանիշ է տեքստի տեսակը որպես այդպիսին բնորոշելու համար: Ըստ Գրոսսեյի՝ տեքստի գործառույթը «լեզվական միջոցներով արտահայտված, հասցեատիրոջն ուղղված հրահանգավորում է...» (Brinker 2000, 127)²: Ըստ գերմանացի լեզվաբան Քլաուս Բրինքերի՝ տեքստի տեսակ եզրույթը, որն ընկած է սույն ուսումնասիրության հիմքում, պետք է ընկալվի ընդհանուր առմամբ, որպես լեզվական հաղորդակցության ամբողջական մի նմուշ, որն առաջացել է լեզվական միջավայրի ներսում հաղորդակցվելու կարիքից, պատմա-հասարակական զարգացման ընթացքում: Գիտնականը բնորոշում է տեքստի տեսակ եզրույթը որպես «լեզվական գործողությունների նմուշ, որը դիտվում է որպես համատեքստային գործառական-հաղորդակցական համադրություն՝ կառուցվածքային հատկանիշներով օժտված» (Brinker 1997: 124).

Հիմք ընդունելով Քլաուս Բրինքերի առաջարկված տեքստի տեսակի վերլուծության մեթոդը՝ կփորձենք ներկայացնել այս մոդելը աշխատատեղի հայտարարությունների օրինակի վրա:

ա. Տեքստի գործառույթի նկարագրություն

Թափուր տեղի հայտարարությունների լեզվական առանձնահատկություններից է նպատակային լսարանի վրա ազդելը: Ուսումնասիրվող հայտարարություններում **պերսուազիվ** հաղորդակցության, ինչպես ցանկացած այլ հաղորդակցության դերակատարները հասցեագրողն ու հասցեատերն են, համապատասխանաբար՝ ձեռնարկությունն ու աշխատանք փնտրողը: Աշխատատեղի հայտարարությունները պերսուազիվ տեքստերի շարքին դասելը պայմանավորված է նրանով, որ մի կողմից գործատուների թվարկված պահանջները և հիմնավորումները, իսկ մյուս կողմից՝ աշխատանք փնտրողների սպասումները կարող են դիտվել որպես պերսուազիվ գործառույթ, քանի որ այսպիսով գործատուն ազդում է հայտարարության միջոցով աշխատողի վրա՝ մղելով նրան դիմել թափուր տեղին:

Հաղորդակցական նպատակը այս հայտարարություններում իրագործվում է արդեն իսկ նախապես հայտնի տեղեկատվության մեջ՝ համապատասխան պահանջներով դիմել ընթերցողին և գտնել իրագեկ մասնագետ: Լինելով թափուր տեղին համապատասխան հավակնորդ՝ աշխատանք փնտրողը դիմում է տվյալ ձեռնարկությանը: Այսպիսով, իրականացվում է հաղորդակցական գործառույթ:

² Թարգմանությունները արված են հոդվածագրի կողմից:

Ելնելով այս պնդումից՝ կարելի է նշել, որ այս հայտարարությունները կատարում են **հաղորդակցական** գործառույթ:

Նպատակ ունենալով տեղեկացնել հանրությանը առկա թափուր աշխատանքի, պահանջների ու սպասելիքների մասին՝ աշխատատեղի հայտարարությունները կատարում են նաև **տեղեկատվական** գործառույթ: Ըստ Գալպերինի՝ տեքստի հիմնական հատկանիշներից է տեղեկատվական բնույթը:³

Թափուր տեղի համար հայտարարությունները կատարում են նաև **ապպելատիվ (կոչական)** գործառույթ: Աշխատատեղի հայտարարություններում կոչ է արվում դիմել առաջարկված թափուր տեղի համար: Տեքստ կազմողը ցանկանում է, որ հասցեատերը մի նոր տեսակետ որդեգրի կամ էլ համապատասխան կերպ վարվի ստեղծված իրավիճակում, այսինքն՝ ազդում է ընթերցողի պահվածքի կամ կարծիքի վրա: Նշենք, որ այստեղ առկա է անմիջական գրույց հասցեատիրոջ հետ: «Ich suche das Gespräch mit der langfristig orientierten Top-Managementpersönlichkeit mit Studium der Betriebswirtschaft oder Wirtschaftsingenieurwesen» կոչական գործառույթը իրագործվում է հայտարարություններում առկա հարցական՝ «Haben wir Ihr Interesse geweckt?», և հրամայական՝ «...dann senden Sie uns Ihre vollständigen Bewerbungsunterlagen » նախադասությունների միջոցով:

Այսպիսով՝ աշխատատեղի հայտարարությունը՝ որպես տեքստի տեսակ պատկանում է պերսուազիվ, հաղորդակցական, տեղեկատվական և ապպելատիվ տեքստի տեսակ խմբին:

բ. Հաղորդակցական ձևի և գործունեության ոլորտի նկարագրություն:

Այս տեքստի տեսակը իր հաղորդակցական ձևի կիրառությունն է գտնում տարբեր լրատվական միջոցներում՝ և՛ թերթերում, և՛ համացանցում, և՛ հեռուստատեսությամբ վազող տողով, և թե՛՝ ռադիոյի միջոցով:

Նկարի և գրավոր տեքստի առկայությունը աշխատատեղի հայտարարություններում ընկալվում է որպես հաղորդակցական ձև: Հայտարարությունը՝ որպես տեքստի տեսակ և որպես խոսույթ հասարակական ոլորտում, կապում է հաղորդակցության մասնակիցներին, թեև նրանք գտնվում են տարածական և ժամանակային հեռավորության վրա:

գ. Թեմատիկ նկարագրությունների սահմանափակում:

Աշխատատեղի հայտարարության ընդհանուր թեման աշխատանքի առաջարկն ու թափուր տեղի մասին հայտնելն է, իսկ հասցեատերը ձեռնարկության պահանջներին համապատասխանող մասնագետն է: Չնայած այն բանին, որ ձեռնարկությունների համար լայն հնարավորություն է ստեղծվում բարձրաձայնել իրենց կազմակերպության մասին, բայց և այնպես հիմնական թեման թափուր աշխատանքի առկայությունն է: Այսինքն, հիմնական թեման աշխատանքն է:

³ Гальперин, И.П.: 2006, 26–32.

դ. Հայտարարություններում առկա թեմաների նկարագրությունները և նրանց զարգացման ձևը:

Հայտարարության տեքստի տեսակին առանձնահատուկ է պերսուազիվ գործոնի օգնությամբ ենթաթեմաների զարգացումը: Համոզելու գործոնը չի ազդում անմիջականորեն, այլ՝ լեզվական միջոցներով, հետաքրքրություն առաջացնելով կամ էլ առկա վիզուալ (նկարի առկայություն) գործոնով:

Ըստ տեքստի կառուցվածքի՝ ուսումնասիրված հայտարարությունները առանձնանում են կառուցվածքային սահմանափակությամբ, իսկ տեղեկատվությունը ունի ճշգրիտ հերթականություն:

Կատարելով համեմատական վերլուծություն՝ ակնհայտ է դառնում, որ թափուր տեղի համար հայկական աշխատատեղի հայտարարությունը բաղկացած է երեք հիմնական բովանդակային մասերից՝ աշխատատեղի հակիրճ նկարագրությունից, պարտականություններից, պահանջվող մասնագիտական որակավորումներից:

Գերմանական հայտարարություններն ունեն թեև նույնպես 3 բովանդակային մաս, սակայն նրանք էականորեն տարբերվում են հայկական հայտարարություններից: Ի տարբերություն հայկական հայտարարությունների՝ գերմանականներում տրվում է ձեռնարկության ընդարձակ նկարագիրը, իսկ մասնագիտական որակավորումները ներառում են նաև անձի գործնական հմտությունները: Մի շարք մասնագիտությունների համար կարևոր են ոչ այնքան մասնագիտական ունակություններն ու որակավորումները, որքան անձի գործնական հմտությունները:

Համեմատական վերլուծության արդյունքում պարզ է դառնում, որ գերմանական հայտարարություններում առավելություն է տրվում է անձնական հատկանիշներին և գործնական հմտություններին, այսպիսով գերմանական հայտարարությունները անձնակենտրոն են: Ի տարբերություն վերը նշվածի՝ հայկական հայտարարություններում կարևորվում են անձի մասնագիտական որակները, այսինքն՝ դրանք միտված են թափուր տեղին:

ե. Տեքստի տեսակի լեզվական և ոչ լեզվական միջոցների առանձնահատկությունների նկարագրությունը:

Նկարի և տեքստի համադրությունը աշխատատեղի հայտարարություններում վերագրվում է տեքստակազմական առանձնահատկություններին, որն, ի դեպ, առկա է գերմանական հայտարարություններում՝ ի տարբերություն հայկական հայտարարությունների:

Հայկական հայտարարությունների շարահյուսական առանձնահատկություններն են կարճ նախադասությունները:

Ուսումնասիրված հայտարարությունները առանձնանում են տեքստի կառուցվածքային սահմանափակությամբ: Չնայած այս տեքստի տեսակին բնորոշ սահմանափակ բառապաշարին և լակոնիկ շարադրանքին՝ գերմանական աշխատատեղի հայտարարությունները փորձում են գրավել աշխատանք փնտրողներին լեզվական միջոցներով՝ դիմելով այսպես կոչված լեզ-

վական ռազմավարությանը. դա երկար նախադասություններն են և բարդ բառերը, օրինակ՝ *Ambiguitätstoleranz, Teamfähigkeit, Belastbarkeit, ergebnisorientiertes Handeln*: Գտնում ենք բառեր, որոնք կարող են դասվել արժեքային հատկանիշներ արտահայտող բառերի շարքին, օրինակ՝ *Toleranz*՝ հանդուրժողականություն, *Ambiguitätstoleranz*՝ մշակույթով պայնավորված հակասությունների հաղթահարում, (այսինքն՝ ինքնուրույն գալ մի խնդրի լուծմանը), *vorbildliche Werte*՝ օրինակ հանդիսացող արժեքներ, *Überzeugungskraft*՝ համոզելու կարողություն: Հայկական հայտարարություններում առկա են ինչպես բարդ բառերը, այնպես էլ բառակապակցությունները, օրինակ՝ թիմում աշխատելու կարողություն, լարված պայմաններում աշխատելու ունակություն:

Ուսումնասիրված հայտարարություններում այդ ռազմավարությունը իրականացվում է ինչպես իմաստային, այնպես էլ կառուցվածքային մակարդակում:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ տեքստը հաղորդակցություն է, ունի հասցեատեր և հասցեագրող, և առկա է այն նպատակը, որը կապում է իրենց: Ուստի այս տեքստի տեսակը բնորոշվում է իմաստային միասնականությամբ, ամբողջականությամբ և կապակցվածությամբ: Աշխատատեղի հայտարարության հիմնական նպատակն է իրագրելել ընթերցողներին թափուր տեղի առկայության մասին և մղել ընթերցողներին արձագանքման:

Ընկալելով տեքստի բովանդակությունը՝ հասցեատերը մտնում է գործաբանական հարաբերությունների մեջ, քանի որ տեքստի բովանդակությունը ազդեցություն է գործում կարդացողի վրա, մղում գործողությունների, ինչպես նաև կատարելագործվելու և զարգացնելու մասնագիտական կարողությունները:

Տեքստի գործաբանական ներուժը օգտագործելու նպատակով հայտարարություն կազմողը ընտրում է այնպիսի լեզվական միավորներ, որոնք ունեն համապատասխան նշանակություն և կառուցում է խոսքը այնպես, որպեսզի արտահայտի իմաստային ամբողջություն և կապակցվածություն՝ կարդացողի վրա ազդելու համար: Պետք է նշել, որ տեքստի գործաբանությունը որոշվում է հայտարարության ձևով և գաղափարով: Այդ իսկ պատճառով, եթե խախտված է գաղափարը և ձևը, այն չի կարող համապատասխանել կազմողի հաղորդակցական նպատակին:

Ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ աշխատատեղի հայտարարությունը տեքստի հատուկ տեսակ է, որտեղ արտահայտված են հասարակության արժեքները, նորմերը և տարբեր հասարակական խմբերի հետաքրքրությունները:

Ուսումնասիրելով մեծ քանակությամբ աշխատատեղի հայտարարություններ՝ կարելի է ենթադրել, որ համեմատաբար փոքր ծավալով այս տեքստի տեսակը իրականացնում է իր գործաբանական ներուժը՝ շնորհիվ իմաստային և կառուցվածքային ամբողջականության և կապակցվածության,

կիրառելով տարբեր լեզվական միջոցների բառային և շարահյուսական մակարդակներում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Adamzik, Kirsten 1991: Forschungsstrategien im Bereiche der Textsortenlinguistik. In: ZfG N.F. 1, 99–109.
2. Busse, Dietrich 1992: Textinterpretation. Sprachtheoretische Grundlagen der explikativen Semantik. Westdeutscher Verlag. Opladen.
3. Brinker, Klaus 1983: Textfunktionen. Ansätze zu ihrer Beschreibung. In ZGL 11, 127–148.
4. Brinker, Klaus 2000: Linguistische Textanalyse. Berlin.
5. Brinker, Klaus 1992: Linguistische Textanalyse. Erich Schmidt Berlin.
6. Gansel, Christina; Frank, Jürgens 2007: Textlinguistik und Textgrammatik. Vandenhoeck&Ruprecht.
7. Grosse, Ernst Ulrich 1976: Text und Kommunikation. Eine linguistische Einführung in die Funktion der Texte. Stuttgart.
8. Hall, Anja 2002: „Multimedia/Internet/E-Business-neue Erwerbstätigkeiten in Stellenanzeigen“. In: Berufsbildung in Wissenschaft und Praxis 31: 37–42.
9. Handlos, Andrea 1995: Stellenanzeigen im Wertewandel. Wie Unternehmen um Mitarbeiter werben. Kommunikation & Gesellschaft in Theorie und Praxis, Verlag Reinhard Fischer, München.
10. Sandig, Barbara. 1972: Zur Differenzierung gebrauchssprachlicher Textsorten im Deutschen / Textsorten. Differenzierungskriterien aus linguistischer Sicht. Frankfurt (Main).
11. Novak, Popovic 1976: Die Sprache der Stellenanzeigen in kommunikativer, persuasiver und sozialer Sicht. Hamburg.
12. М.М. Бахтин. Проблема речевых жанров. Эстетика словесного творчества. М., 1979.
12. И.П. Гальперин. Текст как объект лингвистического исследования. М., 2006.
13. <http://www.faz.net/aktuell/>
14. <http://www.armstat.am/ru/?nid=16>
15. <http://www.hhpress.am/>
16. http://tanger.am/vacancy_list.php?lang=arm

АНАЛИЗ ОБЪЯВЛЕНИЙ О ПРИЕМЕ НА РАБОТУ НА МАТЕРИАЛЕ АРМЯНСКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ

А.А. Казарян

АННОТАЦИЯ

Настоящая статья посвящена исследованию объявлений о приеме на работу (на материале армянского и немецкого языков) как особого типа текстов, обладающего основными функциями и признаками текста. Целью данной статьи является определение специфики объявлений о приеме на работу как особый текстовый жанр и рассмотрение коммуникативного и прагматического аспекта текста объявлений. Для достижения поставленной цели мы опираемся на концепцию Клауса Бринкера.

Ключевые слова: объявление о найме на работу, тип текста, структурные особенности, прагматический аспект, функции текста, завершенность текста, требования работодателей к соискателям.

**JOB VACANCY ANNOUNCEMENTS: BASED ON
THE ANALYSIS OF ARMENIAN AND GERMAN**

H. Ghazaryan

SUMMARY

The article is dedicated to the research on job vacancy announcements (based on the analysis of Armenian and German) as a specific text type which has the main functions and properties of a text. The aim of the article is to define the peculiarities of job vacancy announcements as a special text genre and their communicative and pragmatic aspects. To reach this goal we consider the concept by Klaus Brinker as a basis.

Keywords: job vacancy announcements, text genre, structural properties, pragmatic aspect, text functions, text comprehensibility, employee expectations from employers.

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԿԱՑԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԻՄԿՈՒՐՍՈՒՄ

ԼԿ. Մակունց

lmakunts@gmail.com

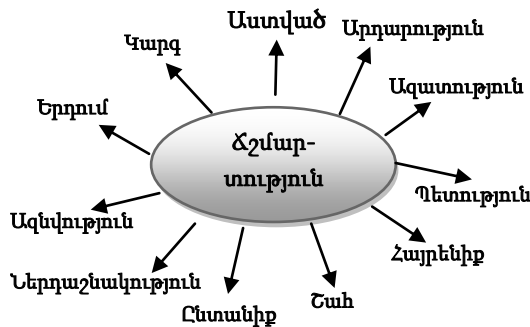
ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հասկացական կաղապարները թելադրում են դիսկուրսի կառուցման կանոնները, որոշում այն բառային պաշարը, որը պետք է կիրառվի տվյալ տեքստում, սահմանում բացասական և դրական երանգավորում ունեցող ածականների և բայերի խումբը, ժխտական և հաստատական նախադասությունների համամասնությունը և այլն: Կատարված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ որոշակի հասկացական կաղապարներ լայն կիրառություն ունեն մի մշակությունում, սակայն պակաս ընդունելի են մեկ այլում, որը ենթադրում է, որ դրանց կիրառությունն ու ընտրությունն ունի նաև որոշակի մշակության շրջանակներում:

Հիմնաբառեր` հասկացական կաղապարներ, ճշմարտություն, դիսկուրս վերլուծություն, հասկացույթ:

Ճանաչողական տիրություն հասկացույթն իր մեջ ներառում է իրական աշխարհի որոշակի առարկայի, երևույթի վերաբերյալ բոլոր իմացությունները, նրա բնույթը, հատկանիշները, գործառնությունները: Գիտելիքները, որոնք ամրագրված են հասկացույթով, մատնացույց են անում որոշակի իրավիճակ կամ իրադարձություն, որում լավագույնս արտացոլվում է հասկացական տեղեկատվությունը: Հասկացույթը գիտելիք է, որը համակարգված է հասկացական կաղապարի մեջ (1):

Հիմնվելով Չ. Ֆիլմորի, Մ. Մինսկու և Ջ. Լաքոֆֆի հասկացական կաղապարների տեսության վրա (2, 3, 4)՝ փորձել ենք առանձնացնել «ճշմարտություն» հասկացույթի վերաբերյալ հասկացական կաղապարների շարք (գծանկար 1):

Գծանկար 1. «Ճշմարտություն» հասկացույթի հասկացական կաղապարներ

Ճշմարտության այս հասկացական կադապարներից յուրաքանչյուրն իրացվում և գործում է որոշակի ոլորտներում, մասնավորապես՝ կրոնական (Ճշմարտություն-Աստված), հոգևոր (Ճշմարտություն-ներդանակություն, Ճշմարտություն-ընտանիք), իրավական, (Ճշմարտություն-կարգ), բարոյական (Ճշմարտություն-արդարություն, Ճշմարտություն-ազնվություն, Ճշմարտություն-ազատություն), պետական (Ճշմարտություն-պետություն, Ճշմարտություն-շահ, Ճշմարտություն-հայրենիք), ներկայացուցչական (Ճշմարտություն-երդում):

Քաղաքական դիսկուրսում Ճշմարտությունն ապացուցելու համար կամ Ճշմարտացի երևալու համար հաճախ հղում է կատարվում վերը նշված ոլորտներին: Ինչպես գիտենք, արևմտյան քաղաքական մշակույթում՝ հատկապես բրիտանական, պետությանը ծառայելը համարվում է ծառայություն Ճշմարտությանը: Հասարակությունը հերոս ու նվիրյալ է համարում այն անձանց, որոնք Ճշմարտախոս են ու ազնիվ: Եթե անգամ նրանց վարած քաղաքականությունը մարդկանց կարծիքով սխալ է, այդ քաղաքական գործիչներին ներվում է գրեթե ամեն ինչ: Եթե մտաբերենք Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Մարգարետ Թետչերի օրինակը, ապա կհիշենք, որ շատերը նրա պաշտոնավարման տարիներին խիստ քննադատում էին Թետչերին: Երկրում առկա էր բավականին լուրջ տնտեսական ճգնաժամ, որը պարբերաբար դժգոհության մեծ ալիք էր բարձրացնում: Մակայն անկախ ամեն ինչից՝ նրան վստահում էին պետություն, որովհետև իր ելույթներում ուղղախոս էր և ազնիվ, վարվում էր ճիշտ այնպես, ինչպես խոսում էր:

“...No policy which puts at risk the defeat of inflation – however great its short-term attraction – can be right. Our policy for the defeat of inflation is, in fact, traditional. It existed long before Sterling M3 embellished the Bank of England Quarterly Bulletin, or “monetarism” became a convenient term of political invective.

But some people talk as if control of the money supply was a revolutionary policy. Yet it was an essential condition for the recovery of much of continental Europe. Those countries knew what was required for economic stability. Previously, they had lived through rampant inflation; they knew that it led to suitcase money, massive unemployment and the breakdown of society itself. They determined never to go that way again. Today, after many years of monetary self-discipline, they have stable, prosperous economies better able than ours to withstand the buffeting of world recession. So at international conferences to discuss economic affairs many of my fellow Heads of Government find our policies not strange, unusual or revolutionary, but normal, sound and honest. And that is what they are...”(5)

Ինչպես վերը նշված հատվածում կարող ենք նկատել Մ. Թետչերի խոսքից, նա առանց ավելորդ դիվանագիտության խոսում է տնտեսական ճգնաժամի, համատարած գործազրկության, արժույթի արժեզրկման և այլ մարտահրավերների մասին, հնչեցնում, որ դրանց դիմակայելու մոտեցումներն ավանդական են, և իրենք ոչ մի նոր բան չեն հորինել խնդիրներին լուծում

տալու համար: Մ. Թետչերը նշում է, որ տնտեսությունը լուրջ հիմքերի վրա դնելը գրկանքներ է պահանջում, ինչպես դա եղել է շատ այլ եվրոպական երկրներում, սակայն որի արդյունքում վերջիններիս հաջողվել է ունենալ կայուն և ամուր տնտեսություն: Ահա նման խոսքն է, որ, որքան էլ խիստ հնչի, որքան էլ սատր ջնջող լինի, մարդկանց մոտ վստահություն է ներշնչում, քանի որ ճշմարտությունը տվյալ պարագայում ընկալվում է դիսկուրսի հեղինակի անկեղծության և ազնվության պրիզմայի միջով: Իսկ Թետչերն այն քաղաքական գործիչն էր, որն իր երկար տարիների պաշտոնավարման ընթացքում մշտապես եղել էր իր խոսքին հավատարիմ և չէր կեղծել, եթե անգամ քաղաքական դիվիդենդներ ստանալու համար այդ պահին ավելի մեղմ դիսկուրս էր պահանջվում: Նշված հասկացական կաղապարի առանցքային բառերից է համարվում *policy*՝ քաղաքականություն (կամ քաղաքական ռազմավարություն) բառը: Վերը բերված օրինակի փոքրիկ հատվածում անգամ կնկատենք այս բառի բազմակի կիրառություն:

Ճշմարտությունը կարող է պայմանավորված լինել նաև շահով՝ անձնական կամ պետական: Քաղաքական դիսկուրսում այն, ինչ պահանջում է պետական շահը, ճշմարիտ է: Փորձենք ճշմարտություն-պետություն հասկացական կաղապարը դիտարկել հետևյալ օրինակի հիման վրա՝ մեջ բերելով Թ. Բլեյերի ելույթից մի հատված.

“... in another part of our globe there is shadow and darkness, where not all the world is free, where many millions suffer under brutal dictatorship, where a third of our planet lives in a poverty beyond anything even the poorest in our societies can imagine, and where a fanatical strain of religious extremism has arisen, that is a mutation of the true and peaceful faith of Islam.

And because in the combination of these afflictions a new and deadly virus has emerged. The virus is terrorism ...” (6).

Մեծ Բրիտանիայի պետական շահը տվյալ պարագայում ենթադրում էր աջակցել ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը: Թ. Բլեյերն, իր խոսքում նկարագրելով մուսուլմանական երկրները, օգտագործում է բավականին մեծ թվով բացասական երանգ ունեցող բառեր՝ *shadow, darkness, suffer, brutal dictatorship, poverty, fanatical strain, religious extremism, deadly virus, terrorism*, որոնց միջոցով ընդգծում է իրավիճակի ծայրահեղ վտանգավոր լինելը և մղում լսողին ճշմարտությունը փնտրել բոլորովին հակառակ բևեռում: Դիսկուրսում *the poorest* ածականը գերադրական աստիճանով կիրառելը, *brutal, dictatorship* բառերը սաստկացնում են իրավիճակի լրջությունը: Բայերն օգտագործվում են կա՛մ ներկա անորոշ, կա՛մ ներկա վաղակատար ժամանակաձևերով. վերջինիս միջոցով դիսկուրսի հեղինակը ցույց է տալիս արդեն առկա աղետալի իրավիճակը: Մինչդեռ ներկա անորոշ ժամանակաձևի կիրառմամբ զգայական մակարդակում փորձում է հաղորդել, որ ողբերգական արդյունքը մոտ է:

Կան որոշ հասկացական կաղապարներ, որոնք կարող են այլ հասկացական կաղապարների երանգներ պարունակել իրենց մեջ: Մեր կողմից

առանձնացվածների շարքում այդպիսիներից է ճշմարտություն-ազատություն հասկացական կաղապարը, որն իր մեջ կրում է նաև արդարությանը միտված ենթաստեքստ:

“Just as the terrorist seeks to divide humanity in hate, so we have to unify it around an idea and that that idea is liberty... We must find the strength to fight for this idea; and the compassion to make it universal... Abraham Lincoln said: those that deny freedom to others, deserve it not for themselves... It is a sense of justice that makes moral the love of liberty” (7).

Ճշմարտության ամենամեծ չափանիշներից մեկը համարվում է Աստված, ընդ որում՝ ոչ թե որևէ կրոնի, այլ Աստված՝ որպես հավաքական, հոգևոր, համամարդկային ճշմարտություն: Աստծո անվան շոշափումը շատ հաճախ հանդիպում ենք հատկապես ամերիկյան քաղաքական դիսկուրսում: Այն սովորաբար ուղեկցվում է «հավատ» կամ «հավատք» բառերով: Քաղաքական դիսկուրսում ճշմարտություն-Աստված հասկացական կաղապարը մասնավորապես կիրառելի է նախագահների երդմնակալության արարողության և համապետական այլ ուղերձների ժամանակ, որտեղ ճշմարտության դրսևորումը տեղի է ունենում նաև երդման միջոցով:

Դիտարկենք հատվածներ Բարաք Օբամայի երդմնակալության ելույթից:

“...We are true to our creed when a little girl born into the bleakest poverty knows that she has the same chance to succeed as anybody else, because she is an American; she is free, and she is equal, not just in the eyes of God but also in our own...”.

“...My fellow Americans, the oath I have sworn before you today, like the one recited by others who serve in this Capitol, was an oath to God and country, not party or faction...”.

“...Thank you. God bless you, and may He forever bless these United States of America.” (8).

Մարդկանց մեջ դաշված է այն միտքը, որ ճշմարտությունը չի կարող լինել առանց արդարության: «Եթե արդար է, ուրեմն ճշմարիտ է» սկզբունքը գործում է ոչ միայն իրավական, այլ նաև քաղաքական դաշտում: Արդարության ուղերձներն առկա են գործնականում բոլոր տեսակի քաղաքական դիսկուրսներում՝ օրենքի գերակայության, արդար ընտրությունների, իրավահասարակության, ռասսայական հավասարության, հասարակական և սոցիալական արդարության համատեքստում:

Մեջբերենք հատված Մ. Լյութեր Քինգի ելույթներից մեկից, որտեղ նա խոսում է սոցիալական արդարության մասին՝ ընդգծելով, որ այն հանդիսանում է ճիշտ սոցիալական հարաբերությունների գրավական:

“...Now our struggle is for genuine equality, which means economic equality. For we know now that it isn't enough to integrate lunch counters... What does it profit a man to be able to eat at an integrated lunch counter if he doesn't earn enough money to buy a hamburger and a cup of coffee? What does it profit one to be able to attend an integrated school when he doesn't earn enough money to buy his children school clothes?” (9).

Ճշմարտություն-կարգ հասկացական կաղապարը հաճախ կարող է հանդիպել հակազդեցության տեսքով, այսինքն՝ կարգը հաստատվում և ամրագրվում է անկարգության հերքմամբ, նրանից հրաժարվելով: Այս երևույթը դիտարկենք՝ մեջբերելով 2003թ. ԱՄՆ կոնգրեսականների հետ հանդիպման ժամանակ Թ. Բլեյերի ելույթից մեկ այլ հատված:

“Ours are not Western values. They are the universal values of the human spirit and anywhere, any time, ordinary people are given the chance to choose, the choice is the same. Freedom not tyranny. Democracy not dictatorship. The rule of law not the rule of the secret police.” (10).

Ընտանիքի և ներդաշնակության գաղափարը քաղաքական դիսկուրսում նույնպես առնչվում է ճշմարտություն հասկացույթի հետ: Շատ ազգերի մոտ այն հայրենիքին հավասարազոր կատեգորիա է: Պատահական չէ, որ սեփական ընտանիքին դավաճանելը կարող է հանգեցնել երկրի նախագահի իմպիչմենտի, այսինքն՝ անվտանգություն հայտնելու գործընթացին, հատկապես եթե նա հերքում է, իսկ հետագայում պարզվում է, որ ստել է: Բոլորս հիշում ենք՝ նմանատիպ դեպք տեղի ունեցավ ԱՄՆ Նախագահ Բիլ Կլինթոնի հետ:

Վերևում առանձնացված հասկացական կաղապարների տարատեսակներից թերևս առավել կարևորների թվին կարող ենք դասել ճշմարտություն-պետություն հասկացական կաղապարը: Բանն այն է, որ քաղաքական դիսկուրսում հաճախ պետությունը համարվում է գերագույն ճշմարտություն. այն, ինչ բխում է պետության շահերից, ճշմարիտ է և անքննելի: Նման հասկացական կաղապարի պրակտիկան կիրառելի է հատկապես արևմտյան երկրների քաղաքական դիսկուրսում, երբ պետությունը համարվում է գերակա շահ և պետական գիտակցությունը դրված է ամենաբարձր հարթության վրա, քանի որ յուրաքանչյուր քաղաքացի իր և իր ընտանիքի անվտանգության, ազատության և բարեկեցության երաշխավոր է համարում սեփական պետությունը: Նմանատիպ հասկացական կաղապարի կիրառությունը դառնում է ավելի արդիական, երբ պետությունը կանգնած է արտաքին վտանգի առջև կամ այն երկրներում, որտեղ ահաբեկչությունը հիմնական մարտահրավերներից մեկն է: Հարկ է նշել, որ ճշմարտություն-պետություն դիսկուրսը այդքան էլ տարածված չէ հայկական իրականությունում: Մեզ մոտ ավելի կիրառական է այն դիտարկել հայրենիքի համատեքստում: Օրինակ՝ քաղաքական գործիչների ելույթներում կարող ենք հանդիպել Լեռնային Ղարաբաղի խնդրին վերաբերող մարտահրավերների արժարձումը, սակայն ոչ թե պետության տեսանկյունից, այլ՝ հայրենիքի:

Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ քաղաքական դիսկուրսում դրանք իրացվում են բավականին հմտորեն և արդյունավետ կերպով: Կատարված վերլուծությունից պարզ դարձավ նաև, որ որոշակի հասկացական կաղապարներ լայն կիրառություն ունեն մի մշակույթում, սակայն պակաս ընդունելի են մեկ այլում, որը ենթադրում է, որ դրանց կիրառությունն ու

ընտրությունն ունի նաև որոշակի մշակութային առնձնահատկություն, ինչի մասին կխոսենք մեր աշխատանքի հետագա հատվածներում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Телия В.Н.* Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Наука. 1996. 129 с.
2. *Филлмор Ч.* Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике, вып. 23. М.: Прогресс. 1988. с. 52–93.
3. *Минский М.* Фреймы для представления знаний. М.: Энергия, 1979. 152 с.
4. *Lakoff G., Johnson M.* Metaphors we live by. London: University of Chicago Press. 2003. 276 p.
5. <http://www.theguardian.com/politics/2007/apr/30/conservatives.uk>
6. <http://edition.cnn.com/2003/US/07/17/blair.transcript/>
7. http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/3076253.stm
8. <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2013/01/21/inaugural-address-president-barack-obama>
9. <http://rabble.ca/news/2013/01/remembering-martin-luther-king-and-his-fight-economic-justice>
10. http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/3076253.stm

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ФРЕЙМЫ КОНЦЕПТА «ПРАВДА» В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Л. Макунт

АННОТАЦИЯ

Концептуальные фреймы диктуют правила структуры дискурса, применяемые в тексте, определяют группу прилагательных и глаголов с позитивными или негативными коннотациями, а также соотношение утвердительных и отрицательных предложений и т.д. Проведенный анализ показывает, что некоторые фреймы могут иметь широкое применение в одной культуре, но быть менее приемлимыми для другой, из чего вытекает, что их выбор и употребление имеют определенную культурную особенность.

Ключевые слова: концептуальные фреймы, правда, дискурс анализ, концепт.

CONCEPTUAL FRAMES OF THE CONCEPT “TRUTH” IN POLITICAL DISCOURSE

L. Makunts

SUMMARY

Conceptual frames dictate rules of discourse structure and vocabulary, which has to be used in the text, define the groups of adjectives and verbs with positive or negative connotations as well as proportion of affirmative and negative sentences, etc. The conducted survey shows that certain frames can be widely used in one culture but be less acceptable in another one, which presupposes that their choice and usage have cultural peculiarities.

Keywords: conceptual frames, truth, discourse analysis, concept.

ՄՈՋԱՖԱՐ-ԱՂ-ՂԻՆ ՇԱՀ ՂԱԶԱՐԻ ՃԱՄՓՈՐԴԱԿԱՆ ՕՐԱԳՐԵՐԸ
ՈՐՊԵՍ ՊԱՐՄԻՑ ՀՈՒՇԱԳՐԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՄՈՒՇ

Ա. Ա. Մարտիրոսյան

Martar75@mail.ru

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Մույն հոդվածը նվիրված է ղաջարական տոհմի վերջին շահի՝ Մոզաֆար-աղ-ղինի ճամփորդական օրագրի ուսումնասիրությանը: Այս ստեղծագործությունը օժտված է օրագրային ժանրի հիմնական հատկանիշներով և, ի թիվս այդ ժամանակաշրջանում ստեղծված այլ հուշագրային ստեղծագործությունների՝ նշանակալի դեր կատարեց ժամանակի պարսից գրականության զարգացման գործում: Այս ստեղծագործությունը դիտարկվում է թե՛ որպես տեղեկատվական արժեք և թե՛ որպես գեղարվեստական գրականության բաղկացուցիչ մաս:

Հիմնաբառեր՝ Մոզաֆար-աղ-ղին շահ Ղաջար, ուղեգրություն, ճամփորդական օրագրեր, Պարսկաստան, հուշագրություն:

Պարսից գրականության մեջ հուշագրային ժանրն առավել ցայտուն արտահայտվել է ճամփորդական օրագրերի և ուղեգրության ենթաժանրերով, ընդ որում ճամփորդական օրագրերը՝ որպես ամենապարզ ձևերից մեկը, դարձել են ուղեգրական գրականության այն տարատեսակներից, որ ամբողջովին համապատասխանում էին դարաշրջանի գաղափարական, հասարակական ու գրական պահանջներին: Մակայն մինչ այժմ այս ստեղծագործությունները՝ այդ թվում և Մոզաֆար-աղ-ղին շահի ճամփորդական օրագիրը, չեն ենթարկվել հանգամանալից ու համակողմանի ուսումնասիրության:

Մոզաֆար-աղ-ղին շահ Ղաջարի «Մաֆար-նամե-յե մոբարաքե-յե շահն-շահի» («Շահնշահի օրհնյալ ճամփորդական օրագիրը») երկը XIX դարի ճամփորդական օրագրերից ժամանակագրորեն ամենաուշ ստեղծվածն է: Մոզաֆար-աղ-ղին շահի գահակալության տարիները բնութագրվում են մի կողմից տնտեսական անկման երևույթներով, մյուս կողմից՝ լուսավորչական բարեփոխումներ անցկացնելու միտումներով: Իր բարենորոգչական նախագծերը ճիշտ իրագործելու նկատառումներով Մոզաֆար-աղ-ղին շահը մեկնում է արտասահման՝ Ռուսաստան և եվրոպական մի քանի երկրներ՝ այնտեղի նորամուծություններին ծանոթանալու [4, 472–474], ինչի արդյունքում էլ գրի է առնում իր տպավորությունները ճանապարհորդական օրագրի տեսքով:

Ղաջարական տոհմի վերջին ներկայացուցչի առաջին ուղևորությունը դեպի Եվրոպա սկսվեց 1279թ. ֆարվարդինի 23-ին (1900թ. ապրիլի 12-ին) և տևեց յոթ ամիս: Այդ ընթացքում նա այցելեց Ռուսաստան, Ավստրիա, Բել-

գիա, Շվեյցարիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա և հետդարձի ճանապարհին՝ Օսմանյան Թուրքիա: Երկու տարի անց, տաս միլիոն գումար հայթհայթելով, ձեռնարկեց երկրորդ ճանապարհորդությունը դեպի Եվրոպա, որը սկսվեց 1282թ. ֆարվարդինի 22-ին (1902թ. ապրիլի 12-ին) և տևեց վեց ամիս: Այս անգամ նա շրջագայեց Իտալիայով, Անգլիայով, Ֆրանսիայով, Բելգիայով, Ավստրիայով ու Գերմանիայով: Նրա երրորդ ճանապարհորդությունը Եվրոպա սկսվեց 1284թ. խորդադի 16-ին (1905թ. հունիսի 5-ին) և տևեց չորս ամիս: Հարկ է նշել, որ այս բոլոր ուղևորությունների ծախսերը հոգալու համար շահը մեծ վարկեր ստացավ, որոնք հետագայում ծանր բեռ դարձան պարսիկ ժողովրդի ուսին:

Մոզաֆար-ադ-դին շահի «Մաֆար-նամեն» օժտված է օրագրային ժանրի հիմնական հատկանիշներով: Այստեղ նյութը մատուցվում է ըստ գրառման օրերի՝ շաբաթվա օրերի նշումով: Հեղինակը ճամփորդություն յուրաքանչյուր օրը նկարագրում է ամենայն մանրամասնությամբ: Նկարագրություններն առնչվում են ոչ միայն օրվա անցուդարձին, այլև շրջակա բնությանը, բնակավայրերին, մարդկանց և կենցաղային պայմաններին: Նա պատմում է իրեն այցելած անձանց մասին, բնութագրում նրանց, նկարագրում արտաքինն ու բնավորությունը, գիտելիքները կամ սոսկ հիշատակում անունները: Նման մոտեցում է ցուցաբերում և բնակավայրերի դեպքում՝ կա՛մ ներկայացնում է դրանք հանգամանորեն, կա՛մ՝ սոսկ այցելած վայրերի ցուցակները, առանց մանրամասների: Շահը քանիցս նշում է, որ տեսածն անձամբ չի գրառում, այլ ամեն երեկո ամեն բան, ինչ ուզում է զետեղել օրագրի էջերում, թելադրում է քարտուղարին, որն անբաժան է իրենից [1, 251]: Այդ պատճառով օրագրի լեզուն հաճախ չոր ու պարզունակ է, իսկ ոճով՝ մոտ արձանագրայինին: Բարդ նախադասությունները, դերբայական դարձվածքները, արաբալեզու ու հին եզրերը համեմատաբար քիչ են:

Ուշագրավ է, որ ընդհանուր առմամբ այս օրագիրն օժտված է վավերական գրականության բնորոշ գծերով, սակայն հեղինակն առանձին դրվագներում անթաքույց արտահայտում է իր զգացմունքներն ու վերաբերմունքն այս կամ այն իրադարձության նկատմամբ, և օրագրում հազվադեպ չեն բուն շարադրանքից խոհազգացմունքային շեղումները: Օրինակ՝ կյանքի ու գոյության մասին խորհելիս շահը ասում է.

«گاهی درد و رنج برای انسان لازم است تا او را بیاد پروردگار خویش بیندازد... [1, 23]»

(«Երբեմն ցավն ու տառապանքը մարդուն անհրաժեշտ են, որպեսզի նրան հիշեցնեն Արարչի մասին...»)

Կամ՝ վերադարձի ճանապարհին, հասնելով Նախիջևան ու տեսնելով սահմանամերձ պարսկական սարերը, գրում է.

«این سفر تمام شده نزدیک بخاک ایران رسیده ایم خیلی خوشوقت بودیم... [1, 252]»

(«Այս ճանապարհորդությունն ավարտվեց, հասել ենք Իրանի հողին, շատ երջանիկ ենք...»)

Ըստ ռուս գրականագետ Ա. Շաչկովայի՝ ուղեգրության ժանրի արդի հետազոտողները շեշտը դնում են առաջին հերթին ժանրի հավաքականության, նրա մեջ տարբեր ժանրերի տարբերի համակցման, փաստագրական ու գեղարվեստական գրականությանը բնորոշ գծերի միահյուսման վրա [3, 278]:

XIX դարի պարսից ճանապարհորդական օրագրերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք բաղկացած են թե՛ նկարագրական, թե՛ պատմողական մասերից, ինչը հուշագրական ժանրի ստեղծագործությունների բնութագրիչ հատկանիշներից մեկն է: Օրագրային «ես»-ի տեսանկյունից՝ հեղինակը նկարագրական տեքստերում դիտում, նկարագրում է երևույթները, մարդկանց, վայրերը և իրավիճակները: Այսպիսի տեքստեր կան բոլոր հուշագրային ստեղծագործություններում, այդ թվում նաև՝ Մոզաֆար-ադ-դին շահի օրագրում: Տեքստերում երբեմն պատմողական ու նկարագրական հատվածները զուգահեռվում են, հաճախ՝ միահյուսվում: Դրանք գրառումներ են հեղինակի հետ կատարված դեպքերի մասին: Մակայն միշտ չէ, որ այդ տեքստերում նկարագրվում են հեղինակին առնչվող իրադարձությունները: Երբեմն հեղինակի պատմողական տեքստերի նյութ են դառնում ոչ թե մեկերկու իրադարձություն, այլ թվարկվում է ամբողջ օրվա ընթացքում կատարվածը: Այս դեպքում տեքստի մեջ առկա են բազմաթիվ կրկնողություններ, քանի որ օրվա անցուդարձի մասին պատմելիս հեղինակն ակամա նկարագրում է ամենօրյա որոշակի արարողակարգով պարբերաբար կամ ժամանակ առ ժամանակ կատարվող գործողություններ: Դա նկատվում է Մոզաֆար-ադ-դին շահի բոլոր օրագրերում, որոնցում ամեն օրվա պատմություն սովորաբար սկսվում է հետևյալ կերպ.

«امروز باید به صوفیا برویم... [1, 42]»

(«Այսօր պետք է գնանք Մոֆիա...»)

Ընդ որում, ակնհայտ է, որ գրառումը կատարվել է ճամփորդության ընթացքում՝ անմիջապես իրադարձությունից հետո, դրան զուգահեռ կամ նույնիսկ դրանից առաջ:

Այդ ժամանակաշրջանի սաֆար-նամեների լեզուն բնականաբար նշանակալի չափով պայմանավորված էր ճանապարհորդելու և հուշագրություն ստեղծելու դրդապատճառներով ու նպատակներով, օտար երկրներում ձեռք բերած տեղեկություններով և տվյալ երկրում գործածվող լեզուներով: Ակնհայտ է, որ ամենատարբեր ոլորտներին առնչվող խոսքն ու նկարագրություններն անհամեմատ ավելի հարմար ու դյուրին էր շարադրել արձակով, իսկ, նկատի ունենալով պարսից գրականության արձակ ստեղծագործու-

թյունների սակավաթիվ ու զարգացած չլինելը, կարելի է ասել, որ դա նշանակալի քայլ էր արձակի լեզվի ու ոճի նորացման, պարզեցման հարցում: Մոզաֆար-ադ-դին շահի օրագրի լեզվաոճական առանձնահատկությունները հաստատում են վերը նշված հանգամանքը. օրագրի լեզուն համեմատաբար պարզ է, բարդ նախադասությունները՝ սակավ:

Գրական ոճի ձևավորման խնդրում կարևոր է նախադասությունների շարահյուսական կառուցվածքը, որը որքան ընդհանրական, նույնքան անհատական բնույթ ունի: Սաֆար-նամեներում հաճախ են հանդիպում շրջադասությունը (ինվերսիան)¹ [2, 494], կրկնություններն ու կրկնավոր բարդությունները, ինչպես նաև նախադասությունների ծավալայնությունը, դերբայական դարձվածքների առատ կիրառումը և այլն:

Պարսկական շարահյուսության մեջ շրջադասության ամենատարածված ձևը նախադասության մեջ բայի դիմային ձևից հետո որոշ լրացումների առկայությունն է կամ էզաֆեթային կառուցվածքի կանոնակարգված դասավորության խախտումը: Շրջադասությունը բնորոշ է բանաստեղծական կամ խոսակցական լեզվաոճերին: Այսպես, եթե բանաստեղծական լեզվում ինվերսիայի երևույթը կիրառվում է ավելի պատկերավոր ու բարձրաձև պատումի, ինչպես նաև հանգավորման կանոնները պահպանելու նպատակով, ապա արձակում, ընդհակառակը, դրա առկայությունն ավելի շուտ միտված է ոճի պարզեցմանն ու գրական լեզվի մեջ խոսակցական տարրերի ներթափանցմանը: Ահա այդպիսի մի օրինակ Մոզաֆար-ադ-դին շահի ուղեգրությունից.

[1, 14] «با جمله رانديم نرسيديم بمنزل»

(«Մի խոսքով՝ գնացինք, բայց չհասանք տուն»):

Պատումը տպավորիչ դարձնելու նպատակով հեղինակը հաճախ է կիրառում դերբայական դարձվածքներ, հիմնականում՝ առաջադաս: Օրինակ՝

[1, 17]. «بعد شام خورده استراحت كرديم»

(«Հետո ընթրելով՝ հանգստացանք»):

[2, 1]. «اول صبح از جواب برخاسته لباس پوشيديم».

(«Սկզբից քնից վեր կենալով՝ հագուստը հագանք»):

Գրողի լեզվաոճական առանձնահատկությունները դրսևորվում են նաև անհատի հանդեպ վերաբերմունքով, նրան արժևորելու խնդրով ու բնութագրականով, թե ինչ է տեսնում նա անձի մեջ և ինչպես է այն ներկայացնում:

¹ Ինվերսիան (լատ. *Inversion*՝ պեղափոխություն) նախադասության մեջ բառերի սովորական դասավորության խախտումն է:

Ուշագրավ է Մոզաֆար-ադ-դին շահի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանին տրված բնութագիրը՝

«اسم خليفه اعظم مگردیچ و مرد خوشروی محترمی است تقریباً هشتاد و پنج سال دارد بلند قامت و خوش بنیه و ریش بلند سفید و سیاه و لباسش با سایر کشیشان فرقی که دارد همان است که نوشتیم مال دیگران سیاه و از او رنگ بادنجانمی روشن است خیلی با متانت حرف می زند...» [2, 55]

«Կաթողիկոսի անունը Մկրտիչ է, և պատվարժան մարդ է, համարյա ութսունհինգ տարեկան, բարձրահասակ և բարեկազմ և երկար ալեխառն մորուք ունի և, ինչպես գրեցինք, իր հագուստի տարբերությունը մնացած քահանաների հագուստից այն էր, որ ուրիշներինը սև և նրանը բաց մանուշակագույն է, շատ պատկառանքով է խոսում:»

Ինչպես տեսնում ենք, նկարագրությունները պարունակում են գեղարվեստական գրականության տարրեր՝ բազմաթիվ մակդիրներ, բարդ դարձվածքներ, արաբական հիմք ունեցող բարձր ոճի բառապաշար, զանազան հոմանիշներ, փոխաբերություններ, համեմատություններ և այլն: Մա մի կողմից վկայում է դեռևս հին, պաճուճապատ, բարդ բանաստեղծական լեզվի ազդեցության, մյուս կողմից՝ հեղինակի կրթվածության մակարդակի մասին, քանի որ Պարսկաստանում այդ ժամանակ քչերն էին ստանում լավ կրթություն, և դա հիմնականում թագավորական ընտանիքի անդամների ու նրանց շրջապատի առավելությունն էր:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել՝ չնայած, որ հիշյալ ժամանակահատվածում ստեղծված բոլոր ճամփորդական օրագրերն ու ուղեգրություններն ունեն ժանրային դրսևորումների որոշ ընդհանրություններ, այնուամենայնիվ դրանցից յուրաքանչյուրն օժտված է առանձնահատկություններով ու յուրահատկություններով, որոնք ժանրի զարգացման գործընթացում տվյալ ստեղծագործությանն ապահովում են առանձնակի տեղ ու դեր, հաղորդում՝ յուրահատուկ ոճ և նշանակություն:

Գործնական նպատակներ հետապնդելով՝ ուղեգրությունը, ի վերջո (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ) դարձավ զարգացած գրական ժանր և հաստատվեց ժամանակակից պարսից գրականության մեջ: Ուղեգրության գլխավոր նպատակը հայրենակիցներին հնարավորինս ստույգ տեղեկություններ հաղորդելն էր, ինչը հեղինակներին պարտադրում էր ձգտել օբյեկտիվ ու ճշգրիտ գրառել տեսածն ու լսածը: Օտար աշխարհներից սաֆար-նամենների բերած նորությունները անշուշտ ունեին ճանաչողական և ուսուցողական մեծ նշանակություն: Ըստ այդմ, ուղեգրությունները փաստագրական բնույթ ունեն, սակայն հենց փաստերի ընտրությունը և դրանց մոտեցման եղանակներն արդեն իսկ անհատական էին, իսկ դա անխուսափելիորեն հանգեցնում է փաստերի որոշակի գեղարվեստականացման, ինչն այնուհետև գեղարվեստական արձակի նոր ժանրի ստեղծման հիմք դարձավ: Հիմնականում հենց այս՝ փաստագեղարվեստական իրողությունն է պայմանավորում սաֆար-

նամեների լեզուն ու ոճային առանձնահատկությունները:

Պարսից ուղեգրությունների ճանաչողական ու պատմական աղբյուր լինելու հանգամանքը կարևոր է նաև հայագիտության համար՝ XIX դարի պատմական իրողությունը բացահայտելու ու ճշգրտելու առումով:

Հատկանշական է, որ Պարսկաստանից դուրս գալուն պես ճանապարհին ընկած առաջին շրջաններն ու բնակավայրերը հայկական էին, և պարսիկ ճանապարհորդների օտար երկրների նկարագրությունները փաստորեն սկսվում են հենց Հայաստանից: Հարկ է նշել, որ Հայաստանը նրանց համար բոլորովին անծանոթ չէր. դարեր շարունակ այս երկու երկրներն ու ժողովուրդները սերտ հարևանական կապեր ու շփումներ են ունեցել՝ առևտրական, տնտեսական, մշակութային փոխներձեցումներից մինչև պատերազմներ, տեղահանումներ ու վերաբնակեցում: Պարսկաստանը միշտ հետաքրքրված էր Հայաստանով: Սյո իսկ պատճառով պարսիկ հեղինակները, Հայաստանի մասին որոշ տեղեկություններ ունենալով, ձգտում էին ամեն ինչ տեսնել սեփական աչքերով և գրի առնել իրենց ուղեգրություններում: Լավատեղյակ լինելով, որ այստեղ բնակչության մեծամասնությունը քրիստոնյա է՝ նրանք առաջին հերթին երկիրը դիտում են որպես քրիստոնեության օրրաններից մեկը, այցելում Էջմիածին ու հետաքրքրվում քրիստոնեական պատմությունով:

Ավելորդ չէ նշել Մոզաֆար-ադ-դին շահի օրագրի տեղեկատվական նշանակալի արժեքը XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի հայ իրականության լուսաբանման հարցում: Եվրոպա ուղևորվելու ճանապարհին նա բազմամարդ շքախմբի ուղեկցությամբ անցնում է Հայաստանի տարածքով՝ Իրանական ու Ռուսական Ջուլֆաներով, Նախիջևանով, Բաշ Նորաշենով, Երևանով, Սևանով, Դիլիջանով, հասնում Ախստաֆա, որտեղից էլ նստում է գնացք և մեկնում Թիֆլիս:

Հայաստանում պարսից շահի հետաքրքրությունների ոլորտը յուրահատուկ է. այստեղ նրան ավելի շատ անհանգստացնում ու մտահոգում է այն փաստը, որ տարածքը գտնվում է Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ, հետո միայն այն, որ իր ճանապարհին անցնում է Արևելյան Հայաստանով: Քանիցս ավստասանք է հայտնում, որ Իրանը, քաղաքական մեծ հետաքրքրություն ունենալով այս տարածաշրջանում, կորցրել է իր ազդեցությունն ու գերիշխանությունն այս տարածքների հանդեպ [1, 44]: Օրագրում հեզնանքով նշում է.

[1, 47] «اطلاع از ورود خودمان به خاک روسیه داده بودیم»

(«Մենք տեղեկացրել էինք **ռուսական** հող մտնելու մասին...»):

Սակայն քիչ անց, կարծես տուրք տալով ինքնասիրությանը, հպարտորեն ավելացնում է.

«تشریفات ورود ما بایروان مثل داخله شهرهای خودمان خیلی مفصل بود» [1, 53]

(«Երևանում մեր մուտքի հանդիսակարգը մեր սեփական քաղաքների մուտքի [հանդիսակարգի] նման շատ շքեղ էր»):

Հատուկ նշում է, որ հայերը ռուսների նման քրիստոնյա են, սակայն կրկին շտապում է շեշտել, որ այստեղ ապրում են նաև մահմեդականներ: Օրագրի մի հատված նվիրված է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Խրիմյանի հետ հանդիպման նկարագրությանը: Կաթողիկոսը այդ հանդիպման ընթացքում հետաքրքրվում է Իրանում հայերի վիճակով և շնորհակալություն հայտնում շահին, որ «հայերն Իրանում ապրում են հանգստության ու բարեկեցության մեջ» [1, 55]:

Պարսից շահին Հայաստանում հրապուրում է ամեն ինչ (ընդունելությունները, բնությունը, ճանապարհները և այլն)՝ բացի խիստ կլիմայից: Օրագրում նշում է, թե այստեղ անընդհատ ուժգին անձրև է գալիս, և ամպրոպը, կարկուտն ու սելավը վնասել են Ախստաֆայի կամուրջը: Այդ պատճառով շահը Հայաստանում մնում է նախատեսվածից ավելի երկար, մինչև որ ստանում է կամուրջը վերականգնելու մասին հաղորդագրությունը: Երևանից նա շարժվում է դեպի Սևան: Սևանի ճանապարհի բարձունքից Երևանի համայնապատկերը ներկայացնելիս շահը հիանում է ձնապատ Արարատ լեռան գեղեցկությամբ: Հեղինակն այն անվանում է «Ադրի դաղ» և համեմատում Դեմավենո սարի հետ [1, 56]: Չնայած իր այցելության ժամանակ վաղ գարուն էր, և սարերում ու բարձունքներում՝ շատ ցուրտ, Սևանա լիճն ու Դիլիջանն այնպես են հիացնում ու գերում շահին, որ նա «պատրաստ է ընդմիջտ մնալ այստեղ» [1, 58]:

Ուշագրավ է Սևանա լճի (որը նա անվանում է Քոքջե) նրա պարկերավոր, գունեղ ու գեղարվեստական նկարագրությունը.

«دریاچه کوجه پیدا شد. آبی است در کمال پاکی و صفا در میانه کوههای کوتاه برفی واقع است»

که سر کوهها مثل یک دایره سفید برف دارد و از زیر برف شروع بسبز شده تا لب آب دریاچه تمام و منتهی بریگهای نرم ریزه میشود که در کنار آب واقع است و راه شوسه کمابیش از سی ذرع الی پنجاه ذرع فاصله بقدر چندین ورس از حوالی دریاچه میگردد. این دریاچه... هر قدر از صفای منظر و آثار حسن طبیعت که دست قدرت در این خاک و آب بروز داده و از لطایف صنع بودیعت نهاده است بنویسم

کم است» [1, 57]

(«Հայտնվեց Քոքջե լիճը՝ երկնագույն՝ ողջ մաքրությամբ ու թափանցիկությամբ, ընկած ոչ բարձր, ձյունոտ սարերի մեջտեղում, որոնց գագաթներին՝ որպես ձեւմակ օղակ, փոված է ձյունը, և ձյան տակից կանաչն է տարածվում մինչև ողջ լճի ափը, և ափը պատված է նուրբ ավազով, որ ջրի կողքին է, և խճուղին մոտավորապես երեսունից-հիսուն զար տարածությամբ լճից հեռու է: Այս լճում ... ինչքան էլ նկարագրեմ հիասքանչ բնության պատկերի մաքրությունն ու հուշարձանները, որոնցում զորեղ ձեռքը, բացահայտելով այս հողն ու ջուրը, ներդրել է արարման նրբագեղությունը, քիչ կլինի»):

Պատմատեղեկատվական առումով Մազաֆար-ադ-դին շահի ճամփորդական օրագիրը չի զիջում հուշագրային գրականության այլ երկերի և բովանդակում է բազմաթիվ ուշագրավ ու օգտական տեղեկություններ հայագիտության, հայ պատմագրության, քաղաքագիտության և ազգագրության համար:

Այսպիսով, Մոզաֆար-ադ-դին շահի օրագրերը՝ որպես պարսից մեմուարային գրականության նմուշներ, նշանակալի դեր կատարեցին ժամանակի պարսից գրականության զարգացման հարցում: Թերևս անգնահատելի է այս ժանրի դերը պարսից արձակի և ընդհանրապես գրական լեզվի պարզեցման գործում՝ հատկապես նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ նոր ժամանակի պարսից արձակը բառացիորան խեղդվում էր պաճուճապատ և խրթնահնար ոճերի կարծրատիպերում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. مظفرالدين شاه، سفرنامه مبارکه شاهنشاهی، تهران، 1943/1321، ص. 280.
2. Литературная энциклопедия в 11 т. Т.4. -М.: Изд-во Ком. Акад., 717 стб., 1930.
3. Шачкова В.А. “Путешествие” как жанр художественной литературы: вопросы теории. Вестник Нижегородского университета. № 3. Н.Новгород: ГОУ ВПО ННГУ им. Н.И. Лобачевского, СС. 277–281, 2008.
4. History of civilizations of Central Asia, Volume VI, Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century, Coordinated by I. Iskender-Mochiri: UNESCO Publishing, 1033 p., 2005.

ДНЕВНИКИ ПУТЕШЕСТВИЙ МОЗАФАР-АД-ДИН ШАХА КАДЖАРА КАК ОБРАЗЕЦ ПЕРСИДСКОЙ МЕМУАРНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

А.А. Мартиросян

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию путевого дневника Мозафар-ад-дина – последнего шаха Каджарской династии. Это произведение обладает всеми основными качествами жанра путевого дневника и на равне с созданными в тот же период другими произведениями мемуарного жанра сыграло знаменательную роль в деле развития современной персидской литературы. Это произведение рассматривается и как ценный источник информации, и как одна из составляющих художественной литературы.

Ключевые слова: Мозафар-ад-дин шах Каджар, дневник путешествий, мемуарная литература, Персия, путевые заметки.

**TRAVEL DIARIES OF MUZAFFAR AD-DIN QAJAR SHAH AS AN EXAMPLE
OF PERSIAN MEMOIR LITERATURE**

A. Martirosyan

SUMMARY

The article investigates the travel diary Mozafari-al-Din, the last Shah of the Qajar dynasty. This product has all the essential qualities of the genre of a travel diary and, on par with the other works of memoir genre of the same period, played a great role in the development of modern Persian literature. This work is seen as a valuable source of information and as a component of fiction.

Keywords: Muzaffar ad-Din Shah Qajar, travel diaries, memoir literature, Persia, travel notes.

**ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԱՐԺԵՔՈՎ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ
ԱՐԴԻ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆՈՒՄ**

Ս. Մարտիրոսյան

martirosyansa@yandex.ru

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննվում են արդի թուրքերենում լայնորեն գործառող գոյականի արժեքով բառակազմական երկու մասնակաղապարներ՝ վերջածանցման եղանակով՝ ըստ գործուն և ոչ գործուն ածանցների:

Հիմնաբառեր՝ գոյական, բայահիմք, ածանցման կաղապար, բայանուն, մասնակաղապար:

Թուրքերենը՝ որպես կցական լեզու, հարուստ է բառակազմական ածանցներով, ինչը թույլ է տալիս լինել անընդհատ զարգացման մեջ: Հատկապես առավել ճկուն և գործուն են անուն խոսքի մասեր կերտող բառակազմական ածանցները: Այս առումով կամենում ենք անդրադառնալ թուրքերենում ածանցամբ լայնորեն գործառող գոյականի բառակազմության միջոցներից¹ մեկին՝ ձևաբանական միջոցին:

Բառակազմության ձևաբանական միջոցը ենթադրում է բառակազմական հատուկ ձևայինների (ածանցների)՝ բառերի հետ համադրում, որի արդյունքում ստեղծվում են նոր բառեր (խոսքի մասեր):

Մենք քննելու ենք այս եղանակով **գոյական խոսքի մաս** կերտելու տարբեր իրողություններ, երբ ածանցման միջոցով ձևավորվում են գոյականի իմաստային չորս խմբեր՝

ա) անձնանիշ գոյականներ,

բ) իրանիշ գոյականներ (բացառությամբ՝ գործողության միջոցի և տեղանվան),

գ) վերացական գոյականներ,

դ) սուբյեկտիվ գնահատման ձևեր՝ գոյական անուններ՝ նվազական-փաղաքշական իմաստներով:

Գոյական ձևավորելու համար որպես սերող հիմք կարող են հանդես գալ անունը և բայը: Ըստ այդմ՝ դիտարկելու ենք **գոյականի արժեքով գոյական + ածանց և բայահիմք + ածանց** մասնակաղապարով ձևերը:

Ըստ հիմնական ձևային նկատմամբ ածանցի գրաված դիրքի՝ ածանցման կաղապարները բաժանվում են նախաածանցավորների և վերջածանցավորների: Ինչպես հայերենում, այնպես էլ թուրքերենում վերջածանցավոր

¹ Թուրքերենում գոյականի բառակազմության միջոցներն են *ձևաբանականը*, *շարահյուսա-ձևաբանականը* /բառաբարդման տարբեր տեսակներ/, *բառա-շարահյուսա-ձևաբանականը* /այլ խոսքի մասերի գոյականացումը/ և *պատճենումը*:

կադապարները զգալիորեն գերակշռում են նախածանցավորներին, ուստի մեր քննության համար ուշագրավ են վերջածանցավորները:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԱՐԺԵՔՈՎ ՎԵՐՋԱԾԱՆԳԱՎՈՐ ԿԱԴԱՊԱՐՆԵՐ

ա) Գոյական + վերջածանց մասնակադապարով

-ci, -ci, -cu, -cü (ձայնավոր և ձայնեղ բաղաձայնով ավարտվող հիմքերից հետո) և -ci, -ci, -cu, -cü (խույլ բաղաձայնով ավարտվող հիմքերից հետո): Այս ածանցը որպես կանոն կցվում է այն հիմքերին, որոնք մատնանշում են զբաղմունքի, գործելու, տեղի, նպատակի առարկա կամ օբյեկտ, ինչպես նաև զբաղմունքի անվանում: Ձևավորում են գոյական անուններ՝ հետևյալ իմաստներով՝

1. Որևէ արհեստով կամ արվեստով զբաղվող անձանց անուն, ինչպես **av**՝ «որս» + **ci=avci**՝ «որսորդ», **demir**՝ «երկաթ» + **ci=demirci**՝ «դարբին կամ երկաթագործ», **kuyum**՝ «ակնագործ, ոսկերիչ» + **cu=kuyumcu**՝ «ոսկերչական իրեր /ակնեղեն/»:

2. Որոշակի քաղաքական կամ հասարակական համոզմունքներ ունեցող, որևէ մեկի կամ որևէ ուղղության հետևորդը հանդիսացող անձանց, ինչպես **madde**՝ «նյութ, մատերիա» + **ci=maddecı**՝ «մատերիալիստ», **cumhuriyet**՝ «հանրապետություն» + **ci=cumhuriyetci**՝ «հանրապետական», **şaka**՝ «կատակ» + **ci=şakacı**՝ «զավեշտաբան», **inat**՝ «կամակորություն» + **ci=inatçı**՝ «կամակոր»:

3. Անձի անուն, որը ժամանակավորապես գտնվում է մի դրության մեջ՝ կապված սերող հիմքի իմաստի հետ, ինչպես **yol**՝ «ճանապարհ» + **cu=yolcu**՝ «ուղևոր», **dâva**՝ «հայց» + **ci=dâvacı**՝ «հայցորդ», **grev**՝ «գործադուլ» + **ci=grevci**՝ «գործադուլավոր»:

Եթե նախահիմքը իզաֆետի² երկրորդ ձևով կազմված բարդ բառ կամ բառակապակցություն է, ապա **-ci** ածանցի կցման դեպքում իզաֆետի պատկանելիության ածանցը, որպես կանոն, սղվում է, ինչպես **su yolu**՝ «ջրմուղ» + **cu=su yolcu**՝ «ջրմուղագործ»[1]:

-daş, -deş, -taş, -teş ածանցներով ձևավորվում են *անձանց անուններ*, որոնք որևէ տեղ համագործակցում են, ունեն կենսական կամ սոցիալական պայմանների ընդհանրություն, ինչպես **yol**՝ «ճանապարհ» + **daş=yoldaş**՝ «ուղեկից», **çağ**՝ «դար, ժամանակաշրջան» + **daş=çağdaş**՝ «ժամանակակից», **kol**՝ «ձեռք» + **daş=koldaş**՝ «օգնական»:

-li, -li, -lu, -lü ածանցային տարբերակներով ձևավորվում են հիմնականում ածական անուններ, սակայն այս ածանցով կազմվում են նաև գոյականներ՝ արտահայտելով հետևյալ իմաստները՝

– քաղաքացիության, ծննդավայրի, հիմնական բնակության վայրի,

² Իզաֆետը գոյականների կապակցությունն է, ինչը հատուկ է արևելյան լեզուներին: Թուրքերենում առկա է իզաֆետի՝ գոյականների կապակցության երեք տիպ:

երկրամասի, երկրի, քաղաքի, բնակավայրի և այլն,³ ինչպես **Çin**՝ «Չինաստան»+**li=Çinli**՝ «չինացի», **Isveç**՝ «Շվեդիա»+**li=Isveçli**՝ «շվեդացի»:

– իրենց գործունեությամբ որևէ ուսումնական հաստատության, կազմակերպության, կուսակցության և այլնի հետ կապված, ինչպես **mektep, okul**՝ «դպրոց»+**li, lu= mektepli, okullu**՝ «դպրոցական», **parti**՝ «կուսակցություն»+**li=partili**՝ «կուսակցական»:

– կազմվում են էթնիկ անունների հետ կապված, ինչը, սակայն, ներկայումս գործուն չէ, ինչպես **Selçuk**՝ «սելջուկ»+**lu=Selçuklu**՝ «սելջուկ», **Osman**՝ «օսման»+**li=Osmanlı**՝ «օսմանցի»:

-**li** ածանցը լայնորեն կիրառվել և կիրառվում է մականուններ, կեղծանուններ ձևավորելիս, ինչպես նաև՝ ազգանունների կապված ծննդավայրի, բնակավայրի հետ, ինչպես **Edirneli Nazmi**՝ Նազմի **Էդիրնելի** (16-րդ դարի թուրք բանաստեղծ), **Uzunçarşılı İsmail Hakkı Özlü**՝ Իսմայիլ Հաքը (թուրք պատմիչ):

-**lık, -lik, -luk, -lük** գործուն ածանցային տարբերակներով կազմվում են՝

ա) բնության հետ կապված տեղանուններ, ինչպես **çam**՝ «սոճի»+**lık=çamlık**՝ «սոճուտ», **gül**՝ «վարդ»+ **lük=güllük**՝ «վարդանոց»,

բ) որևէ տարածք՝ նախատեսված առարկայի կամ կենդանու համար, ինչպես **saman**՝ «ծղոտ»+ **lık=samanlık**՝ «ծղոտի պահեստ», **tavuk**՝ «հավ»+**luk=tavukluk**՝ «հավանոց», **kitap**՝ «գիրք»+**lık=kitaplık**՝ «գրադարան»,

գ) առարկաների անուններ՝ ըստ սերող հիմքի իմաստի, ինչպես **göğüs**՝ «կուրծք» +**lük=göğüslük**՝ «զոզանոց» /երեխայի/, **göz**՝ «աչք»+ **lük=gözlük**՝ «ակնոց», **ağız**՝ «բերան»+ **lık=ağızlık**՝ «ծխամորձ»,

դ) հաստատությունների և պաշտոնների անվանումներ, ինչպես **elçi**՝ «ղեսպան»+**lık=elçilik**՝ «ղեսպանատուն», **direktör**՝ «տնօրեն»+ **lük=direktörlük**՝ «տնօրինություն»[2]:

-**cık, -cik, -cuk, -cük, -çık, -çik, -çuk, -çük** ածանցը, կցվելով գոյականներիին, հաղորդում է նվազական-փաղաքշական երանգներ,⁴ ինչպես **kapı**՝ «դուռ»+**cık=kapıcık**՝ «դռնակ», **ev**՝ «տուն»+ **cık=evcık**՝ «տնակ», **kuş**՝ «թռչուն»+**cuk=kuşcuk**՝ «թռչնակ». կարող է կցվել նաև հատուկ անուններին, ինչպես **Alicik, Mehmetçik**:

³ Ձևաբանական միջոցի հետ մեկտեղ օգտագործվում է նաև բառային միջոցը՝ ցույց տալու համար ազգային պատկանելիությունը, ինչպես՝ **Rus**՝ «ռուս», **Türk**՝ «թուրք», **Fransız**՝ «ֆրանսիացի», բայց՝ **Rusyalı**՝ «ռուսաստանցի/ռուսաստանաբնակ», **Türkiyeli**՝ «թուրքիացի/թուրքիայաբնակ», **Fransızlı**՝ «ֆրանսիացի/ֆրանսաբնակ» և այլն: Այլ օրինակներ՝ **şehirli**՝ «քաղաքաբնակ», **köylü**՝ «գյուղացի/ գյուղաբնակ», **dağlı**՝ «լեռնցի/լեռնաբնակ», **adalı**՝ «կղզեբնակ», **nereli?**՝ «որտեղացի...», **buralı, yerli**՝ «տեղացի/տեղաբնակ»:

⁴ Ստանալով պատկանելիության ածանց՝ այս ածանցի փաղաքշական երանգներն ավելի են ընդգծվում, ինչպես **babacığım**՝ «սիրելի հայրիկ», **anneciğim**՝ «սիրելի մայրիկ»:

-cağiz, -çağiz, -cağaz, -çağaz, -ceğiz, -çeğiz, -ciğiz, -ciğiz, -cuğuz, -cüğüz գործուն ածանցային տարբերակները բաղկացած են **-cağ, -ciğ** (<cağ «չափ») փաղաքշական ածանցի ձևամասնիկից, ինչն էլ բաղադրվել է **-iz, -az** ձևամասնիկով, որը որոշ թյուրքական լեզուներում օգտագործվում է գոյականների փաղաքշական ձև կազմելու համար [6]: Այս ածանցը նման ձևով օգտագործվում է նաև թուրքերենում, ինչպես **adamcağiz, adam** «մարդ»+**cağaz=adamcağaz** «խեղճ մարդ խղճուկ», **kadıncağiz, kadın** «կին»+**cağaz=kadıncağaz** «խեղճ կին խղճուկ», **elceğiz, el** «ձեռք»+ **ciğiz=elciğiz** «թաթիկ»:

բ) Բայահիմք + վերջածանց մասնակադասարով

Այս մասնակադասարով բայահիմքերից վերջածանցմամբ ձևավորվում են բայանուն գոյականներ[2]:

-ış-ış-üş-üş ածանցը ժամանակակից թուրքերենի առավել գործուն ածանցներից է: Այս ածանցային տարբերակների միջոցով կազմվում են գոյականներ հետևյալ իմաստներով՝

– գործողության ձև, միջոց, միևնույն ժամանակ գործընթաց, ավելի սակավ՝ գործողության արդյունք, ինչպես **geliş**՝ «քայլվածք, ժամանում», **gölüş**՝ «ծիծաղ», **doğuş**՝ «ծնունդ», **Ay doğuşundan, insan yürüyüşünden belli olur** «Լուսինն իր ծնունդով, իսկ մարդն իր քայլվածքով է ճանաչվում»:

– գործողության առարկա, արդյունք, ավելի սակավ՝ գործողության ձև, միևնույն ժամանակ անվանում, ինչպես **giyiniş**՝ «հագնվելու ոճ, հագուստ», **alış**՝ գնում, նաև գոյական անունների զուգադրական ձևեր, ինչպես՝ **alış-veriş**՝ «առևտուր», նաև ժխտական բայահիմքերից, ինչպես՝ **bilmeyiş**՝ «չիմացություն»:

-(i)m, -(i)m, -(u)m, -(ü)m գործուն ածանցի միջոցով կազմվում են բայանուններ հետևյալ իմաստներով՝

– գործողության անվանում, արդյունք, ինչպես **bölüm**՝ «բաժանում, բաժին», **eğitim**՝ «կրթություն», **seçim**՝ «ընտրություն» և այլն,

– որևէ բանի չափ, քանակ, գործողության արդյունք կամ անվանում, ինչպես **atım**՝ «կրակոց» և այլն:

-gi, -gi, -gu, -gü (ձայնավոր և ձայնեղ բաղաձայնով ավարտվող հիմքերից հետո), **-ki, -ki, -ku, -kü** (խուլ բաղաձայնով ավարտվող հիմքերից հետո) ածանցային տարբերակներով կազմվում են բայանուններ, որոնք մատնանշում են գործողության միջոց, գործիք, գործողության անվանում նյութական և վերացական իմաստներով, ինչպես նաև գործողության արդյունք, ինչպես **keski**՝ «փոքրիկ կացին, կտրիչ», **silgi**՝ «ջնջոց», **uyku**՝ «քուն», **vurgu**՝ «շեշտ», **vergi**՝ «հարկ» և այլն:

-(i)nti, -(i)nti, -(u)ntu, -(ü)ntü ածանցային տարբերակներով կազմվում են բայանուններ, որոնք մատնանշում են գործողության անվանում կամ արդյունք, ինչպես **gezinti**՝ «գրեսանք», **aknti**՝ «հոսանք», **karnti**՝ «բեկոր» և այլն:

-ma, -me ածանցային տարբերակներով կազմված գոյականները մատ-

նանշում են գործողության անուն, ընթացք, արդյունք, առարկա, գործիք, երբեմն նույնիսկ այս իմաստներից մի քանիսը՝ միևնույն բառի մեջ: Այս ածանցի միջոցով, այսպիսով, կազմվում են ինչպես բայական, այնպես էլ բայաձանցյալ անուններ, ինչպես **basma**՝ «ճնշում, տպագրություն, տպագրված», **çikma**՝ «ելք, ելուստ, գյուտ, դուրս եկող», **bölmə**՝ «բաժանում, բաժանմունք, սեկցիա» և այլն: Հազվադեպ **ma-** ով կազմված անունները ձեռք են բերում միայն մեկ, քարացած իմաստ, ինչպես **donanma**՝ «նավատորմ», **döşeme**՝ «հատակ, կահույք» և այլն: Այս ձևությամբ բաղադրված բառերը նաև ուտեստների անվանումներ են, ինչպես **dondurma**՝ «պաղպաղակ», **kızartma**՝ «տապակա», **bulama**՝ «խաղողի հյութ» և այլն:

-man, -men ածանցը մինչև անցյալ դարի 30-ական թթ. գործուն չէր և պահպանվել է սահմանափակ թվով գոյական և ածական անուններում, ինչպես **kocaman**՝ «հսկա», **karaman**՝ «թուխ», **değirmen**՝ «ջրաղաց» և այլն:⁵ Մակայն անցյալ դարի կեսերին իրականացված լեզվական բարեփոխումների արդյունքում այս ածանցը արհեստականորեն վերածնվեց և նրա միջոցով հիմնականում բայահիմքերից, ստեղծվեցին մի շարք գոյականներ, որոնք ամրագրվեցին գրավոր-գրական լեզվում՝ մատնանշելով գործողություն կատարող անձի անուն, ինչպես **öğretmen**՝ «ուսուցիչ», **seçmen**՝ «ընտրող», **uçman**՝ «օդաչու», **uzman**՝ «մասնագետ» և այլն:

Կան մի խումբ ածանցներ, որոնք այժմ նվազ արդյունավետ են նոր բառեր կերտելիս: Այսպես, **-mak, -mek** ձևամասնիկը՝ որպես անվանական բառակազմության ածանց, պահպանվել է քիչ թվով գոյական անուններում, որոնք մատնանշում են գործողության գործիք, առարկա կամ արդյունք, ինչպես **çomak**՝ «մահակ», **yumak**՝ «կծիկ», **ilmek**՝ «ժապավեն»: Մի շարք դեպքերում այս ածանցով բաղադրված ձևերն ունեն թե՛ գոյականական և թե՛ բայական (բայի անորոշ ձև) կիրառություն, ինչպես **ekmek**՝ «հաց» և «ցանել», **yemek**՝ «սնունդ, ճաշ» և «ճաշել» և այլն:⁶

-mak-ով ձևը, որը կիրառվում է որպես բայական սկզբնաձև, մյուս բայանուններից (**-ma, -me, -maklık, -meklik, -ış, -iş, -uş, -üş** և այլն) տարբերվում է նրանով, որ չի կապակցվում պատկանելիության ածանցների, ինչպես նաև հոգնակիակերտ ածանցների հետ և չունի սեռական հոլովաձև (ստացական): Առանձին բառերում պահպանվել է **-mak, -mek** ածանցային տարբերակների ոչ արդյունավետ հնչունական տարբերակը՝ **-mik, -mik, -muk, -mük** ձևերով,

⁵ **-man** ածանցի հնչյունական տարբերակ է հանդիսանում **-ban (-pan)** ածանցը, ինչպես **şaklaban**՝ «խեղկատակ», **balaban**՝ «հսկա»: Բացառված չէ նաև այն, որ այս ածանցը հանդիսանում է թուրքական **-man** և պարսկական **-ban, -van** ածանցների բաղադրության (կոնտամինացիայի) արդյունք, ինչպես **bahçıvan**՝ «այգեպան», որը փոխառվել է պարսկերենից:

⁶ Այս ածանցը թուրքերենում, ինչպես նաև թուրքական լեզուների օղուզական այլ խմբերում ավելի արդյունավետ օգտագործվում է որպես բայական սկզբնաձևի ցուցիչ, ինչպես **yazmak**՝ «գրել», **okumak**՝ «կարդալ», **gelmek**՝ «գալ» և այլն:

որոնցով կազմվում են գոյականներ, որոնք, որպես կանոն, մատնանշում են գործողության արդյունք կամ առարկա, ինչպես **yasmik**՝ «ոսպ», **karmuk**՝ «կարթաձող», **kiymik**՝ «տաշեղ» և այլն: Որոշ բայափիմքեր **-a**, **-e** և **-mak**, **-mek** ածանցների հետ ձևավորում են գոյականներ՝ տարբեր իմաստներով, սակայն սա այնքան էլ գործուն չէ ժամանակակից թուրքերենում, ինչպես **tut+a+mak**՝ «բռնակ», **kaç+a+mak**՝ «ապաստան», **bas+a+mak**՝ «սանդղիկ»[3]:

-maca, **-mece** ածանցային տարբերակներով կազմվում են գոյականներ, որոնք մատնանշում են գործողության անուն, արդյունք, առարկա, ինչպես **boyamaca**՝ «նկարագարդման գիրք», **bulmaca**՝ «խաչբառ», **düşünmece**՝ «գլուխկոտրուկ»:

-maç, **-meç** ձևերը **-maca**, **-mece** ածանցների կրճատ տարբերակներն են: Մրանք հիմնականում պահպանվել են այնպիսի գոյական անուններում, որոնք մատնանշում են գործողության առարկա կամ արդյունք, ոչ հաճախ գործողության անվանում, ինչպես **bulamaç**՝ «ալաղի», **yanılmaç**՝ «շուտասելուկ», **yirtmaç**՝ «կտրվածք»: Այս տարբերակները, կցվելով այնպիսի բայափիմքերի, որոնք ավարտվում են **n**-ով, հանդես են բերում այլ հնչյունական տարբերակ՝ **n>m / -maç>-baç**, ինչպես **saklamaç**՝ «պահմտոցի», **dolamaç**՝ «լաբիրինթոս»:

-i, **-i**, **-u**, **-ü** ածանցային տարբերակները հիմնականում ձևավորում են բայանուններ, որոնք մատնանշում են գործողության վիճակի անվանում, գործողության սուբյեկտ, առարկա, արդյունք, առարկայի անվանում, ավելի սակավ՝ աշխարհագրական ուղղություն, ինչպես **korku**՝ «վախ», **kazi**՝ «պեղում», **yazi**՝ «գիր, գրություն, հոդված», **sayı**՝ «թիվ, հաշիվ, համար», **yapı**՝ «շենք, կառույց», **bati**՝ «արևմուտք», **doğu**՝ «արևելք»[4]:

-(i)k, **-(i)k**, **-(u)k**, **-(ü)k** ածանցային տարբերակները ձևավորում են բայանուններ, որոնք մատնանշում են գործողության անվանում, արդյունք, գործընթաց, գործողության միջոց կամ առարկա, ինչպես **öksürük**՝ «հագ», **aksirik**՝ «փռշտոց», **ısirik**՝ «խայթոց»:

-ak, **-ek** (**>-kak**, **-gak**) ածանցային տարբերակներով կազմված բայանունները մատնանշում են տեղանուններ, գործողության միջոց, սուբյեկտ, ինչպես **konak**՝ «իջևանատուն», **batak**՝ «ճահճուտ», **durak**՝ «կանգառ», **biçak**՝ «դանակ», **korkak**՝ «վախկոտ»: Երբեմն տարբերակներով կազմվում են նաև այնպիսի բառեր, որոնք ունեն թե՛ ածականական, թե՛ գոյականական իմաստ, ինչպես **çatlak**՝ «ծակված, պայթած» (ած.) և «ճեղք, ճաք» (գոյ.), **buruşuk**՝ «ծալք, կնճիռ» (գոյ.) և «ծալված, կնճռոտված» (ած.)[5]:

-ga, **-ge**, **-ka**, **-ke** ածանցային տարբերակները պահպանվել են միայն որոշ գոյականներում, որոնք մատնանշում են գործողության արդյունք, միջոց, ինչպես նաև որոշ միջատների, թռչունների և կենդանիների անվանումներում, ինչպես **süprüge**՝ «ավել», **damga**՝ «կնիք», **yorga**՝ «լուսան», **çekirge**՝ «մորեխ», **karga**՝ «ագռավ»:

-(i)n, **-(i)n**, **-(u)n**, **-(ü)n** ածանցային տարբերակները ծագել են **-gin**

ածանցից, որոնք մատնանշում են գործողության անվանում, գործընթաց, ավելի սակավ՝ գործողության արդյունք, առարկա, ինչպես **akın**՝ «հարձակում», **yayın, basin**՝ «տպագրություն»:

-(i)ncə, -(i)ncə, -(u)ncə, -(ü)ncə ածանցային տարբերակներով հիմնականում ձևավորվում են բայանուններ, սակավ դեպքերում՝ ածականներ, որոնք մատնանշում են գործողության անվանում կամ արդյունք, ինչպես **ödünç**՝ «վարկ», **sevinc**՝ «ուրախություն», **övänc**՝ «պարծենկոտություն»:

-ti, -ti, -tu, -tü ածանցային տարբերակներով կազմված բայանունները, որպես կանոն, մատնանշում են գործողության անվանում: Բավականին շատ են բնաձայնական երևույթներին վերաբերող բառերը, ինչպես **bağır**՝ «կանչ», **fısıltı**՝ «շրշուն», **gürültü**՝ «աղմուկ»:

-gaç, -geç; -gic, -gic, -guç, güç / -kaç, -keç; -kic, -kic, -kuç, -küç ածանցային տարբերակներով կազմված բայանունները մատնանշում են գործողության միջոց կամ առարկա, գործողության անվանում կամ սուբյեկտ, ինչպես **süzgeç**՝ «ստիչ», **başlangıç**՝ «նախաբան», **dalgıç**՝ «ջրասույզ», **yargıç**՝ «դատավոր»:

-malik, -melik-ով կազմվում են գոյականներ՝ «գործողության ընթացք, հնարավորություն» իմաստներով, ինչպես **küçülmelik**՝ «փոքրացում», **okşamalık**՝ «քնքշանք» և այլն:

Որոշ վաղուց անարդյունավետ դարձած ածանցներ թուրք լեզվաբանների կողմից օգտագործվում են արհեստական կերպով նոր բառեր և տերմիններ կերտելու համար: Դրանց թվին են պատկանում, օրինակ, **-(i)t, -(i)t, -(u)t, -(ü)t** ածանցային տարբերակները, որոնք հանդիպում են շատ քիչ թվով բառերում, ինչպես **geçit**՝ «անցում», **bağıt**՝ «պայմանագրի կնքում», **kesit**՝ «կտրվածք», **-v; -av, -ev**-ով, որոնցով ստեղծվել են թուրքերենին ոչ այնքան էլ բնորոշ բառեր, ինչպես **söylev**՝ «ճառ», **ödev**՝ «պարտք», **görev**՝ «պարտականություն», **-i; -il, -il, -ul, -ül; -al, -el**-ով՝ մի քանի բառերում, ինչպես **çökül**՝ «նստվածք», **kurul**՝ «խորհուրդ, կազմակերպություն», **okul**՝ «դպրոց», **çoğul**՝ «հոգնակի թիվ», **-y; -ay, -ey**-ով՝ մի շարք նոր բառեր, ինչպես **toplay**՝ «հավաք», **olay**՝ «վիստ, իրողություն», **öney**՝ «ֆասադ»:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Nurettin Koç* Yeni Dilbilgisi, 1, 2, 3, Ankara 1998. sf.96–97.
2. *Hencirmen M.* Yeni dilbilgisi yabancılar için, Ankara, 1999. sf. 119–120
3. *Ergin M.* Türk dilbilgisi, Sofya, 1967, sf. 175–176.
4. *Кононов А.Н.* Грамматика современного турецкого литературного языка, М.-Л. 1956. ст. 102–105.
5. *Кононов А.Н.* Очерк истории изучения турецкого языка, Л., 1976. С. 117.
6. *Dilaçar A.* Dili, diller ve dilcilik, Ankara, 1968.
7. *Щербак А.М.* Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков, Ленинград, 1977.
8. *Dilaçar A.* Ek dil kuramı, Ankara, 1964.
9. *Самойлович А.Н.* Краткая учебная грамматика османско- турецкого языка, Л., 1925.
10. *Гордлевский В.А.* Грамматика турецкого языка. Морфология и синтаксис, М., 1928.
11. *Emre A. C.* Türkçede isim temelleri, Istanbul, 1943.

**СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ФОРМЫ НА СОСТАВЛЕНИЯ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ**

C. Мартиросян

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются две словообразовательные микроформы, со свойствами существительного и широко функционирующие в современном турецком языке, путем суффиксации по принципу активных и не активных суффиксов.

Ключевые слова: существительное, основа глагола, форма аффиксации, отглагольная имя, микроформа.

WORD-FORMATION NOUN MODELS IN MODERN TURKISH

S. Martirosyan

SUMMARY

The article discusses the word-formation of two models, with the noun's value that are widely functioning in Modern Turkey with the help of suffixation in accordance with active and inactive affixes.

Keywords: noun, verb stem, affixation model, verbal noun, micro form.

**ԿԱՐՈՏ ՀՈՒՅԶԻ ԲԱՌԻՄԱՍՏԱՅԻՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ**

Շ.Հ. Մելիք-Աղայան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածը առնչվում է անգլերենում կարոտ հույզի իմաստային առանձնահատկություններին: Արծարծվում է հույզի միջուկը և իմաստային դաշտը՝ նաև պատկերավոր թեգատրուսի օգնությամբ: Փորձ է կատարվում վերհանել այս հույզի դրսևորման համընդհանրությունները, ինչպես նաև տարբերությունները:

Հիմնաբառեր՝ կարոտ, ընկճվածություն, պատկերավոր թեգատրուս, բառիմաստ, ընդհանրություն, տարբերություն:

Իրականության լեզվաբանական մեկնումը անքակտելիորեն կապված է լեզվի մարդակենտրոն առանձնահատկության հետ: Լեզվի մարդակենտրոն մոտեցումը ենթադրում է մեզ շրջապատող այս կամ այն առարկային կամ երևույթին մարդու կողմից արժևորելու, առանձնացնելու, սեփական մոտեցումը դրսևորելու միտում: Հույզերի դրսևորմամբ էլ առավել ցայտուն է առանձնանում սույն մոտեցումը. տարբեր լեզուներում լեզվակիրները տարբեր հույզեր են առանձնացնում: Սա լեզվամտածողության ակնառու օրինակ է:

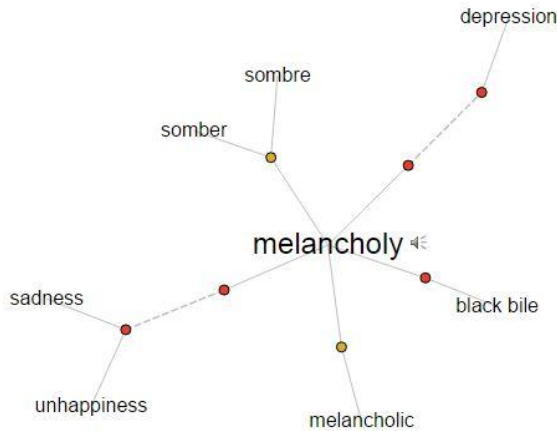
Մարդակենտրոն լեզվաբանության զարգացումը բնականոն կերպով զարգանում էր այն բոլոր գիտությունների հետ, որոնց խնդրո առարկան մարդն է: Այսպիսով, առաջացան բազմաթիվ միջգիտական ուղղություններ, որոնցից թերևս առանցնացնենք հոգելեզվաբանությունը [Шаховский, 1982]: Հույզերը, կարծում ենք, հավասարապես պատկանում են և՛ լեզվաբանության, և՛ հոգեբանության ոլորտներին. տարբեր են, սակայն, հետազոտման մոտեցումները: Մարդակենտրոն լեզվաբանության, ինչպես նաև հոգեբանության բուն զարգացումը առաջնային պլան մղեցին հույզերի ուսումնասիրությունը:

Այսպես, հույզերի ուսումնասիրվող հարացույցը դիտարկվում է որպես փակ բառիմաստային միկրոհամակարգ, որը բնորոշվում է բառիմաստային խմբի կազմակերպման սահմանմամբ, այն է բառերի մի խումբ, որոնք ունեն մոտ, նմանատիպ կամ հակադիր իմաստներ, որոնցով համալրվում են տվյալ բառիմաստային միավորի երանգները և տարբերակիչ հատկանիշները [Филин, 1982]:

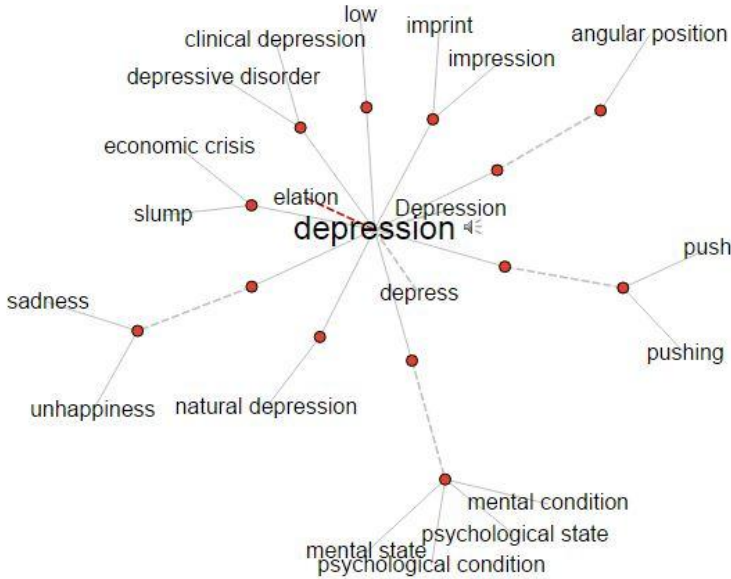
Հույզերի հետազոտության շրջանակը լեզվաբանության մեջ ունի իր ուրույն խնդիրները և բարդ է այնքանով, որքան այն առարկայանացված չէ և արտահայտում է խոսողի սուբյեկտիվ զգացմունքային դաշտը: Հույզերը կարող են իրենց լեզվական արտահայտումը գտնել տարբեր խոսքի մասերով: Որպես հետազոտության առարկա դիտարկում ենք *կարոտ*

իմակը՝ տարբեր բառային միավորների կազմում՝ վեհանելով սույն հույզի իմաստային առանձնահատկությունները: Նախ և առաջ, բախվում ենք վերոնշյալ լեզվամտածողությանը առնչվող խնդիրների, երբ կախված լեզվից՝ տարբեր են *կարոտ* բառի իմակները: Ըստ Բարաթյանի խմբագրությամբ հայերեն-անգլերեն բառարանի՝ *կարոտ* հույզը անգլերենում ներկայացված է մի քանի բառով՝ melancholy, depression, yearning, anguish, indigence, homesickness, dolefulness, nostalgia և այլն: Սամանգուլյանի և Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ անգլերեն-հայերեն բառարանը depression բառը թարգմանում է որպես *ընկճվածություն, ճնշված հոգեկան վիճակ*. այս հատկանիշները կհայտնաբերենք նաև ստորև՝ սույն իմակի բառիմաստային դասակարգման ժամանակ: Merriam-Webster բառարանը սահմանում է depression-ը որպես «1. տխուր լինելու վիճակ, 2. լուրջ բժշկական վիճակ, երբ անձն իրեն շատ տխուր, վիատված ու չարժևորված է զգում և հաճախ չի կարող ապրել նորմալ կյանքով»: Օքսֆորդի բառարանը որպես առաջնային իմաստ նշում է հետևյալը՝ «սուր վիատվածության և ընկճվածության զգացմունքներ»: Երկրորդ իմաստը, ինչպես և Merriam-Webster բառարանում, նշում է այս բառի՝ հոգեբուժության ոլորտին վերաբերող իմաստը: Տեսնում ենք, որ իմակները հայերենում և անգլերենում բավական հեռվացած են: Պարզելու համար, թե արդյոք depression-ը *կարոտ* հույզի միջուկային իմակն է, դիմենք պատկերավոր թեզաուրուսի օգնությանը:

Պատկերավոր թեզաուրուսը մի նորարարական առցանց հավելված է, որը ցույց է տալիս բառերի միջև եղած կապը: Այն իրենից ներկայացնում է ինտերակտիվ բառարան և թեզաուրուս, որը ստեղծում է բառի քարտեզը՝ ցույց տալով բառիմաստները և իմաստապես առնչվող բառերը: Պատկերավոր թեզաուրուսը պատկերում է ավելի քան 145000 անգլերեն բառ և 115000 իմաստ: Ստորև պատկերում ենք բառարանում որպես *կարոտ* բառի թրագմանություն նշված առաջին չորս բառերի պատկերավոր կապերը:

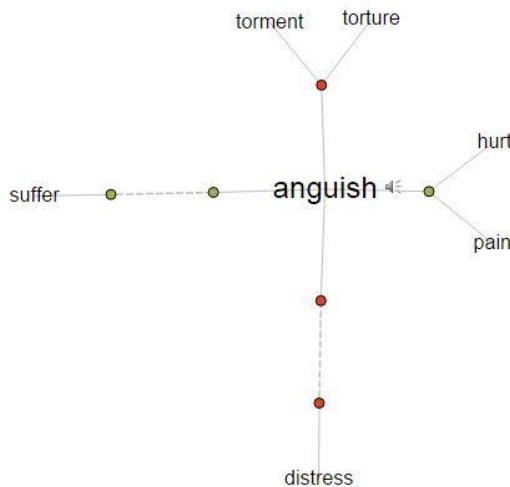

Նկար 1. Melancholy բառի կապերը

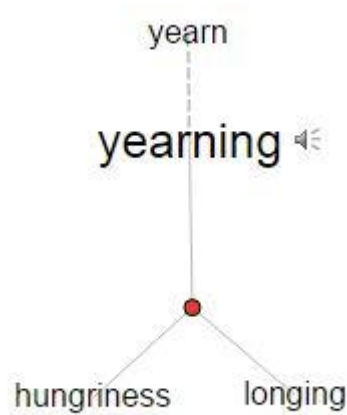

Նկար 2. Depression բառի կապերը

Այս երկու նկարներից երկուսն է, որ depression բառի, այսինքն՝ հույզի կապերը քանակապես գերազանցում են melancholy բառի կապերը: Սակայն դիտարկենք նաև բառարանում որպես *կարոտ* բառի երկրորդ իմաստ նշված բառերի՝ anguish-ի և yearning-ի կապերը:

Նկար 3. Anguish բառի կապերը

Նկար 4. Yearning բառի կապերը

Ինչպես տեսնում ենք, այս երկու բառերը իմաստային ավելի քիչ կապեր են հայտնաբերում՝ ի համեմատ melancholy-ի և depression-ի: Anguish-ը և yearning-ը ավելի նեղ իմաստային դաշտ ունեն և, այսպիսով, չեն կարող հանդես գալ որպես *կարոտ* հույզի միջուկ: Մա մեզ թույլ է տալիս որպես *կարոտ* իմակի միջուկ անգլերենում դիտարկել depression-ը: Անգլերենին բնորոշ է բարձր բազմիմաստությունը, և տարօրինակ չէ, որ depression բառն ունի բազում իմաստներ: Մենք կքննարկենք միայն այն իմաստները, որոնք կապված են հույզերի հետ՝ անտեսելով բառի երկրաբանական, տնտեսական և այլ իմաստները: Այսպես, ըստ vocabulary.com առցանց բառարանի՝ depression բառն ունի հետևյալ իմաստները՝ կապված հույզերի հետ:

1. Մտավոր իրավիճակ, որը բնութագրվում է ոչ ադեկվատ վարքագծով և գործունեության նվազմամբ՝ պայմանավորված ընկճվածությամբ:

Ենթատեսակները ութն են.

ա. սուր ճնշվածություն, որը բնութագրվում է լացակումած տխրությամբ և ոչ ռացիոնալ վախերով (melancholia),

բ. ընկճվածության վիճակ (blue devils, blues, megrims, vapors, vapours),

գ. ներվային ընկճվածության վիճակ (blue funk, funk),

դ. մռայլ և ընկճված լինելու բնորոշիչ հակվածություն (melancholy),

ե. (ֆորմալ) սուր ընկճվածություն (slough of despond),

զ. թեթև ընկճվածության վիճակ (low spirits),

է. թախճի ընկճված վիճակ (dejection),

ը. թեթև ընկճված վիճակի ոչ ֆորմալ արտահայտում (dumps, mopes):

2. Թախիճի և անվստահության տխուր զգացմունքներ՝

ա. մարդու բարոյական վիճակի թուլացումից բխող ընկճվածություն (demoralisation, demoralization),

բ. որևէ բան կառավարելու անկարող լինելու զգացում (helplessness),

զ. վիատված, հուսահատ և հուսալքված լինելու զգացում (despondence, despondency, disconsolateness, heartsickness),

դ. ճնշված լինելու զգացում (oppression, oppressiveness),

ե. ոչ նորմալ ընկճվածություն և դժգոհություն (dysphoria),

զ. ծանր ուժին ընդդիմանալու զգացում (weight).

3. ընկճվածության և անհեղոնիայի այնպիսի մի սուր զգացում, որ կլինիկական միջամտության կարիք զգացվի՝

ա. կլինիկական ընկճվածության վիճակ, երբ անձը դրսևորում է գրգռվածություն և անհանգստություն (agitated depression),

բ. սուր և առաջխաղացող ընկճվածություն փոքրահասակ երեխաների մոտ, ովքեր կորցնում են իրենց մորը և փոխարինող չունեն (anaclitic depression),

գ. մեղմ քրոնիկական ընկճվածություն (dysthymia, dysthymic depression),

դ. ընկճվածության մի վիճակ, երբ այն առաջացնող որևէ ակնհայտ պատճառ չկա (endogenous depression),

ե. ընկճվածության ոչ հարիր վիճակ, որը առաջ է գալիս անձի կյանքի իրադարձություններից ելնելով (տարբերակել սովորական վշտից) (exogenous depression, reactive depression),

զ. (հոգեբուժության մեջ) ընկճվածության վիճակ բոլոր դասական ախտանիշներով (անհեղոնիա և լիթարգիա և քնի խանգարում ու վիտավտվածություն և հիվանդահին մտքեր ու անպետք լինելու հույզեր և երբեմն ինքասպանության փորձ), սակայն առանց օրգանական դիսֆունկցիայի (major depressive episode),

է. եզրույթ, որն օգտագործվում է ոչ հոգեկան ցանկացած ընկճվածության վիճակի վերաբերյալ (neurotic depression),

ը. ընկճվածության այնպիսի մի սուր վիճակ, երբ անձը կորցնում է կապը իրականության հետ և տառապում է մի շարք ֆունկցիոնալ վնասվածքներից (psychotic depression),

թ. կլինիկական ընկճվածության մի վիճակ, երբ անձը լեթարգիական է և դանդաղ է գործում (retarded depression),

ժ. որևէ լուրջ ընկճվածային իրադարձություն, որը կապվում է կլինակտերիկ շրջանի հետ (involutional depression),

ի. որևէ լուրջ ընկճվածության վիճակ, որը տեղի է ունենում առանց մանյակային փուլի, որը տեղի է ունենում երկբևեռ խանգարման դասական դեպքում (unipolar depression):

Ինչպես տեսնում ենք վերոնշյալ դասակարգումից, անգլերենում depression բառի իմաստներից երեքը վերաբերում են հույզերին: Հատկանշական է, որ անգլերենում սա այն հույզերից է, որը կարող է բերել հիվանդությունների՝ ինչպես երրորդ իմաստում: Այսինքն, ի հակառակ մի շարք ևս ուժգին բացասական հույզերի, ինչպիսին է, օրինակ, գայրույթը, որի մասին խոսել ենք նախորդ հոդվածներից մեկում՝ կարոտ հույզը

անզվերենում կարող է բառացիորեն հիվանդագին լինել: Որպես եզրակացություն՝ հույզի ուժգնությունը անպայման չէ, որ որոշիչ դեր խաղա այն հարցում, թե արդյոք այն կարող է որևէ հիվանդության պատճառ հանդիսանալ: Սա մի տարբերակում է, որը կա այս հույզի և այլ հույզերի միջև:

Ինչ վերաբերում է ընդհանրություններին, ապա կարող ենք նկատել, որ կրկին՝ ինչպես և այլ հույզերի դեպքում, այստեղ գործ ունենք հույզի ուժգնության աստիճանի հետ՝ թեթևից մինչև սուր: Սա հետաքրքրական է այնքանով, որ մի հույզ, որը կարող է հոգեկան հիվանդություններ առաջացնել, միևնույն ժամանակ կարող է թեթև դրսևորվել, օրինակ՝ թեթև ընկճվածության վիճակ (low spirits): Այսինքն հույզի ուժգնության տեսակետից այն ավելի լայն սպեկտր ունի, քան այլ հույզերը, որոնք նույնպես առանձնանում են ուժգնությամբ, սակայն այդքան մեծ տատանում չունեն:

Depression իմակի սահմանումներում բազում են նաև առաջացման պատճառները. արդյոք ընկճվածությունը պաշտոնական բնույթ է կրում (օրինակ՝ slough of despond), այն կապված է բարոյականության հետ (demoralisation, demoralization), թե՛ պայմանավորված է հիվանդությամբ (major depressive episode): Պատճառահետևանքային կապը, սակայն, միշտ չէ, որ հասկանալի է: Արդյո՞ք լեզվական սահմանման տեսակետից ընկճվածությունը պատճառ է, թե՛ հետևանք: Նկատելի է և՛ առաջինը, և՛ երկրորդը: Օրինակ՝ մարդու բարոյական վիճակի թուլացումից բխող ընկճվածության (demoralisation, demoralization) դեպքում ակնհայտ է, որ կա ուղիղ պատճառ, իսկ սուր ճնշվածության դեպքում, որը բնութագրվում է լացակումամ տխրությամբ և ոչ ռացիոնալ վախերով (melancholia), տեսնում ենք հետևանքը: Երբեմն պատճառն ու հետևանքը փոխկապկցված են դժվար տարանջատելի, օրինակ՝ կլինիկական ընկճվածության մի վիճակ, երբ անձը լեթարգիական է և դանդաղ է գործում (retarded depression):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций. Изд-во «Гнозис», 2008.
2. Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания. Институт русского языка АН СССР. М.: Наука, 1982.
3. Անզվերեն-հայերեն բառարան: Հ.Ա. Ասմանգուլյանի և Մ.Բ. Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ, «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1991թ.:
4. Հայերեն-անգլերեն բառարան: Ն Բարայանի խմբագրությամբ, Մակմիլան Արմենիա, 2006:
5. <http://www.visualthesaurus.com/>
6. <http://www.vocabulary.com/>
7. <http://www.merriam-webster.com/>
8. <http://www.oxforddictionaries.com/>

**КРАТКИЙ ОБЗОР СМЫСЛОВЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЭМОТИВА
ТОСКА В АНГЛИЙСКОМ**

Յ.Գ. Մելիկ-Ադամյան

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о смысловых особенностях эмотива «тоски» в английском языке. Выявляется ядро эмотива и его семантическое поле, также при помощи визуального тезауруса. Делается попытка обнаружить как общности, так и различия проявления данного эмотива.

Ключевые слова: тоска, депрессия, визуальный тезаурус, смысловое обозначение слова, общность, различие.

**A BRIEF REVIEW OF THE PECULARITIES
OF THE EMOTIVE DEPRESSION IN ENGLISH**

Sh. Melik-Adamyan

SUMMARY

The article touches upon the semantic peculiarities of the emotive depression in English. The core of the emotive and its semantic field is revealed also with the help of visual thesaurus. It is attempted to reveal both similarities and differences of the given emotive.

Keywords: depression, visual thesaurus, semantic meaning of the word, similarity, difference.

**ՄԻԶՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՐԱԶԵԿՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ
ԱՌԱՎԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՖՐԱՆՍԵՐԵՆԻ
ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ**

Ժ. Մինասյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Սույն հոդվածը նվիրված է միջմշակութային իրազեկության զարգացմանը բուռնում ֆրանսերենի դասավանդման ժամանակ: Հոդվածում ներկայացված են միջմշակութային իրազեկության ուսուցման նպատակներն ու հիմնական բաղադրիչները և ուսումնական գործընթացում դրանց ընդգրկման առավելությունները:

Հիմնաբառեր՝ միջմշակութային հաղորդակցական իրազեկություն, թիրախային լեզու և լեզվակիրներ, մշակութային թյուրըմբռնում, կարծրատիպ:

Աշխարհի զարգացման արդի փուլին բնորոշ է աննախադեպ մեծ հետաքրքրությունը լեզվի և մշակույթի փոխազդեցության հարցերի նկատմամբ: Գիտությունն այսօր դարձել է գիտություն մարդու, նրա լեզվամտածողության, շրջապատող աշխարհի ու մարդկանց հետ նրա փոխհարաբերության մասին: Մարդակենտրոնությունը՝ որպես հետազոտության սկզբունք, որի էությունը մարդուն համընդհանուր ուշադրության կենտրոնում պահելն է, հնարավորություն է տալիս նորովի քննել մարդուն և նրա գործունեությունն ուսումնասիրող գիտություններում առաջացած հարցերն ու խնդիրները, բացահայտել դրանց համակարգայնությունն ու փոխկապակցվածությունը:

Միտքն այն մասին, որ տարբեր լեզու և մշակույթ ունեցող մարդիկ տարբեր կերպ են ընկալում աշխարհը, վաղուց գաղտնիք չէ և ապացույցի կարիք չունի: Մշակույթն արտացոլվում է մարդու գիտակցության մեջ. նրանով է պայմանավորված վերջինիս հաղորդակցական վարքը:

Վերջին տասնամյակներում աշխարհի պատկերն անդառնալիորեն փոխվել է: Շատ սահմաններ են անհետացել՝ խթանելով զբոսաշրջությունն ու արտագաղթը, որոնց արդյունքն էլ մշակույթների ու լեզուների այսօրվա խայտաբղետ բազմազանությունն է: Այդ բազմազանությամբ ընդգծվում է անցած տարիների փորձառության վրա հիմնված միջմշակութային հաղորդակցական իրազեկության ուսուցման անհրաժեշտությունը, երբ ամենուր միջազգային տարբեր ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների միջև հաղորդակցությունների զարգացման աննախադեպ աճ է արձանագրվում: Հաջողությամբ հաղորդակցվելու հմտությունն ավելի ու ավելի պահանջված է դառնում ողջ աշխարհում:

Իսկապես, լեզվի և մշակույթի փոխհարաբերության հարցերը խիստ արդիական են վերջին տարիներին, երբ ակնհայտ է դարձել, որ մշակույթ-

ների չիմացությունը կարող է հանգեցնել տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների միջև հաղորդակցության ձախողմանը: Այլ կերպ ասած՝ հաղորդակցության հաջողությունն ու արդյունավետությունը պայմանավորված են ոչ միայն տվյալ լեզվի, այլև դրանով խոսող ժողովրդի ազգային առանձնահատկությունների, խոսքային և ոչ խոսքային վարքի, սոցիալ-մշակութային նորմերի, ազգային քաղաքավարական ձևերի իմացությամբ: Ուստի, լեզու - էթնոս - մշակույթ ուղղությամբ կատարվող յուրաքանչյուր ուսումնասիրություն հնարավորություն է տալիս ոչ միայն վերհանել ազգային գիտակցության առանձնահատկություններն ու լեզվական, խոսքային, հաղորդակցական տարբերությունները, այլև գտնել դրանց պատճառների բացահայտման և հիմնավորման ուղիները:

Ընդունված է ասել, որ լեզուն հոգու հայելին է, որում արտացոլվում են ոչ միայն մարդուն շրջապատող իրական աշխարհը, նրա իրական կենսապայմանները, այլև տվյալ ազգի հասարակական գիտակցությունը, նրա աշխարհընկալումը, մտածողությունը, ազգային բնութագիրը, կենսակերպը, ավանդույթներն ու սովորույթները, բարոյականությունն ու հոգեբանությունը, կայուն արժեհամակարգը:

Լեզուն մշակույթի կրողն ու փոխանցողն է, այլ կերպ ասած՝ նրա գանձարանն է, մթերանոցը: Այն պահպանում է ազգի մշակութային գանձերը բառապաշարում, քերականության մեջ, առածներում և ասացվածքներում, գեղարվեստական և գիտական գրականության մեջ, գրավոր և բանավոր խոսքում:

Հատկանշական է, որ լեզուն մշակույթի հիմնական բաղադրիչն է: Այն նաև մշակույթն ընկալելու միջոց է, բանալի /Լեզուների իմացության/իրազեկության համաեվրոպական համակարգ, 2005:7/: Ուստի, դասավանդման հիմնական առարկան պետք է լինի ոչ միայն օտար լեզվի գործնական յուրացումը, այլև միջմշակութային փոխըմբռնման զարգացումը, տվյալ ժողովրդի մշակույթի ճիշտ ընկալման կարողությունների ձևավորումը:

Ըստ Ժ. Նյուների, միջմշակութային մոտեցումը նպատակ ունի լեզուն սովորողին մոտեցնել ոչ միայն ուսուցանվող լեզվին, այլև միջմշակութային փորձառություններին, կարծրատիպերին, իմաստային կառույցներին և այլն (Neuner 2003:22):

Միջմշակութային իրազեկության զարգացման հիմնական պայմաններն են ինքնավստահությունը /հավատը սեփական անձի նկատմամբ/, զգացմունքայնությունը, ինչպես նաև ուրիշների վարքն ու մտածելակերպը հասկանալու, սեփական տեսակետը փոխանցելու, հնարավորինս ճկուն, հարգված, խորաթափանց, պարզ ու հասկանալի լինելու ունակությունները: Հաջող հաղորդակցմանը նպաստող այս բոլոր ունակությունները կարելի է կանոնավոր և նպատակաուղղված կերպով զարգացնել:

Առհասարակ, միջմշակութային իրազեկությունը ցանկացած շփման անհրաժեշտ պայմանն է, որում կարևորվում են ոչ միայն զգացմունքայնությունը, ուրիշի տեսակետը, կենսաձևն ու մտածելակերպը ընդունելու կարո-

դությունը, այլև սեփական արժեքները հասկանալի ու իրադրությանը համարժեք ձևով փոխանցելու ունակությունը: Այսպիսով, միջմշակութային իրազեկության զարգացումը նպաստում է ազատ փոխըմբռնմանը և հեշտացնում նախանշած նպատակների իրականացումը:

Մակայն նշյալ իրազեկությունը գնահատելիս պետք է հաշվի առնել՝ արդյո՞ք տվյալ անձն ունի դրա ունակությունը կամ պոտենցիալը: Յուրաքանչյուր անհատ ունի սեփական պատմություն, սեփական կյանք, հետևաբար և սեփական մշակույթ կամ մշակութային պատկանելիություն, ուր արտացոլվում է նրա աշխարհագրական, ազգային, բարոյական, կրոնական, քաղաքական, պատմական մշակույթը: Խոսքը տարբեր երկրներից կամ մայրցամաքներից, տարբեր ձեռնարկություններից, տարբեր սեռերի, կրոնների, ազգային փոքրամասնությունների պատկանող մարդկանց մասին է: Նույնիսկ միևնույն ընտանիքում կարող են գոյություն ունենալ տարբեր մշակութային արժեքներ:

Օտար լեզվի դասավանդման մեջ որքա՞ն են կարևորվում միջմշակութային հաղորդակցական իրազեկությունն ու նրա ուսուցումը լեզվի մյուս սուպեկտների /քերականություն, բառապաշար և այլն/ հետ համեմատած: Որոշ մասնագետներ գտնում են, որ միջմշակութային հաղորդակցության դասավանդումն ավելի կարևոր է, քան քերականությունը կամ մնացածը, մինչդեռ մյուսները դրան ավելի պակաս կարևորություն են տալիս՝ (Aleksandrowicz-Pedich, L. et al. 2005:17): Միջմշակութային հաղորդակցական իրազեկության կարևորությունն ակնհայտ է, սակայն մեզանում վերջինիս կանոնավոր ու հետևողական ուսուցում չի իրականացվում, թեպետ մասնագետների պատասխաններն էլ ցույց են տալիս, որ միջմշակութային հաղորդակցության հմտությունը թիրախային լեզվի կարևոր բաղադրիչն է: Առանց միջմշակութային հաղորդակցության իրազեկության ուսանողներն ունակ չեն ընդգրկվելու հաղորդակցության գործընթացում՝ (Aleksandrowicz-Pedich, L. et al. 2005:18):

Ինչո՞վ է կարևորվում միջմշակութային հաղորդակցական իրազեկությունը: Ըստ Լ. Ալեքսանդրովիչ-Պեդիչի, միջմշակութային հաղորդակցության ուսուցումը նպատակ ունի օգնել սովորողներին՝

1. հասկանալ ուսուցանվող լեզվի մշակութային համատեքստը,
2. խուսափել թյուրըմբռնումներից,
3. հաջողությամբ հաղորդակցվել,
4. ճիշտ օգտագործել ուսուցանվող լեզվի բառապաշարն ու քերականությունը,
5. դյուրացնել օտար լեզվի ուսուցումը,
6. խույս տալ ուղևորության ժամանակ արտասահմանում ծագող անհարմար իրադրություններից,
7. ապրել բազմամշակույթ շրջապատում (Aleksandrowicz-Pedich, L. et al. 2005:18):

Միջմշակութային հաղորդակցության ուսուցման կարևորությունը օտար լեզվի՝ մասնավորապես ֆրանսերենի դասերին պայմանավորված է հենց միջմշակութային հաղորդակցական իրազեկության կարևորությամբ, քանի որ քերականական ցանկացած սխալ կարելի է հեշտությամբ հանդուրժել, սակայն մշակույթի չիմացությունից ծագած որևէ թյուրըմբռնում հեշտությամբ չի հարթվում, և հետագայում շփման բնական ընթացքը դժվար է վերականգնել, քանզի հենց թյուրըմբռնումներն են հոգեբանական խիստ հարված հասցնում մարդուն և ոչ՝ արտասանական թերությունները կամ քերականական սխալները:

Որպեսզի ուսանողները կարողանան հստակ պատկերացում կազմել օտար լեզվակիրների մշակութային առանձնահատկությունների մասին, դասախոսներն օգտվում են մշակութային թեմաներ արծարծող գրքերից ու ձեռնարկներից: Նրանց նպատակն է տեքստային տեղեկատվության միջոցով ուսանողներին ցույց տալ, թե ինչպես է օտարերկրացին՝ ֆրանսախոսը, ընկալում շրջապատող աշխարհը:

Ժամանակակից հեղինակներն իրենց ձեռնարկներում զետեղում են այնպիսի տեքստեր, որոնք թիրախային լեզվի ու լեզվակիրների մասին անհրաժեշտ հասարակական և մշակութային տեղեկատվություն են պարունակում: Բացի այդ, կարելի է օգտվել բնագիր նյութերից */matrriels authentiques/*, որոնք այսօր լայն կիրառություն ունեն լեզվի դասավանդման մեթոդիկայում: Դրանք են տարբեր տեսանյութերը, հեռուստատեսային հաղորդումների ձայնագրությունները, մամուլից վերցված զանազան հոդվածներն ու գովազդները, ֆիլմերը և այլն: Անժխտելի է, որ մշակութային շփումը հեշտացնող լավագույն միջոցներն են ժամանակակից տեխնոլոգիաները, որոնցում անվերապահորեն մեծ է համացանցի դերը: Այսպիսի միջոցների կիրառումն օտար լեզվի ուսուցումը մոտեցնում է հաղորդակցական բնական պայմաններին, ինչը նպաստում է ուսուցանվող նյութի յուրացման արդյունավետությանը:

Միայն թե մեր որդեգրած հիմնական մոտեցումը պետք է լինի այն, որ լեզուն սովորողներն ու կիրառողները նախ և առաջ դիտարկվեն որպես սեփական ուսումնառության գործընթացի ակտիվ մասնակիցներ: Ուստի, օտար լեզուների ուսուցման՝ հատկապես բանավոր հաղորդակցման կարողությունների զարգացման համար, կարևորվում են ակտիվ հաղորդակցություն ենթադրող և ապահովող ուսուցման փոխներգործուն *Ինտերակտիվ/մեթոդները*: Այսպիսով, ուսուցման հիմնական սկզբունքներ են ընդունվում սովորողի ակտիվությունը, ինքնարտահայտման խրախուսումը, փոխազդեցությունն ու փոխուսուցումը, հետադարձ կապը և այլն: Ընդ որում, շեշտը դրվում է լեզվի ուսուցման հանրամշակութային կողմի վրա, քանի որ հասարակական, ազգային և մշակութային փորձի, արժեքների փոխանակումը մեկ ընդհանուր լեզվով հնարավորություն է տալիս վերջ տալ նախապաշարումներին և անհանդուրժողականությանը:

Դասախոսը պետք է բացատրի ուսանողներին, թե ինչպես կարելի է խուսափել միջմշակութային թյուրըմբռումներից: Այսուհանդերձ, ըստ որոշ մասնագետների, երբեմն անհնար է դրանք շրջանցել, հասկապես, երբ խոսքը ոչ մոտ, օրինակ՝ հայկական և ֆրանսիական մշակույթների մասին է:

Այնուամենայնիվ, որո՞նք են օտար լեզվի դասավանդման ժամանակ միջմշակութային իրազեկության ուսուցման հիմնական բաղադրիչները: Այս հարցին տարբեր մասնագետներ տարբեր պատասխաններ են տալիս (Aleksandrowicz-Pedich, L. et al. 2005:23): Մակայն, դրանք բոլորը կարելի է հակիրճ շարադրել մի քանի կետով.

- ա. օտար լեզվակիրների ավանդույթներն ու սովորույթները,
- բ. պատմությունն ու քաղաքակրթությունը,
- գ. ժողովրդական բանահյուսությունը, առասպելներն ու լեգենդները,
- դ. ազգային կարծրատիպերը,
- ե. կրոնական հավատալիքներն ու պատկերացումները,
- զ. թիրախային երկրում մարդու ազատությունների և ժողովրդավարության մակարդակը,
- է. արվեստի տարբեր ճյուղերը, երաժշտությունը, կինոն, գրականությունը, ազգային խոհանոցը,
- ը. հասարակական վարքն ու նորմերը, քաղաքավարական կանոնները,
- թ. ուսուցման համակարգը և այլն:

Օտար լեզու դասավանդելիս այս բաղադրիչների ընդգրկումը հմուտ դասախոսին թույլ կտա կոնկրետ լուծումներ առաջարկել ուսանողներին՝ դրանով իսկ առավելագույնս հեշտացնելով լեզվի յուրացումը: Դրանք կօգնեն սովորողներին խորհել ուրիշի մշակույթի և մշակութային արժեքների մասին, գիտակցել արժեքների համակարգում եղած մշակութային տարբերությունները, մշակել գննելու, հետազոտելու, մեկնաբանելու և քննադատական մտքեր արտահայտելու կարողություններ, զարգացնել հարգանքի, ապրումակցական զգացում այլոց նկատմամբ:

Միջմշակութային հաղորդակցության իրազեկության ուսուցման առավելությունները բազմաթիվ են: Դրանք չեն սահմանափակվում կարծրատիպերի ուսումնասիրությամբ: Լ. Ալեքսանդրովիչ-Պեդիչը դրանք դասակարգում է հետևյալ կերպ.

1. մշակութային տարբերությունների ընդունում և հանդուրժում, հարգանք ուրիշի նկատմամբ,
2. հանդուրժում և փոխըմբռնում բոլոր բնագավառներում, պայքար կարծրատիպերի և նախապաշարումների դեմ,
3. խաղաղության հույս աշխարհում^a տարբեր երկրների միջև խաղաղ գոյակցության համար,
4. ազգամիջյան հավանական բախումների շրջանցում,
5. միջազգային համերաշխություն /ինտերնացիոնալիզմ/,
6. ուսանողների համար՝ բացահայտման փորձառություն,

7. բաց և հանդուրժող հասարակությունների ստեղծում, առանց նախապաշարումների երիտասարդության դաստիարակում,

8. միջմշակութային հաղորդակցության իրազեկության ընդգրկում գործարար օտար լեզվի և զբոսաշրջության դասավանդման ընթացքում,

9. սովորողների ուսուցանում՝ ապրել, աշխատել և ճամփորդել այլ երկրներում,

10. դեպի բազմամշակույթ համայնք տարբեր հասարակությունների զարգացման ընդունում,

11. առավել հետաքրքիր և զվարճալի դասերի կազմակերպում,

12. ուսանողների խթանում /մոտիվացում/ առաջարկելով իրական կյանքի տարբեր գործունեություններ (Aleksandrowicz-Pedich, L. et al. 2005:25):

Այսպիսով, միջմշակութային հաղորդակցության իրազեկության ընդգրկումն օտար լեզվի դասավանդման մեջ նպաստում է ուսանողների լեզվական և մշակութային իրազեկության զարգացմանը: Սակայն, անհրաժեշտ է զգուշանալ չափազանցումից: Այն կարող է բացասական հետևանքներ ունենալ՝ մեծացնելով մշակութային բացերը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Լեզուների իմացության/իրազեկության համաեվրոպական համակարգ. ուսումնառություն, դասավանդում, գնահատում, Նորք գրատուն, Եր., էջ 7, 2005:
2. Aleksandrowicz-Pedich, L. et al. Opinions des enseignants d'anglais et de français sur la compétence en communication interculturelle dans l'enseignement des langues. In I. Lnznr (Ed). Intégrer la compétence en communication interculturelle dans la formation des enseignants. Kapfenberg : Conseil de l'Europe. PP. 9–44, 2005.
3. Neuner, G. Les mondes socioculturels intermndiaires dans l'enseignement et l'apprentissage des langues vivantes. In : M. Byram. (Ed.) La compétence interculturelle. Strasbourg : Conseil de l'Europe. PP. 15–66, 2003.

ПРЕИМУЩЕСТВА ПРЕПОДАВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Ж. Минасян

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена развитию межкультурной компетенции на уроках французского языка в вузе. В статье представлены цели, направленные на развитие межкультурной компетенции, базовые элементы и преимущества их внедрения в учебный процесс.

Ключевые слова: межкультурная компетенция, язык обучения и носители языка, недопонимание в культуре, стереотип.

**ADVANTAGES OF TEACHING INTERCULTURAL
AWARENESS DURING FRENCH LESSONS**

Zh. Minasyan

SUMMARY

The given article is devoted to the development of intercultural awareness at higher educational institutions while teaching French. The article introduces the aims and basic particles of teaching intercultural awareness, as well as the advantages of their involvement in the teaching process.

Keywords: intercultural competence awareness, target language and native speakers, cultural misunderstanding, stereotype.

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴԱՐԻԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՐՄԿԵՐԵՆԻ
ՀԱՄԱԴՐՈՒԹՅԱՄԲ**

Վ. Փարսադանյան

vrezhpar @ freenet. am

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում ժամանակակից Աֆղանստանի երկու պետական լեզուներից մեկի՝ դարիի բառապաշարի վաղ շրջաններից ժառանգած պարսկական լեզվանյութին, որը լայն գործածություն է ունեցել նաև մի շարք իրանական ցեղերի լեզուներում: Անդրադարձ է կատարվում դարերի ընթացքում տարածաշրջան ներխուժած և բնակություն հաստատած մի շարք թուրքական ցեղերի լեզուներից դարիի բառապաշարի կրած աղդեցությանը, նրա ներքին կառուցվածքի ձևավորմանը, սեփական միջոցների ու օրինաչափությունների կայացմանը, ինչպես նաև արտաքին աղբյուրներից կրած աղդեցությանը: Նշվում է Հնդկական թերակղզում լայն տարածում գտած դարիի կապի հետզհետե ընդհատումը պարսկերենի հետ, նրա ինքնատիպ զարգացման ուղին, հնչյունական, բառային, ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկությունները:

Ներկայացվում են դարիի և պարսկերենի միջև առկա փոխառնչությունները, ինչպես նաև այդ լեզուների բառային կազմերի միջև գոյացած զգալի տարբերությունները՝ բառային կազմերի զարգացման ներքին ու արտաքին միջոցները, որոնք հիմնականում վերաբերում են բառերի իմաստային կառուցվածքի ընթացքի զարգացմանը, բառաբարդման և ածանցման եղանակներին, բառերի կիրառության հաճախակիության աստիճանին, հնարանությունների պահպանմանը, նորաբանությունների քանակին ու բնույթին, վերջին շրջանում սակավ գործածությամբ բառերի գործառական ակտիվացմանը, հապավումների կիրառությանն ու դրանց կառուցվածքին, այլ լեզուներից փոխառություններին և այլն: Առանձին բաժիններով երկայացվում են վերը նշած երևույթների դրսևորումները դարի և պարսկերեն լեզուներում:

Հիմնաբառեր՝ դարի, պարսկերեն, Աֆղանստան, լեզու, բառային կազմ, բառակազմական հնարավորություններ, առանձնահատկություններ, փոխառություն, ներքին աղբյուր, արտաքին միջոցներ, հապավումներ:

Ժամանակակից Աֆղանստանի երկու պետական լեզուներից մեկի՝ դարիի բառապաշարի առանցքային ինքնատիպությունն է կազմում վաղ շրջաններից ժառանգված ընդհանուր պարսկական լեզվանյութը, որի տակ

գիտական գրականության մեջ ընդունված է հասկանալ առաջին հերթին վաղ միջնադարում Միջերկրական ծովից մինչև Սինդ և Մավերաննահրից մինչև Ամուդարյա և Սիրդարյա գետերի միջև ընկած տարածաշրջանում բնակություն հաստատած իրանական ցեղերի՝ սողդերի, խորեզմիների, բախթիարիների (բակտրիացիների), սակերի և այլ ցեղային միավորների մեջ լայն գործածություն ունեցող լեզվի բառապաշարը: Սակայն երկարատև զարգացման ընթացքում դարիի բառապաշարը՝ պայմանավորված հասարակական-քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի զարգացման տարբեր գործընթացներով, ենթարկվել է նշանակալի փոփոխության՝ մի կողմից պայմանավորված արտալեզվական պայմաններով՝ XI դ. (հիջրայի Վդ.) սկսած ընդհանուր պարսկական լեզվանյութի գործածության շրջանակների հետզհետե սահմանափակմամբ՝ այստեղ ներխուժած և բնակություն հաստատած մի շարք թուրքական ցեղերի և թյուրքալեզու ժողովուրդների հայտնվելու [1], հետագայում նաև՝ XV դ. Անգլիայի վարած գաղութատիրական քաղաքականության պայմաններում, մյուս կողմից՝ լեզվում կայացած նշանակալի փոփոխությունների արդյունքում նրա բուն ներքին կառուցվածքի ձևավորման, հաստատման, սեփական միջոցների ու օրինաչափությունների գոյացման, նրանց կիրառության ոլորտների ընդարձակման, ինչպես նաև հետագայում տարբեր նոր արտաքին աղբյուրներից լեզվանյութի ընդունման ու նյութապես հարստացման նոր հնարավորությունների առկայությամբ: Այս բոլորը նրա և պարսկերենի միջև զգալի տարբերությունների գոյացման հիմք են դարձել և շարունակում են մնալ այդպիսին:

Հնդկական թերակղզում լայն տարածում գտած Աֆղանստանի ֆարսին՝ դարին, որի կապը հետագայում հետզհետե ընդհատվել է Իրանի պարսկերենի հետ, կարողացել է պահպանել իր ինքնուրույնությունը և անցնել զարգացման ինքնատիպ ուղի: Ընդ որում, Աֆղանստանում պետականության ձևավորման պայմաններում այն սկսեց կոչվել ոչ թե ֆարսի-ե դարի, այլ դարի՝ այսօրվա իր իսկ իմաստով: Այդ նույն ֆարսին Տաջիկստանում կոչվել է թաջիքի, իսկ Իրանում՝ ֆարսի (փարսի), որն արագ տեմպերով շարունակում է անցնել զարգացման իր ուղին:

Դարին, պահպանելով վաղ շրջանի, ինչպես նաև դասական լեզվի շատ միավորներ, անցել է զարգացման անհամեմատ դանդաղ ուղի: Դարերի ընթացքում հասարակական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի առաջընթացին զուգահեռ, պահպանելով իր ինքնուրույնությունը բազմալեզու Աֆղանստանում, կրել է բազմաթիվ փոփոխություններ, ստեղծել է հատուկ բառակազմական կաղապարներ, հարստացրել է իր բառային կազմը՝ ներառելով նորանոր բառեր, նոր հասկացությունների անվանումներ և աստիճանաբար տարբերվել է իր մերձավոր ցեղակից պարսկերենից և տաջիկերենից:

Ժամանակակից դարին ունի իրեն բնորոշ հնչյունական, բառային, ձևաբանական, շարահյուսական և այլ կարգի առանձնահատկություններ: Իր

հիմքում ամբողջությամբ պահպանելով ընդհանուր լեզվի՝ պարսկերենի բառապաշարը՝ դարերի ընթացքում աստիճանաբար հեռացել է նրանից ինչպես ներքին զարգացման օրինաչափությունների գործունեության արդյունքում, այնպես էլ զարգացման բազմաթիվ արտաքին աղբյուրներից օգտվելու շնորհիվ:

Դարիի և պարսկերենի առկա փոխառնությունները բառային կազմերի զարգացման ներքին և արտաքին միջոցների ու ուղղությունների բնագավառում նշանակալի հիմք են ծառայել և շարունակում են ծառայել նրանց միջև բազմապիսի փոխհարաբերությունների և վերջինների արդյունքում զգալի տարբերությունների գոյացման համար: Այդ տարբերությունները վերաբերում են բառերի իմաստային կառուցվածքի տարբեր բնույթի զարգացման ընթացքին, բառակազմության, առաջին հերթին բառաբարդման և ածանցման տարբեր եղանակներին, այլ լեզուներից փոխառությունների ներմուծման բնույթին ու միջոցներին, նրանցում բառերի կիրառության հաճախականության աստիճանին, այդ թվում՝ սակավ գործածությամբ բառերի գործառական ակտիվացմանը, ինչպես նաև նորաբանությունների բնույթին ու քանակին, հնաբանությունների պահպանմանը կամ վերականգնմանը, հապավումների կազմին, նրանց կազմության միջոցներին և այլն:

Ստորև ներկայացվում են հիշյալ երևույթների համեմատաբար լայն տարածում ունեցող դրսևորումները երկու լեզուներում:

Բառային կազմերի զարգացման ներքին աղբյուրները

Դարիի և պարսկերենի բառային կազմերի տարբերությունները պայմանավորված են զարգացման ներքին պայմաններով ու փոխազդեցությամբ: Այդ տարբերությունները հանդիպում են նրանց բառային կազմերի տարբեր ոլորտներում, որոնցից առավել մեծ տեղ են գրավում բառերի իմաստային կառուցվածքի տարբեր ուղղություններով փոփոխությունները, բառաբարդման և ածանցման արդյունքում առաջացած բառերը, գոյություն ունեցող բառերի կիրառության հաճախականության բարձրացումը, հնաբանությունների պահպանումը, հապավումների կազմությունը և այլն:

Ունենալով իրենց բնորոշ բառակազմական մեծ հնարավորություններ, բառակազմական օրինաչափություններ ու միջոցներ՝ դարին և պարսկերենը, ըստ անհրաժեշտության, ստեղծել են նորանոր բառեր, կատարելազործել ու հարստացրել սեփական բառային կազմերը:

Իմաստային կառուցվածքների զարգացման առանձնահատկությունները

Երկու լեզուներում իմաստային կառուցվածքի փոփոխություններ ներկայացնող բառերը հանդիպում են բառակազմի ամենատարբեր շերտերում: Դրանց օրինակ են ծառայում տարբեր ուղղություններով փոփոխություններ

կրող իմաստաբանական կերտումները, որոնց տարբերությունները արտացոլվում են համապատասխան լեզվանյութով:

Պարսկերենում *լուլե* («խողովակ») բառը նույն գրությամբ, սակայն *լուլա* հնչյունակազմով ժամանակակից դարիում փոխվել և գործածվում է «ոլորած», «ոլորած թուղթ» իմաստներով: Իմաստային զարգացման նույն օրինակը նկատվում է նաև պարսկերենի *նուրբար* («ծառա») բառում, որը պարսկերենից անցել է փուշտու և ձեռք բերած նոր՝ «հերթապահ» իմաստով՝ *նավքարիվալ* հնչյունակազմով, անցել է դարի, որտեղ այն հանդիպում է նաև *նուրբարիվալ* հնչյունական կազմով: Մեկ այլ օրինակ. պարսկերենում արդեն հնացած *չաշթ* («նախաճաշ») բառը փուշտուում այսօր գործածվում է «ճաշ» նշանակությամբ և այդ նշանակությամբ էլ փոխանցվել է դարիին: Հավելենք, որ պարսկերենի *չորթ զադան* («ննջել») բայը, անցնելով փուշտու, ստացել է «մտածել» իմաստը և նույն նշանակությամբ փոխանցվել է դարի: Կամ պարսկերենի հնացած *բալափուշ* («գոգնոց», «խալաթ») բառը, անցնելով փուշտու, իմաստափոխվել է «վերարկու»-ի և *բալափուշ* հնչյունակազմով կիրառվում է դարիում:

Դարիում արաբական *ֆազա* բառը՝ «տիեզերք», «մթնոլորտ» նշանակություններով հիմք է հանդիսացել *ֆազանավարդ* («տիեզերագնաց»), *սաֆինայա ֆազաի* («տիեզերանավ») բառերի կազմության համար, որոնք պարսկերենում առավելապես գործածվում են *քեյհաննավարդ* և *սաֆինեյե քեյհանի* տարբերակներով: Կամ *փանջսալա*, *էնքեշաֆ*, *թավիլ*, *դասիր* բառերը, որոնք համապատասխանաբար արտահայտում են «հնգամյակ», «զարգացում», «երկար», «կարճ» հասկացությունները, ծառայել են որպես հիմք *փելանե փանջսալա*, *փելանե էնքեշաֆի*, *փելանե թավիլ ոլ մոդդաթ*, *փելանե դասիր ոլ մոդդաթ* նոր բառերի կազմության համար, որոնց համապատասխան համարժեքները պարսկերենում գործածվում են *բառնամեյե փանջսալե*, *բառնամեյե ոռշո*, *բառնամեյե դերազմոդդաթ*, *բառնամեյե քութահմոդդաթ* ձևերով:

Օդագնացության բնագավառի զարգացման հետ կապված դարիում ստեղծվել են հետևյալ բառերը՝ *թիքեթե թայյառա* («ավիատոմս»), *մայդանե հավայի* («օդանավակայան»), *ռիյասաթե հավայի մոլքի* («քաղաքացիական օդագնացության վարչություն»), որոնք պարսկերենում համապատասխանաբար գործածվում են *բեյիթե հավափեյմա*, *ֆորուդգահ*, *շերեքաթե հավափեյմաիյե քեշվարի* տարբերակներով:

Բառերի գործառական ակտիվացումը

Պարսկերենի համեմատությամբ բառերի կիրառական ակտիվացումը դարիում հանդիսանում է նրա բառային կազմի ներուժային կարողությունները խթանող կարևոր գործոններից մեկը: Այս երևույթի առկայության պայմաններում դարիի բառապաշարը զգալիորեն համալրվել է սակավ

կիրառվող կամ կիրառությունից դուրս մնացած բառերով, որոնցից կարելի է նշել, օրինակ՝ *բա շոքուհ* («հանդիսավոր», «ճոխ»), *շորա* («խորհուրդ»), *գաֆարմանդ* («հաղթական»), *մահֆել* («հանդիսություն»), *մարքազի* («կենտրոնական»), *մոնջի* [2] («քարտուղար») և այլն:

Դարիում ակտիվ կիրառություն են ձեռք բերել զգալի քանակությամբ հնաբանություններ, որոնք պարսկերենում վաղուց դուրս են մղվել գործածությունից: Այս կարգի բառերի օրինակ են ծառայում *անգեշթ* [3] («ածուխ»), *բալադիյա* («քաղաքապետարան»), *փադա* («անասնահոտ»), *փադարան* և *փադավան* («հովիվ», «անասնապահ»), *փալիդան* («փնտրել»), *թարվիզ* («թալիսման»), *դաշ* («զագօջախ»), *դեն(թ)լաֆ* («սկզբնածախ», «սֆթա»), *ռեշմա* («հաստ բրդյա թել»), *գադնոլ* («քլունգ»), *շաֆախանա* («հիվանդանոց»), *քոլլալ* («խեցի»), *մոգա* («երկարաճիտ կոշիկ») բառերը, որոնք ժամանակակից պարսկերենում կիրառվում են համապատասխանաբար *գոդալ*, *շահրդարի*, *գալլե*, *շուփան*, *թելեան*, *ջոսթոջո քարդան*, *օջախ*, *դաշթե սովվալե հար քարի*, *ոխամանե փաշմի*, *քոլան*, *բիմարեսթան*, *սոֆալ*, *շաքմե* ձևերով:

Դարիում ակտիվ գործածություն ունեցող բառերի ցանկում հատկապես առանձնացվում են ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառեր: Օրինակ՝ *էվար* («տագր», «տեգր»), *փեսարե էվար* («տեգոր տղա»), *դոխթարե էվար* («տեգոր աղջիկ»), *նանու* («ամուսնու քույրը՝ տալ»), *բաջա* («քենակալ»), որոնց փոխարեն պարսկերենում համապատասխանաբար գործածվում են *բարադառե շոուհար*, *փեսարե բարադարե շոուհար*, *դոխթարե բարադարե շոուհար*, *ջարի*, *բաջենադ* բառերը: Այս և նման բառերն իրենց քանակային կազմով թերևս քիչ են, սակայն ակտիվ գործածության շնորհիվ բարձր հաճախականություն են ձեռք բերել:

Դարիում հաճախական գործունեություն ունեցող բառերի մասին խոսելիս անհրաժեշտ է նշել նաև լայն կիրառություն ստացած պարսկերենի հնացած անդար ածանցով կազմվող բառերը [4]: Այդ ածանցի օգնությամբ դարիում կազմվում են ազգակցական հարաբերություններ ցույց տվող բառեր ևս, ինչպես *մադարե անդար* («խորթ մայր»), *փադարե անդար* («խորթ հայր»), *փեսարե անդար* («խորթ տղա»), *բարադարե անդար* («խորթ եղբայր») և այլն: Հիշյալ բառերի համարժեքները ժամանակակից պարսկերենում գործածվում են *մադարե նաթանի*, *փեդարե նաթանի*, *փեսարե նաթանի*, *բարադարե նաթանի* տարբերակներով:

Անդրադարձ կատարենք նաև Աֆղանստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած զարգացումներով պայմանավորված դարիի բառային կազմում դիտվող մեկ այլ փոփոխությանը՝ բառային միավորների անկմանը, նրանց անհրաժեշտ կիրառության պահանջի բացակայության հետևանքով: Այսպիսի բառ-միավորների օրինակ են հանդիսանում *էսթեբդադ* («բռնապետ»), *փադեշահ* («թագավոր»), *շահգադա* («արքայազն»), *սադրա՛զամ* («վարչապետ»), *սադարաթե օզմա* («վարչապետի նստավայր»),

քաբինայե վոզարա [5] («նախարարների խորհուրդ»), *մոդիրե դալամ մախսուս* («նախարարի օգնական»), *վազիրե մոշավեր* («պետնախարար») և այլն: Դարիում այս խմբին պատկանող բառերը կարող են հաճախակի գործածություն ունենալ և դառնալ կենսունակ:

Հապավումների կիրառությունը

Դարիի և պարսկերենի բառային կազմերում որոշակի տեղ գրավող հապավումները, որոնք բնութագրվում են իրենց կառուցվածքով, բնույթով ու կիրառությամբ վերաբերող առանձին յուրահատկություններով, հիմնականում հասարակական, քաղաքական և ռազմական բնագավառների հասկացություններ արտացոլող միավորներ են: Դրանք գերազանցապես սեփական միջոցներով ձևավորված տառային նորակազմություններ են, որոնք գործածվում են պետական, հասարակական, քաղաքական, ռազմական, աշխարհագրական տարածքների, միջազգային ու դիվանագիտական կազմակերպությունների, հիմնարկ ձեռնարկությունների, վարչական տարբեր միավորների անվանումներ նշելու ժամանակ:

Ներկայացնենք Աֆղանստանում օգտագործվող բաղադրյալ անվանումների ու տերմինների կրճատված մասերի միավորումով մի շարք հապավումներ, մասնավորապես՝ *u. q. u. = սազեմանե զանանե աֆղանեսթան* (Աֆղանստանի կանանց միություն), *մ.մ. = մելալե մոթթահեդ* (Միավորված Ազգերի Կազմակերպություն), *մ.մ. = մելիմեթթ* (միլիմետր), *դ.հ. = դովայե հավայի* (օդային ուժեր) և այլն:

Հապավումներով են նշվում նաև աշխարհի կողմերն ու ուղղությունները: Օրինակ՝ հյուսիս-արևելքը նշելու համար գործածվում են *2.2* տառերը, հյուսիս-արևմուտքի համար՝ *2.7* տառերը, հարավ-արևմուտքի դեպքում՝ *2.7* տառերը, հարավ-արևելքի համար՝ *2.2* տառերը և այլն: Ժամանակակից պարսկերենում հապավումների այս համակարգը բացակայում է:

Դարիում և պարսկերենում կիրառվում են օտարերկրյա և միջազգային մի շարք կազմակերպությունների անվանումներ միասին գրվող հապավումներով, ինչպես *նայթոն* (North Atlantic Treaty Organisation՝ Հյուսիսատլանտյան դաշինքի կազմակերպություն), *յունեսքո* (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation՝ Միավորված Ազգերի՝ լուսավորության, գիտության և մշակույթի կազմակերպություն) և այլն:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ նշենք, որ դարին ու պարսկերենը՝ պատմական անցյալից ժառանգած ընդհանուր լեզվական երևույթներից բացի, ժամանակի ընթացքում ստեղծել են բառակազմական առանձնահատկություններ և զգալիորեն տարբերվել են միմյանցից: Դարին կրել է փուշտուի հնչյունական համակարգի առանձին տարրերի ազդեցությունը, պահպանել է մայր լեզվից ժառանգած մեծաթիվ հնաբանություններ, ստեղծել է ինքնատիպ հապավումների համակարգ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Kalbas Iran, Farsiye Iran va Tajikestan, Entesharate vezarate omure kharejeje Jomhuriye Eslamiye Iran, Tehran, 1374, s. 29–30.
2. Киселева Л.Н., Миколойчик В.И. Дари-русский словарь, Изд-во «Русский язык», М., 1978.
3. Персидско-русский словарь в двух томах под редакцией Ю.А. Рубинчика, Изд-во «Советская Энциклопедия», М., т.1, 1970.
4. Дорофеева Л.Н. Язык фарси-Кабули, Изд-во восточной литературы, М., 1960.
5. *Yamin Mohammad hoseyn*, Talaffoze loghat dar Dari, Entesharate Pohantune Kabol, 1349.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СЛОВАРНОГО СОСТАВА СОВРЕМЕННОГО ДАРИ И ПЕРСИДСКОГО

В. Парсаданян

АННОТАЦИЯ

Настоящая статья посвящена особенностям развития словарного состава современного дари в сопоставлении с персидским языком.

В статье рассматриваются исторически установленные связи и отношения современного дари с родственными и другими языками, бытующими в Афганистане. Освящается значимость языка дари после приобретения страной независимости, устанавливаются и интерпретируются его расхождения от родственных языков – персидского и таджикского.

В статье представляется характеристика словообразовательных особенностей языка дари, отличающих его от персидского. Здесь анализируются внутренние источники развития лексического состава языка дари.

Статья посвящена характеристике особенностей развития словарного состава языка дари, отражающая тенденцию его обогащения на основе внутренних материальных ресурсов и заимствований из разных родственных и неродственных языков.

В статье отражены различные виды аббревиатур, архаизмов и неологизмов словарного состава современного дари.

Ключевые слова: дари, персидский язык, Афганистан, словарный запас, словообразующие возможности, особенности, заимствования, внутренний источник, внешние средства, сокращения.

THE PECULIARITIES OF MODERN DARI VOCABULARY DEVELOPMENT COMPARED TO PERSIAN

V. Parsadanyan

SUMMARY

The article presents the main peculiarities of modern Dari vocabulary that have been inherited from the general Persian vocabulary of early ages. In scientific literature the general Persian vocabulary implies the vocabulary of the language widely spoken in the area from the Mediter-

ranean to Sind and from Maveralnahr to the Syr Darya in the Middle Ages.

It is mentioned that in the course of its long historical development the Dari vocabulary was subjected to significant changes and gradually became different from its cognate Farsi and Tajiki.

The article mentions that the Farsi of Afghanistan, i.e. Dari, which was widely used in Hindustan, lost its connection with the Persian of Iran and managed to develop independently. It has kept its independence in Afghanistan where many languages are spoken, has undergone many changes, has created special word formation models and has enriched its vocabulary due to both internal and external sources of development.

The author mentions that the current relationships between Persian and modern Dari in the field of internal and external sources of their vocabulary development have resulted in both various interrelation and significant differences.

The differences mentioned relate to various developing processes of word meaning structure of Dari, its word formation, the borrowings from other languages, the frequency of word usage, the practical activation of rarely used words, the introduction of neologisms, the preservation of archaisms, the formation of abbreviations and their forming methods.

Keywords: Dari, Persian, Afghanistan, word form, word formation possibilities, peculiarities, borrowing, inner source, outer means, abbreviations.

КОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ СТРУКТУРИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЫСТУПЛЕНИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ ИНАУГАУРАЦИОННЫХ ВЫСТУПЛЕНИЙ ПРЕЗИДЕНТОВ США)

А.А. Симонян

sim-var@hotmail.com

АННОТАЦИЯ

Одним из главных условий успешной политической коммуникации в современном мире является грамотное моделирование сознания посредством языка. Исследование проводится в русле когнитивной лингвистики – одного из наиболее актуальных и активно развивающихся течений современных лингвистических исследований. В статье выявляется и обосновывается приоритетное значение концептов и фреймов, используемых для декодирования информации в инаугурационных речах президентов США.

Ключевые слова: политическая коммуникация, когнитивная лингвистика, когнитивные механизмы структурирования, концепт, фрейм.

XX век широко распахнул двери когнитивной парадигме научного знания. Имеющая в своей основе междисциплинарный характер, когнитивная наука включила в себя, во-первых, такие фундаментальные науки, как математику, философию, лингвистику; во-вторых, она подключила к себе новые развивающиеся науки и теории – теорию информации, методы математического моделирования и т.д.

В итоге слияния когнитологии с лингвистикой сформировалась новая область исследования – когнитивная лингвистика, позволяющая исследователям рассматривать языковые явления с точки зрения познавательных (когнитивных) механизмов, лежащих в основе мыслительной деятельности. У истоков когнитивной лингвистики стояли психологи Дж. Миллер и лингвист Н. Хомский. Когнитивная лингвистика – это направление, зародившееся в США, более известное как «когнитивная грамматика» (Лангакер 1992; Талми 1999 и др.). Кстати, термин «грамматика» в англоязычной лингвистике имеет более широкое значение, в трудах российских лингвистов, например, чаще используется термин «когнитивная семантика» (Баранов, Добровольский 1996; Селиверстова 2002; Рахилина 2000 и др.).

Отличительной особенностью новой научной парадигмы является «радикальное переключение внимания исследователей от объекта к субъекту, т.е. порождение и восприятие речи рассматривается как конструктивная деятельность субъекта, осуществляемая на основе имеющихся у него знаний» (Панкрац 1995, 403).

Итак, когнитивная лингвистика – это направление, в центре внимания которого находится язык как общий когнитивный механизм, как когнитивный инст-

румент – система знаков, играющих роль в репрезентации (кодировании) и в трансформировании информации (КСКТ 1997, 53).

Динамическое развитие когнитивной лингвистики обусловлено использованием когнитивного подхода, применяемого во многих областях лингвистики. Суть данного подхода заключается в исследованиях ментальных процессов и ментальной деятельности человека, анализ которого привел к заключению, что в основе человеческого мышления лежат операции над знаниями. Знания мы используем для декодирования информации, которую пытаемся понять в процессе коммуникации. В ходе декодирования коммуниканты используют изначально свои знания о языке, о мире, затем опираясь на собственные знания, извлекают информацию из памяти, таким образом, воспринимая и накапливая информацию, воспроизводят и используют ее в последующих коммуникативных актах.

Для представления ментальной деятельности человека учеными были разработаны специальные модели: схемы, концепты, фреймы, сценарии.

Само понятие «схема» было введено Бартлеттом в 1932 году, в рамках теории психологической памяти. Его исследования нашли отклик лишь в 70-е годы XX века. Теория схем представляет собой следующее: человек записывает в долгосрочную память представления о своей собственной личности и об окружающей действительности. С помощью записанных в нашей памяти когнитивных структур происходит отображение окружающего мира. Далее в процессе концептуализации полученной информации создаются схемы, представляющие собой концептуальные единства.

Схемы – это комплексные структуры знаний, которые отображают опыт, накопленный в течение жизни (Belezza, Bower 1982, 1).

Другим способом представления знаний является концепт. Концепты возникают в результате ментальных операций, которые абстрагируются от индивидуальных характеристик одного объекта, извлекая из него общие признаки.

Вот как описывает концепт Караулов: «На лингвокогнитивном (тезаурусном) уровне в качестве единиц следует выделять обобщенные (теоретические или обыденно-житейские) понятия, крупные концепты, идеи, выразителями которых оказываются те же как будто слова нулевого уровня, но облегченные теперь дескрипторным статусом. Отношения между этими единицами ... выстраиваются в достаточно строгую иерархическую систему, в какой-то степени отражающую структуру мира, и известным (хотя и отдаленным) аналогом этой системы может служить обыкновенный тезаурус. Стереотипам на этом уровне соответствуют устойчивые стандартные связи между дескрипторами, которые находят свое выражение в генерализованных высказываниях, дефинициях, афоризмах, крылатых выражениях, пословицах и поговорках, из всего многообразия которых каждая языковая личность выбирает именно те, что соответствуют устойчивым связям между понятиями в ее тезаурусе и выражают, тем самым, незблемые для нее истины, в значительной степени отражающие, а значит, и определяющие ее жизненное кредо, ее «жизненную доминанту» (Караулов 1981)

Разновидностью мыслительного структурирования, по ван Дейку, являются фреймы.

Фрейм как наиболее важное понятие когнитивной лингвистики было введено Н. Минским. Фрейм – это структура, репрезентирующая информацию высокого семантического уровня, это знание, накопленное человеком в течение жизни и хранящееся в памяти или же это новое знание в сочетании с отдельными компонентами, хранящихся в памяти знаний. Являясь лингвокогнитивным понятием, фрейм имеет свой языковой коррелят, он состоит из узлов и слотов. Слот – это тип информации, релевантный для описания объекта, это пустой узел, который заполняется данными из той или иной ситуации.

Если рассматривать концепт как единицу мышления, то фрейм – это разновидность его мыслительного структурирования.

«Фреймы являются единицами, организованными вокруг некоторого концепта. Но в противоположность простому набору ассоциаций эти единицы содержат основную, типическую и потенциально возможную информацию, которая ассоциирована с тем или иным концептом» (Дейк 1989, 16).

Когнитивная лингвистика отмечает, что в процессе интерпретации текста, а именно во время восприятия информации, в сознании адресата параллельно разворачиваются два процесса: 1) получение нового информационного потока и 2) активизация эмоций, оценок, мнений (Лакофф 1996).

Попытаемся выяснить, каким образом когнитивные механизмы используются политическими деятелями для создания образа политика и каким образом у аудитории вырабатывается определенное отношение к политическому деятелю.

Политический деятель как особое проявление языковой личности также обращается к определенным незыблемым истинам, которые, максимально ему содействуя, способны оказывать максимальное воздействие на аудиторию.

Рассматривая инаугурационные речи политических деятелей как образец единого и цельного текста, попытаемся провести разбивку речей на понятийные области, с целью выявления концептуальных стержней выступления. Для этого целесообразно использовать такие понятия когнитивной лингвистики как «концепт» и «фрейм».

Анализ инаугурационных речей позволил нам выделить тематические блоки, которые затрагивают практически все президенты. Композиционно выступление состоит из следующих направлений: приветственное обращение, настоящее США, прошлое США и будущее США.

Если вникнуть в такие понятийные области, как настоящее, прошлое и будущее США, то можно представить своеобразную систему координат, где осями координат являются время и пространство. В своих речах многие политические деятели часто апеллируют к этим категориям, ибо каждая страна не только имеет свою историю, но также имеет и свои территориальные границы. Политик в своей речи создает образ страны в определенное время и в определенном месте, этот пространственно-временной срез уникален для каждого деятеля. Чередуя-

щиеся пространственно-временные срезы в итоге создают историю данной страны. И если считать эту систему трехмерной, то третьей осью будет человек, а в данном случае языковая личность политика – ключевая фигура в определенной пространственно-временной ситуации.

Время и пространство как формы существования материи имеют объективный характер и неотделимы друг от друга. Концепт «история или прошлое страны» рассмотрим через фрейм «путь» на примере из первой инаугурационной речи Дж. Буша-младшего.

And even after nearly 225 years, we have a long way yet to travel.

(Буш 2001)

Сознание человека устроено так, что он может визуально – в образе дороги/пути – представить время, и тогда оно уже представляется как материальное. Для адекватного восприятия, декодирования информации, предложенной политическим деятелем, необходимы знания об истории, традициях, культуре данного лингвокультурного сообщества. В первой части высказывания посредством времени – прошедших 225 лет – дается образ пройденного пути, а во второй части посредством долгой дороги моделируется время, стремящееся в будущее. Это высказывание – явное свидетельство того, что время и пространство в человеческом сознании взаимосвязаны, практически переплетены, что отражается на познании мира.

Метафорическое восприятие времени посредством пространства наблюдается и на примере из выступления президента Клинтона.

An idea infused with the conviction that America's long heroic journey must go forever upward.

(Клинтон 1993)

Адресат осмысляет *время* как героическое путешествие, которое идет по направлению от прошлого к будущему. Эта мысль сопровождается убеждением, что долгое героическое путешествие Америки должно вечно идти вверх. Время в образе пространства ассоциируется с длительностью и поэтому имеет поступательный характер.

Фрейм «путь» в инаугурационных речах президентов США представлен *путь истории*, или *исторический путь*, в лексическом плане актуализированный такими единицами, как *(long) story, history (история)*.

We have a place, all of us, in a long story – a story we continue, but whose end we will not see. It is the story of a new world that became a friend and liberator of the old, a story of a slave-holding society that became a servant of freedom, the story of a power that went into the world to protect but not to possess, to defend but not to conquer.

(Буш 2001)

Президент Дж. Буш-младший говорит, что в этой долгой истории каждый гражданин США выполняет свою роль. Это история нового мира, ставшего другом и освободителем старого мира, это история рабовладельческого общества,

ставшего поборником идей свободы, это история походов в другие страны, однако не с целью нападения и захвата, а с целью защиты идеалов свободы и демократии.

Таким образом, президент Дж. Буш-младший, представляя определенные этапы истории США, формирует у адресата образ перемещения во времени, создает ощущение наглядного передвижения по истории страны, по пути, проделанному нацией.

Американцы гордятся своей историей, своими достижениями. К осмыслению концепта *время* через призму истории, пройденного пути в несколько ином аспекте обращается в своем инаугурационном выступлении президент Обама.

Our journey has never been one of shortcuts or settling for less. It has not been the path for the faint-hearted, for those who prefer leisure over work, or seek only the pleasures of riches and fame. Rather, it has been the risk-takers, the doers, the makers of things – some celebrated, but more often men and women obscure in their labor – who have carried us up the long, rugged path towards prosperity and freedom.

(Обама 2009)

Говоря об истории страны, о пройденном Америкой пути, Президент предпочитает останавливаться не на исторических событиях, а говорить о самих американцах. Президент Обама во временном пространстве выделяет качества американцев, благодаря неустанному труду которых Америка движется вперед. Для оказания сильного эмоционального воздействия он вводит в текст оппозиционные конструкции. Этот путь не для слабонервных, а для сильных, для тех, кто предпочитает работу отдыху. Этот путь прошли мужчины и женщины – рискующие, некоторые из них стали известными, а многие были просто тружениками. Длительный путь, пройденный поколениями американцев, привел страну к процветанию и свободе.

Метафорическое восприятие времени сквозь призму пространства, пройденного пути выводит на передний план образ движущегося, объемного времени, где осмысляется вклад рядовых американцев. В пространственной метафоре времени выделяется образ человека. Интересно, что в данном небольшом отрезке выступления встречаем целый ряд выражений, обозначающих людей – *the risk-takers, the doers, the makers of things*. Подобным акцентированием оратор выделяет в историческом ходе времени простого человека, преодолевающего трудности и созидающего несмотря ни на что. Тем самым еще раз подтверждается мысль о ценности каждого отдельно взятого человека в американской национальной культуре, о значимости его роли в истории нации.

Концепт «история, или прошлое страны» раскрывается президентом Р. Рейганом через фрейм «памятники».

Directly in front of me, the monument to a monumental man: George Washington, Father of our country. A man of humility who came to greatness reluctantly. He led America out of revolutionary victory into infant nationhood. Off to one side the stately memorial to Thomas Jefferson. The Declaration of Independence flames with his eloquence.

And then beyond the Reflection Pool the dignified columns of the Lincoln Memorial. Whoever would understand in his heart the meaning of America will find it in the life of Abraham Lincoln.

Образ Джорджа Вашингтона создается через контраст, Р. Рейган называет его отцом страны и одновременно скромнейшим человеком, которого тяготили величие и слава, но революционные победы которого привели к зарождению американской нации.

Эффект контраста способствует интенсивности оценки. Томаса Джефферсона характеризуют слова *flames with his eloquence*, лексические единицы с насыщенной положительной окраской. Величественный памятник Абрааму Линкольну – это дань любви всех американцев, образ которого глубоко запечатлен в сердцах всех граждан страны. Через фрейм «памятники» Р. Рейган заостряет внимание аудитории на легендарном прошлом страны, тем самым вынуждая своих современников испытать чувство гордости за страну.

Следующий фрейм, который раскрывает концепт «прошлое страны» – это фрейм «герои войны». Цитата из дневника рядового американца Мартина Трептоу привносит в инаугурационную речь своеобразную непринужденность изложения.

On the flyleaf under the heading «My Pledge», he had written these words: «America must win this war. Therefore, I will work, I will save, I will sacrifice, I will endure, I will fight cheerfully and do my utmost, as if the issue of the whole struggle depended on me alone».

На форзаце под заголовком «Мой обет» он написал эти слова: «Америка должна выиграть эту войну. Поэтому я буду работать, я спасу, я пожертвую, я вынесу, я буду сражаться с радостью и прилагать все усилия, как будто вся проблема войны зависит исключительно от меня одного».

Первое предложение в дневнике (*America must win*) «Америка должна победить» носит обобщающий характер, выдвигается единая точка зрения, объединяющая государственную направленность и патриотичные чувства граждан. Авторская оценка разворачивается в последующем предложении «*I will work, I will save, I will sacrifice, I will endure, I will fight*».

Практически все политические речи, в том числе инаугурационные, отличаются тем, что в них функция воздействия реализуется двояко: во-первых, она направлена на сознание отдельных индивидов, во-вторых, на всю аудиторию, именуемую нацией.

Обращение президента непременно должно сочетать в себе компоненты индивидуального и всеобщего. Цитата из дневника рядового американца обязана дойти до каждого рядового гражданина в отдельности, в то же время, такой подход сплавливает аудиторию, которую можно рассматривать как единое целое. Подобные вкрапления имеют и обратную силу. В ответ аудитория также воспринимает президента и в качестве обычного человека, одного из них, своего парня, и в то же время как исключительного человека, наделенного невероятными способностями, первого среди всех.

Анализ концепта «настоящее» проанализируем на материале инаугурационного выступления президента США Ричарда Никсона.

Для того, чтобы дать оценку текущим проблемам США, президент США Ричард Никсон делает экскурс в историю и приводит цитату из выступления Франклина Рузвельта.

Standing in this same place a third of a century ago, Franklin Delano Roosevelt addressed the Nation ravaged by depression and gripped in fear. He could say in surveying the Nation's troubles: «They concern, thank God, only material things».

Our crisis today is the reverse.

Сегодняшний кризис заключается в обратном.

Цитация является распространенным приемом у политиков. Ссылаясь на мнения авторитетных лиц, политический деятель преследует несколько целей: повысить доверие к сообщаемой информации и использовать приведенную цитату как отправную точку для дальнейшего хода авторской мысли.

Ссылаясь на Франклина Рузвельта как на одного из видных политических деятелей США, Ричард Никсон хотел заострить внимание слушателей на том, что в самые тяжелые для США годы, годы Великой Депрессии, кризис духа, по мнению Рузвельта, был бы страшнее, чем развал в экономике.

Употребление инверсивной синтаксической конструкции – своеобразный перенос временных срезов. Р. Никсон, проводя параллели, пытается возвеличить себя и устами Ф. Рузвельта дать оценку тех проблем, которые ему предстоит решить.

Концепт «будущее» наиболее эксплицитно представлен в выступлении Дж. Кеннеди, в котором большей частью делается упор на перспективы развития государственной политики США. Концепт «будущее» реализуется с помощью поддерживающих фреймов. Такими фреймами являются: фрейм «союзники», фрейм «нуждающиеся», фрейм «ООН», фрейм «противники», фрейм «сотрудничество», фрейм «граждане США», фрейм «свобода».

Оценочность текста разворачивается дедуктивным способом. В первом предложении дается важная информация, которая впоследствии раскрывается автором. Оценочное отношение автора также включает в себя следующие синтаксические средства: эллипсис, повтор, инверсия.

Фрейм «союзники» демонстрируется в данном отрывке.

To those old allies whose cultural and spiritual origins we share, we pledge the loyalty of faithful friends. United, there is little we cannot do in a host of cooperative ventures. Divided, there is little we can do – for we dare not meet a powerful challenge at odds and split asunder.

To those new States whom we welcome to the ranks of the free, we pledge our word that one form of colonial control shall not have passed away merely to be replaced by a far more iron tyranny.

Фрейм «союзники» в предложении с эксплицитной положительной оценкой (*we pledge the loyalty of faithful friends*) «мы заверяем в лояльности преданных друзей» в сочетании с предшествующей инверсивной конструкцией *to those old*

allies оказывает эмоциональное воздействие на аудиторию. В последующих предложениях фрейма «союзники» оценка дается с помощью параллельных антонимичных фраз: *united u divided, we cannot do u we can do*. Эллиптические антонимические конструкции (*united, divided*), при которых сохраняется только рематическая часть высказывания, формируют у слушателя одновременно положительную и отрицательную оценку и как бы дают возможность самому окончательно определиться в своем понимании дилеммы.

Фрейм «союзники» раскрывается также в предложении:

To our sister republics south of our border, we offer a special pledge – to convert our good words into good deeds – in a new alliance for progress – to assist free men and free governments in casting off the chains of poverty.

Инверсивная конструкция *To our sister republics south of our border, we offer a special pledge* в сочетании с лексическим повтором эксплицитно оценочных единиц *good u free* формирует у аудитории верное отношение к фрейму «союзники».

В фрейме «союзники» оценочность выводится дедуктивно, она представлена эксплицитно с помощью лексико-семантических и синтаксических средств оценки. Однако следует указать и на ее текстообразующую функцию, с помощью ритмичного повторения фразы *To.. we pledge* обеспечивается связность и целостность данного текстового отрезка. Фрейм «союзники» выделяется на фоне выступления как один и самых важных.

Один и тот же концепт, в данном случае концепт «будущее», в зависимости от прагматической цели поддерживается разными фреймами.

Оценочную позицию автора раскрывают лексические единицы с выраженной отрицательной оценкой *dark powers of destruction, self-destruction*. Но данные словосочетания не характеризуют противника эксплицитно. Предложение составлено так, что темные силы разрушения приведут к хаосу, если противостоящие стороны не начнут борьбу за мир. А если, по словам президента США, Америка и есть оплот мира, то мы имплицитно предполагаем, что все слова с отрицательной коннотацией адресованы вражескому государству, в данном случае, Советскому Союзу.

Далее в своем выступлении Дж. Кеннеди призывает к сотрудничеству через лексический повтор конструкции *let both sides*. Идеи Кеннеди – это своеобразный прорыв в официальной политике США по отношению к СССР. Он предлагает идеи сокращения гонки вооружений, совместного изучения космоса, науки.

Перечисление перечня идей, которые в ценностной картине мира считаются положительными, приводит к эмоциональной интенсивности, насыщенности. Нагнетание новых мыслей, идущих вразрез со старым пониманием, доходит до кульминации через понятие количественной оценки.

All this will not be finished in the first 100 days. Nor will it be finished in the first 1000 days, nor in the life of this Administration, nor even perhaps in our lifetime on this planet. But let us begin.

Приведение количественных данных, цифр – это один из приемов оценки.

Цифры – это внешне беспристрастные средства, но они позволяют автору довольно просто оказать воздействие на слушателя. Идея сотрудничества в фрейме «противники» проводится индуктивным способом и завершается фразой *let us begin*.

В выступлении Дж. Кеннеди концепт «будущее» поддерживается фреймом «обращение к согражданам», где употребляется фраза, которая стала классической в политическом лексиконе США.

And so, my fellow Americans: ask not what your country can do for you – ask what you can do for your country.

В данном предложении на основе контрастивных синтаксических конструкций с перемещением акцента с пассивного на активного деятеля выявляется функциональная перспектива всего выступления. Использование сочинительного союза *and* с вводным словом *so*, в сочетании с обращением *my fellow Americans*, как бы подытоживает предыдущий текстовый отрезок, направляя внимание слушателя на новую фразу, которая с помощью отрицательной частицы *not*, приобретает сильное ударение, акцентируя ту мысль, которую президент считает узловой.

Инаугурационные тексты являются своеобразным типом цельного текста. Для реализации собственной когнитивной установки, политический деятель разбивает свою речь на понятийные блоки, которые в свою очередь подлежат дроблению. Мыслительное структурирование речей осуществляется с помощью концептов и фреймов. Необходимость использования эксплицитных средств оценки продиктована тем, что инаугурационные речи ориентированы на взаимодействие с массовой аудиторией.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику. М.: Эдиториал УРСС, 2001. 358 с. Бертсекас Д., Галагер Р. Сети передачи данных. М.: Наука, 244 с., 1979.
2. Дейк Т.А. Ван. Фреймы знаний и понимание речевых актов // Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. СС. 12–40.
3. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. - М., 1981. 363 с.
4. КСКТ – Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.С., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. М.: Изд-во Московского гос. ун-та им. М.В. Ломоносова, 1996. 245 с.
5. Лакофф, Дж. Когнитивное моделирование Текст. // Язык и интеллект. М.: Прогресс, 1996. СС. 143–184.
6. Лангакер Р. Когнитивная грамматика. М.: Наука, 1992. 56 с.
7. Панкрац Ю.Г. Когнитивный подход к языку и лингвистическая теория. //Лингвистика на исходе 20 века: итоги и перспективы. Тезисы международной конференции. Т. 1 М.: МГУ им. М.В.Ломоносова, 1995. СС. 403–405.
8. Талми Л. Отношение грамматики к познанию // Вестник МГУ, Сер.: Филология. 1999. № 1. СС. 30–48.
9. Belezza F.S., Bower G.H. Remembering Script-Based Test. // Poetics, № 11, 1982. PP. 1–23.

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵԼՈՒՑԹՆԵՐԻ ՄՈՂԵԼԱՎՈՐՈՒՄԸ ՃԱՆԱՉՈՂԱԿԱՆ
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐՈՎ (ԱՄՆ ՆԱԽԱԳԱՀՆԵՐԻ
ԵՐԴՄՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԵԼՈՒԹՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ)**

Ա. Ա. Միմոնյան

ԱՍՓՈՓՓՈՒՄ

Քաղաքական հաղորդակցության հաջողությունն առաջին հերթին պայմանավորված է լեզվի միջոցով մտքի ճիշտ մոդելավորմամբ:

Ներկայացվող հետազոտությունն իրականացվել է ժամանակակից լեզվաբանության առավել արագ զարգացող ճյուղի՝ ճանաչողական լեզվաբանության սկզբունքներով: Այստեղ դուրս են բերված, ուսումնասիրված և հիմնավորված են քաղաքական գերակա այն հասկացություններն ու լեզվական կաղապարները, որոնք գործածվում են Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահների երդմնակալության տեքստերում:

Հիմնաբառեր՝ քաղաքական հաղորդակցություն, ճանաչողական լեզվաբանություն, մոդելավորում, հասկացություններ և լեզվական կաղապարներ:

**COGNITIVE STRUCTURING OF POLITICAL SPEECHES (BASED ON
INAUGURAL SPEECHES OF PRESIDENTS OF THE USA)**

A. Simonyan

SUMMARY

One of the main conditions for successful political communication is the attempt to model consciousness through language. The current research is conducted in line with cognitive linguistics, which is one of the most urgent and rapidly developing trends in contemporary cognitive studies. The article identifies and justifies priority concepts and frames used for decoding the information in the inaugural speeches of Presidents of the United States.

Keywords: political communication, cognitive linguistics, cognitive structuring, concept, frame

ФИЛОСОФИЯ

ГЕНОЦИД В КОНТЕКСТЕ ТРАНСФОРМАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ И ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

М.И. Заславская

zaslavm1@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы определения и концептуализации таких понятий, как геноцид, этническая и национальная идентичности, национальность, народ. Проведен анализ некоторых аспектов пересечения этих концептов, проанализированы некоторые последствия геноцида в контексте трансформации этнической и национальной идентичностей для всех вовлеченных сторон.

Ключевые слова: геноци, этническая идентичность, национальная идентичность.

Слово «геноцид» ... гибридное слово, этимологически восходящее к двум языкам [греч. “genos” – “род”; лат. “caedo” – «убиваю»], и сейчас звучит на двух языках – на языке жертв и языке тиранов, языке права и языке произвола.

Ив Тернон

Концепция «геноцида» вошла в общественно-научный дискурс сравнительно недавно: впервые термин был использован в 1944г. криминологом Р. Лемкиным для обозначения событий времен Второй мировой войны. Однако до сих пор нет однозначной интерпретации этого термина. Концепция геноцида в первоначальной трактовке в тексте Конвенции ООН «о предупреждении преступления геноцида и наказании за него» определялась следующим образом: «Настоящая конвенция подразумевает под геноцидом любое из следующих действий, направленных на полное или частичное уничтожение национального, этнического, расового или религиозного сообщества: а) физическое уничтожение членов сообщества; б) причинение тяжелого физического или психического ущерба членам сообщества; в) намеренное нанесение урона условиям жизни сообщества с целью его полного или частичного физического уничтожения; г) применение мер, препятствующих деторождению в данном сообществе; д) насильственное изъятие детей из данного сообщества и перемещение их в другое»¹. В дальнейшем определение геноцида было расширено до следующего: «Преступление геноцида в своей наиболее очевидной форме – намеренное физическое уничтожение индивидов в связи с тем, что они являются чле-

¹ Резолюция ООН N 96 (I) от 11 декабря 1946г. [14].

нами того или иного человеческого сообщества», ввиду сложности определения того, что мы должны понимать под национальным и этническим сообществом² [21], стр. 3. Между тем, последнее определение, на наш взгляд, слишком абстрактное и не отражает сути рассматриваемого явления, т.к. под него подходят большое количество ситуаций, не связанных с геноцидом в его общеупотребительном смысле (в частности, с учетом этимологии самого термина геноцид)³. В конечном счете, понимание реально существующего явления *геноцида* неразрывно связано с определением таких концепций, как *этничность* и *нация*.

Проблема *этничности* вошла в научный дискурс также сравнительно недавно, начиная с 50–60-х гг. прошлого столетия. Дискурс вокруг этничности весьма разнообразен: целый ряд подходов, таких как примордиализм, инструментализм, конструктивизм, – предлагают свои интерпретации этничности и этнических противоречий. Анализ этой проблемы осложняется недостаточной разработанностью методологического аппарата для определения понятия «этнос». Сложность ее можно охарактеризовать словами Дж. Де-Воса: «...если кто-то и стремится дать определение «этнической группы», выявив существенные характеристики этого образования, то, в конечном счете, обнаруживает отсутствие существенных характеристик, общих для всех групп, обычно обозначаемых словом «этническая»» [6, с. 233]. Если на первых этапах формирования этнических групп происходит реификация (овеществление) маркеров этничности, то есть формируется описание реального множества людей, вычленяемых конкретным маркером⁴, то сейчас, говоря словами Льва Гумилева, «нет ни одного реального признака для определения этноса, применимого ко всем известным случаям, поэтому вынести за скобку можно только одно – признак каждой особи: «мы – такие-то, все прочие – другие» [5], с. 41. Иными словами, с усложнением структуры человеческих взаимодействий основополагающим критерием для определения этничности становится *идентичность* человека со всем своим набором *этнодифференцирующих маркеров*⁵. Набор этих маркеров обычно включает такие характеристики, как: язык, конфессиональная принадлежность, традиции, происхождение, мифы, сим-

² Резолюция ООН № 260 А (III) от 9 декабря 1948 г. [10].

³ Например, бытовое преступление, совершенное из-за мести по отношению к членам какой-либо семьи, тоже будет подпадать под подобное определение.

⁴ Например, для древних греков основным маркером этничности выступал язык, не-греками считались все те, кто не говорил по-гречески, их язык ассоциировался с фонетическим «bar-bar-bar» (отсюда и произошло наименование «варвар») [2, с. 36].

⁵ Вообще говоря, термин «*этнодифференцирующий*» может быть без ущерба заменен на термин «*этнообразующий*», так как «*всякое противопоставление объединяет, всякое объединение противопоставляет, мера противопоставления есть мера объединения*» [13, с. 78]. Однако в дальнейшем изложении нас более будет интересовать мера *противопоставления* этнических категорий в восприятии людей. Фактически, социальная идентификация членов ингруппы, социальная дифференциация и конструирование аутгруппы строятся на процессе категоризации понятий «мы» и «они» [20. СС. 33–47].

волы и т.п., однако ни одна из приведенных характеристик не является универсальной при определении этничности⁶. В качестве примера можно привести интересные зарисовки в описании жизни и обычаев представителей армянской диаспоры в разных уголках мира, разных странах и континентах, сделанных известной армянской поэтессой Сильвой Капутикян во время своих путешествий. Среди представителей армянских диаспор имеется большое количество людей, которые, не зная армянского языка, не будучи знакомыми с армянскими традициями и обычаями, тем не менее считают себя армянами ([9]).

Сложнее обстоит дело с понятиями «*нация*», «*национальность*», «*народ*», так как помимо этнической компоненты в эти понятия примешивается и политическая компонента. Если понятие «*народ*» носит во многом политический характер и может обозначать население конкретной страны, основанное на критерии проживания на ее территории, то понятие «*нация*» можно интерпретировать двояко: с одной стороны, нацию можно понимать как «*этническую общность (этнонацию)*», с другой стороны – как «*государственное сообщество (согражданство)*». Однако, как отмечает В.А. Тишков, у представителей второй интерпретации «*ресурсов и аргументов на признание за ними данного обозначения больше*» [16, с. 76]. Действительно, при анализе механизмов формирования, например, канадской нации сложно выделить некий единственный этнос, являющийся нациеобразующим. Таким образом, мы не можем не согласиться с утверждением Тишкова о том, что «*утверждение, что «ни одна нация как государство не формировалась без наций-этносов. Но при этом всегда был государственнообразующий этнос, который подавлял, ассимилировал или объединял остальных», является ошибочным*» [16, с. 76]. Иными словами, именно гражданская принадлежность становится основополагающей при определении национального сообщества, и на передний план выдвигается *национальная идентичность* со своим набором *национально-дифференцирующих маркеров*. При этом, если набор этнодифференцирующих маркеров довольно неоднозначен, находится в основном в области культурной аутентичности, а также такого расплывчатого понятия, как *происхождение*, то национальная идентичность в качестве основного маркера имеет самоидентификацию человека как представителя конкретного государства и обычно закрепляется юридически. При этом территориальная дислокация человека не является основополагающей для его национальной идентичности. Хобсбаум пишет: «*национальность и национализм, хотя они и конструируются сверху, «нельзя постичь вполне, если не подойти к ним „снизу“, с точки зрения убеждений, предрассудков, надежд, потребностей, чаяний и интересов простого человека, которые вовсе необязательно являются национальными, а тем более – националистическими по своей природе*» [17, с. 20].

Такое понимание этноса, нации, национальности и народа позволяет уло-

---

⁶ Интересен в связи с этим пример цыган, объединенных под единым этнонимом Рома, однако сильно различающихся по своим культурным и социальным характеристикам в зависимости от страны проживания (Россия, Испания, Венгрия и др.) [15, с. 29].

жить эти понятия в единую концептуальную схему, где понятия *этноса* и *нации* различаются по типу своей социальной идентичности, *национальность* является характеристикой индивидуальной принадлежности человека к той или иной нации, а *народ* – категория, характеризующая общность по месту ее проживания. Таким образом, в границах единой национальной идентичности могут сосуществовать несколько этнических идентичностей.

В этой концептуальной схеме основой для анализа *геноцида* становятся противоречия в этнических идентичностях в рамках единой национальной идентичности. Насилие, осуществляемое в рамках различных межнациональных конфликтов, является иной по сравнению с геноцидом категорией, оно всегда наличествует в войнах. Особое место в ряду этих категорий занимает *колониализм*, который может включать категорию геноцида при определенных условиях как одну из составляющих. Однако, если насилие осуществляется гражданами некоего государства по отношению к своим же согражданам по этническому признаку – то это один из очевидных проявлений геноцида. Наиболее тяжелым преступлением, на наш взгляд, является геноцид, осуществляемый в отношении своих же граждан на государственном уровне.

Возможно в связи с тем фактом, что именно в XX веке в дискурс научных обсуждений вошло понятие *геноцида*, XX век дал яркие примеры его осуществлений. Среди наиболее известных актов геноцида XX века можно назвать Геноцид Армян в Османской империи (1895–1923гг.), Геноцид понтийских греков и ассирийцев (1915–1923гг.), Холокост (1933–1945гг.), истребление сербов при режиме Павелича (1941–1945гг.), Геноцид цыган (1941–1945гг.), резня в Баку и Сумгаите (1987–1988гг.), истребление курдского населения северного Ирака (1987–1989гг.), Геноцид в Руанде (1994), резня в Сребренице (1995), Геноцид африканского населения в Дарфуре (2003 – по настоящее время). Перечисленные события наиболее однозначно подпадают под определение геноцида, тем не менее, есть еще целый ряд подобного рода событий, которые реализовывались под эгидой колониализма, конфессионального противостояния, социальных преобразований, войн и т.п. (как, например, истребление аборигенов Америки (индейцев), истребление около трех миллионов камбоджийцев при режиме Красных Кхмеров, военные преступления японской императорской армии в Китае, истребление населения Конго, истребление племен гереро и нама в Африке и т.д.). Подобные события непосредственно как акты геноцида рассматривать не вполне корректно.

Принимая вышеизложенную концептуальную схему соотношения геноцида с этнической и национальной идентичностями, мы можем заключить, что анализ события геноцида тесно связан с трансформациями этнической идентичности. Отметим, что восприятие собственной идентичности может быть далеко не однозначным, оно во многом связано с воздействием внешних факторов, и в зависимости от обстоятельств их значимость для представителей группы может меняться [8, с. 186]. Причем значимость для представителей группы своей этнической идентичности начинает определяться значимостью противопоставлений,

заложенных в набор маркеров, которые закрепились в их сознании как этнодифференцирующие [7. СС. 14–15]. Фактически, углубление этнического сознания, связанное с углублением противопоставления собственной идентичности какой-либо другой, может стать предпосылкой выдвижения на передний план этнических противоречий (реальных или мнимых) и возникновения конфликтной ситуации с возможным перерастанием ее в этнический конфликт [8]. По словам Бантона [18, с. 8] *«...некоторые люди начинают оценивать их этническую идентичность как более важную по отношению к другим идентичностям, по сравнению с тем, как они это делали обычно. При этом предварительно они, возможно, имели некоторые обязательства по отношению к другу, соседу или коллеге, отделенному от них этнической принадлежностью. Однако их приоритеты изменились ...»*.

Особенности стадийности трансформации этнической идентичности в процессе углубления этнической напряженности прекрасно иллюстрируется в известной теории Т. Нортрапа ([19]). На первой стадии конфликта формируется предпосылка нарастания этнической напряженности, которая связана по Нортрапу с осознанием членами группы угрозы их этническому существованию. Отметим, что угроза может быть как реальной, так и всего лишь осознаваться членами группы как реальная. При этом, многие исследователи подчеркивают зависимость восприятия угрозы от концентрации недоминирующего этноса в доминирующем. Этим вопросам посвящен целый ряд исследований ([8], с. 187).

На следующей стадии начинается трансформация этнической идентичности в сторону углубления этнодифференцирующих маркеров в сознании представителей группы. Эту стадию Нортрап назвал стадией *искажения*. На третьей стадии, *ужесточении*, происходит изменение психологического климата в группе. Даже в случае оборонительной позиции, занимаемой членами группы, происходит усиление санкций и норм внутри группы против инакомыслящих. Далее наступает четвертая стадия эскалации конфликта, *сговор*, стадия институционализации конфликта. Таким образом, следуя Т. Нортрапу, можем утверждать, что механизм развития этнического конфликта связан с трансформациями в восприятии людьми своей идентичности [7].

Следует подчеркнуть, что факторы, способствующие углублению значимости этнической идентичности в плоскости анализа геноцида, носят обычно политический характер. Следуя словам Джеймса Петраса, *«геноциды в первую очередь являются государство-центричными практиками, эксплуатирующими одно из миллионов противоречий, существующих в среде населения (предрассудки против той или иной группы людей), и использующими их для сплочения общества вокруг экспансионистской, или, более точно, империалистической политики элит.... Начиная с первого геноцида 20-го века (турецкого геноцида армян), процесс массовых истреблений стал рассматриваться как часть модернизации и национального объединения, основанного на централизованном насилии. Последующие «этнические чистки» всех меньшинств Османской империи сле-*

довали секулярной республиканской логике, когда военным присваивалась роль защитника «модернизирующего» этноса, противостоящего «воображаемому» врагу, выступающему под видом меньшинств» [12, с. 4]. Таким образом, при анализе геноцида трансформации этнической идентичности тесно связаны с трансформациями национальной идентичности. «Насилие становится «этническим» («расовым», «националистическим») благодаря значениям, которые придают ему преступники, жертвы, политики, чиновники, журналисты, исследователи, работники служб помощи и др. Такие акты фреймирования и нарративного кодирования не просто *интерпретируют* насилие – они *конституируют* его в качестве этнического», – считает Роджерс Брубейкер [3, с. 39]. Однако, соотношение в трансформациях этнической и национальной идентичностях агрессора и жертвы диаметрально противоположны. Углубление значимости этнической идентичности в восприятии представителей этнической группы – жертвы геноцида проявляется в тесной связи с ослаблением значимости их старой национальной идентичности и стремлением обрести новую национальную идентичность. Между тем, в восприятиях представителей группы – агрессора углубление значимости этнической идентичности связано с углублением их национальной идентичности. И если на первых порах среди возможных последствий реализации акта геноцида может быть объединение этнической группы-агрессора против общего «врага», то затем следует объединение этнической группы-жертвы против врага-агрессора, которое в дальнейшем начинает трансформироваться в долгосрочное появление нового этнодифференцирующего маркера в восприятии представителей группы жертвы, связанного с коллективной памятью самого акта геноцида. Следствием этого является углубление стремления создать новую собственную национальную идентичность в восприятиях представителей группы – жертвы, усиление этнического противостояния с группой-агрессором, передаваемое из поколения в поколение. И если не происходит разрядки этнического напряжения, то значимость этнической идентичности может сохраняться длительные промежутки времени, долгие годы неся свои негативные последствия и для группы-агрессора, и для группы-жертвы.

Геноцид, изначально призванный решить определенные политические проблемы внутри государства, приносит, разумеется, и немалые выгоды его исполнителям. «Жертву лишают ее земли, собственности, культуры, веры, самосознания, идеологии. Но каков бы ни был характер этого урона, он окончателен» – указывает Ив Тернон [21]. Посмотрим на эту проблему с точки зрения долгосрочной перспективы. Решает ли в реальности геноцид проблемы, стоящие перед государством?

Одним из ярких примеров геноцида в истории человечества является незаслуженно забытая история 1002г. резни датчан в Англии. Этот инцидент является, наверное, первым реально зафиксированным актом геноцида в истории человечества. Английский король Этельред II по прозвищу Неразумный (Unready) решил разом разрешить вопрос, связанный с проживанием на территории Англии

датчан, которые считались давними и беспощадными врагами англичан. Было задумано устроить массовую резню. *«Этот замысел готовился в обстановке такой секретности, что его удалось осуществить в один день: все датчане, жившие в Англии, были беспощадно уничтожены. Но резня эта, такая коварная по замыслу и такая жестокая по исполнению, вместо того, чтобы положить конец народным бедствиям, явилась лишь началом еще больших несчастий»*, – пишет У. Голдсмит [4]. Как результат этой резни, Англия на многие годы попала под иго датчан: с 1013г. Англией правили датские короли. Одним из своеобразных уроков этой истории является следующий факт: когда на престол объединенного датско-норвежско-английского государства стал датский король Кнут (Канут), прозванный за свою мудрость Великим, он не стал мстить англичанам за совершенную ими резню, напротив, он привлек к управлению англо-саксонскую знать и успешно правил страной долгие годы. Таким образом, рассмотренный пример весьма ярко иллюстрирует последствия геноцида для страны, и результаты сбалансированной политики при решении этнических противоречий. Как показывают исследования, толерантная политика во многом решает этнические противоречия и даже способствует ассимиляции различных этносов в доминирующую среду, чего не может добиться политика насилия [6].

Анализируя последствия геноцидов более позднего времени, близкого нам по хронологии, мы приходим к похожим выводам. После Холокоста было создано государство Израиль и создание новой еврейской национальной идентичности. После резни сербов при режиме Павелича было создано государство Югославия со столицей в Белграде. После резни в Баку и Сумгаите была создана Нагорно-Карабахская республика. После резни в Сребренице была создана Косовская республика. Многие последствия геноцида еще не сказываются явно, однако уже постепенно очерчиваются их проявления. Скоро исполняется 100 лет со времени Геноцида армян в Османской империи. Турецкое правительство до сих пор не признало своей вины за совершенное злодеяние. Однако уже несколько десятков лет существует Армянское государство, укрепляется армянская национальная идентичность. Вот что пишет М.О. Мнацаканян о последствиях геноцида для армянского народа: *«как мощная реакция на геноцид и распад прежней этнической картины мира, спонтанно формируется новый защитный каркас, внутри] новая структура как выражение бессознательного воспроизведения членами национальной общности того комплекса действий, реакций, чувств, которые оказались адаптивными и способными не только защитить нацию, ее целостность, но и консолидировать ее вокруг нового центра»* [11, с. 356]. Последствия геноцида сказываются на всех вовлеченных сторонах. О том, какие последствия геноцида будут проявляться в этнической и национальной идентичности турецкого народа, могут свидетельствовать заключительные слова из статьи Л.А. Арутюнян «Сто лет спустя: перспективы отрицания Геноцида армян»: *«Сейчас Турция пытается зарядиться энергией от имперского прошлого, но вполне очевидно, что если на страницах этого вновь создаваемого мифа геноцид армян*

будет отсутствовать, то ничего хорошего из этого не получится. Непризнанный геноцид не даст Турции взлететь. Только признание правды и покаяние поможет Турции освободиться от пут прошлого и распрямить крылья» [1, с. 18].

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнян Л. Сто лет спустя: перспективы отрицания Геноцида армян//Вестник ЕГУ. Социология, экономика, 133.5, Ер., 2011. СС. 11–19.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. М., 1995.
3. Брубейкер Р. Этничность без групп. М: Высшая школа экономики. 2012.
4. Голдсмит У. История Англии. Париж, Европейская библиотека Будри, 1849. Пер. с англ., дополнения и комментарии Ф. Силонова. [электронный ресурс: <http://silonov.narod.ru/parents/engl01.htm>] (режим доступа: 6.01.2015)
5. Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. М., 1993.
6. Де-Вос Дж. Этнический плюрализм: конфликт и адаптация. М., 2001. С. 233.
7. Заславская М. И. Проблемы восприятия этнической идентичности в этнических конфликтах. Ежегодник факультета социологии ЕГУ. Ер., 2008. СС. 14–15.
8. Заславская М.И. Особенности трансформации этнической идентичности в контексте миграционных процессов современности// Евразийские исследования: актуальные проблемы и перспективы развития, Ер., 2013. СС. 184–189.
9. Капутикян С. Моя тропка на дорогах мира. М.: Советский писатель, 1989.
10. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказании за него (Нью-Йорк, 9 декабря 1948 г.) // Ведомости Верховного Совета СССР. 1954 г. № 12. С. 18.
11. Мнацаканян М.О. Национализм и глобализм. Национальная жизнь в современном мире. М.: Анкил, 2008. 408 с.
12. Петрас Дж. Эпоха модерна и геноциды 20-го века: строительство империи и массовые убийства // Левая Россия, № 13, 2006. (Перевод на русский [электронный ресурс, <http://left.ru/2006/11/modern145.phtml>] (режим доступа: 6.01.2015)).
13. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. М.: Наука, 1966.
14. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на второй части первой сессии с 23 октября по 15 декабря 1946 г. // Сборник международных договоров. Т. 1. ч. 2. Универсальные Договоры. 1994. С. 45.
15. Сикевич З.В. Социологическое исследование. СПб.: Питер, 2005.
16. Тишков В.А., Шабаев Ю.П. Этнополитология: политические функции этничности. М.: Изд-во Московского университета, 2011. 376 с.
17. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года. СПб: Алетейя, 1998.
18. Banton M. Modelling Ethnic and National Relations // Ethnic and Racial Studies. 17(1). London. 1994. СС. 1–18.
19. Northrup T. The Dynamic of Identity in Personal and Social Conflict// L. Kriesberg et al. (eds.), Intractable Conflicts and their Transformation, Syracuse: Syracuse University Press. 1989. СС. 68–76.
20. Tajfel H., Turner J. C. An Integrative Theory of Intergroup Conflict.//In: Austin W. G., Worchel S. (eds) The Social Psychology of Intergroup Relations. Montrey, Calif., 1979.
21. Ternon Y. Reflexions sur le Genocide // Les Minorities a l'age de l'Etat-nation, Paris: Fayard, 1985 (Перевод на русский [электронный ресурс <http://www.hrighs.ru/text/b8/Chapter5.htm>]; (режим доступа: 11.3.2015)).

GENOCIDE IN TRANSFORMATION OF ETHNIC AND NATIONAL IDENTITIES
CONTEXT IN HISTORICAL PERSPECTIVE

M. Zaslavskaya

SUMMARY

In this article the problems of definition and conceptualization of genocide, ethnic and nation identity, nationality and nation concepts are investigated. The analysis of some aspects of the intersection of these concepts, analysis of some of the consequences of genocide in the context of the transformation of ethnic and national identity for all parties involved are presented.

Key words: genocide, ethnic identity, national identity.

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷԹՆԻԿ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՓՈՒՍԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՈՒՄ

Մ.Բ. Ջասլավսկայա

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացված են ցեղասպանություն, էթնիկ ինքնություն և ազգային ինքնություն, ազգություն, ժողովուրդ հասկացությունների սահմանման և կոնցեպտուալացման հիմնահարցերը: Իրականացվել է այդ կոնցեպտների հատման հարթությունների վերլուծություն, նաև վերլուծվել են ցեղասպանությունների հետևանքները բոլոր մասնակիցների համար՝ էթնիկ և ազգային ինքնությունների փոխակերպումների ներքո:

Հիմնաբառեր՝ ցեղասպանություն, էթնիկ ինքնություն, ազգային ինքնություն:

ՄԱՐԴՈՒ ԱՌՈՂՋՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՓԻԼԻՍՈՓՍԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑ

Մ. Գ. Կճանյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ժամանակակից Էկոլոգիական և սոցիալմշակութային միջավայրերի ձևավորումը ենթադրում է մշակել մարդու առողջության նոր փիլիսոփայություն: Հողվածում հիմնավորված է այն միտքը, որ մարդու առողջության սահմանումը պետք է հենվի մարդու այնպիսի փիլիսոփայական հայեցակարգի վրա, որտեղ նա դիտվում է որպես ամբողջական կենսահոգեւոցիալական ֆենոմեն: **Հիմնաբառեր**՝ առողջություն, նորմա, հիվանդություն, ադապտացիա, օրգանիզմ:

«Մեր երջանկության ինը
տասերորդը հիմնված է
առողջության վրա»
Շոպենհաուեր

Բժշկական գիտական միտքը պատմական զարգացման ընթացքում իմաստավորել և արժեվորել է «առողջություն» ֆենոմենը՝ անընդհատ գտնվելով որոնման մեջ առողջության գաղտնիքների մեջ թափանցելու և վերջինիս էությունը բացահայտելու նպատակով: Բժշկագիտության խոշորագույն ներկայացուցիչ Ի.Վ.Դավիդովսկին իր «Պատճառականության հիմնահարցերը բժշկության մեջ» հիմնարար աշխատությունում, որն ունի առավելապես փիլիսոփայական, տեսական-մեթոդաբանական ուղղվածություն, առաջ է քաշում այն գաղափարը, որ բժշկական հետազոտությունների օրյեկտը պետք է լինի առողջ մարդը: [1]

Գիտական գրականության մեջ կարելի է թվարկել «առողջություն» հասկացության մոտ 300 սահմանում: Այդ սահմանումների մեջ առողջության բովանդակության արտահայտող գործոնները, հատկությունները և հատկանիշները զարմացնում են իրենց բազմազանությամբ: [2]

Այսօր «առողջություն» հասկացության սահմանումները կարելի է դասակարգել հետևյալ խմբերի՝

1. առողջությունը հիվանդության բացակայությունն է.
2. առողջությունը և նորման նույնական հասկացություններ են.
3. առողջությունը միասնական մորֆոֆիզիոլոգիական, հոգեբանական և սոցիալտնտեսական հասկացություն է.

4. առողջությունը օրգանիզմի օպտիմալ գործունեության վիճակն է:

«Նորմա» և «առողջություն» հասկացությունները տեսական և կլինիկական բժշկության կատեգորիաներից են: Նշված հասկացությունների հա-

րաբերակցության վերաբերյալ կան տարբեր մոտեցումներ: Մենք գտնում ենք, որ մարդու օրգանիզմի մակարդակում առողջության ֆենոմենի մեկնաբանությունը նպատակահարմար է իրականացնել «նորմա» հասկացության միջոցով, որտեղ գործ ունենք օրգանիզմի վերջինիս տարբեր կառուցվածքային գործառության մակարդակների հարաբերականորեն կայուն ադապտիվ վիճակների հետ:

Մարդու կենսահոգեւոցիալական ամբողջականության գաղափարը առաջարկում ենք ընդունել որպես մեթոդաբանական հիմք «նորմա» և «առողջություն» հասկացությունների հարաբերակցությունը սահմանելու գործում: Մարդու օրգանիզմի ամբողջականության ուսումնասիրությունը պետք է նպաստի բացահայտելու օրգանիզմի տարբեր կառուցվածքային-ֆունկցիոնալ մակարդակների նորմալ վիճակների փոխադարձ կապվածության և պայմանավորվածության օրինաչափությունները:

Մարդու առողջությունը՝ որպես որակական յուրահատուկ վիճակ, անհրաժեշտ է իմաստավորել նրա կենսահոգեւոցիալական ամբողջականության մակարդակում: Անկասկած, կենսահոգեւոցիալական մոդելի մեթոդաբանական նշանակությունն այն է, որ միայն վերջինիս ճիշտ կիրառման դեպքում հետազոտողներին կհաջողվի համալիր միջառարկայական ուսումնասիրությունների արդյունքում կառուցել մարդու առողջության ընդհանուր հայեցակարգ:

Ինչպես նշել ենք, «մարդու առողջություն» ֆենոմենի մեկնաբանման համատեքստում ադապտացիայի ֆենոմենը հանդես է գալիս որպես այն կարևորագույն բանալին, առանց որի հնարավոր չէ ըստ էության մեկնաբանել մարդու առողջության բովանդակությունը:

Նշենք, որ այսօր դեռևս առողջության մասին չեն ձևավորվել համակարգային այնպիսի գիտելիքներ և չափանիշներ, որոնք հնարավորություն կտան առողջապահական և բժշկական գործունեություն իրականացնել՝ պահպանելու կամ վերականգնելու մարդու առողջությունը տվյալ սոցիալմշակութային և էկոլոգիական միջավայրի առանձնահատկություններին համահունչ:

Բավական է նշել այն իրողությունը, որ մարդու առողջության վերաբերյալ դեռևս չի հիմնավորվել համալիր, համակարգված մոտեցում, չի ստեղծվել մարդու առողջության ընդհանուր տեսություն: Ինչ խոսք, խնդիրը բարդ է և անհրաժեշտաբար ենթադրում է առողջության ֆենոմենը իմաստավորել ոչ միայն մարդու օրգանիզմի, այլ ավելի լայն՝ մարդու՝ որպես կենսահոգեւոցիալական ամբողջության պահպանման մակարդակում:

Մարդու առողջության գերակայությունը պայմանավորված է նախ և առաջ այն հանգամանքով, որ մարդկային գործունեության յուրաքանչյուր բնագավառի հիմքում վերջին հաշվով մարդն է՝ որպես կենսահոգեւոցիալական ամբողջություն՝ իր մարմնական, հոգեկան և հոգևոր առողջական վիճակով, այդ իսկ պատճառով առողջությունը կյանքը լիարժեք և երջանիկ դարձնելու էական նախադրյալներից մեկն է, եթե ոչ՝ հիմնականը:

Մարդու առողջությունը որպես հասարակական զարգացման առաջնահերթ խնդիր դիտելը պայմանավորված է նշված ֆենոմենի տեսական-մեթոդաբանական, փիլիսոփայական իմաստավորմամբ մարդու ամբողջական կենսագործունեության և առողջության միջև եղած գոյաբանական, իմացաբանական և արքսեոլոգիական մոտեցումների ինտեգրացման համատեքստում:

Մարդու առողջության բովանդակությունը արտացոլում է նրա կեցության տարբեր բնութագրիչները, նրա ձևավորման և զարգացման բնական (էվոլյուցիոն-կենսաբանական, օնտոգենետիկ-կենսաբանական) և սոցիալական (սոցիալմշակութային-պատմական, սոցիալիզացիոն, սոցիալէկոլոգիական) նախադրյալները: Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ մարդու առողջության ֆոնոմենի մշակման պրակտիկ դժվարությունները և վերջիններիս լուծման ուղիները դուրս են գալիս գուտ բժշկության մասնագիտական գործունեության շրջանակներից և մուտք գործում մարդու սոցիալմշակութային կյանքի շրջանակները:

Առողջության փիլիսոփայական մեկնաբանությունը հնարավորություն է տալիս դուրս գալ նշված ֆենոմենի մեկնաբանման, իմաստավորման և արժեվորման նեղ բժշկակենսաբանական մոտեցման շրջանակներից. այն պետք է դիտել ավելի լայն կենսահոգեբանական համակարգային ամբողջության տեսանկյունից, ինչն, ըստ էության, չի կողմնորոշված դեպի հիվանդությունը, այլ՝ դեպի մարդու առողջապահական գործընթացի ձևավորումը և զարգացումը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Давыдовский И.В.* Проблема причинности в медицине М.: Медгиз, 1962.
2. *Калью П.И.* Сущностная характеристика понятия "здоровье" и некоторые вопросы перестройки здравоохранения. М.: Медицина, 1988.

ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА КАК ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМА

М.Г. Кджанян

АННОТАЦИЯ

Существенно новые экологические и социокультурные реальности предполагают новую философию здоровья. В статье обосновывается мысль, что определение здоровья человека должно опираться на такую философскую концепцию человека, в которой он осмысливается как целостный биопсихосоциальный феномен.

Ключевые слова: здоровье, норма, болезнь, адаптация, организм.

PERSON'S HEALTH AS A PHILOSOPHICAL PROBLEM

M. Kdjanyan

SUMMARY

The formation of the modern ecological and social cultural environment presupposes the development of a new philosophy for a person's health. The article emphasizes the idea that the definition of a person's life must be based on a philosophical concept which views the individual as a single biopsychosocial phenomenon.

Keywords: health, norm, illness, adaptation, organism.

ПОЧЕМУ ЛЮДИ ЛОВЯТ ЧЕРНОГО КОТА В ТЕМНОЙ КОМНАТЕ, ЗНАЯ, ЧТО ЕГО ТАМ НЕТ, А СОБАКИ НЕ ЛОВЯТ?

С.Г. Оганесян

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится различие между гомо сапиенсами и личностями. Гомо сапиенсы – это люди, стремящиеся осуществлять действия, которые приносят им утилитарную выгоду, а личности – люди, для которых важнее духовные ценности, хотя они и не приносят им практической выгоды. Личности ловят черного кота, символизирующего идеал, нечто совершенное в темной комнате, хотя знают, что идеала в этом мире нет. Стремясь его поймать, они приближаются к идеалу, духовно обогащаются, становятся нравственнее, добropорядочнее. В отличие же от людей, собаки устроены так, что не могут иметь идеалов, и поэтому не пытаются ловить черного кота в темной комнате, а успешно ловят котов в реальной действительности.

Ключевые слова: духовное, личность, гомо сапиенс, черный кот, идеал.

До нас дошло известное раздумье Конфуция, записанное его учениками с его слов «Трудно искать черного кота в темной комнате, особенно если его там нет» [1]. Большинство раздумий и высказываний крупных философов ценно тем, что они дают возможность вкладывать в них смысл, который не только созвучен их эпохе, но и помогают им объяснить в емкой и сжатой форме свое понимание волнующих их проблем. Но сила их высказываний и в том, что их мысли становятся достоянием не только их современников, но и дают возможность потомкам через века глубже понять и высветить для себя свое понимание современных проблем. Сказанное относится и к приведенному раздумью Конфуция.

Чтобы последующее было понятно читателю, уточним значение слов и смысл некоторых используемых нами понятий. Это, в первую очередь, касается понятий «идеальное» и «идеализированный объект». Как пишет в этой связи В.С. Швырёв, «Заметим, что в методологической литературе употребляется как термин «идеализированный объект», так и термин «идеальный объект». Употребление этих двух терминов одинаково правомерно, но они акцентируют внимание на несколько различных аспектах. Термин «идеализированный объект» подчеркивает момент идеализации, т.е. отвлечения от некоторых свойств реальных прообразов идеализированного объекта. Термин же «идеальный объект» подчеркивает, что мы вообще имеем дело с мысленной конструкцией, а не с реальным объектом, не акцентируя внимание на операции идеализации, лежащей в основании построения идеального объекта» [2]. В свою очередь, понятие «идеальное» употребляется в двух значениях: как идеал, т.е. нечто совершенное, и как нечто, что противоположно материальному и не фиксируемо органами

чувств. В статье это понятие употребляется в первом значении. Идеальные объекты в этом значении выступают либо в форме чувственного созерцания, либо в форме мыслей. Чувственные созерцания обозначают единичные физические объекты, мысли обозначают общее, присущее классу данных физических объектов.

Чувственные созерцаемые идеальные объекты имеются и у высокоорганизованных животных, но они существуют в их психике только тогда, когда на них воздействуют физические объекты, которые ими обозначаются. У них они неотделимы и не существуют самостоятельно от воздействующих на них и вызывающих их физических объектов, т.е. при их отсутствии. И мысленные идеальные объекты в зародышевом состоянии, в неразвитом виде имеются и у высокоорганизованных животных, но в психике животных они могут существовать только неотделимо от созерцаемых ими единичных объектов. Человек качественно отличается от всех других животных тем, что его появление как вида связано с приобретением им уже на самой ранней стадии своего становления, способности своим воображением создавать созерцаемые и мысленные идеальные объекты, обозначающие физические объекты и тогда, когда они на их органы чувств не воздействуют, и оперировать ими как самостоятельными (автономными) объектами. Эта отличительная черта присуща всем людям и не присуща ни одному другому виду животного мира и является основным сущностным качеством по которому, на наш взгляд, следует в социальных и общественных науках отделять как разные роды понятия «животное» и «люди». Все остальные свойства, по которым люди отличаются от всех видов животных, производны от этого основополагающего качества человека. В свою очередь, внутри родового понятия «человек» могут быть и различные видовые по отношению к родовому понятию «человек» видовых понятий, в зависимости от того, по каким основаниям и для решения каких проблем они вводятся. Для решения проблем, рассматриваемых в данной статье, считаем необходимым различать два видовых понятия, которых мы обозначаем понятиями «гомо сапиенс» и «личность». У внимательного читателя с самого начала может вызвать недоумение использование этих понятий как видовых по отношению к понятию «человек», тем более как противостоящих друг друга по содержанию понятий, так как понятием «гомо сапиенс» обычно принято обозначать в естественных науках, в частности, в биологии, вид родового понятия «животное», а в обыденной речи, на разговорном языке понимают как русский перевод латинского слова «существо разумное», дословно – человек разумный, имея в виду то, что отличает людей от не обладающих разумов других видов животных.

Для понимания и объяснения нашей точки зрения, считаем необходимым, опираясь на принятые в философии, теологии и в литературе по социальным и общественным наукам употребление понятий, различать:

а) объекты физического мира, которые либо даны нам в опыте, фиксируемые прямо или опосредованно с помощью наших органов чувств или познаваемые с помощью рассудка (материальный мир), либо даны нам в виде идей, которые не даны нам в опыте и не фиксируемые ни нашими органами чувств, ни рас-

судком, ни разумом и познаваемые с помощью разума (идеальный мир); б) объекты потустороннего мира, не фиксируемые нашими *органами* чувств, и познаваемые с помощью религиозного озарения (идеальный мир потустороннего) или объекты трансцендентного мира и познаваемые с помощью нашего философского созерцания (идеальный мир трансцендентного). Который из них первичен, которые производны (вторичны), который из них реально существует и является сущностным, которые мнимые или придуманы людьми, не затрагиваются в статье, потому что для решения обсуждаемой в статье проблемы не имеет значения и не могут влиять для понимания и изложения нашей точки зрения по обсуждаемой проблеме.

В философии и в методологии науки принято различать понятия «разум» и «рассудок». Как правило, под рассудком, понимают способность мыслить посредством понятий, выводимых логическими шагами из обозначающих общие свойства данного класса единичных предметов мира, данных нам в опыте. Под разумом понимают способность мыслить с помощью абстрактных понятий, не привязанных и не выводимых из единичных созерцаемых объектов мира, данного нам в опыте, выводимых из самого разума, но характеризующих свойства предметов мира, данных нам в опыте. Если рассматривается природа научного знания, принято различать их понятиями уровни научного знания: эмпирический и теоретический. В философии, в частности, по Канту, с помощью рассудка получают научное знание, с помощью разума – философское. В религии, где четко различаются посюсторонний мир, данный нам в опыте и потусторонний мир, познаваемый посредством озарения, посюсторонний мир, данный в опыте, познаваем с помощью рассудка и разума, и эти понятия употребляются как контрарные по отношению к понятию «озарение», с помощью которого познается потусторонний мир.

В статье ключевым понятием для понимания понятия «личность», является понятие «духовность». Духовность – понятие, которое в гуманитарных и социальных науках употребляется не всегда в одном и том же смысле, и даже в одной науке они употребляются с разными оттенками. Не рассматривая все смысловые оттенки, которые встречаются при их употреблении в литературе, объясним, в каком смысле мы употребляем это понятие. Отметим только, что смысл этого понятия, с точки зрения, которой и мы (но не только мы) придерживаемся, обусловлен способностью человеческого сознания своим воображением создавать идеальные созерцаемые и мысленные объекты, которые не имеют и, в принципе, не могут иметь адекватного по своему содержанию аналога в мире данном нам в опыте [3].

Это новое качество человека состоит в приобретении им способности создавать такие единичные идеальные объекты, которые не только не имеют тождественных им аналогов в мире опыта, но им приписывают и отдельные свойства, которыми не обладают и не могут обладать объекты мира, данного нам в опыте. Понятие «духовный объект» близко по своему содержанию с понятием

«идеализированный объект», но имеет одно существенное различие. Идеализированные объекты создаются путем абсолютизации одного или нескольких свойств физических или идеальных объектов и отсечением всех других их свойств, например, геометрическая точка, инерция, абсолютно черное тело, математический маятник, страты общества, логическое доказательство и т.д. Свободно падающий лифт Эйнштейна, абсолютно черное тело образуются путем абсолютизации реально присущих лифту способности падать, черного тела поглощать лучи света, а духовные объекты путем придания единичному (или многим) физическим или идеальным объектам, не присущим им свойств, например, способности Зевса родить Афродиту из своей головы или путем соединения свойств ряда физических объектов в одном идеальном объекте, например, соединять туловище женщины с хвостом рыбы или создать мир из ничего.

Все эти идеальные объекты, созданные воображением как в виде единичных объектов, событий или мысленных конструкций, независимо от того, воспринимаются, созерцаются или мыслятся людьми как объекты мира, данного в опыте, или как объекты потустороннего, трансцендентного мира, в реальность, которого верят (или не верят), их читатели или слушатели, – все эти объекты мы называем «духовными объектами».

Понятия «гомо сапиенс» и «личность», в том смысле, в каком мы их употребляем, отличаются не столько по присущим им качествам, сколько, по которому мы их разделяем по их отношению к духовному и духовным ценностям и, особенно, в своих действиях. Одни люди стремятся совершать в жизни действия, совместимые с духовными ценностями, стремятся приблизиться к ним в своей жизнедеятельности, другие – нет.

Гомо сапиенсы – люди кто, обладая рассудком и разумом, пренебрегают духовным в своей деятельности, по крайней мере, не придают им доминирующую роль и рассматривают других людей только как средство для достижения своих целей. Эти люди в подавляющем большинстве случаев в своих действиях руководствуются трезвым рассудком. Они выводят необходимость тех или иных своих действий, исходя из данных своего опыта или известных им данных опыта других людей, в основном, людей из своего непосредственного окружения. Они обладают способностью обобщать эти данные, используя в зависимости от уровня своего развития и интеллектуальных способностей, весь арсенал формально логического мышления, строить на их основе мысленные конструкции о том, как поступать в той или иной жизненной ситуации, стремясь извлечь из всего только непосредственную материальную выгоду.

Но результаты таких обобщений могут противоречить тем ценностям, правилам морали и приемлемым нравственным нормам, которых следующие им люди строго придерживаются. Как правило, люди, которые в своей практической деятельности не придерживаются нравственных норм, общепринятыми моральным нормам, примеру героев художественных произведений, мифов, святых религий, легче и быстрее достигают успехов в приобретении практических

утилитарных целей, чем те, которые следуют им. Отсюда соответствующая им «своеобразная мораль» – не следовать общепринятым моральным нормам, если они препятствуют достижению их утилитарных потребностей и целей, не брать в качестве примера для своих действий героев призывов искусства, мифов, а тем более житейских людей, которых религия причислила к лику святых. Гомо сапиенс не рассматривает других людей как средство для достижения своих целей, как равных ему. Правда, эту «своеобразную мораль» принято не афишировать, а, как правило, придерживаться «втихаря».

Понятие «личность» в обыденной жизни у ряда авторов употребляется для обозначения, как правило, людей, обладающих более высокими, чем их окружение, ценностными качествами, и поэтому стоящих (у разных авторов по разным параметрам) выше людей, не обладающих этими качествами. Хотя и в разных науках и даже внутри одной науки отдельные авторы, употребляющие это понятие, понимают и определяют их по-разному, тем не менее, все они имеют определенный, трудно уловимый общий смысл в основном, как носителя индивидуального начала, обладающего своими устремлениями, самосознанием, способностью придерживаться самостоятельных решений, а не подпадать под влияние мнения или требований других людей, обладает волевыми качествами. Многозначность этого (и такого рода других понятий) вынуждает авторов работ по социальным и гуманитарным наукам при выработке решения проблем своей науки вкладывать в них тот смысл, который способствует специфике их видения проблемы.

Мы употребляем это понятие в том смысле, в котором оно хорошо «работает» для раскрытия основной идеи нашей статьи. Основным критерием, по которому мы будем различать личность, – это стремление в своих действиях, в первую очередь, руководствоваться духовными ценностями. основополагающие принципы, которых придерживается личность, противоположны тем основополагающим принципам, которым придерживаются гомо сапиенсы. Обладая, как и все люди, рассудком и разумом, придаваемая им определенную роль в своей деятельности, личность не только не пренебрегает духовное, но и придает ему доминирующую роль в своей жизнедеятельности, которое и определяют в обществе все его действия по отношению к своему окружению, к каждой отдельной личности. Исходя из духовности, личность рассматривает других людей не как средство для достижения своих целей, а рассматривает их как равных ему и не совершает по отношению к ним действий, которые он не хотел, чтобы другие совершали по отношению к нему.

В своей обыденной жизнедеятельности люди не часто оказываются перед необходимостью делать выбор, как поступать: как гомо сапиенсы или как личности. Одни часто попадают в такие ситуации, другие – меньше. Но в реальной жизни почти все люди, в той или иной степени, попадают в такие ситуации и им приходится выбирать, как поступать. Следует учесть, что в ряде случаев один и тот же человек попадает в подобные ситуации на разных этапах своей жизни и в зависимости от этого поступает то как гомо сапиенсы, то как личности. В реаль-

ной жизни не встречаются или мало встречаются гомо сапиенсы и личности в чистом классическом виде. Но, как правило, есть люди, которые в подавляющем большинстве случаев поступают как личности и редко и по незначительным вопросам как гомо сапиенсы. Их мы можем уверенно считать «личностями». И, наоборот, есть люди, которые в подавляющем большинстве случаев поступают как гомо сапиенсы и редко и по незначительным вопросам как личности. Их мы уверенно можем отнести к гомо сапиенсам. Приведенные нами понятия и тот смысл, в каком мы их употребляем, делает возможным объяснения основной идеи нашей статьи, которую в иносказательной символической форме высказал Конфуций, обративший внимание на то, что «трудно ловить черного кота в темной комнате, если заранее знаешь, что его там нет».

В рассматриваемом нами ракурсе этому высказыванию Конфуция при его налаживании на современность мы даем следующее истолкование. Когда мы говорим об объекте в виде образа черного кота, которого мы до этого видели в комнате нашего соседа, нас следует понимать в том смысле, что здесь мы имеем дело с идеальным объектом, имеющим аналог в мире, данного нам в опыте. Когда же мы говорим о черном коте в темной комнате, в котором его нет, мы имеем дело с идеальным объектом не мира, данного нам в опыте, а либо об объекте, существующем в поле мифа или прекрасного, либо об объекте существующем в поле религии, в потустороннем мире, либо об объекте, существующем в поле философии, в трансцендентном мире. Все они физически не существуют в темной комнате, но зато, как и кошка в сказке «Алиса в стране чудес», обладают способностью исчезнуть или оставить только свою улыбку. И кот в темной комнате может, не существовать, но быть в темной комнате и тогда, когда его там нет. Но почему то пытаются их ловить только личности, но не гомо сапиенсы, и почему они это делают, хотя заранее известно, что это не только не дает им никакой утилитарной пользы, а более того, следованию им ставит их в этом мире в более невыгодное положение, по сравнению с теми, которые не следуют им.

Для ответа на этот вопрос следует учесть, что такие идеальные объекты соответствуют представлениям людей о совершенном, об идеале, в этом смысле они являются идеальными в подлинном, этимологическом смысле этого слова и люди, стремящиеся их поймать, ставят духовные ценности выше утилитарных потребностей. Самим классическим и наиболее простым и доступным для понимания примером такого идеального объекта является существующий, по убеждению верующих, в потустороннем мире религиозный Бог в современных классических моно религиях – иудейской, христианской, мусульманской. Бог в этих религиях не только не существует в физическом мире в материальном облики, не фиксируем ни непосредственно, ни опосредствованно посредством опыта, но с такими качествами не может быть в мире, данном нам в опыте, ибо обладает качествами, которые невозможны в этом мире. Он может совершать такие действия, которые совершенно и невозможны в физическом, материальном мире, обладает совершенными, в этом смысле идеальными свойствами (в данном случае в пони-

мании идеала). Он всесилен, может только своей волей создать материальный мир из ничего, не возник из чего-то, бессмертен и обладает т.п. качествами. Поэтому для людей, для которых только существует физический мир, будь то наш физический мир или антимир, но физический, он не может ни существовать, ни быть фиксирован нашими органами чувств, насколько бы мощные физические приборы мы бы не создали. Объекты в героях идеального объекта религии хотя и обладают свойствами, невозможными в физическом мире, но, тем не менее, реально существуют в поле религии для людей, верующих в реальное существование потустороннего, иного мира.

Таковы и идеальнее объекты мифов, но с одним существенным отличием. Его объекты в герои, в отличие от идеального объекта религии, существуют в материальном облики, но тоже обладают свойствами и могут совершать и такие действия, которые совершенно и невозможны в физическом, материальном виде, но реально существуют для людей, верующих в реальное существование иного мира, мира мифа (точно так же, как дети верят в реальное существование героев мифа и происходящих в них действий), иначе говоря, в поле мифа. Его объекты в герои, в отличие от идеального объекта религии, существуют в материальном облики, но тоже обладают свойствами и могут совершать и такие действия, которые совершенны и невозможны в физическом, материальном виде.

Несколько особняком стоят герои художественных произведений, независимо от того, в каком бы из перечисленных нами миров они не жили и в каком из них не происходили описываемые в них события. Сила художественных произведений в том, что писателю удастся так подать их, что подавляющее большинство читателей, уверенны, зная, что описываемое в них не имело место, тем не менее, стремятся приблизиться, уподобиться им как идеалам, которые существуют в мире прекрасного, созданного воображением писателя.

Гомо сапиенсы их не ловят потому, что они не дают им никакой утилитарной выгоды. Более того, они помешают им добиться своих утилитарных целей, которые для них выгоднее и ценнее, чем не существующие не осуществимые в реальном физическом мире идеалы в виде черного кота в темной комнате, которого там нет и слава богу, что нет. А собаки их не ловят, потому что просто не знают, что его там нет, ибо им не присуще духовное в виде нечта, чего нет, а нам, людям, присуще, и поэтому мы должны стремиться быть подобны им, ловить их в темной комнате, в котором их нет.

С точки зрения сухих рассуждений и чисто логических средств объяснения непонятно не только то, что люди не только создают эти объекты и пытаются в своей жизни следовать им, но и то, что без их следования невозможен прогресс человечества и само их существование как особого, своеобразного вида животных. Если сделаем мысленный эксперимент и представим себе, что существа, которые потом оформились в людей, изначально не обладали бы духовными объектами, то современное человечество не возникло, а если возникло бы, то если на любой стадии его развития произошло бы их исчезновение, человечество

скатилось бы в период дикости, хотя бы из-за отсутствия моральных тормозов.

И хотя людям никогда не удавалось создавать в этом мире, данного нам в опыте, эти идеалы, их стремление создать их на этой земле, создавало духовную прослойку людей, наличие которых и цементировало цивилизацию, регулировало человеческие отношения, не допускало их скатываться на уровень тех отношений, которые были в животном мире и на первой стадии возникновения человечества, не давало возможность уничтожения себе подобных появившимися средствами оружия, посредством сдерживающих моральных норм и регулирующих человеческие отношения духовных ценностей.

Черный кот, которого нет и не может быть мире, данном нам в опыте, в данном случае следует понимать как недосыгаемый для нас идеал, который есть только в нашем сознании, независимо от того предполагается его существование в мире, данном нам в опыте, в мире прекрасном, в потустороннем или трансцендентном мире, в виде мысленных или чувственно созерцаемых объектов,

Символическое иносказательное высказывание Конфуция о черном коте является характерным для китайского мировоззрения и способу мышления. Черный кот в темной комнате, которого там нет, символизирует нечто иное, чем он может означать при прямом его понимании. Мы истолковываем это в том смысле, что хотя кота невозможно поймать в этом мире, данном нам в опыте, ибо здесь его нет, хотя в его реальном существовании его ловящие верят, но никогда не смогут его поймать, ибо в мире, данном нам в опыте, его нет, а мы так устроены, что можем поймать только объекты мира, данные нам в опыте. Он существует для тех, кто способен созерцать объекты с такими не существующими в мире, данного в опыте, свойствами и стремится следовать им в своей жизнедеятельности, хотя это и не сулит им практической пользы в этом мире, данном нам в опыте.

Как видим, гомо сапиенсы их не ловят, потому что от черного кота они не могут иметь никакой утилитарной выгоды. Более того, следуя его примеру, они могут лишиться многих выгод, помешать им добиться своих утилитарных целей, которые для них выгоднее и ценнее, чем не существующие и не осуществимые в реальном физическом мире идеалы в виде черного кота в темной комнате, которого там нет.

Собаки не ловят черного кота в темной комнате по другой причине, чем, например, гомо сапиенсы. Они просто не знают, что его там нет. Они не обладают способностью создавать их в своем сознании и им и в голову не приходит мысль его ловить и поэтому их в этом нельзя винить. Личности же знают, что черного кота в темной комнате нет, поэтому, тем не менее, они пытаются его поймать, ибо он для них идеал, символизирующий нечто совершенное, но, пытаясь его поймать, они духовно обогащаются, становятся лучше, чище, совершеннее, добропорядочнее по общечеловеческой школе ценностей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лунь Юй, 7.1
2. Швырёв В.С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. М., 1978. С. 326.
3. «Философия науки» // Под ред. С.А. Лебедева. М. 2006. С. 140.

WHY PEOPLE LOOK FOR A BLACK CAT IN A DARK ROOM, KNOWING IT IS NOT THERE, BUT DOGS DO NOT

S. Oganessian

SUMMARY

The article makes a distinction between homo sapiens and individuals. Homo sapiens are people seeking to carry out actions that bring them utilitarian benefits, and individuals are people for whom spiritual values are more important, even though those values do not bring them practical benefits. Individuals look for black cat, which symbolizes an ideal, something perfect in a dark room, even though they know that ideal does not exist in this world. In an effort to catch the cat, they are getting closer to ideal, becoming spiritually enriched, moral, and decent. In contrast to the people, the dogs cannot have ideals and, therefore, do not try to catch a black cat in a dark room, and successfully catch cats in the real world.

Keywords: spiritual, individual, homo sapiens, black cat, ideal.

ԻՆՉՈՒԻ ԵՆ ՄԱՐԴԻԿ ՄԵ ԿԱՏՈՒ ՓՆՏՐՈՒՄ ՄՈՒԹ ՍԵՆՅԱԿՈՒՄ, ԻՄԱՆԱԼՈՎ, ՈՐ ԱՅՆՏԵՂ ԿԱՏՈՒ ԶԿԱ, ԻՄԿ ՇՆԵՐԸ ԶԵՆ ՓՆՏՐՈՒՄ

Ս.Հ. Հովաննիսյան

ԱՍՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում տարբերակվում են հոմո սափիենսները և անհատականությունները: Հոմո սափիենսները մարդիկ են, որոնք ձգտում են կատարել իրենց նյութական շահ բերող գործողություններ, իսկ անհատականությունները մարդիկ են, որոնց համար ավելի կարևոր են հոգևոր արժեքները, թեև դրանք շահ չեն բերում: Անհատականությունները մութ սենյակում փնտրում են սև կատու, որը խորհրդանշում է իդեալը, մի կատարյալ բան, թեև գիտեն, որ իդեալ աշխարհում չկա: Ձգտելով որսալ սև կատու, նրանք մոտենում են իդեալին, հոգեպես հարստանում են, դառնում են ավելի բարոյական: Ի տարբերություն մարդկանց, շները չեն կարող իդեալ ունենալ և դրա համար չեն փորձում սև կատու բռնել մութ սենյակում, այլ հաջողությամբ կատուներ են փնտրում ռեալ իրականության մեջ:

Հիմնաբառեր՝ հոմո սափիենս, անհատականություն, սև կատու, իդեալ:

ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО

ՎՃՈՒՔԵԿ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ա. Ա. Նազարեթյան

artur.doctor@mail.ru

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածը վերաբերվում է ՀՀ գործող օրենսդրության մեջ վճռաբեկվա
րույթի վերականգնման նախադրյալներին:

Այդ նախադրյալները կապված են հասարակական նոր կեցության,
տնտեսական հարաբերությունների զարգացման,
անձի իրավական պաշտպանության իրավական միջոցների կատա
րալեգործման նայլգործոններին ետ:

Հիմնաբառեր՝ վճռաբեկ վարույթ, վերականգնման նախադրյալ
ներ, դատական ակտերի օրինականությանն հիմնավորվածու
թյան ստուգում, որոշման իրավական կողմ, դատավարական
մրցակցություն, գործի հարուցման մատչելիություն:

Իրավունքի պատմությունից հայտնի է, որ լավագույն դատավարու
թյունը դատավարական իրավունքի գիտությունում և պրակտիկ դատարա
նակագմությունում բարդ և բազմակողմանի խնդիր է եղել:

Մի կողմից հասարակությունը և պետությունը շահագրգռված են, որ
ստեղծվեն առավել արդյունավետ և վստահելի օրենսդրական երաշխիքներ,
որպեսզի ընդունվեն արդար և անաչառ դատական վճիռներ և որոշումներ,
որոնք կապահովեն այն անձի իրավունքները, ովքեր դիմում են դատական
պաշտպանության: Մյուս կողմից պետությունը շահագրգռված է տրամադ
րելու համակցված լավագույն միջոցներ խախտված իրավունքների պաշտ
պանության համար: Ամբողջ հասարակության և նրա առանձին անդամների
շահերի պաշտպանության համար պետք է սահմանվեն հարաբերականորեն
պարզ դատավարական ընթացակարգեր և այդ ընթացակարգերը պետք է
մատչելի լինեն ազգաբնակչության ամենալայն խավերի համար:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության մասին Եվրոպական կոնվեն
ցիայում ամրագրված է յուրաքանչյուր մարդու իրավունքն իր քաղաքացիա
կան իրավունքները և պարտականությունները որոշելիս օգտվել օրենքի
հիման վրա ստեղծված անաչառ դատարանի կողմից իր գործը ողջամիտ
ժամկետում հրապարակայնորեն քննելու հնարավորությունից: Ահա թե
ինչու է Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին կետում ամրագրված, որ «Յուրա
քանչյուր ոք, երբ որոշվում են նրա քաղաքացիական իրավունքներն ու

պարտականությունները, ունի օրենքի հիման վրա ստեղծված անկախ և անաչառ դատարանի կողմից ողջամիտ ժամկետում արդարացի և հրապարակային դատաքննության իրավունք»:

Բողոքարկման իրավունքը դատական պաշտպանության իրավունքի բաղկացուցիչ տարրերից մեկն է, դրա հուսալի երաշխիքը և իրականացման պայմանը:

Արդի իրավագիտությունում դատարանի որոշումների ճշմարտացիության վարկածը՝ ի տարբերություն հռոմեական իրավունքի, պատկանում է հերքվող հանգամանքների թվին, որի հետ պարտավոր են հաշվի նստել և՛ դատավարական իրավունքի տեսությունը, և՛ դատավարության օրենսդրությունը, որոնք ելնում են նրանից, որ անգամ որոշման օրինական ուժի մեջ մտնելու փաստը չպետք է խոչընդոտի նրա շտկման հնարավորությանը [1]:

Այս տեսանկյունից ավելի նպատակահարմար է վեճին մասնակցող կողմերին վերապահել հնարավորություն՝ պահանջելու դատարանի ընդունած որոշումը վերանայել ավելի բարձր ատյանում, եթե նրանք կարծում են, որ որոշումը չի համապատասխանում նյութական կամ դատավարական իրավունքի նորմերին:

Առաջին ատյանի և վերաքննիչ դատարանների կողմից ընդունած դատական ակտերի վերանայումը թույլ է տալիս գնահատելու, թե ինչ որակով է կենսագործված դատարանների դատավարական գործունեությունը և դատավարության նպատակների իրագործումը [2]:

Որքան շատ որակյալ իրավաբան-դատավորներ մասնակցեն տարբեր դատական ատյաններում բարդ իրավական հարցերի (խնդիրների) լուծմանը, որոնք կոնկրետ քաղաքացիական գործերը վերանայելիս կանգնում են դատավորների առաջ, այնքան բարձր կլինի արդարադատության աստիճանը և ընդունված դատական ակտերի արդարացիությունը, ավելի քիչ կլինեն դատական սխալները և կամայականությունները: Երբ դատավարական վերահսկողություն կա դատավորների նկատմամբ, ապա հնարավորություն է ստեղծվում, որ առաջին ատյանի դատարանի ընդունած որոշումներից շատ քչերը վերանայվեն:

Մյուս կողմից վեճերի լուծման ընթացակարգի բազմաքանակ դատական ատյանների գոյությունը գործերի անվերջ երկարաձգման միտում են առաջացնում և ավելացնում են ծախսերը՝ կապված վերանայման երկարատև ձգձգումների հետ, չեզոքացնում են ընդունված որոշումների արդյունավետությունը: Դրանով պայմանավորված՝ այսօր դեռևս արդիական են ռուսական, դատարանակազմության և դատավարության բարեփոխիչների տեսակետները, որոնք ներկայացնում էին հետաքրքիր և իրենց արդիականությունը չկորցրած դրույթներ: Դրանք ձևակերպվեցին ու հրատարակվեցին 1864թ. կենսագործված դատական բարեփոխումներում: Լիովին արդարացի էր այն կարծիքը, որ «Դատավիճողի՝ դատարանի որոշման բողոքարկման իրավունքը պետք է ունենա իր սահմանները, եթե կա վերաքննիչ դատարան,

ապա իրավական հիմք չկա առարկելու և երրորդ ատյանին: Դրա հետ միասին, մի քանի բողոքարկման ատյանի դատարանների գոյությունը ընդհանուր առմամբ ստորադաս ատյանի դատարանների կիսատ-պռատ որոշումների վտանգ էր ստեղծում, որովհետև դատավիճողը, սպասելով գործի վերանայմանը վերադաս դատարաններում, չէր մտահոգվում առաջին ատյանի դատարանին ներկայացրած ապացույցների մասով պատշաճ բացատրություն կամ դրանք լրացնելու հարցով, այլ դրան հակառակ միջոց էր փնտրում, որպեսզի ապացույցների մի մասը թաքցնի հակառակ կողմից և դատարանից նրա համար, որպեսզի անհրաժեշտության դեպքում դրանք ներկայացնի վերադաս ատյանին՝ գործին այլ ընթացք տալու համար: Գիտնականները իրավացիորեն նշում էին, որ անհրաժեշտություն է առաջանում մեկ ուրիշ կանոնով վերացնել այդ չարիքը և ընդունել ու ամրագրել քաղաքակիրթ երկրների դատավարական փորձը, որպեսզի գործով դատավարությունն ավարտվի երկու ատյաններում» [3]:

Հասարակությունը կարիք ունի լավագույն դատավարության, որը մի կողմից դատարանի լուծմանը հանձնված վեճով կողմերին երաշխիք կտար արդար վճռի հասնելու, մյուս կողմից նրանց չէր զրկի արդարադատության իրականացնելու այնպիսի արժեքներից, ինչպիսիք են արագությունը, արդարությունը և արդյունավետությունը:

Դատական համակարգի աստիճանական կառուցվածքային սկզբունքն իր հերթին թույլ է տալիս յուրաքանչյուր վերանայվող գործով սահմանել մշտական վերահսկողություն:

Դատավարության (գործի քննության) աստիճանական ընթացակարգը մեկը մյուսի հետ շաղկապված ստորադաս և վերադաս դատարանների համակարգում հաջորդական (հետևողական) դատական ատյանի գոյություն է:

Դատավարության աստիճանակարգային համակարգի դոկտրինան սովորաբար ամուր հենվում է երկու հիմնական դրույթների վրա, որը Ե. Վասկովսկին ձևակերպել է հետևյալ կերպ. «1. Գործերն ըստ էության վերանայվում են երկու և միայն երկու դատական ատյաններով, և 2. Երկրորդ ատյանը ստուգում է միայն որոշման իրավական կողմը և պարզաբանում է օրենքի ճիշտ իմաստը: Առաջին սահմանումը ընդունված է անվանել երկու ատյանների սկզբունք, իսկ երկրորդը՝ վճիռների իրավաբանական ստուգման սկզբունք» [4]: Մահմանված սկզբունքները փոխկապակցված են և ամբողջությամբ կազմում են դատարանի վճիռների և որոշումների վերանայման միասնական սկզբունքների համակարգ: Դատավարության աստիճանակարգային համակարգի դոկտրինայի համաձայն՝ վճռաբեկ ատյանը համարվում է դատական համակարգի գագաթը, դատավարության վերջին օղակը, նրա էական նպատակն է կայունացնել դատական համակարգը՝ օրինականության և իրավական մի նոր՝ միատեսակ կիրառման հիման վրա:

Այսպիսով՝ քաղաքացիական դատավարության և դատարանակազմու-

թյան լավագույն համակարգերի որոնումները բերեցին երկու հիմնարար սկզբունքների ձևավորմանը, որը այս կամ այն ձևով մարմնավորված էր գրեթե բոլոր դատավարական մոդելներում (նմուշ օրինակներում) և ամբողջությամբ ներկայացնում էր օրինականության երաշխիքների և առաջին ատյանի դատարանի ընդունած դատական ակտերում արդարության ավելի ռացիոնալ (արդյունավետ) համակարգեր:

Ստորադաս ատյանի դատարանների ընդունած դատական ակտերի վերանայման վճռաբեկության ինստիտուտը քաղաքացիական դատավարության ինքնուրույն փուլ է: Նշված փուլի խնդիրները լուծելիս էական ազդեցություն ունի իրավահարաբերությունների իրավական կարգավորման ընթացքը, որը առաջանում է դատավարության ոլորտում, մասնավորապես՝ դատավարական իրավունքի ճյուղին համապատասխան լավագույն (օպտիմալ) օրենսդրական նորմերի համակարգման հարցերով:

Սույն հետազոտության առումով դատավարության փուլերի հասկացության հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի վճռաբեկության ինստիտուտի կառուցվածքային գիտական հիմնավորման համար՝ որպես դատարանակազմության համակարգի և դատավարության տարրի, որ սպասվում է 1 կայուն հնարավորություն էական այլ տարրերի գործողության համար:

Դատական ակտերի վերանայման համակարգում խիստ կարևոր է վճռաբեկության ինստիտուտի տեղի (և դերի) սահմանումն [5]:

Դատարանակազմության համակարգում վճռաբեկ վարույթի տեղը որոշվում է հենց վճռաբեկ դատարանի գործունեության խնդիրներով, գործառնություններով և դատավարական կարգով:

Դատավարության փուլի հասկացության սահմանման խնդիրը նոր չէ: Գիտության մեջ դատավարության փուլի արդի սահմանումը «Դատավարության մոտավոր նպատակին հասնելու համար միմյանց հետ կապված գործողությունների ամբողջություն», տրված է վաղուց: Այդ բնորոշմանը մոտ առաջարկ են անում Դ. Մ. Չեչոտը և Ս. Մ. Պելեվինը [6]:

Ն.Ի. Մալեննիկովաի և Վ.Մ. Շերստյուկի կարծիքով դատավարության փուլը միասնական պրոցեսի (դատավարություն՝ Ա.Ն.) որակապես առանձնացված մասն է կամ հետևողականորեն կատարվող դատավարական գործողությունների համակարգ է, որոնց համալիրը նախատեսված է դատավարության ինքնուրույն խնդրի լուծման համար [7]:

Այսպիսով՝ դատավարական փուլերի գիտական սահմանման համար առանձնացվում է երեք հատկանիշ՝

1. դատավարական գործողությունների համակցություն,
2. մեկ համակարգում դրանց միավորում,
3. մոտավոր դատավարական նպատակով դրանց կապվածություն:

Որպես քաղաքացիական դատավարության անբաժանելի մաս վճռաբեկ վարույթը ենթարկվում է դրա ընդհանուր սկզբունքներին՝

– դատավորների անկախությանը, օրենքի և դատարանի առաջ կողմերի հավասարությանը,

– դատավարության լեզվին, կողմերի իրավահավասարությանը և մրցակցությանը, տնօրինչականությանը, հրապարակայնությանը և այլն:

Միաժամանակ քաղաքացիական դատավարության նպատակաուղղվածությունը, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ կազմը, վճռաբեկության փուլի բովանդակությունը և նախադրյալները կանխորոշում են դրա ինքնուրույն բնույթը [8]:

Որպես կոնկրետ գործով ոչ պարտադիր փուլ՝ կողմերը կարող են համաձայնել առաջին ատյանի ընդունած դատական ակտերի հետ և հրաժարվել վճռաբեկ բողոքարկման իրենց իրավունքից: Վճռաբեկության փուլը՝ որպես դատավարության ինստիտուտ, իրականացնում է օրինականության երաշխիքի կարևոր գործառույթ, ստորադաս ատյանի ընդունած դատական ակտերի օրինականության և հիմնավորվածության ապահովման միջոց: Առաջին ատյանի ընդունած դատական ակտերի վերանայման հնարավորությունը ստորադաս դատարանների համար միաժամանակ ունի նախական-խիչ բնույթ և ապահովում է առաջին ատյանի դատարանների գործունեության կայունացումը:

Դատական ակտերի բողոքարկման հնարավորությունը համարվում է արդարադատության մատչելիությանն անբաժանելի տարր, քանի որ սխալ դատական որոշումները չեն կարող համարվել արդար և պետությունը պարտավոր է երաշխավորել մարդու՝ դատական սխալներից պաշտպանվելու իրավունքը և ազատությունը: Արդարադատության մատչելիություն նշանակում է ոչ միայն դատարանում գործի հարուցման (նախաձեռնման) հնարավորություն, այլ նաև բողոքարկման և դատավարական թույլատրելի բոլոր միջոցներով գործի վերանայման օրենսդրությամբ սահմանված հնարավորություն:

Հայ հայտնի դատավարագետ Ռ.Ե. Ղուկասյանի կարծիքով արդարադատության մատչելիությունը ենթադրում է՝

1. գործի հարուցման մատչելիություն,
2. դատարանի որոշումների բողոքարկման մատչելիություն,
3. դատարանի վճիռները հսկողական կարգով վերանայելու միջնորդություն հարուցելու մատչելիություն,
4. դատարանի վճիռների վերանայման հնարավորություն նոր երևան եկած կամ նոր հանգամանքներով:

Թվարկված բոլոր փուլերում շահագրգիռ անձանց համար գործ հարուցելու հնարավորությունները կազմում են արդարադատության մատչելիության տարրերը քաղաքացիական դատավարությունում [9]:

Դատավարագետ Է.Մ. Մուրադյանը նշում է, որ արդարադատության մատչելիությունը ենթադրում է հետևյալ հանգամանքների բացակայությունը՝

- անչափ, ուժերից վեր դատական ծախսեր,
- խճճված և բարդացված դատական ընթացակարգեր,

– քաշքշուկ [10]:

Վճռաբեկ վերանայման այսպիսի համակարգը նշանակալիորեն կբարձրացնի քաղաքացիական դատավարության արդյունավետությունը, կնպաստի կյանքում իրականացնելու դատական պաշտպանության սահմանադրական երաշխիքը:

Այսպիսով՝ խախտված իրավունքների և օրինական շահերի դատական պաշտպանության իրավունքը պետք է լինի մատչելի: Քաղաքացիների և կազմակերպությունների դատական պաշտպանության իրավունքը կարող է իրականացվել ամբողջ ծավալով միմիայն մատչելի և դյուրին միջոցների առկայությամբ դատական սխալները շտկելու միջոցով:

Խորհրդային պետության ժամանակաշրջանում վերացվեց մասնավոր սեփականության ինստիտուտը, և գերակշռող դարձավ պետական սեփականությունը: Դրա հետ մեկտեղ գոյություն ունեին նաև սեփականության այլ տեսակներ՝ կոպերատիվ, կոլտնտեսային, հանրային, քաղաքացիների անձնական սեփականություն: Նվազեց, բայց ամբողջովին չվերացավ ապրանքադրամական շրջանառությունը: Տնտեսական գործունեության սուբյեկտների միջև առաջացած իրավահարաբերությունները 1980-ական թվականներին արդեն այնքան պարզունակ չէին, որքան ենթադրվում էին սկզբում: Մյուս կողմից 1980-ականների վերջում և 90-ականների սկզբում երկրում տեղի ունեցան տնտեսական վերափոխումներ. վերածնվեց տնտեսական նախաձեռնությունն ու ձեռնարկատիրական գործունեությունը, վերականգնվեց և օրենսդրորեն ամրագրվեց մասնավոր սեփականության ինստիտուտը, սկսվեց արտադրության միջոցների ապագայնացումը մասնավորեցման (սեփականաշնորհման) եղանակով և այլն: Այս ամենը հանգեցրեց քաղաքացիական իրավահարաբերությունների բարդացման, հետևաբար և քաղաքացիաիրավական վեճերի ցանկի ընդլայնման: Դատաիրավական կարգավորման ոլորտ ընդգրկվեցին ազատ տնտեսական գործունեության՝ արտադրության, աշխատանքի, բաշխման, շահույթի և հարկերի կարգավորման, տեղեկատվության, պետական մարմինների, տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեության և հասարակական կյանքի մյուս բնագավառներում մասնավոր իրավահարաբերություններից, մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների խախտումներից առաջացած քաղաքացիաիրավական վեճերը, որոնք պահանջ առաջացրեցին բարեփոխել նաև դատական համակարգը, քաղաքացիական դատավարությունն ամբողջությամբ կառուցել մրցակցություն սկզբունքի հիման վրա, այդ հենքի վրա վերակառուցել նաև դատական վճիռների ու որոշումների վերանայման կարգը:

Հայաստանի Հանրապետությունում դատաիրավական բարեփոխումների էությունը մարմնավորվեց ՀՀ 1995թ. Սահմանադրության 1-ին և 2-րդ գլուխներում, որոնք վերաբերում են սահմանադրական կարգի հիմունքներին, մարդու և քաղաքացու հիմնական իրավունքներին ու ազատու-

թյուններին, իսկ դրանց իրականացման սկզբունքներն ու հիմնադրույթներն ամրագրվեցին Սահմանադրության 6-րդ գլխում, որը նվիրված է դատական իշխանությանը:

Օրինական ուժի մեջ մտած վճիռների և որոշումների հսկողական վերանայման կարգը գործեց մինչև 1998թ. նոր քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի ընդունումը: Ընդամին, նոր երևան եկած հանգամանքների հետևանքով օրինական ուժի մեջ մտած վճիռների և որոշումների հսկողական վերանայումը կարգավորվում էր առանձին (1964թ. Քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 37-րդ գլխով):

Հայաստանում ստեղծված նոր տնտեսական հարաբերությունները և նյութական օրենսդրության նորացումը, որոնք երկրում ամրապնդեցին մասնավոր-իրավական շահերի առաջնայնությունը, դատավարության մեջ մրցակցության և տնօրինչականության հիմնարար սկզբունքների գործողության ընդլայնումը, հնարավոր դարձրին վերադառնալ քաղաքացիական դատավարության՝ ինչպես վերաքննության, այնպես էլ վճռաբեկ վերանայման ավանդական համաշխարհային փորձով արդարացված ինստիտուտների ներդրմանը:

Ընդ որում, քաղաքացիական դատավարության այդ երկու ինստիտուտներն անբաժանելի են իրարից: Եթե ասվում է վերաքննիչ դատարան, ուրեմն նրան հետևելու է վճռաբեկ դատարանը (վերաքննությունը, ուրեմն նաև՝ վերանայումը): Վերաքննիչ վարույթը կարող է գործառել միայն այն դեպքում, երբ հնարավոր է օրինական ուժի մեջ մտած վճիռները ստուգել դատական ավելի բարձր օղակում՝ վճռաբեկ դատարանում: Վերջինս այսօր կոչված է ստուգելու առաջին աստիճանի և վերաքննիչ դատարանների օրինական ուժի մեջ մտած դատական ակտերը՝ նյութական և դատավարական նորմերին դրանց համապատասխանության տեսանկյունից: Հայաստանի Հանրապետությունում կատարված դատաիրավական բարեփոխումները քաղաքացիական իրավունքների պաշտպանության նման համակարգ ստեղծելու հնարավորություն ընձեռեցին, որն իհարկե, հետագայում կատարելագործվեց, որովհետև դատական պրակտիկան այդ ինստիտուտում որոշակի փոփոխություններ թելադրեց [11]:

Նախորդ ամբողջ շարադրանքը վկայում է, որ պատմական փորձի օգտագործմամբ քաղաքացիական գործերի վճռաբեկ վերանայման ինստիտուտի ներդրումը ՀՀ քաղաքացիական դատավարությունը մոտեցրեց միջազգային չափանիշներին, և որ մեկ ավելի որակյալ՝ վճռաբեկ վարույթի ստեղծումն ուղղված է մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների իրական պաշտպանության ապահովմանը:

ЛИТЕРАТУРА

1. Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности провосудия по гражданским делам. Новосибирск. 1997, էջ 251:

2. *Морицанова Т.Т., Тетрухин И.Л.* Оценка качества судебного разбирательства (по уголовным делам). М., 1987, էջ 24:
3. *Тютрюмов И.М.* Устав гражданского судопроизводства с законодательными мотивами, разъяснениями Правительствующего сената и комментариями русских юристов, извлеченными из научных и практических трудов по гражданскому праву и судопроизводству (по 1 сентября 1915 года). Пп. 1916 Т. 1. էջ 229:
4. *Чечина К.А., Чечот Д. М.* Гранжданская процессуальная форма, процессуальные нормы и производства//Юридическая процессуальная форма: теория и практика. М., 1976, էջ 177:
5. *Васковский Е.В.* Учебник гражданского процесса. Краснодар, 2003, էջ 54–56:
6. *Борисова Е.А.* Теоретические проблемы проверки судебных актов в гражданском, арбитражном процессе: Автореф. Дисс др. юр. наук, М., 2005.
7. *Гражданский процесс: Учебник / Под ред. В. А. Мусина, Н. А. Чечиной, Д. М. Чечотка, М., 1996. էջ 8 (автор главы-Д. М. Чечот): Пелевин С. М. Арбитражный суд Российской Федерации: Учеб. Пособие. СПб., 1993. էջ 43:*
8. *Масленников Н.И.* Последовательность развития гражданского процесса // Проблемы совершенствования советского гражданского процессуального законодательства. Свердловск. 1982 էջ 51, Шерстюк В.М. Система советского гражданского процессуально права (вопросы теории). М., 1989, էջ 19–20:
9. *Шерстюк В.* Производства в арбитражном суде кассационной инстанции // Вестн. Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. 1995. N 12, էջ 80:
10. *Гукасян Р.Е.* Доступность правосудия в различных стадиях гражданского процесса // Проблемы доступности и эффективности арбитражного и гражданского судопроизводства: Матер. Всерос, науч, - практ, конф. М., 2001. էջ 263–264:
11. *Мурадян Э.М.* Судебное право (в контексте трех процессуальных кодексов). М., 2003. էջ 46:
12. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Քաղաքացիական դատավարություն/ Ռ.Գ. Պետրոսյան, չրրրրր իրատ. Երևան, Ոսկան Երևանցի, 2012 էջ 497–498, 523–524:

ПРЕДПОСЫЛКИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ КАССАЦИОННОГО ИНСТИТУТА В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

А.С. Назаретян

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена предпосылкам восстановления кассационных законодательств, действующих в РА. Эти предпосылки связаны с новым положением общества, развитием экономических отношений, совершенствованием юридических правовых средств правовой защиты личности и с другими факторами.

Ключевые слова: кассационное производство, предпосылки восстановления, проверка законности и обоснованности судебных актов, юридическая сторона решения, созыательность судопроизводства, доступность возбуждения дела.

**RECOVERY CONDITIONS OF THE COURT
OF CASSATION IN THE REPUBLIC OF ARMENIA**

A. Nazaretyan

SUMMARY

This article addresses the recovery conditions of the cassation proceedings existing in the legislation of RA. Those proceedings are connected with new public conditions, development of economic relations, improvement of legal means of legal defense of the individual and other factors.

Keywords: cassation proceedings, restoration conditions, verification of the legality and substantiation of judicial acts, legal side of the decision, procedural competition, availability of the initiation of the case.

ДЕВЯТАЯ ГОДИЧНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

Сборник научных статей

Главный редактор – М.Э. Авакян
Корректор – Э.А. Рухкян
Корректор – Ш.Г. Мелик-Адамян
Компьютерная верстка – А.С. Бжикян

Адрес Редакции научных изданий Российско-Армянского
(Славянского) университета:
0051, г. Ереван, ул. Овсена Эмина, 123
тел./факс: (+374 10) 27-70-52, (внутр. 42-02)
e-mail: redaction@gmail.com

Заказ № 19
Подписано к печати 19.11.2015г.
Формат 70x84¹/₁₆. Бумага офсетная № 1.
Объем усл. п.л. Тираж 200 экз.

Отпечатано в типографии:
ООО «ВМВ-Принт»
г. Ереван, пр. Азатутяна 24
Тел: (+374 10) 28-54-28
e-mail: vmv_print@yahoo.com